

EL FILIBUSTERISMO
(SINUGBUANON)

NI
JOSE RIZAL

N
H
I

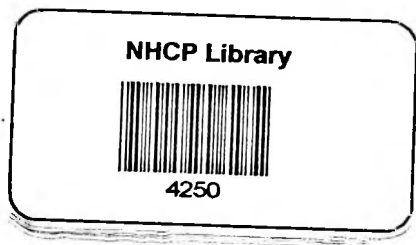

004063

RC
899.2103
E1c
1963

4250

4250

Republic of the Philippines
Department of Education
NATIONAL HISTORICAL COMMISSION
P. O. Box 3398, Manila

Republic of the Philippines
Department of Education
NATIONAL HISTORICAL COMMISSION
P. O. Box 3398, Manila

REPUBLIKA SA PILIPINAS
BUHATAN SA PAMUNO
NASODNONG KOMISYON SA MGA BAYANI
MANILA

DIOSDADO MACAPAGAL
Pamuno
Republika Sa Pilipinas

ALEJANDRO R. ROCES
(Kalihim Sa Panginaadman)
Pangulo

CARLOS QUIRINO
(Direktor sa Pamasahonan
sa Kagamhanan)
Sakop

GALO B. OCAMPO
(Direktor sa Nasodnong Museo)
Sakop

ESTEBAN A. DE OCAMPO
(Pamuno sa Kapunongan sa Katilingban
sa Kasaysayan)
Sakop

VICENTE DEL CARMEN
Tagdumala sa mga Kasayoran

PEDRO M. ALARAS
Luyo-luyo sa Ehekutibo

JOSE C. DAYRIT
Punoan sa Pagmantala

AURORA F. DAJAO
Kabulig na Sakop

PABLO A. GARCIA
Awditor

JOSE RIZAL

(MGA BASAHON SA
NATIONAL HEROES COMMISSION)

(Mga Sinulat ni JOSÉ RIZAL)

Basahon V

EL FILIBUSTERISMO

(SINUGBUANON)

Hinubad ni Vicente Padriega

Ni

JOSÉ RIZAL

PINATIK SA NASODNONG KOMISYON SA MGA BAYANI

GIPATIK PAHINUNGOD SA IKA-100 KA SUMAD
SA PAGKATAWO NI JOSÉ RIZAL
1963

H
899-210309
R 5/8
1963

PRINTED BY
COMMUNITY PUBLISHERS, INC.
MANILA
1963

JOSE RIZAL

ANG "FILIBUSTERISMO"

(Sumpay sa NOLI ME TANGERE)

NOBELANG PILIPINHON

Masayon kaayo nga mabanabana ta nga usa ka manggugubot (filibustero) makadani sa hilum sa kaponongan sa mga makiprayli ug mga burong aron sila, sinunod ang ilang mga hunahuna, modapig ug mopasundayag niadtong politika nga walay gidulong kondili ang pagsabwag sa mga hunahuna sa mga mangugubut (filibusterismo) sa tibuok nasud aron pagdani sa tanang pilipinhon nga walay laing butang nga makapabulahan kanila kondili ang pagbulag sa atong Inahang-Yuta.

FERDINAND BLUMENTRITT

ASA PANGITAA

PASIUNA	<i>Panid</i>
Duha ka pulong	ix
Alang sa Handumanan	xi
Kapitulo I — Sa Ibabaw sa Kubyirta	1
Kapitulo II — Ubus sa Kubyirta	15
Kapitulo III — Mga Layenda	25
Kapitulo IV — Kabesang Tales	33
Kapitulo V — Ang “Nochebuena” Sa Usa ka Kotsero	47
Kapitulo VI — Si Basilio	55
Kapitulo VII — Si Simoun	64
Kapitulo VIII — Maayong Pasko	80
Kapitulo IX — Si Pilatos	84
Kapitulo X — Kadato Ug Kakabus	87
Kapitulo XI — Los Baños	101
Kapitulo XII — Si Placido Penitente	120
Kapitulo XIII — Ang Saring sa Pisika	129
Kapitulo XIV — Usa ka Balay sa mga Tinon-an	141
Kapitulo XV — Si Ginoo Pasta	153
Kapitulo XVI — Ang mga Kagool sa Usa ka Insik	162
Kapitulo XVII — Ang Perya sa Kiyapo	174
Kapitulo XVIII — Mga Salamangka	180
Kapitulo XIX — Ang Pabilo	189
Kapitulo XX — Ang Ponente	201
Kapitulo XXI — Mga Panagway nga Manilan-on	212
Kapitulo XXII — Ang Dula	225
Kapitulo XXIII — Usa ka Minatay	241
Kapitulo XXIV — Mga Damgo	251
Kapitulo XXV — Mga Katawa ug Hilak	263
Kapitulo XXVI — Pinaskinay	273
Kapitulo XXVII — Ang Prayle ug ang Pilipinhon	280
Kapitulo XXVIII — Tatakut	292
Kapitulo XXIX — Mga Katapusang Pulong Mahitungod kang Kapitan Tiago	301
Kapitulo XXX — Si Juli	306
Kapitulo XXXI — Ang Hataas Nga Kawani	312
Kapitulo XXXII — Ang Bunga sa Mga Paskin	316
Kapitulo XXXIII — Ang Katapusan Katarungan	321
Kapitulo XXXIV — Ang Kasal	330
Kapitulo XXXV — Ang Pangilin	335
Kapitulo XXXVI — Mga Kagul-anan ni Ben Zayb	345
Kapitulo XXXVII — Ang Katingalahan	352
Kapitulo XXXVIII — Dautang Palad	356
Kapitulo XXXIX —	362

DUHÁ KA PULONG

Sinulat ni VICENTE C. PADRIEGA

Duhá ka pulong mahitungod sa mga sinulat ni Rizal.

Duhá usab ang tuyo sa Kagamhanan sa pagbutyag niya sa mga sinulat ni Rizal pinaagi sa paghubad ngadto sa daghan uya-mot nga mga pinulungang pilipinhon. Ang una maó nga ang mga pagtudlo sa atong labing dakung bayani maoy himoong sumbanán sa kinabuhi sa atong mga katagilungsod; ang ikaduhá maó nga ang mga hunahuna ni Rizal hisabtan sa tanang mga pilipinhon.

Sa lakbit hisgutan ta kining duhá ka tuyo.

Kon sa tanán tang panglihok nasudnon sundon ta ang mga pagtudlo ni Rizal atong makab-ot ang usá ka butang nga ginahandom sa tanang mga dagkung-tawo sa Pilipinas. Maó nga ang atong nasud makabatón sa iyang kaugalingong panagway sa atubangan sa ubang mga nasud sa kalibutan. Kay sa pagkakarón, ang atong panagway maoy hulad sa panagway niadtong mga kagamhanang lumalangyaw nga kanhi naghupot kanato. Sa panahón sa mga katsila, ang atong tinguha maó nga mahisama kitá sa mga katsila; sa panahón sa mga ameri-kano buot kitang magpaka-amerikano.

Miabut ang atong kaugalingnan, ug ang una natong na-kita maó nga kitá walay kaugalingong panagway. Kon han-dumon ta ang usá ka karaang sanglitanan, sama kitá sa kabog nga walá ilhang langgam sa ubang mga langgam bisag molu-pad kay aduna may pakó, apan walá usab dawata sa ubang mga mananap bisag mopatotoy sa iyang mga anak sama sa ubang mga mananap.

Ang atong panagway mahimong maanindot alang sa mag-sud-ong kanato; apan mahimo usab nga mangil-ad. Ang ka-anindot kun kalas-ot sa atong panagway anaa da sa atong ka-

bubot-on. Maanindot kun malas-ot, maó gayud kanay atong panagway. Kon ang atong kalag hiyasan ta sa kaligdong, kaalam ug kadungganan, maanindot ang atong panagway sa atubangan sa ubán; kon angkonon ta ang dautang tarás, kon ang atong kalag huboan ta sa kaligdong, kaalam ug kadungganan, malas-ot ang atong panagway sa atubangan sa kalibutan. Kon maanindo ang atong gawi, higugmaon kitá sa ubán; kon mangilad ang atong tarás, isalikway ug bi-aybi-ayon kitá sa ubán.

Maó kaná ang lintunganay sa hunahuna ni Rizal. Ug aduna siyay tugon sa mga pilipinhon: nga manglimbasog silá nga ang atong panagway tahuron ug higugmaon sa ubang mga nasud sa kalibutan tungod kay ang mga hiyas sa iyang kalag maó ang kaligdong, kaalam ug kadungganan.

Maó kining hunahunaa ang mapu-po ta sa mga panid sa *Filibusterismo*, ang sugilanon ni Rizal nga karón anaa sa kamot sa mga bisayá. Bisan pa gihubad gikan sa kinatsilá, ang mga hunahuna ug mga pagbati ni Rizal walá mabalhin kun molubad kon atong basahon sa atong pinulongán.

ALANG SA HANDUMANAN

sa mga Pari, Mariano Gomez (85 ang panuigon), Jose Burgos (30 ang panuigon) ug Jacinto Zamora (35 ang panuigon), nga gipamitay sa Bagumbayan, sa 28 sa Pibriro, 1872.

Ang Tinuhoan, tungod kay wala maglangkat sa inyong pagka Pari, nagduhaduha sa sala nga gibutangbutang kaninyo; ang Kagamhanan, tungod kay nagputos sa kahilom ug kangitngit sa inyong buroka, nagpatoo nga adunay sayop nga nahimo sa usa ka dautang higayon, ug ang tibook Pilipinas, tungod kay nagtahud sa inyong handumanan ug nagngalan kaninyog mga Sinakit, wala moila bisan diyutay sa inyong kasal-anan.

Tungod niini, samtang dili pa matino pag-ayo ang inyong paghiapil sa Kagubot sa Kabite, nangahimo ba kamong makilungsodnon kun wala ba, nagbaton ba kamo kun wala mga pagbating makatarunganon, mga pagbati alang sa kagawasan, may katungod ako sa pagpahinungod kaninyo ning akong basahon, sama sa mga tinakbuyan sa sakit nga buot ko tambalan. Ug, samtang nagpaabut kita nga ang Espanya, sa umaabut nga panahon, magpahiuli sa inyong dungog ug dili mangilabut sa inyong kamatayon, nga isipon kining mga tudlings usa ka purong-purong sa mga layang dahon sa ibabaw sa wala hitultuli ninyong mga lubnganan, ug kadtong tanan nga magbuling sa inyong handumanan, sa walay igong kamatuoran, nga maduhig unta ang ilang mga kamut sa inyong dugo.

J. RIZAL

SA IBABAW SA KUBYIRTA

*Sic itur ad astra*¹

Usá ka buntag niana sa bulan sa Disyembre, ang bapor TABO nag-ilaid pagpanungsong sa liko-likong subá sa Pasig nagdalá ug daghang mga sumasakay padulong sa lalawigan sa Laguna. Ang maong bapor bulalo ug panagway, malingin hapit sama sa kabó diin kuhaa ang iyang ngalan, mahugaw bisan maputiputi, katahaan ug maugdang nga sud-ongon tungud sa pagka-hinay niya nga molakaw. Bisan pa niining iyang mga apan, kadtong bapora gihigugma niadtong mga dapita, kahá tungud sa iyang ngalan nga tinagalóg kun tungod ba kay nagdalá man siyá sa kinaiyang kaugalingon sa mga butang sa Pilipinas, maagid-agid sa usá ka pagdaug batok sa kauswagan, usá ka bapor nga dili gayud kaayo hingpit nga bapor, usa ka butang nga walay pagka-balhin, daghan siyá ug kulang apan dili usab kaduhaduhaan nga bapor gayud siyá, bapor nga bisan tuod miawat ug diyutay sa Kauswagan, igo lamang siya nga gihid-hiran ug diyutay nga pintal nga manipis.

Ug kadtong bapora intawon lubus gayud nga Pilipinhon! Kon nuntan tag diyutayng maayong kabubut-on, hangtud matawag ngani nga sakayán sa Kapunoanan, binuhat ubús sa pagbuút ug pagbantay sa mga tawong Talahuron ug Hamili uyamut (mga prayle)!

Dinan-agan sa Adlaw sa kabuntagon nga nakapakuya sa mga balod sa subá ug nakapaawit sa hangin taliwala sa mga malubayng bulos sa mga kawayan nga nanurók sa masigka-tampi sa subá, makita ang maputing bapor nga nagabugwak sa iyang panghaw ug maitum nga asó: ang sakayán sa Kapunoanan, matud

¹ Ingon niana pagpaagi aron kitá mousbaw ngadto sa kahitas-an, — P. sa Taghubád.

pa sa mga tawo moasó usab diay ug maayo! . . Masubsob nga motingog ang iyang budyong, pagáw ug makahahadlok sama sa tingog sa usá ka punoang malupigon ug buut magamando pinaagi sa mga singgit, ug sa ingon niini sulod sa sakayan dili magkasinabut ang mga mananakay. Usahay daw buut niya dasmagan kutob sa iyang igahibalag; usahay usab daw bali-balión niya ang mga salambáw, ginamitón sa panagat nga tungud sa iyang panagway nahisama, kon lihokon na, mga higante nga pulos bukóg nga moyukbo sa usa pawíkan nga karaan uyamut; usahay usab daw ingon ug modam-ag siya sa mga kawayanán kun sa mga bakí nga nanagtungtong sa taliwala sa mga gumamela ug uban pang mga bulak, daw mga tawong nangaligo nga bisan nagahumol na ang ilang mga tiil, wala pa gayud mahinayón pagsugmaw sa tubig . . . usahay usab magasuhay siya sa agianan sa mga sakayan nga giusokan ug mga bulos sa kawayan; magalakaw nga mahimuót uyamut; apan sa kalit lamang mahibangga siya ug ang mga sumasakay mangatay-og ug mangapukan: nahadas-mag diay sa usa ka pungtod nga lapok nga wala hitultolí . . .

Ug, kon ugaling dili pa gayud hingpit ang pagka-sama ning bapora sa sakayan sa Kapunoanan, tan-awon ta ang pagkabutáng sa mga sumasakay. Ubús sa kubyirta makita ang mga nawong nga tabunon ug mga ulo nga maitúm, mga indiyo, mga insik ug mga kalibugán, nanagpunsisok tipon sa mga baligya ug mga baul, samtang didto sa ibabaw sa kubyirta ug pinangdongan sa usa ka kayang nga panapton nga nagasalikób kanila sa kainit sa Adlaw, nanaglingkod sa mga dagkung siya nga hamugaway ang pipilá ka mga sumasakay nga nanagsul-ob ug sapút nga sama sa mga uropanhon, mga prayle ug mga kawani sa kagamhanan, nanagpabuhat sa mga pinigal, nanagsud-ong sa kayutaan ug katanuman nga makita sukad sa bapor, daw wala managpakaalinggat sa mga panglimbasog sa kapitan ug sa iyang mga sakop aron pagluwás sa sakayan sa mga kalisdanan sa subá.

Ang kapitan maoy usá ka tawo nga ambungan ug panagway, tigulang na, karaang mananakay nga sa batan-on pa ug sakay sa mga sakayan nga labing makusóg nga modalagan nakalat-as labing halapad nga kadagatan ug karon nga tigulang na siya mapilit na hinoon paggamit sa labing dakung pagbantay ug pagmatngon aron paglikay sa labing gagmayng mga kalisúd . . . Ug kadtong mga kalisura mao gihapon ang iyang gihibalag sa

matag-adlaw, mao gihapon kadtong mga pungtod nga lapok, mao gihapon kadtong bapora ang masangyad ug moungot niadtong maong mga likoanan, sama sa usa ka babayeng matambok nga mahatipon sa daghang mga tawo nga nanagpunsisok, ug tungud niana ang kapitan intawon taud-taud lamang mapilit pagpahunong sa iyang bapor, pagpasibog, pagpahinay ug pagsugo sa iyang mga sakop aron mangadto sa kilirang tuo sa sakayan kun sa wala ba, dalá ang tag-as nga mga tukón aron mahingpit gayud ang pagliko sa sakayan nga gisugo sa nagakupót sa bansalán. Kadtong kapitana nahisama sa usa ka karaang opisyal sa mga sundalo nga human mangulo ug magamando sa mga tawo sa natad sa panggubatan, sa pagkatigulang na nahimo na lamang hinoong magbalantay sa usá ka bata nga badlongón, sukihán ug taspukán!

Ug si donya Victorina, ang bugtong babaye nga nagalingkod tipon sa pundok sa mga uropanhon, takus makasulti kon ang bapor TABO taspukán ba, masukihon ug badlongon; si donya Victorina nga nagapanguróg sa kalagot, sama sa iyang nabatasan, nagautas ug yawyaw batok sa mga kasko, mga bangka, mga gakit nga giluwanan ug mga lubí, mga "indio" nga nanagsakay, ug ngani hangtud usab batok sa mga labandira ug mga tawo nga nangaligo nga tungud sa ilang mga hudyaka ug mga hugyaw nakahasol kaniya! Oo, ang bapor TABO maayo untang molakaw kon wala pay mga "indio" sa subá, kon wala pa untay mga "indio" sa Pilipinas ug kon wala pay "indio" bisan usá ka buók sa kalibutan, wala lamang siya makamatngon nga ang mga tawo nga nanagdalá sa bansalán pulós mga "indio," mga "indio" ang mga makinista, mga "indio" ang ika-kasiyamán ug siyám ka bahin sa mga sumasakay ug "indio" usab siya kon kiskisan sa pulbos ang iyang nawong ug huboan sa iyang "bata" nga gisul-òb ug gipagawal. Niadtong buntaga si donya Victorina gisáput gayud ug tinuod kay ang mga sumasakay nga iyang katipon wala man managtagád kaniya, ug may katarungan gayud siya sa iyang kasukó, kay tuod man: didto man untay tololó ka prayle nga nanagtuo gayud nga ang kalibutan malintuwad sa adlaw nga silá managtarong paglakaw; didto man unta si Don Custodio, tawo nga dili gayud abutón ug kakapoy, nga natulog sa dakung kalinaw, nahimuót sa iyang mga gihunahunang buhaton; didto man unta ang maayong laking magsusulat nga si Ben Zayb (gikan

sa bansagon nga Ybañez) nga nagatuo nga sa Manila adunay mga tawo nga naghunahuna tungud lamang kay siya si Ben Zayb nagahunahuna man; didto man unta ang usá ka "canonigo" sama kang Pari Irene nga nakapasidungóg uyamut sa kaparian, pari nga mapula-pula ug nawong nga kanunayng gihimungotan, adunay ilong nga sama sa ilong sa hudiyo, ug nagasul-ob ug sotana nga sida, maayong pagkatabas ug tinauran ug mga magagmayng botonis; ug sa katapusan, didto man untay salapian nga magbaligyang mga pahiyas sama kang Simoun, tawo nga maoy giilang magtatambag ug magsosugyot sa Kapitan Heneral; ug unya kad-tong mga tawhana nga maoy mga haliging sinaligan sa Pilipinas, nanagtapon didto nangalingáw pagsulosulti ug wala lamang managtágád sa usá ka babayeng pilipinhon nga mingsalikway sa iyang kagikan, nga nagatina aron mabulagaw ang iyong buhók . . . kining hitaboa tuod makaupós gayud sa pailob sa usá sa *Hob* nga babaye, ngalan nga gagawion ni donya Victorina sa higayon nga makigtandi siya kang bisan kinsa.

Ang sáput ni donya Victorina magaanám kadaku inig-singgit sa kapitan nga "babor!" "estribor!"² Ug unya kuhaon pagkalit sa mga mananakay ang ilang mga tukón ug itukod sa tangpi sa subá dapít sa wala kun sa tuo ba, ug sa ingon niana ilang pugngan ang bapor aron dili mahisangyad niadtong dapita. Kon sa ingon nianang kahimtanga sud-ongon ta ang ginatawag ug sakayán sa kapunoanan, makaingon kita nga ang kaganina nagbagoood pagkamang, karon nahimo nang alimango nga nagasibóg paglakaw inigpaka-hibalag niya ug kalisdanan.

— Apan, kapitán, ngano ba ugód nga ang bapor anha man dihang dapita paagia sa kuwanggol nga imong gipiyalán pagkakupót sa bansalan? — nangutana si donya Victorina nga naglagot pag-ayo.

— Tungud kay sa pikas nga daplin mabáw da man kaayo, sinyora — motubág ang kapitán nga magapayamtak pagsulti ug piyong-piyongon paghinay ang iyang pikas nga matá.

Kining sinultihana nabatasan na sa kapitan daw kanunay siya nga nagamatngon pag-ayo aron dili masayóp ang iyang mga pulong.

² Mga pulong ginagawi sa mga mananakay. Babor", sa ato pa, kiliran nga wala sa sakayán kon atubangón ang dulong; "estribor", sa ato pa, kiliran nga tuo sa sakayán. — P. sa Taghubád.

— Hinay-hinay, hinay-hinay! — mibagutbot si donya Victorina; — nganong dili man ugód pakusgon pagpadagan ang saka-yán?

— Kay kon pakusgon nato, sinyora, anha kitá mahadam-ag nianang kahumayán — mitubag sa dakung kalinaw ang kapitán dungan ang pagbudlot sa iyang mga ngabil aron pagtudlo sa mga pilapilán ug mikidhat paghinay sa makaduhá.

Kini si donya Victorina nailá uyamut kanhi sa tibuok nga kapopud-an tungud sa iyang mga binuang. Kanunay siya nga modugok sa mga tapok-tapok sa katilingban sa mga tawong hamili diin ginaantus lamang siya basta mokuyog kaniya ang iyang pag-umangkon nga si Paulita Gómez, dalagang maanyag ug adunahan uyamut, ilo nga tuwapos ug ginabata-bata ni donya Victorina. Sa natigulang na siya, naminyo sa usá ka alaut nga gihi-nganlan ug don Tiburcio de Espadaña, ug ning higayona karon sa atong paghibalag kaniya, napulog-lima na ka tuig ang pag-puyó niya sa kaminyuon, pulós tagabong ang pinangko ug nagsul-ob ug sapót nga inawat ug diyutay sa sapót sa mga babayeng uropanhon. Kay ang iya ugod intawon nga gipaninguha kanunay mao nga mahimo gayud unta siya nga uropanhon ug sukad sa masulub-ong adlaw sa pagkasal kaniya, salamat sa mga paaging salawayon uyamut, sa ngadto-ngadto nahimo niya pag-usab ang iyang panagway, kay ngani ning higayona karon sa paghibalag ta kaniya, bisan pa si Quatrefages ug si *Virchow*³ managtambayayong pagtuon daw dili gayud dagway makatul-tol pag-ilá sa kaliwat nga kagikan ni donya Victorina. Sa tapus ang dugayng mga tuig sa iyang pagka-minyo, ang iyang bana nga nagaantus kaniya sa dakung pagpahiuyon sa kabobut-on ug nagasunód sa tanan niyang gimbut-an, usá ka adlaw niana naupsan sa pailob ug gihapák siya sa ulisi nga igsosungkod. Tungud sa kahingangha ni donya Victorina niadtong hinanaling pagkabalhin sa kina-iyang tarás sa iyang bana, wala dayon siya makamatngon sa bunog nga iyang nadawat, ug sa dihá nga hing-ulián na siya sa kakuyáw ug ang iyang bana mingkagyo na, mao pay pagbati niya sa kasakít sa bun-og ug mihigda siya sa banig sulod sa pipilá ka adlaw, kini nga gikalipay uyamut ni Paulita nga mahigugma kaayong magabugal-bugal sa iyang iyaan. Si don Tiburcio

³ Si *Virchow* maoy usá ka bantugan ug makinaadmanong mananambal nga alemanyanhon, higala ug nagamahal uyamut kang Rizal. — P. sa Taghubád.

nga giabút ug kalisang tungud sa iyang nabuhat nga gihunahuna niyang mangil-ad uyamut, ginukód sa iyang durohá ka buók iró ug sa langgam nga periko, mingkagyo intawon nga nagalagsik pag-ayo bisan nagatulotaki-ang, miluwan sa unang sakyanan nga iyang hingpalgan, mitabók pagsakay sa unang bangka nga iyang hingkit-an sa subá ug gilatas niya ang daghang mga lungsod, mga lalawigan ug mga pulo, sinunód ug ginukód ni donya Victorina na nangantiyohos ug "quevedo"⁴ ug makahasol sa tanan nga ikakuyog niya sa panaw. Nakabalitá siya nga si Don Tiburcio didto magtago sa usá ka lungsod sa lalawigan sa Laguna, busa moadto siya niadtong lungsora aron pagdaní ug paglumáy sa iyang bana.

Ang mga kasakay ni donya Victorina, aron paglikay kaniya, nanagsultisulti sa dakung kadasig ug nanaglantugi sa bisan unsang butang. Niadtong higayona sa pag-agi sa bapor sa daghang mga liko-liko sa subá, maoy ginahisgotan ang pagtarong niini, busa gihisgotan usab ang mga trabaho sa "Obras del Puerto."

Si Ben Zayb, ang magsusulat nga praylehon ug nawong, nakiglantugi niadtong higayona sa usá ka paring batan-on nga may panagway sa usá ka manunuslit sa luthang. Silang duhá masaba kaayo, nanagwara-wara sa ilang mga bukton, bukharon ang ilang mga kamút, manindak, mamondak, lingo-lingoon ang úlo, nanaghisgot sa gintang nga nagaulang sa subá ug sa dagat, sa mga bungsod, sa subá sa S. Mateo, sa mga kasko, sa mga "indio," ubp., ubp., ug kini nakalipay uyamut sa ubán nga nanagpamatí kanila apan nakasukó usab sa usá ka tigulang pari nga pransiskano, maniwang ug masolub-on, ug ingon man sa usá ka paring dominiko nga maayog panagway ug nagapahiyum nga mabiyay-biyon uyamut.

Ang paring maniwang nga nakasabút sa pahiyum sa dominiko, misalmot sa lantugi aron kini matapus. Dagway gitamod gayud sa durohá kadtong paria kay sa usá lamang niya ka sinyas sa kamut naputól man dayon ang ilang lantugi sa dihá nga ang prayleng manunuslit sa luthang nagahisgot ug "experiencia" ug ang magsusulat nga praylehon ug nawong magahisgot sa mga tawong makinaadmanon.

— Nasayud ikaw, Ben Zayb, kon unsa ang mga tawong maki-naadmanon? — miingon ang pransiskano sa tingog nga nagada-

⁴ Antiyohos nga ipakimpit, lamang sa ilong, dili ipasangit sa dalonggan. — P. sa Teghubád.

hunóg, lúgos lamang milihok ug diyutay sa iyang gilingkoran ug igo lamang gipangumpas ang iyang mga kamut nga bukogón. — Anaa bitaw kanang taytayan sa “Capricho” nga kaugalingon sa lalawigan tinukod sa usá ka kauban namong pari ug mga wala mahumán kay gisawáy man sa mga tawong makinaadmanon nga konó dili malig-on, apan tan-awa lamang!, kanang taytayana anaa gihapon; misukol sa mga bahá ug mga linog.

— Pagka-yamat! Kaná, kaná bitaw unta maoy buút kong isulti! — matud pa sa prayleng-manunuslit sa luthang, ug nanampok sa akboyanan sa siyang kawayan nga iyang gilingkoran —; mao kaná: ang taytayan sa “Capricho” ug ang mga tawong makinaadmanon; kaná unta, pari Salví, maoy iingon ko. Pagka-yamat mo kiní!

Si Ben Zayb nahilom, daw nagapahiyum, ambút kon tungod ba kahá sa pagtahud kun tungod ba kay wala gayud siyay ika-tubág, silabón unta siya mao man konó ang bugtong tawo sa Pilipinas nga maantigong mohunahuna! — Si Pari Irene nag-utas ug hikap-hikap sa iyang ilong ug nagyanggo-yango sa iyang úlo, timaan nga siya ming-uyon sa iyang nadungóg.

Si pari Salví, kadtong pari nga daút ug maniwang, dihá nga nangahilom na ang iyang mga kaatúbang, iningpadayon pag-sulti daw nahimuót sa labiháng pagpaubús nga iyang nakita!

— Apan kini dili pagsabton nga ikaw wala magahupót ug katarungan samá kang Pari Camorra (kay mao man kini ang ngalan sa prayleng-manunuslit sa luthang); ang kaudat anaa nianang lanaw . . .

Kay dinhi ugód sa Pilipinas wala may lanaw nga maarang-arang! — misagbat si donya Victorina nga naglagot ug tinuod ug buút na usab unta moapíl sa sulti-sulti.

Ang nanagsulti nanagtinan-away nangahadlok nga si donya Victorina maka-apíl sa ilang lantugi, ug sama sa usá ka heneral, ang magbabaligyag pahiyas nga si Simoun midalí pag-ingon:

— Ang tambal niana masayón da kaayo — matud niya sa sinultihan nga may pagka-inglis ug may pagka-amerikanhon sa Habagatán; — ug sa pagkatinuod ambút nganong walay usá nga nakahuná-huná niana.

Ang tanan nanglingi ug namati pag-ayo kaniya, lakíp ang dominiko. Si Simoun maoy usá ka tawo nga uphag ug panag-way, hataas ug tindog, dagkug mga ugát sa lawas, tabunon uya-mut, nagasul-ob ug sapót nga sama sa sapót sa mga inglis ug

nagakalo ug “sebastopol.” Makapahibulong ang iyang mga buhók nga tag-as ug pulós ubanon nga milahí sa iyang bungot sa súlang nga maitúm ug mahinag, nagpailá sa iyang pagka-kaliwat ug kalibugán. Aron hisalipdan sa kahayag sa Adlaw ang iyang mga matá, kanunay siya nga nagataud ug usá ka dakung antiyohos nga bughaw nga nagasalikób sa iyang mga matá ug bahin sa iyang nawong, ug kining antiyohosa nakahatag kaniya ug panagway sa usa ka butá kun masakitón sa matá. Magabilangkad siya kon magabaróg daw mahadlok nga mapukan, ug sinulod ang mga kamút sa mga bolsa sa iyang amerikana.

— Ang tambal masayón da kaayo — mibalik siya pagsulti — ug dili kagastohan bisan usá ka diyót.

Milabí ang kaikag sa iyang mga kasulti sa pagpamati kaniya. Sa katilingban sa Manila ginaingón nga kadtong tawhana mao ang magabuút sa pagabuhaton sa Heneral, busa ang tanan nanagtoo nga ang tambal nga iyang giingón mamahimo gayud. Hangtud si don Custodio milingi usab.

— Magakalot ug usá ka kanal nga tanós gikan sa bábá hangtud sa tumóy, ug anha ipaagi sa Manila; sa lain nga pagkasulti, magakalot ug bag-ong subá ug bunihon ang daang subá sa Pasig. Makadaginot kitág yuta, malaktod ang mga agianan ug ang mga danlak ug gapnod nga ipanganod dili na mahimong pungtod.

Ang gipahayag si Simoun nakapahikurát sa hapit tanang namati kaniya, kay silá nangaanad man lamang sa mga paagi kun mag tambal nga dili makatigbak sa sakít.

— Maoy usá ka paagi nga kaugalingon sa mga amerikanhon! — miingón si Ben-Zayb, nga naninguhang kahimut-an ni Simoun. — Ang magbabaligyag pahiyas. nakapuyó kanhi ug dugay sa Tinipong Kabansaan.

Ang tanan nanagtuo nga ang paagi nga hihunahunaán ni Simoun dakuan uyamut ug nanag-utas silág yango-yango sa ilang ulo. Si don Custodio da, ang halapad ug pagpanghunahuna nga don Custodio, tungud sa iyang kahimtang nga wala magaagád sa lain ug tungud sa tag-as nga katungdanan nga iyang gihuptan, maoy mituo nga katungdanan niya ang pagsupak niadtong paagi nga wala maggikan kaniya — kadtong gibuhat ni Simoun maoy usá ka pagpangagaw! — ug miigham siya, mihapyod sa iyang bungot ug sa iyang naandang paningog nga magpaarat daw nagsulti siya taliwala sa usá ka tigum sa “Ayuntamiento,” miingón:

— Nga pasayloon lamang ako ni ginoo Simoun, akong tinamód nga higala, kon ingnon ko siya nga dili ako uyon sa iyang hunahuna; magakinahanglan ug daghan uyamut nga salapi ug kahá mapilit kitá paggubá ug pipila ka lungsod.

— Unsa may naa niana? Pang-gub-on ugód silá! — mitubag si Simoun sa dakung kabugnaw sa buót.

— Nan, ang salapi nga isuhol sa mga tawo nga magakalot sa subá . . . ?

— Dili sila panuholan. Ang mga dinakpan ug mga bini-langgo . . .

— Dili igo, ginoo Simoun!

— Kon dili igo, nga ang tanang kalungsoran, ang mga tigu-lang, ang mga batan-on, ang mga bata, piliton pagpatrabaho, inay sa napulog-limá ka adlaw nga ilang katungdanan, tutoló, upat, lima ka bulan alang sa Kapunoanan, labut pa nga piliton usab ang tagsa-tagsa sa pagpadalá sa ilang balon ug mga galamiton sa pagtrabaho.

Si don Custodio nalisang sa pagkabatí niini, ug milingi aron pagsusi kon sa duol aduna bay “indio” nga nakadungóg kanila. Salamat ugaling kay ang diha sa duol niadtong higayona pulós mga magbabaol, ug ang duroha ka “timonel” daw didto lamang manag-utas ug tan-aw sa mga liko-liko sa subá.

— Apan, ginoo Simoun . . .

— Ayaw patuo-tuo sa imong hunahuna, don Custodio; sa ingon da gayud nianang paagiha makahimo kitag dagkung mga butang nga dili kagastohan ug daghang salapi. Giingon niana paghimo ang mga “Pirámides,” ang lanaw sa Moeres ug ang “Coliseo” sa Roma. Ang tanang mga molupyo sa mga lalawigan nga ginsakopan nangadto sa Ehipto gikan sa mga kahawanan nga ilang gipuy-an, nanagbalon ug mga sibuyas; mga tigulang, mga batan-on ug mga bata nanghakot ug mga bató, ila kining sapsapan ug unya ilang pas-anon minandoan sa Kapunoanan pinaagi sa mga latús; ug unya ang manghibilín mamauli sa ilang pinuy-anan kun mangamatay ba taliwala sa mga balas sa kahawanan. Unya mobanus na usab ang laing mga tawo nga gikan sa laing mga lalawigan, ug manag-pulipuli sila sa trabaho sulod sa kapid-an ka tuig; ang buhat nahumán gayud ug karon ató silang gikatingad-an, manglangyaw kitá, mangadto kita sa Ehipto ug sa Roma, ug dayegon nato karon ang mga Faraones, ang banay

ni Antonina . . . Ayaw patuo-tuo sa imong hunahuna; ang nangamatay dili mangabanhaw ug ang kusganon mao day hatagan ug katarungan sa mga kaliwat nga umaabut.

— Apan, ginoo Simoun, kanang mga paagiha makahatag ug kagubút — miingon si don Custodio, nga wala mahimutáng sa pagtan-aw nga nagakangil-ad na ang dudulongan sa butang nga ilang gihisgotan.

— Kagubút, ha, ha! Misukol ba bisan makausá na lamang ang lungsod nga chiptohanon, nanukol ba ang mga hudiyong binilanggo batok sa mapuanguron nga Tito? Gipakaingón ko kadto nga ikaw may alamag sa gisugid sa mga dahon sa kasaysayan!

Nakita na nga kadto si Simoun maoy usá ka tawo nga andakán kun wala ba hinoon ing diyutay nga pamatasan. Ginawóng gayud niya intawon pag-ingón si don Custodio nga dili maalam sa kasaysayan ug kining buhata makapasurok gayud tuod sa dugó ni bisan kinsa! Ug mao gayud ang nahitabo, si don Custodio gipanglimotan ug mitubag:

— Apan ikaw wala makapuyó tipon sa mga chiptohanon ni sa mga hudiyos!

— Ug kining lungsod sa mga “indio” misukol na kapin sa makausá batok sa kagamhanan — midason ang paring dominiko nga daw nagpanukó; — kaniadto sa panahon nga gipilit sila pagpahakot ug daghang mga kahoy aron buhatong mga sakayan, kon dili pa tungud sa mga pari . . .

— Kadtong mga panahon halayó na kaayo — mitubag si Simoun nga nagkatawá sa usá ka kinataw-an nga labi pang ugá kay sa iyang naandan; — kining kapupod-an dili na mousab pagsukol sa kagamhanan bisan unsang mga trabaho kun mga bulohisan ang ipahamtang kanila . . . Dili ba ugód imo man kadtong gidalayeg, pari Salví, sa akong atubangan — mipadayon siya pagsulti nga miatubáng sa pransiskano nga yagpisón ug lawas — ang balay ug ang tambalanan sa Los Baños diin atua karon ang Kapitan Heneral?

Milingi si pari Salví ug mitan-aw nga nahibulong sa pangutana.

— Wala ba ikaw mag-ingón kaganina nga kanang durohá ka balay gitukod pinaagi sa pagpugós pagpatrabaho sa kalungsoran. sinunód sa latús sa usá ka uldog? Sa akong hunahuna ang “Puente

del Capricho" gibuhat sa ingon usab nianang paagiha. Ug karon sultihi ako ninyo, nanukol ba sa kagamhanan kanang mga lungsora?

— Oo, apan . . . nanukol sila *kaniadto* — miingon ang dominiko; — ug matud pa sa linatin *ab actu ad posse valet ilatio!*

— Ayaw na lamang ako niana, ayaw na lamang! — mipadayon si Simoun nga mihaná na paglusad ngadto sa kamarote; — ang giingon ko maoy matuod. Ug ikaw, pari Sibyla, ayaw pagyam-yam sa mga pulong linatin ug ayaw pagsulti ug mga binuang. Unsa man lamang diay pulós ninyong mga prayle kon ang lungsod makahimo pagsukol sa kagamhanan?

Ug sa walay pagkabaná sa mga pagsupak ug mga tubág sa iyang mga sulti, si Simoun milusad sa diyutayng hagdan padulong sa ilalum sa kubyirta ug nagkanayón nga mabiyabiayo: pagkayamat, pagkayamat!

Si pari Sibyla naluspad; mao pa kadto ing paghitabo nga gihinganlan ug binuang ang iyang mga pulong, nga unta "Vice-Rector" man siya sa Universidad; si don Custodio nagpangalgúm; bisan sa diing tigum nga iyang hingtambungán wala siya makahibalag ug kalantugi nga sama kang Simoun. Kadto hilahán da kaayo.

— Dagway anak kanang tawhana ug mga amerikahong agta ug maputi! — matud ni don Custodio nga nagbagutbot.

— "Indio inglés" dagway kanang tawhana! — miingon paghinay si Ben Zayb.

— Amerikahon ugod kana siya; ako na karon ang wala masayud? — mitubag si don Custodio nga nagalagot; — gisuginlan ako sa Kapitan Heneral; maoy usá ka magbabaligyag pahiyas nga nakaila niya didto sa Habana ug, sumala sa akong gikatahapan, kanang tawhana maoy mihatag kaniya sa katungdanan pinaagi sa pagpahulám ug salapi. Tungud niana, aron siya makabalús sa iyang utang kabubut-on, gipaanhí niya kanang tawhana aron magbinuang dinhi ug aron modugang ang iyang kadato pinaagi sa pagpamaligya ug mga pahiyas . . . nga molubád, kinsa man uroy nasayud kon tinuod ba kanang mga pahiyas nga iyang gipamaligya! Ug labihán ang iyang pagkamakaliton kay sa human niya tikasi sa salapi ang mga "indio," buít pa gayud niya nga . . . — Pf!

Ug gitapus niya ang iyang sulti pinaagi sa paglihok sa iyang kamút nga masabút kaayo.

Walay usá nga nangahas pagduyog niadtong mga pagdaut kang Simoun: si don Custodio makahimo, kon buút man siya ugaling, pakig-kapin ug kabubut-on sa Kapitan Heneral, apan si Ben Zayb, si pari Irene, si pari Salví, bisan si pari Sibyla nga gipanamastamasan adunay pagsalig nga ang ubán dili mosugilon

— Kay kaná ugód si ginoo Simoun, sanglit Amerikanhon, nagatoo man nga ang atong ginsakupan mga “Pieleas Rojas” . . . Binuang gayud ang paghisgot nianang mga butanga dinhi sa bapor! Ipapilit, ipapugós konó niya ang mga tawo! . . . Mao kaná siya ang nagsugyot sa pagdalág mga sundalo ngadto sa Carolinas ug sa Mindanaw nga sa dakung kaulaw makalugna kanato . . . Ug siya usab mao ang mihagád nga mosalmot sa pagtukod ug usá ka “cruzero,” ug mangutana ako: unsa may alamag sa usá ka magbabaligyag pahiyas, bisan unsa niya ka manggialamon ug kaadunahan, sa pagpamuhat ug sakayán?

Kining tanan gisulti ni don Custodio sa tingog nga nagkagalkal sa iyang katupad nga si Ben Zayb, nangumpas siya, pali-hokon ang iyang mga abaga ug mag-utas ug tan-aw sa ubán nga nanagyango-yango, walay nasayud kon uyon kun supak ba sa gisulti ni don Custodio. Sa mga ngabil sa “canónigo” nga si pari Irene adunay pahiyum nga dili kaayo masabút ug nga gisalipdan ug diyutay sa iyang kamot nga nagautas ug happyod sa iyang ilong.

— Ingnon ko ikaw, Ben Zayb — mipadayon pagsulti si don Custodio ug giuyog niya ang bukton sa magsusulat; — ang nakadaut ugód dinhi kay dili man pangutan-on ang mga tawo nga nakapuyó nag dugay dinhi sa Pilipinas. Ang usá ka butang nga buút buhaton nga inubanán sa mga pulong pinalabong pag-ayo ug labi na kon ubanán usab sa dakung salapi nga galastohón, makalamat ug dawaton dayon . . . tungud niini!

Ug gibag-idbag-id ni don Custodio sa iyang duroha ka tudlo ang kumagko sa iyang kamot.

— May pagka-tinuod kaná, may pagka-tinuod — mitubag si Ben Zayb nga, tungod sa iyang pagka-peryodista, nagatuo nga may katungdanan sa pagkasayud sa tanan nga manghitabo.

— Tan-awa da ugód, una sa mga bulohaton sa Dunggoanan, may gitanyag ako nga usá ka “proyecto” nga lahi sa ubán, walay kuti-kuti, mapuslanon, dili magakinahanglan ug daghang salapi ug may kahimoan gayud, aron paghabwa nianang daghang balas

nga nagatapun-og sa lanaw sa Laguna, apan wala dawata kay dili man makahatag niini!

Ug gibalik niya pagpalihok ang iyang kumagko ug mga tudlo sa iyang kamot ug ingon man ang iyang mga abaga, ug unya mitan-aw sa iyang mga kaatubang daw nagkanayón siya kanila: nakita ninyo kon unsa ka dakú ning kadauta?

—Mahimo ba nga itug-an nimo kanamo kon unsaon paggamá nianang imong “proyecto”? — Ug . . . ?

—Ambí, ambí konó, pamation ta! — matud pa sa mga kasulti ni don Custodio nga nanuol niini ug nangandam sa pagpamati kaniya. Ang mga “proyecto” ugód ni don Custodio nabantog man sama nianang mga bulong sa mga mananambal nga walay hibangkaagan.

Si don Custodio naghunahuna unta sa dili pagtug-an kon unsaon paggamá sa iyang “proyecto,” naglagot nga walay usá nga milaban kaniya dihá nga nanaglalis sila si Simoun. “Kon dili kamó magaungáw ug kadaut, inyo akong pasultihon, ha? ug kon aduna, mohilom lamang kamó?,” mao unta kining mga pulonga ang iyang isulti kanila, ugaling kay nahinugon siya sa maayong higayon nga angay niya pahimuslan aron pagbutyag sa iyang “proyecto,” kay sanglit dili man gayud kahá mahimo nga kiní ipahinayón, maayo na lamang nga hingsayran ug pagadalayegon sa ubán.

Humán mopabuhot ug makaduhá kun makatuló sa tabako nga iyang gium-um, humán moigham ug mangluwá pinaagi sa pikas nga ngabil, si don Custodio nangutana kang Ben Zayb nga iyang gidagpi sa paa:

—Nakakitá ba ikaw ug itik?

—Dagway nakakitá ako . . . gipamusil sila namo didto sa lanaw — mitubag si Ben Zayb nga nahibulong.

—Dili, wala ako magahisgot nianang mga gakit nga maidlas; maoy gihisgotan ko kanang mga itik nga tanód, kaná nanging gipamuhí sa Pateros ug sa Pasig. Nasayud ikaw kon unsay ilang kan-on?

Si Ben Zayb, ang bugtong tawo nga maantigong mohunahuna, wala masayud niadto: siya ugod wala man intawon magaatiman sa pagpamuhí ug mga itik.

— Mga gagmayng kinhasón uróy, mga gagmayng kinhasón!
— mitubag si pari Camorra; — dili kinahanglan mahimo kitang
“indio” aron masayud niana, igo na kaayo nga aduna kitay matá!

— Mao kaná, mga gagmayng kinhasón! — misabát si don
Custodio nga daw mitudlo kang Ben Zayb; — ug nasayud ikaw
kon asa nila panguhaa kanang kinhasona?

Si Ben Zayb wala usab intawon masayud niadto.

— Kon nakapuyó pa ikaw dinhi ug samag gidugayón ka-
nako, masayud unta nga kanang ilang kan-on anha nila pangin-
hasa nianang mga kabalasan ug kalapokan nga nanagtapun-og sa
lanaw diin midagsang kanang mga kinhasona nga mahisagol sa
mga balás.

— Nan, ang imo diay nga “proyecto”?

— Mao bitaw kanay buút ko karon hisgotan. Aron kaná
unta mahimo, ang tanang mga molopyo sa mga lungsod nga naga-
liyóng ug anaa sa duol nianang dapit sa lanaw nga gitapun-ogan
sa mga balas, pugson pagpabuhí ug mga itik, ug makita nimo
nga kanang mga mananapa mao day mokalot ug molawóm niana
pinaagi sa pagpanginhas . . . Walay laing paagi, walay lain!

Ug si don Custodio nagdupa-dupa sa iyang duha ka bukton,
nahimuót kaayo nga nagatan-aw sa nanagpamati kaniya nga nang-
hingangha: wala gayuy usá ng nakahunahuná niadtong paagi nga
kahibulongan.

— Tugotan mo ako nga mosulat ug usá ka artikulo mahi-
tungud niana? — nangutana si Ben Zayb; — diriyot da kaayo
dinhí ang maantigong mohunahuna nga . . .

— Apan, don Custodio, — misagbat si donya Victorina nga
naghikohiko ug nagpinarayég pag-ayo; — kon ang tanan mamuhí
na unya ug mga itik modagsang ug tinuod ang mga “balot”⁵.
Hesús, pagkaluód! Usa kaná mahitabo, nga bunihon lamang pag-
una kanang dapita sa lanaw!

⁵ Liná-gang itlog sa manok kun laing langgam nga pis-an na. Sud-an nga
kinaham kaayo sa mga tagalog. — P. sa Taghubád.

UBUS SA KUBYIRTA

Didto sa ubus laing mga talan-awon ang makita.

Nanglingkod sa mga bangko ug mga dagkung siya nga kahoy, tipon sa mga maleta, mga kahón, mga bukag ug mga tampipi, duol sa makina sa bapor ug inalisngawan sa kainit sa "caldera" ug sa baho nga dili masingo sa mga tawo ug sa "cacite," makita nato ang kadaghanan sa mga sumasakay.

Ang uban nanagsud-ong sa hilom sa nagkalain-laing mga talan-awon sa kadaplina sa subá, ang uban nanagsugal kun nanagsulti-sulti taliwala sa kagahob sa mga pala, sa kasaba sa makina, sa sinagitsit sa alisngaw nga mokalít paggulá sa tubo sa makina, sa tingog sa budyong sa bapor. Sa usá ka suók, nanagdulong daw mga minatay nga gipanghapnig, nangatulog kun buút mangatulog ang pipilá ka mga insik nga magpapatigayon, nangabuy-od, mga maluspad, nanaglawáy ug natumog sa mapilit-pilit nga singót nga nagatubód sa ilang tibuók nga kalawasan. Ang pipila ka batan-on, mga tinon-an ang kadaghanan kanila, nga maila dayon tungud sa ilang kahindik ug mga sapút nga maputí uyamut, mao day nangahas pagsuroy-suroy gikan sa ulín ngadto sa dulong, manglakad sa mga bukag ug mga kahón, mga malipayon uyamut tungud sa paghunahuna sa umaabut nga mga adlawng tingpahuláy. Usahay managlantugi sila mahilagda sa *Física* nga hikalimtan na nila, usahay usab managsaliring sa usá ka kolehiyala, sa usá ka magbabaligyag tilad nga pulahón ug mga ngabil ug naga kuwintas ug tinuhog nga mga bulak sa sampagita, ug hunghongan nila kini mga pulong nga makapilit kanila pagpahiyum kun pagsampong sa ilang nawong sa usá ka paypay nga pinintalan.

Apan duroha niadtong mga tinon-an, inay mangalingaw pakigsulti-sulti sa mga dalaga, nakiglantugi didto sa dulong sa usá ka ginoo nga hamtong na apan maayo gihapon ug baróg. Kadtóng duroha ka tinon-an dagway nailá ug gitamód gayud kaayo

tungud sa mga maayong kagawian nga gipakita kanila sa ubán. Tuod man, ang labaw ug panuigon kanila, ang nagasul-ob ug mga sapút nga pulós maitúm, mao ang tinon-an sa pagka-manambal nga si Basilio, nga nailá tungud sa daghang mga masakitón nga malisúd nga iyang naayo ug sa iyang mga paaging kahibulongan sa pagpanambal. Ang usá, ang labing daku ug labing bigot bisan manghud kaayo sa nahauná, mao si Isagani, usa sa mga magbabalak kun mamomuhát ug mga balak nga nahigulá niadtong tuiga sa Ateneo, usá ka batan-on nga lahí uyamut ug tarás sa ubán, talagsa dang makigsulti ug hilumón kaayo. Ang ginoo nga nakigsulti kanila mao ang bahandianon nga Kapitan Basilio nga mopauli na gikan nga namalít didto sa Manila.

— Si Kapitan Tiago dili kaayo maayog panglawas — matud pa sa tinon-an nga naglingo-lingo sa iyang úlo; — dili gayud siya patambal . . . Sinugyotan sa *usá ka tawo* gisugo ako niya sa pagpaadto sa S. Diego aron kono paduawon sa iyang balay didto, apan ang iyang matuod nga tuyo mao nga makapatuyang siya pagtabakó sa ampiyón.

Kon ang tinon-an moingon ngani nga *usá ka tawo*, ang iyang ipasabút mao si P. Irene, higala nga sandurot ug tinamód nga magtatambag ni Kapitan Tiago sa katapusang mga panahon úna siya mamatay.

— Ang ampiyón maoy usá sa mga sakit nga mananakod ning bag-ong mga panahon — mitubag si Kapitan Basilio, dalá ang usá ka pagtamay ug kaligutgot nga kaugalingon sa usá ka “senador” nga romanhon; — kaná hiilhan na sa karaang mga tawo apan wala silá magpatuyang. Samtang ang mga tawo minghupot pa sa pagtuon sa mga paagi sa mga makinaadmanon sa kakaraan (timan-i kini ninyo pag-ayo, mga batan-on) ang ampiyon gigamit lamang nga tambal, ug kon daw dili kamo motuo, tugani ako ninyo kon kinsang mga tawhana ang labing hinabako ug ampiyón. Ang mga insik, ang mga insik nga walay hikamaohán bisan usa ka pulong linatin! Ah, kon si Kapitan Tiago mihupot pa unta pagbasa sa mga sinulat ni Cicerón! . . .

Ug sa pagsulti niya niini nahapintal sa iyang nawong nga hinimungotan, sama sa nawong sa usa ka tinon-an ni pilosopo Epicuro, ang usá ka kasuko nga kaugalingon sa mga makinaadmanon sa kakaraan. Si Isagani misud-ong kaniya pag-ayo; kadtong tawhana daw ingon ug gimingaw sa panahon nga karaan uyamut.

— Apan, balik-balikan ta na man kanang “Academia de Castellano” — mipadayon si Kapitan Basilio; — paniguroon ko nga kana dili gayud ninyo mahimo . . .

— Oo, ginoo, mahimo gayud; gipaabut namo nga ning pila ka adlaw tugotan kami — mitubag si Isagani; — si P. Irene, nga dagway imong nakita didto sa itaas ug nga among gigasahan ug duroha ka buok nga kabayong mapulá ug balhibo, misaad kamo nga katugotan gayud kami. Makigkita karon siya sa Heneral.

— Bisan pa, kay si P. Sibyla mosupak man!

— Walay sapayan: Tungod bitaw niana mianhi siya aron . . . didto sa Los Baños, makigkita sa Heneral.

Ug gisabong ni Basilio ang iyang durohá ka kinumo.

— Oo, nakasabút na ako! — matud pa ni Kapitan Basilio nga nahikatawá. Apan bisan pa tugotan kamo, asa man kamo mo-kuha ug salapi nga . . .

— Aduna na kami niana, ginoo; tagsa-tagsa ka tinon-an mo-amut ug sikapat.

— Nan, ang mga magtotudlo?

— Aduna, na; ang katungá mga Pilipinhon ug ang katunga mga Kastila.

— Ug ang balay?

— Si Makaraig, ang sapian nga Makaraig, mohatag ug usá sa iyang daghang mga balay.

Si Kapitan Basilio napilit gayud paghilom; ang tanan gihikay na diayng daan niadtong mga batan-ona.

— Kon hunahunaon usab pag-ayo — matud pa niya pinalihok ang iyang mga abaga — dili kaayo daután, dili daután ang inyong gihunahuna, ug sanglit dili man gayud mahimo pagpakakat-on sa linatin, nga hikatonan na lamang unta ang kinatsilá. Anaa, sangáy, makita mo dihá ang usá ka kamatuoran nga kitá naga-sibóg. Sa among panahon kami nagatuon ug linatin kay linatin man usab ang among mga basahón; karon motuon kamog diyutay nianang pinulongana, apan wala kamoy mga basahón nga linatin; hinonoa ang inyong mga basahón pulós kinatsilá ug wala itudlo kining pinulongana: *actas parentum peior avis tulit nos nequiores!*, matud pa ni Horacio.

Ug sa pagkahumán niyag sulti niini, milakaw nga mapahitas-on uyamut sama sa usá ka emperador nga romanhon. Ang durohá ka batan-on mipahiyum.

— Kining mga karaan makakitá gayud ug mga kakulian alang sa tanang mga bulohatón — miingon si Isagani; — tan-yagan silá ug usá ka butang, ug inay motan-aw sa mga kaayohan nga mapúpó, mao da hinoon ang ilang tan-awon ang mga kakulian. Buút nila nga ang tanang mga bulohaton pulós lamang masayón.

— Magkauyon siya ug ang imong uyoan — miingón si Basilio; — manag-utas lamang silag hisgot niadtong mga karaang panahon . . . Pamati, maayo kay nakahinumdom diay ako, unsa may pulong sa imong uyoán kang Paulita?

Si Isagani naulaw.

— Giwalihan ako niya mahitungud sa pagpili ug asawa . . . Gitubag ko siya nga sa Manila walay laing dalaga nga sama kaniya, maanyag, maayong pagkaagak, ilo . . .

— Bahandianon uyamut, sitsirika, makapahimuót nga manglihok-lihok, ug walay laing apan kon dili ang usá da ka iyaan nga kataw-anan — midugang si Basilio nga nahikatawá.

Si Isagani mikatawa usab.

— Nagahisgot man gayud kita sa iyaan ni Paulita, nasayud ba ikaw nga gitugon ako niya nga pangitaon ko ang iyang bana?

— Si donya Victorina? Dagway gisaaran mo siya nga pangitaon mo aron dili ikaw niya pabiyaan ni Paulita?

— Dayag na lamang!; ang nakadaut ugaling kay ang iyang bana anaa gayud hinoon magatago . . . sa balay sa akong uyoan!

Ug nangatawa silang duhá.

Ug mao kaná ang hinungdan — mipadayon si Isagani — nga ang akong uyoan, nga maoy usá ka tawo nga may “conciencia,” wala gayud mosulod sa kamarote, nahadlok nga si donya Victorina mangutana unya kaniya hain si don Tiburcio. Hunahunaa da ugód! Sa pagkasayud ni Donya Victorina nga “tercera clase” ang akong pasahe, giyam-iran uróy intawon ako . . .

Niadtong higayona nahitungha si Simoun, ug sa pagkakita niya sa durohá ka batan-on.

Maayong buntag, don Basilio — matud niya sa paningog nga manggiloy-on — mopauli na ikaw sa inyo aron paglulhingayaw? Kining ginoo nga imong kauban, katagilungsod ba nimo?

Gipailá ni Basilio si Isagani ug miingon nga dili sila katagilungsod, apan nga ang ilang masigka-lungsod dili kaayo manag-

layo. Ang lungsod ni Isagani atua mahamutang sa luyóng-dagat haduol sa baybayon.

Hilabiháng nakatan-aw ni Simoun kang Isagani kini nahi-mangód, mílingi ug nakigharong pagtan-aw nga mahagiton.

— Ug komusta man ang imong lalawigan? — nangutana si Simoun nga mílingi kang Basilio.

— Kay ngano, wala ka ba diay makailá kaniya?

— Unsaon ko man pagpaka-ilá kaniya nga wala man gayud ako makaanha bisan makausá? Matud pa nga kabús kono kaayo ang iyang mga molupyo ug dili mamalit ug mga pahiyas.

— Dili kami mamalit ug mga pahiyas kay wala man kami niana magkinahanglan — mitubag nga daw nasukó ug nasákit si Isagani.

Usá ka pahiyum nahipintal sa maluspad nga ngabil ni Simoun.

— Ayaw lamang kahimangód, batan-on — mitubag siya; — wala akoy tuyo nga daután sa pagsulti niana, apan sanglit gisuginlan man ako nga hapit ang tanang mga “curato” anaa sa kamot sa mga pari nga “indio,” nakaingon ako sulod sa akong hunahuna: ang mga prayle maninguha gayud paghupót ug usá ka “curato” ang mga pransiskano malipay na lamang makahupót sa labing kabús nga mga “curato,” busa kon ang mga prayle ug mga pransiskano mohatag ug mga “curato” sa mga pari nga taga-dinhi, dagway kanang mga kuratoha wala na gayud intawon ing nahót. Na, mga ginoo, nunót kamo kanako kay manginóm kita ug serbesa ug panghinauton ta ang kahamugawayan sa inyong lalawigan!

Ang mga batan-on mihatag ug pasalamat ug mibalibad nga konó dili sila manginóm ug serbesa.

— Anugon kaayo nga dili kamo manginóm ug serbesa — matud pa ni Simoun nga nasákit ug tinuod; — ang serbesa maayo kaayo, ug nakadungóg ako karong buntag nga si P. Camorra miingon nga ang kaluyahón ug lawas sa mga pomopuyo dinhi nagagikán sa kadaghan sa tubig nga ilang imnon.

Si Isagani, nga maingon-ingon ug gitason kang Simoun, nahasinta sa pagkadungóg ning mga sultiha:

— Ingna si P. Camorra — midalí pagsulti si Basilio human niya sikhá sa tago si Isagani — ingna siya nga kon tubig pa ang iyang pagaimnon inay sa alak kun sa serbesa, tingali maayo unta

ang kahimtang natong tanan ug dagway dili kaayo pagsulti-
han . . .

— Ug ingna usab siya — midasón si Isagani nga wala lamang magatagád sa mga sikó sa iyang higala — nga ang tubig matam-is kaayo ug mosugót lamang nga imnon siya, apan molumós sa alak ug sa serbesa ug mopalong sa kalayo; nga kon initon siya mahimong alisngaw, kon mobukal mahimong halapad nga lawód ug nga makausá niana gilumsan niya ang katawhan ug gipa-kurog niya ang tibuok nga kalibutan!

Si Simoun miyahat, ug bisan wala mailá ang iyang tinan-awán kay gisalipdan man sa iyang antiyohos, sa iyang nawong masabút nga nahingangha siya.

— Maanindot nga tubaga kaná! — miingon siya; — apan na-tahap ako nga si P. Camorra nagatiaw-tiaw lamang ug mangutana unya kanako kon kanus-a ang tubig mahimong alisngaw ug ka-nus-a mahimong halapad nga lawód. Kaná da bang paria ma-kuli nga motuo ug tigbiay-biay kaayo.

— Mahimong alisngaw ang tubig kon initon sa kalayo, ma-himo siyang lawód kon ang tubig sa kasapaan nga karon nagka-tibulaag pa managtipon na unya, tinukmod sa daután nga palad, dihá nianang bung-aw nga ginakalot karon sa katawhan — mitu-bag si Isagani.

— Dili, ginoo Simoun — misumpay si Basilio sa paningog nga matiawon. — Asoyi lamang hinoon si P. Camorra niining mga balak nga sinulat da usab ni higala Isagani:

Agua somos, decís, vosotros fuego;
Como lo queráis, ¡sea!
¡Vivamos en sosiego
Y el incendio jamas luchar nos vea!
Sino que unidos por la ciencia sabia
De las calderas en el seno ardiente,
Sin cóleras, sin rabia,
Formemos el vapor, quinto elemento,
Progreso, vida, luz y movimiento.

— Mga damgo, mga damgo nga walay kahimoan! — mitu-bag si Simoun; — ang makina wala pa ngani hingkaplagí . . . ug samtang pangitaon pa siya moinóm lamang uná ako ug ser-besa.

Ug mibiya sa iyang mga higala wala lamang ngani manamilit.

— Apan naunsa ba ikaw karon nga mahagiton man kaayo?
— nangutana si Basilio.

— Wala man, ambút lamang, apan malisang ako, mahadlok ako nianang tawhana.

— Gisikó ko ngani ikaw; wala ka ba masayud nga kana siya ginatawag ug “el Cardenal Moreno”?

— “Cardinal Moreno”?

— Kun “Eminencia Negra” ba, sumala lamang sa hing-uyc-nán mo.

— Wala ako makasabút sa imong sulti!

— Si kardenal Richelieu kanhi adunay magtatambag nga paring “capuchino” nga gihinganlan ug “Eminencia Gris;” kaná si Simoun usab mao karon ang magtatambag sa Heneral . . .

— Tinuod?

— Tinuod mo lamang? Hidunggan ko gayud kaná sa bábá sa usa ka tawo . . . nga kanunayng molibák kaniya sa likód, ug unya moulog-ulog kon anaa sa iyang atubangan.

— Moduaw ba usab kana siya kang Kapitan Tiago?

— Oo, sukad pa gayud sa unang adlaw sa paghiabút niya dinhi, ug sa pagkatinuod giisip siya sa usá ka tawo nga kailog niya . . . sa kabilin ni Kapitan Tiago . . . Ug nagatuo ako nga makigkita siya karon sa Heneral aron pagkigsulti kaniya bahin sa pagtudlo sa kinatsilá.

Niadtong higayona usá ka binatonán nahitungha aron pagpahibaló kang Isagani nga gitawag siya sa iyang uyoan.

Sa usá sa mga bangko sa ulin ug tipon sa ubang mga sumasakay, nagalingkod ang usá ka pari nga “clerigo” nga nagasudong sa mga kaumahan ug kayutaan nga nanglabay sa iyang mga matá. Ang iyang mga katupad dili modip-ig kaniya; kon ang mga lalaki moagi sa iyang duol, motukás sa ilang kalo, ug ang mga sugaról dili mangahas pagbutang sa talad nga sugalan duol sa dapit nga iyang lingkoran. Kadtong paria talagsa dang mosulti, dili motabakó ni mopatikig sa liog, makigtipon-tipon siya sa ubang mga tawo ug mobalus sa dakung kahinangóp sa mga yukbo nga iyang madawat, daw isipon kini niya nga pagpasidungóg ug pag-ilá kaniya. Tigulang na siya, ang iyang úlo hapit na maputós sa mga úban, apan malig-on gihapon ug lawas, ug bisan

nagalingkod siya, wala magabakó ug pinataás ang agtang nga dili palabi-labihón ni mapahitas-on. Milahi siya sa pipila ka buok nga mga timawang "clerigo" nga "indio" nga niadtong panahona nangahimo lamang "coadjutor" kun nanag-atiman sa dili dayon ug pipila ka mga "curato," tungud sa iyang kaligdong ug kaugdang nga kaugalingon sa usá ka tawo nga nakailá sa kamahal ug kabalaanon sa katungdanan nga iyang gihuptan. Usá ka hapáw nga pag-usisa sa iyang panagway, bisan dili na lamang tagdon ang iyang mga úban sa ulo, makapailá na dayon nga kadtong paria natawo sa laing mga panahon, nahatalay siya niadtong mga batan-on kanhi nga sa walay pagtagád sa kamahalan sa ilang pagkatawo, nanulod sa pagkapari; natawo siya niadtong panahon nga ang mga "clerigo" nanagtuo pa nga sama sila sa bisan kinsang prayle, niadtong panahona nga ang kapariang pilipinhon dili pa tinamay ug wala pa takdi sa mga kahilayan, nangayo ug mga tawong gawas ug dili mga ulipon, mga salabutan nga labaw ug dili mga kabobut-on nga ginapus. Sa iyang nawong masolub-on ug maugdang mabasa ta ang kalinaw sa iyang kalag nga gilig-on pag-ayo sa pagtuon ug sa kanunay nga pagpalandong ug kahá gipaantus usab sa daghang mga kagulangan nga wala niya ipadayag. Kadtong paria mao si P. Florentino, ang uyoan ni Isagani, ug ang iyang kaagi hamubó da kaayo.

Anak sa usá ka bahandianon uyamut ug tinamod nga banay sa Manila, maayog baróg ug nagahupót ug mga hiyas nga takus unta makapausbaw kaniya sa kalibutan, wala gayud siya maghunahuna nga magapari; apan ang iyang inahan, tungud sa pipila niya ka mga saarán, mipugós kaniya sa pagpasulod sa "seminario" human siya magdumili ug human mangagi ang mga mainitong lalis. Kadtong iyang inahan higala nga sandurot sa arsobispo. matig-a ug kabobut-on ug dili gayud papiog kang bisan kinsa, sama sa tanang mga babaye nga nagatuo nga nakailá sa kabobut-on ni Bathala. Kawang lamang ang pagdumili sa batan-on nga Florentino, kawang lamang ang iyang mga hangyo, mga balibad nga siya aduna nay hinigugma ug kawang lamang ang iyang tanang mga pakigbisog; kinahanglan gayud nga magapari siya, ug tuod man, napari gayud siya sa pag-abút nag kaluhaaglimá ka tuig ang iyang kagulangón; ang arsobispo mao ang mihatag kaniya sa mga "órdenes," ang una niyang misa gihimo sa dakung kasadya, tutoló ka adlaw ang paglungtad sa pangilin ug mga kombirá ug ang iyang inahan namatay nga malipayon ug

nahimuót uyamut, ug gibilin kang P. Florentino ang tanan niyang katigayonan.

Apan niadtong pakigdumog niya, si P. Florentino nakadawat ug usá ka samad sa kasingkasing nga wala na gayud maalam; pipila ka semana una himoa ang una niyang misa, ang babaye nga iyang gihigugma kanhi nagminyo sa usá ka tawo nga timawa, nawad-an sa paglaum tungod sa pagkahanaw sa iyang mga damgo; kadtong kaguola mao ang labing daku nga gibati sa iyang kasingkasing; nawad-an sa kabaskog ang iyang kalag, alang kaniya mabug-at ug dili na maantus ang kinabuhi. Kon dili man ugaling ang “virtud” ug ang pagtamód niya sa iyang pagkapari, kadtong gugmang walay palad maoy nakaluwás kaniya sa mga bungaw sa kadaut nga maoy masabóg kahulogan sa mga paring Pilipinhon ug uban pang mga tawo sa Pilipinas.

Sa pag-abút na sa mga hitabo sa tuig 72, si P. Florentino nahadlok nga ang iyang “curato,” tungud kay makahatag man kaniya ug daghang salapi, kaibgan unya sa mga prayle, ug sanglit tawo siya nga mahigugmaon uyamut sa kalinaw, nangayo nga dili na lamang siya maga-kura bisan sa diing lungsod, ug sukad niadtong panahona, sama sa ubang tawo, mipuyó na siya sa kayutaan sa iyang banay nga nahamutang duol sa kabaybayonan sa halapad nga lawód sa Pacífico. Didto gibata-bata niya ang usá ka pag umangkon, si Isagani, nga sumala sa pulong sa mga manggita-ahapon, anak konó niya sa iyang karaang sinaaran sa pagkabalo na niini, ug, sumala usab sa mga sulti sa mga tawo nga maligdong ug labing nangasayud, anak sa gawás sa usá niya ka igagaw nga babaye sa Manila.

Ang Kapitan sa bapor nakamatngon sa pari ug gidapit niya aron mosulod sa kamarote ug moadto sa buloran. Aron gayod dili magmakuli, giingon siya sa Kapitan:

—Kon dili ka moadto sa itaas, ang mga prayle dagway managtuo unya nga ikaw dili mahigugmang makigtipon kanila.

Si P. Florentino napilit na lamang gayud pag-uyon ug gipatawag niya ang iyang pag-umangkon aron pagpahibaló kaniya atua pa siya didto.

—Kon hikitan ikaw sa Kapitan, dapiton na usab unya ug makahasol na kita uyamut sa iyang kaayo.

— Mga panaganang walay hinungdan sa akong uyoan! — pulong pa sa hunahuna ni Isagani; — kaná gihimo lamang niya aron ako dili makakitag pasangil sa pagpakigsulti kang donya Victorina.

MGA "LAYENDA"

Ich weiss nicht was soll es bedeuten
Dass ich so traurig bin!

Sa pagpanghatag ug katahuran ni P. Florentino sa diyutay nga pundok wala na didto magahari ang dautang buót nga mingturók kaganina gumikan sa miaging mga lantugi. Kahá naka-tabang paghupay sa mga hunahuna ang masadyang mga balay sa lungsod sa Pasig, ang pipilá ka kopa nga binong Jerez nga ilang giinóm aron ganahan nga mokaon, kun ang paghunahuna ba sa usá ka maayong pamahaw; bisan hain niining durohá ka butang ang nakaingón, ang matuod mao nga nanag-utas na sila ug katawa ug tiaw-tiaw, lakip ang pransiskano nga maniwang bisan wala kaayo kini magasaba: ang iyang mga katawa mahilom sama sa kinatawan sa usá ka himalatyon.

— Mangil-ad nga mga panahona karon, mangil-ad! — nagkanayón nga nagkatawá si P. Sibyla.

— Oh, ayaw pagsulti niana, Vice-Rector! — mitubag ang "canónigo" nga si P. Irene ug gidusó niya ang siya gilingkoran ni P. Sibyla; — didto sa Hongkong daku kaayo ang inyong masapi ug matagbalay nga inyong tukoron . . . ná, ayaw na lamang!

— Hinay-hinay, hinay-hinay! — mitubag si P. Sibyla; — kamo wala man ugód makakitá sa among mga gasto, ug ang nanag-abáng sa among mga "hacienda" makiglalis na karon inigbayad nila . . .

— Na, igo nang múlo, bilanggotanan, kay kon dili, mohilak hinoon unya ako!

— Misinggit nga malipayon si P. Camorra. — Kami bitaw dili man managmahay, ngani wala kami ing mga "hacienda" ni mga "banco." Ug hibaloí bayá ninyo nga ang mga sakop kong "indio" magsugod na paghangyo sa mga balayran sa Simbahan ug maantigo nang mosubay sa mga "tarifa!" Bilanggotanan! Su-

subayan na hinoon ako sa "tarifa," ug sa "tarifa" da ba gayud ni arsobispo Basilio Sancho! wala lamang sila maghunahuna nga gikan niadtong panahona hangtud karon, ang bilí sa mga palaliton miusbaw na ug tinuod. Ha, ha, ha! Ngano man gayud nga ang usá ka himongaan labaw hinoon ug bilí kay sa usá ka bunyag? Apan ako magpakamaut lamang, pabayron ko ang akong mga sakop kutob sa akong mahimo ug dili gayud ako magmahay. Wala kami mahakog ug salapi, unsa nó, P. Salví?

Niadtong higayona maoy pagguho ni Simoun.

— Apan diin man ikaw magtago? — gisinggitan siya ni don Custodio nga nalimot na sa iyang kasukó kaganina; — wala ka hinoon makapahimulos sa mga talan-awon nga labing maanindot ning atong panaw!

— Psh! — mitubag si Simoun nga nahisaká na; — labihán na ka daghan sa mga subá ug mga talan-awon nga akong nakita nga mao day makadaní kanako kadtong mga dapit nga adunay mga "leyenda" . . .

— Aw, kon "leyenda" ang imong tuyo, ang Pasig adunay pipila ka buók — mitubag ang Kapitan nga dili mahigugmang mamati nga tamayon ang subá diin siya magasakay-sakay ug magakabuhí. — Anaa kanang sa *Malapad-na bató*, usá ka pangpang nga giilang balaanon sa wala pa mangabút nganhi ang mga Katsila ug gituhoan nga maoy pinuy-anan sa mga "espíritu;" unya, sa dihá nga wala nay mituo niana ug ang pangpang gisum-ok na, nahimo na siyang puloy-anan sa mga tulisán nga sa dakung kasayon manakóp sa alaut nga mga bangka nga manghilabay didto ug ang iyang mga sumasakay makigbugno batok sa kasulog sa tubig sa subá ug batok usab sa mga tulisán. Unya, sa nangagi na ang ubay-ubay nga mga tuig, sa amo nang panahon, bisan kanang pangpanga gisum-ok nag tawo, aduna gihapoy ginasugid nga mga bangka nga mangalunod ug matikyaob, ug karon kon ako dili pa magamatngon uyamut inig-liko ko dihang dapita, walay duhaduha mahibangga ug madugmok gayud kining akong sakayan. Aduna pa usab ing laing "leyenda," ang sa langob ni donya Jerónima, nga ikasugilon kanimo ni P. Florentino . . .

— Ang tanan nasayud na niana! — misulti nga matinamayon si P. Sibyla.

Apan bisan si Simoun, bisan si Ben Zayb, bisan si P. Irene, bisan si P. Camorra nasayud sa "leyenda," ug nangayo sila nga

isugilon unta, ang uban pinaagi sa tiaw-tiaw ug ang uban usab tungud kay buít gayud masayud niadtong leyendaha. “clerigo,” dalá ang paningog ug sinultihán nga matiawon usab sumala sa gipangayo sa pipila niadtong nanagpamati kaniya sama sa usa ka “aya” nga maga-asoy ug usá ka sugilon sa mga bata, mi-ingón:

— Dan maoy usá ka tinon-an nga misaad nga mangasawa sa usá ka dalaga nga iyang katagilungsod ug unya hikalimtan na lamang intawon niya sa lahus. Ang dalaga, sa dakung pagtamód sa saad, nagahulat kaniya sa daghang katuigan; milabay ang iyang pagkabatan-on, nahimo siyang hamtong ug usá ka adlaw niana nakabalitá siya nga ang iyang karaang hinigugma nahimo nang arsobispo sa Manila. Nagtakuban siya sa pagka-lalaki, mi-anhi siya, didto agi sa “el Cabo” ug miatubang sa arsobispo aron pagpaningil kaniya sa iyang saad. Ang iyang gipangayo maoy usá ka butang dili gayud mahimo, ug gipabuhat sa arsobispo ang langob nga dagway inyong nakita nga giparil ug gidayandayanan ang iyang ganghaan ug mga bagon nga gipakagot. Ang dalaga didto mopuyó ug mamatay niadtong langoba, ug ginasugid nga labihán ka tambok ni donya Jerónima nga kon mosulod siya sa langob, kinahanglan motalikid gayud. Ang kabantog sa iyang pagka-inkantohanon nagagikán sa iyang batasan sa pagtambog sa subá sa “vajilla” nga salapi nga iyang pagagamiton sa iyang mga kombirá nga pagadugokan sa daghang mga ginoo. Sa ilalum sa tubig adunay usá ka sikóp nga gihikyad ug adto didto mahulog ang mga pinggan ug uban pang mga ginamitón nga panghugasan sa ingon niining paagiha. Wala pa karon ing kaluhaan ka tuig, ang tubig sa subá nagadaligdig duol gayud sa ganghaan sa maong langob, sama usab nga hikalimtan na sa hinay-hinay ang handumanan niadtong babayhana.

— Maanindot nga leyendaha kaná! — matud pa ni Ben Zayb. — Mosulat ako ug usá ka “artículo” bahin niana. Maoy usá ka “leyenda” nga makapahinuklog!

Si donya Victorina nakahunáhuná pagpuyó ug usá ka langob ug ipahayag na unta kaná niya, ugaling kay gülogan siya pag-sulti ni Simoun:

— Unsay pulong mo niana, P. Salví? — nangutana siya sa paring pransiskano nga naghinoktok: — dili ba labing maayo unta kadto nga inay hatagan sa arsobispo ug usá ka langob kad-

tong babayhana, iya untang gibutang sa usá ka "beaterio," sa Santa Clara pananglitan?

Si P. Sibyla nahitingala niini ug mitan-aw kang P. Salví nga nagapanguróg ug mipasigpat kang Simoun.

—Kay dili kabtang sa usá ka tawo nga may pamatasan — mipadayon si Simoun nga malinawon ug buót — ang pagpapuyó sa usá ka langob sa babaye nga atong gilimbungan; supak sa mga sugo sa tinuhoan ang paghiklin niadtong babayhana sa usá ka langob, sa tampi sa usá ka subá diin pagatintalon ug magangaw siya sa daghang mga kahilayan; maagid-agid kaná sa buhat sa mga ingkantohanon. Labing maayo unta kadto, labing mahauyon sa mga sugo nga kristohanon, labing makapahinuklog ug labing mahangay sa mga pamatasan dinhi, ang pagbutáng sa iyang hinigugma sulod sa Santa Clara, sama sa usá ka bagong Heloísa, aron usahay pagduawon ug pagalig-onon niya ang iyang kalag. Unsay pulong mo niini?

—Ako dili makahimo ni angayán nga mohukóm sa pagabuhaton sa mga arsobispo, — mitubag nga wala layhi ang pransiskano.

—Apan ikaw nga mao ang "governador eclesiástico," ang nahailis sa atong arsobispo, unsay imong buhaton kon kaná mahitabo kanimo?

Si pari Salví igo lamang mipalihok sa iyang mga abaga, ug misulti sa dakung kalinaw sa buót:

—Walay hinungdan ang paghunahuna sa butang dili mahitabo . . . Apan kay nagahisgot man gayud kitá ug mga "leyenda," ayaw ninyo hikalimti ang "leyenda" nga labing maanindot, kay mao may labing matuod, ang sa "milagro" ni S. Nicolás, kausang simbahan nga nagubá na dagway inyong nakita. Kanhi daw ang subá, ug ingon man usab ang lanaw, ginapunsisokan sa mga buaya nga labihán ka dagku ug ka gutóm nila kay mohasmag sa mga bangka ug lolundon nila kini sa usá ka paglabtik sa ilang ikog. Ginasugid sa among "crónica" nga usá ka adlaw niana, usá ka insik nga walay bunyag nga hangtud niadtong higayona wala gayud pasakop sa atong tinuhoan, nahiagi sa atbang sa simbahan, ug dinhi, sa kalit lamang mitungha kaniya ang yawa nga nagpakahimong buaya, ug gilunod ang iyang bangka aron pagtukób ug pagdalá kaniya ngadto sa sulad. Linamdagan ni Bathala, ang insik misangpit gilayón kang S. Nicolás

ug dihá-diha ang buaya nahimong bató. Ang mga karaan nanag-sugid nga sa ilang panahon mailá pa kaayo kadtong dakung buaya dihá sa mga tipik sa pangpang nga nanghibilín; ako makapasalig kaninyo nga natino ko pa gayud pagtan-aw ang iyang úlo, ug kon kini maoy atong hukman, dagway kadtong mananapa daku gayud uyamut.

— Katingalahan, katingalahan kanang leyendaha! — nagkayón si Ben Zayb — ug magpulós alang sa usá ka “artículo.” Ang hubit sa panagway sa mananap, ang kalisang sa insik, ang tubig sa subá, ang kawayanán . . . Ug magapulós usab aron pagtoon ug pagtanding sa mga tinuhoan sa kalibutan. Kay tanawa lamang, katingalahan gayung daku nga usá ka insik nga walay bunyag, taliwala sa labing dakung katalagman, mosangpit pagtuyo niadtong usá ka santos nga kahá ngalan da ang iyang hiilhan ug tingali wala ngani dagway siya motuo niadtong santosa . . . Dinhi dili magawi kadtong sanglitanang kinatsilá nga nagaingón: *labi pang maayo ang daután nga hiilhan na kay sa usá ka butang maayo nga wala pa hiilhi.* Ug kon mahiadto ako sa China ug hitaboan ako nianang kalisura, unahon ko pagsangpit kay kang Confucio kun kang Budha ang santos nga labing wala hiilhi nga nahimutang sa ilang almanake. Ang halawom nga pagtuon sa “antropología” mao day takus makatino kon kining hitaboa mao bay usá ka kamatuoran sa pagkalabáw nga dili malalis sa tinuhoang katoliko kun sa pagkapakyas bang dili hitupngan sa panghunahuna sa mga utok sa mga tawo nga madalag ug panit (mga insik, mga haponanon, ugb.)

Ug si Ben Zayb, sa pagsulti niini, nanig-ingón sa mga lihoc ug paningog sa usá ka magtutudlo, ug sa iyang tudlo sa kamot nagahimo sa kahanginan ug mga badlis nga malingin, nahitingala uyamut sa iyang kaugalingong hunahuna nga sa mga butang labing magagmay nakahímo pagpúpóg mga pasumbingay ug mga linundagan. Ug sanglit nakita niya si Simoun nga mihi-noktok ug mituo siya nga nagapalandong sa tanan nga iyang gisulti, gipangutana niya kon unsay iyang gihunahuna.

— Nagpalandong ako sa duroha ka butang nga hinungdanon uyamut — mitubag si Simoun — durohá ka pangutana nga takus mo ikadugang sa imong “artículo.” Naha-uná: unsa na lamang kahá intawon ang gidangat sa yawa dihá nga sa wala lamang palandunga nahisulod siya sa usá ka bató? milusót ba siyá? nag-

pabilin ba didto? napigsat siya? Ug ikaduhá: ang mga mananap nga nangahimo nang bató nga akong nakita sa pipilá ka "museo" sa Oropa, wala ba kahá intawon kadto among-amongi sa usá ka santos nga natawo sa wala pa lunopi ang kalibutan?

Labihán kaligdong ni Simoun sa pagsulti niini binutang sa agtang ang iyang tudlo sa kamot timaan sa usa ka halawóm nga pagpalandong, nga si P. Camorro, maligdong usab kaayo, mitubag pag-ingón:

—Kinsay nasayud, kinsay nasayud!

—Ug sanglit nga "leyenda mangayud ang atong gihisgutan, ug mosulod na man kita karon sa lanaw, — matud ni P. Sibyla — ang Kapitan dagway adunay daghang takus ikasugilon . . .

Niadtong higayona ang bapor nagapadulong na sa pungtod ug ang talan-awon nga makita sukad didto makapahibulong kaayo tungud sa iyang kaanindot. Ang tanan nanghingangha. Sa ilang atubangan makita nga nagahaklad ang matahum nga lanaw linibutan sa kalunhaw sa mga tanom sa kadaplina ug sa mga bukid nga namunawpunaw didto sa halayó, daw usá ka dakung salamin nga dinayandayanan sa mga "esmeralda" ug mga "zafiro" ug gituyo pagbuhat aron panaminan sa langit. Dapit sa tuo makita ang kadaplina sa lanaw nga daw nahaunlod, diin adunay mga wanang maanindot uyamut, ug didto sa halayó, daw nanganapkanap na lamang, malantaw ang lawis nga nabalikó nga gitawag ug *Sungay*: sa atubangan nagtuyaróg ang bukid sa Makiling, maugdang, makahahadlok, pinurongpurongan sa mga pangangod nga manipís: ug dapit sa wala ang pulo sa Talim, ang *Susong-dalaga*, diin makita ang mga gagmayng bungtod nga nag-igdal sama sa suso sa usá ka dalaga diin kuhaa ang iyang ngalan.

Usá ka hinuyohoy nga mabugnaw nakapatuya sa tubig sa lanaw.

—Maayo kay nahinumdom karon ako, Kapitan, — miingon si Ben Zayb nga miliingi; — nakatultol ba ikaw diing dapita patya ang usá ka tawo nga gihinganlan ug Guevara, Navarra kun Ibarra?

Ang tanan nanan-aw sa Kapitan, gawás kang Simoun nga miliingi sa laing dapit daw aron pagpangita usa ka butang sa tampi.

— Ay, oo tuód! — miingon si donya Victorina — diin man diay kadto dapít, Kapitan? Nagabilin tingali siya ug mga tunob ibabaw sa tubig?

Ang maayong Kapitan mikidhat ug makadaghan, timaan nga wala makauyón niadtong mga pangutanaha; apan, sa pagtan-aw, niya nga ang hangyo nga gibungát ni donya Victorina nahipatik man sa mga matá sa tanan, milakaw siya ug pipilá ka lakang ngadto sa dulong sa sakayan ug minanaw sa tampi.

— Tan-aw kamo ngadto sa unahan — miingon siya sa tingog nga lugos lamang mabati human niya masusi nga walay laing tawo nga namati; — sumala sa gisugilon sa kabo nga nangulo pagdakóp, si Ibarra, sa pagtan-aw nga gilikosán na siya, milayát sa bangka ug miambak dihá duol sa *Kinabutásan* ug, humán molangóy sa taliwala nianang duroha ka subá, gilatas niya kanang gilay-ona nga mokapin sa durohá ka “milla,” hinadyongan sa mga bala inig-tungá niya aron pagginhawa. Didto sa unahan diin siya mawala, ug sa unahan pa gayud niana, duol na sa daplin, hingsusihán nila nga ang tubig daw natina sa dugó . . . Ug karong adlawo gayud maoy pagka-tangkod nga napulog-toló ka-tuig sukad sa paghitabo niini!

— Sa ingon diay niana, ang iyang lawas nga patay? . . . — nangutana si Ben Zayb.

— Mitipon sa lawas nga patay sa iyang amahan — mitubag si P. Sibyla — dili ba usab kadto siya manggugubut, P. Salví?

— Kaná hinoon maoy mga lubóng nga baratohón kaayo, unsa nó, P. Camorra? — matud ni Ben Zayb.

— Nagaingon ako kanunay nga mga manggugubut gayud kadtong mga tawo nga dili mobayad ug mga lubóng nga mahal — mitubag ang gipaambiran ug sulti ni Ben Zayb, nahikatawá nga malipayon uyamut.

— Apan naunsa man ikaw, ginoo Simoun? — nangutana si Ben Zayb sa pagtan-aw niya nga ang magbabaligyag mga pahiyas nagatungók ug wala magalihok. Gidagat ka na hinoon dinhi niining usá ka túlo nga tubig, ikaw nga nakapanaw na ug mga lawód nga halapad uyamut?

— Ingnon ko ikaw — mitubag ang Kapitan nga gitugkan nag gugma niadtong mga dapit nga kanunay niyang agi-agian;

— ayaw kini pagtawga ug usá ka tuló nga tubig: kining lanawa labi pang daku kay sa bisan haing lanaw sa Suisa ug sa tanang mga lanaw sa Espanya, bisan lumpungon; adunay mga mananakayng karaan nga nakita kong gidagat dinhi.

KABESANG TALES

Ang nanagpakabasa sa unang bahin ning sugilanon, dagway manghinumdom sa usa ka tigulang nga mangangahoy nga nagapuyó didto sa taliwala sa kalibonán.

Si Tandang Selo buhi pa ug bisan ang iyang mga buhók pulós na uban, maayo gihapon siyag lawas. Dili na mangayam ni mamutól pa ug mga kahoy; sanglit mi-uswag man ang iyang kahimtang, mamuhat na lamang siya ug mga silhig.

Ang iyang anak nga si Tales (angga sa Telésforo) sa sinugdan nahimong saóp nga nagatrabaho sa kayutaan sa usá ka dato; apan sa nadugay na, dihá nga nakatag-ya na siya durohá ka buok kabaw ug pipilá ka gatus ka pisos nga salapi, buút na motrabaho ug kaugalingong yuta binuligan sa iyang amahan, sa iyang asawa ug sa iyang tutoló ka anak.

Busa, gikaingin ug gihinloan nila ang pipilá ka kalibonán nga nanghimutang sa kinadaplinan sa lungsod ug nga gituhon nila nga walay tag-ya. Sulod sa mga adlaw sa ilang pagdaro ug paghinlo niadtong mga yutaa, ang tanan niyang kabayanan nanag-ulhos-ulhos lamang pagkasakít sa hilanat, ug namatay sa labiháng ka daút ang inahan ug ang kamagulangang babaye, si Lucia sa dihá nga kini mao gayud ang paghimus-ok sa iyang pagka-dalaga. Kadto nga maoy dili kahibulongang sangputanan sa usá ka yuta nga bag-o maugmad nga matugób sa nagkalain-lain mga mananap nga magagmay, gipasangil nila sa panimalús sa tawong ingkantohanon nga nagapuyó niadtong kalibonán, ug mipahiuyon na lamang sila niadtong kadaut ug mipadayon sa ilang mga buhat, nagatoo nga nahupay na ang kapungót niadtong ingkantohanon. Sa diha nga hapit na sila mangani sa una nilang nga abút, usa ka kapunongan sa mga prayle nga adunay mga yuta sa Lungsod nga silingan, miingon nga siya maoy tag-ya niadtong mga kaumahan kay konó kadto nahisulod man sa mga utlánan sa iyang kayutaan, ug aron gayud pag

matuod niadtong iyang gipahayag giugbokan niya dihá-dihá ug mga utlanan. Apan ang tinugyanan sa mga prayle, sinugo sa paghigugma sa isigkaingon, mitugot nga pahimuslan lamang ni Tales sa mga abút niadtong yutaa samtang pagabayran lamang siya sa matag-tuig ug diyutay nga salapi, wala gayuy hinungdan, kaluhaan kun katloan ba ka pisos.

Sanglit si Tales maoy usá ka tawo nga dili buót ug hasol, kaaway sa mga buroka sama sa daghan niyang mga katagilung-sod, ug masinugtanan sa mga prayle sama sa pipila ka buók, aron kenó paglikay nga ang kolon nga kunon mahibulang sa kaldiro nga puthaw (alang kaniya ang mga prayle mao ang kaldiro nga puthaw, ug siya mao ang kolon nga kunon), tinukmod sa iyang kahuyang, miuyon niining tinguhaa, nagpalandong nga dili man siya maalam intawon nga mokinatsila ug wala siya ing salapi nga takus ikabayad ug mga manlalaban. Labut pa, si Tandang Selo usab magakanayón kaniya.

— Pailob lamang! Labing daku ang salapi nga imong magasto sulod sa usa ka tuig nga pakigburoka kay sa imong ibayad ug napulo ka tuig sa mga Pari nga maputi. Hmh! Kahá babayran ka nila ug mga misa. Hunahuna lamang nga kanang katloan ka pisos napilde nimo sa sugal, kun nahulog ba sa tubig ug gisubad sa buaya.

Ang abút nga naani ubáy-ubay gayud, nahabaligya sa maayong bili, ug si Tales naghunahuna pagtukod ug usá ka balay nga tabla sa balangay sa Saggang, sakop sa lungsod sa Tiani, duol sa San Diego.

Milabay ang laing tuig, nakaani na usab si Tales ug maayong abút, ug pinasikad sa mga pasangil nga walay hinungdn, ang “canon” kun abangán niya sa yuta gipausbawan sa mga prayle ug gihimo nang kalim-an ka pisos; niini si Tales intawon mi-bayad lamang aron dili makakitág away ug tungúd usab kay nagalaum man siya nga ang iyang abút nga kamay ikabaligya niya sa maayong bili.

— Pailob! hunahuna lamang nga ang buaya mitúbo — gingon siya ni Tandang Selo aron pag-alam-alam kaniya.

Niadtong tuiga nakab-ut gayud nila ang ilang ginadamgo, nga mao ang pagpuyó sa usá ka dapit nga dili awaaw sa kabalayan, sa iyang balay nga tabla, sa balangay sa Saggang; ang amahan ug ang apohán naghunahuna pagpatoon sa durohá ka managsuon, labi na gayud sa bata nga babaye, si Juliana kun Julí,

nga maoy iangga kaniya: walay duhaduha, kadtong bataa maanyag gayud kon mahingkod na sa panuigon. Usa ka batan-on nga lalaki, higala niadtong banaya ug gihinganlag si Basilio, nagatuon na sa Manila niadtong panahona, ug kadtong batan-ona ubus usab ug kagikan sama kanila.

Apan kining damgoha daw tinudlo nang daan nga dili matuman.

Ang unang gibuhát sa katilingban sa pagtan-aw niadtong banay nga naga-uswag sa ngadto-ngadto, mao ang pagtudlo kun paghimong “cabeza de barangay” sa sakop niya nga labing motubay sa buhat ug labing makugihon; si Tanó, ang anak nga kamagulangan, may napulog-upat pa lamang ka tuig ang kagulangón. Busa gihinganlan na siya ug *Kabesang Tales*, napilit siya pagpatahi ug “chaqueta,” pagpalit ug kalo nga “fieltro” ug pagtigum ug salapi aron gastohan niya. Aron dili kasuk-an sa kura ug sa kagamhanan, bayran niya sa iyang kaugalingog salapi ang mga bulohisan sa mga tawong nanglalin, nangalagiw kun nangamatay nga nahimutang sa iyang “padrón,” malangan siya ug ha-taas nga panahon sa pagpaningil ug sa pagngadtonganhi sa ka-ulohan sa lalawigan.

— Pailob! Hunahunaa lamang nga ang mga kabanay sa buaya nanugok ug mitabang ug subád sa imong salapi — nagkanyon si Tandang Selo nga mopahiyum sa dakung kalinaw sa buót.

— Sa sunód nga tuig magsaya na ikaw ug moadto na sa Manila aron pagtuon sama sa mga anak sa mga dato sa lungsod! — ingnon ni *Kabesang Tales* and iyang anak babaye kon madungog niya nga magahisgot sa pag-uswag ni Basilio sa iyang pagtuon.

Apan “ang sunód nga tuig” wala gayud mahinayón pag-abút ug inay niini miabút hinoon ang bag-ong dugang sa “canon” kun abangán sa yuta; si *Kabesang Tales* naghinoktok ug nangalot sa iyang úlo. Ang kolon nga kunon habwaan sa iyang sulod nga kan-on ug ihatag niya sa kaldiro nga puthaw.

Dihá nga ang “canon” miabút na ug duha ka gatus ka pisos, si *Kabesang Tales* wala na matagbaw sa pagkalot sa iyang úlo ni sa pagpanghupáw: mipahayag sa iyang pagsupak ug mi-bagulbol. Niini ang prayle nga “administrador” miingon nga kon siya dili makahimo pagbayad niadtong duha ka gatus ka pisos, laing tawo maoy mangako sa pag-umá niadtong kayutaan nga

iyang gihuptan. Ang daghang nangaibog niadtong yutaa miha-gád nga maoy motrabaho.

Si Kabcsang Tales mituo nga ang prayle nagatiaw-tiaw lamang, apan minatuód gayud diay ang iyang sulti kay mitudlo man ngani sa usá niya ka binatonan aron mao nay mahupót. niadtong yutaa. Ang alaut nga Kabcsang Tales naluspad, mi-siyok ang iyang dalonggan, usá ka gábon nga mapulá daw mi-taptap sa iyang mga matá ug didto nakita niya ang iyang asawa ug ang iyang anak babaye, mga maluspad, maniwang, nanag-tingá, tinakbuyan sa hilanat sa hitakig. Ug unya nakita niya ang mabagá nga kalibonán nga nahimo nang kaumahan, dina-ligdigan sa usá ka sapá nga singot; nakita niya didto ang iyang kaugalingong panagway, siya, ang alaut nga Tales nga nagadaro pinagba sa adlaw, naputós sa samád ang iyang mga lapá-lapá tungud sa mahait nga mga bató ug mga gamút sa kahoy nga iyang panghitumban, samtang kadtong uldog nga prayle nagasuroy-suroy luwan sa iyang salakyanan ug kadtong binatonán nga buút manunód sa iyang kaumahan dihá sa ulahí, nagasunód kaniya sama sa usá ka ulipon sa luyó sa iyang agalon. Ah, dili ug dili gayud mahimo! Usá kaná mahimo, nga magun-ob lamang hino-on kadtong mga kaumahan ug maunlad sa kahiladman sa yuta uban kanilang tanan. Si kinsa man kadtong lumalangyaw aron makahupót ug katungod sa iyang kayutaan? Sa pag-abút niya dinhi gikan sa iyang lungsod, nagadalá ba siya nganhi bisan usá na lamang ka pugnit nga abóg niadtong yutaa? Nahago ba ang usá ka tudlo sa iyang mga kamút aron pag-ibót bisan usá na lamang niadtong mga gamút nga nanagwakat sa iyang kabalán?

Sanglit nainit ang iyang buót tungod sa mga hulga sa prayle nga naningkamot gayud aron tahuron ang iyang kagahum ug ilhon siya sa atubangan sa ubang mga tawo nga nanag-abáng sa ilang kayutaan, si Kabcsang Tales misupil, midumili pagbayad bisan usá ka diyót, ug sanglit nakita gihapon niya kadtong gábon nga natina sa dugó, miingon siya nga mao day makatag-iyá niadtong iyang kaumahan kadtong unang tawo nga mobisibis niini sa dugó sa iyang kaugatán.

Ang tigulang Selo, sa pagkakitá sa nawong sa iyang anak, wala na mangahas paghisgot sa iyang buaya, apan gisulayan niya paghupay ang kasukó ni Tales, gihisgotan niya sa mga kolon

nga kunon ug gipahinumdumán niya sa mga buroka ang maka-daug kahutdan sa katapusang sinina.

—Nangatawo man bitaw nga walay sinina ug unya usab inigkamatay na, ang atong lawas mangahimo man lamang abóg! — mitubag si Tales.

Ug sa hugót midumili siya pagbayad ni sa paghatag bisan usá ka dangaw sa iyang kayutaan, kon ang mga prayle dili makagmatuod nga matarong ang ilang mga tinguha pinaagi sa pagpakita ug usá ka bisan unsang kalig-onan. Ug sanglit ang mga prayle wala may mga kamatuoran nga ikapakita, nakigburoka sila, ug si Kabesang Tales misukol usab, nagatuo nga, kon dili man ugaling ang tanán, aduna gayud ing pipilá ka tawo nga nahigugma sa katarungan ug nagatahud sa mga balaod.

—Nagaalagad ako karon ug nakaalagad na sa hari sulod sa daghang mga tuig, pinaagi sa akong salapi ug sa akong mga kahago, — magakanayón siya niadtong mga tawo nga nanagtambag kaniya nga dili na lamang siya mopadayon sa pakigburoka; — karon pangayuon ko nga hatagan ako niya ug katarungan ug kinahanglan gayud nga mohatag siya kanako.

Ginuyod sa usá ka dautang palad ug sanglit daw nagatuo siya nga niadtong burokaha nahiapil ang iyang kaugmaon ug ang iyang mga anak, salapi nga iyang tinigum sa dugay mga panahon gihinayhinay niya paggasto ug pagbayad ug mga manlalaban, mga “escribano” ug mga “procurador,” walay labut sa mga “oficial” ug mga “escribiente” nga nanagpahimulos sa iyang ka huróng ug sa iyang dautan nga kahimtang. Maga-utas siyag ngadtonganhi sa kaulohan sa lalawigan, adunay mga adlaw nga dili siya makakaon ug adunay mga gabii nga dili siya makakatulog, ug maga-utas lamang siyag hisgot ug mga sinulat, mga “presenciones” ug mga “apelaciones,” ugb. Dinhi nakita ang usá ka dumog nga wala pa igkita sa tibuok nga Pilipinas: ang dumog sa usá ka alaut nga “indio,” buróng ug walay mga higala, nga milaum sa iyang katungod ug sa katarong sa iyang gilabanan, misukol sa usá ka kapunongan nga makagagahum uyamut nga gikahadlok ug gikurogan sa mga maghuhukom nga nanagagád lamang sa iyang kabobut-on ug mga sugo. Nakig-away siya sa walay diyutay nga pagsibug sama sa holmigas nga mopaak bisan nasayud nga pigsaton, sama sa langaw nga modasmag sa bildo linamat sa iyang katin-aw. Ah! kadtong kolon nga kunon nga

nakigbulang batok sa mga kaldiro nga puthaw napusgay ug nawasigwasig ang iyang mga tinipik, kadto makapahikurát nga tanawon: nakaambit siya sa kahimtang sa usá ka kalag nga kawad-an sa tanang paglaum. Sa mga adlaw nga dili siya mopanaw, magasuroy-suroy sa iyang kaumahan pinas-an ang usá ka "cscopeta" kay konó ang mga tulisan nanaglaroy-laroy man didtong mga dapita ug kinahanglan gayud nga mangandam siya aron dili mahulog sa ilang mga kamot ug mapilde unya siya sa buroka. Ug sama sa nagabansaybansay aron dili mosipyat ang iyang "punterfa," luthangon niya ang mga langgam, mga bunga sa kahoy ug mga kaba-kaba ug labihán nga pagka-hinigó niya kay ang uldog nga piniyalan sa kayutaan sa mga prayle dili na mangahas pag-adto sa Saggang kon dili kuyogan ug mga sibíl, ug kadtong ulipon sa maong uldog nga sukad sa halayó nakalantaw sa katahaan nga gitason ni Kabesang Tales nga nagasuroy-suroy sa iyang kaumahan sama sa usá ka sundalo nga nagabantay sa ibabaw sa usá ka "muralla," punó sa kalisang mibiya na lamang sa iyang tinguha sa pag-agaw sa katigayonan sa anak ni Tandang Selo.

Apan ang mga maghuhukom sa kadaitan ug ingon man ang mga maghuhukom sa kaulohan sa lalawigan wala gayud mangahas paghatag kaniya ug katarungan, nangahadlok nga paurungon sa katungdanan, sama sa nahitabo sa usá nila ka kauban nga dihá-dihá dayon gihuboan sa katungdanan. Ug sa pagkatinuod nga sulti, kadtong mga maghuhukom dili mga tawong daután, aduna sila ing "conciencia," may mga maayong hiyas nga kalagnon, mga maayong lungsoranon, mga maayong amahan, mga maayong anak . . . ug nangasayud sila sa kahimtang nga mangilad ni Tales labaw pa sa pagkasayud nga maabút paghunahuna sa maong Tales. Daghan kanila nangasayud sa mga pasikaran sa pagkatag-iya sa usá ka tawo nga ginatudlo sa kinaadman ug sa kasay-sayan; nangasayud sila nga ang mga prayle, pinasikad sa mga tulumang lagda sa ilang kapunongan, ginadid-an sa paghupót ug mga katigayonan, apan nangasayud usab nga sila nanganhi sa Pilipinas gikan sa halayó nga Espanya, minglatas ug halagpad nga kadagatan dalá ang usá ka katungdanan nga lugos lamang nilang nakab-ut; nangasayúd sila niining tanan: nan, dili ba tuod maoy usá ka dakung binuang ang pagtuman sa hingpit sa mga sugo sa ilang katungdanan aron unya sila papahawaon sa walay daghang kutikuti, ug kaná ilang pahimuon tungud lamang kay ang usá ka "indio" nakahunáhuná ug naga-

tuo nga ang katarungan kinahanglan gayud matuman dinhi sa yuta maingon nga matuman siya didto sa langit? Sila usab adunay mga bagay nga gibuhí ug kining ilang banay dagway labi pang daghan ug mga kinahanglan kay sa banay niadtong "indio": si maghuhukom Kuan adunay usá ka inahan nga gipakaón, ug aduna pa bay buhat nga labing balaanon, labing maayo kay sa pagbuhí sa usá ka inahan? Si Kuan usab adunay mga igsuong babaye nga angay nang minyoon, ug si Kuan pa gayud daghang mga anak nga magagmay pa nga nanaghulat sa kalan-on sa matag adlaw sa sama sa mga kuyabóg nga nanaghulat didto sa salag sa ul-og nga ihatag kanila sa ilang inahan, ug sa walay duhaduha kadtong mga bataa mangamatay gayud sa gutom sa adlaw nga siya papahawaon sa iyang katungdanan; ug ang tagsa-tagsa kanila aduna gayud ing asawa didto sa halayó, didto sa ilang lung-sod, nga kon dili makadawat sa "pensión" sa matag-bulan dagway magaanus intawon sa dakung kapit-os sa kinabuhi . . . Ug kadtong tanang mga maghuhukom, mga tawo nga adunay "conciencia" ang kadaghanan kanila, mga tawo nga nanaghupót ug mga hunahuna ug mga pagtuo nga pinasubay gayud sa "moral" nga labing maayo, kadtong mga tawhana nanagtuo nga nakahimo na sila sa labing dakung butang nga takus nila mahimo sa pagtambag nila kang Tales nga makigsabut-sabut na lamang sa mga prayle ug bayran niya ang "canon" nga gipahamtang kaniya. Apan si Tales, sama sa mga tawo nga nanaghupót ug "conciencia" nga dili makutikutihon, dihá nga natino na niya ang katarungan, buót gayud niya kini kab-uton subay sa dalan nga labing tanós. Nangayo siya ug mga kamatuoran, mga kalig-onan, mga papel, mga "título," apan ang mga prayle wala gayuy usá nga gikapakita ug mao day pasikaran nga ilang gipahayag ang pag-uyon kanhi ni Tales sa pagbayad sa abangán niadtong mga yuta nga gikaburokahan.

Apan si Kabesang Tales mibalus pagtubág ug miingon:

—Kon sa adlawng tanan mohatag ako ug limós sa usá ka kabús aron paglikay nga iya akong hahasulon, kinsa man unyay makapugós kanako nga padayonon ko ang paglimós kaniya kon magpatuyang na lamang siya pagpahimulós sa akong kaayo?

Ug wala gayuy usá nga nakahimo paglangkat sa iyang kalag niadtong hunahunaa ug walay mga hulga nga takus nakahadlok kaniya. Kawang lamang nga si Gobernador M . . . mituyo ga-

yud pagpanaw aron pakigsulti ug paghadlok kaniya; niadtong tanan si Tales motubag lamang pag-ingón:

—Makahimo kamo pagbuhat kutob sa buút ninyo bubuhaton, ginoong Gobernador; ako maoy usá ka tawo nga walay hibangkaagan ug walay kusóg. Apan ako maoy nag-umá nianang mga yutaa, ang akong asawa ug ang akong anak nga babaye nangamatay sa pagtabang nila ug hinlo kanako nianang mga kaumahan, ug dili ko gayud kaná ihatag kon dili niadtong tawo nga makahimo pagbuhat labaw kay sa akong nahimo dihá. Nga bisibisan úna niya sa iyang dugó ug ilubóng úna niya diha ang iyang asawa ug ang iyang anak nga babaye.

Gisangputan niining kagahiag úlo ni Tales, ang mga prayle gihatagan ug katarungan sa mga maghuhukom nga dungganan, ug ang tanan nangatawa kaniya ug miingon nga ang mga buroka dili madaug pinaagi sa paghupót ug katarungan. Apan midangóp siya sa labaw nga hukmanan, gikargahan na usab niya ang iyang “escopeta” ug nagsuroy-suroy siya sa kadaplina sa iyang kaumahan. Ang iyang anak nga si Tanó, usá ka batan-on nga hataas ug tindog sama sa iyang amahan ug buotan sama sa iyang igsuong babaye, nahulog sa pagka-kintos; gipasagdan lamang niya nga migikan ug wala siya mobayad ug laing tawo nga ikailis kaniya.

—Kinahanglan nga mobayad ako ug mga manlalaban — giingon niya ang iyang anak nga babaye nga nagahilak; — kon madaug ko ang buroka makakita da ugaling akog paagi aron siya mahiulí, ug kon mapilde ako, wala akoy kinahanglan sa mga anak nga lalaki.

Ang anak nga lalaki ni Tales migikan ug walay laing balita nga hingsayran kaniya kon dili nga siya gialotán sa buhók ug nga matulog siya sa ilalum sa usá ka karromata. Human ang unóm ka bulan, giingon nga hingkit-an siya nga misakay padulong sa Carolinas; dihá usab ing nanag-ingon nga daw hikit-an siya nila nga nagasapút na sa pagka-sibíl.

— Sibíl na si Tano! Susmariosep! — nagkanayón ang mga tawo hinugpong ang ilang mga kamut; — si Tanó intawon nga buotan ug dungganan uyamut! Requimitemnam!

Sulod sa daghang mga adlaw, ang apohán wala gayud makigsulti sa amahan, si Julí nasakít, apan si Kabesang Tales wala gayud mopaagas bisan usá ka túlo nga luha; sulod sa durohá

ka adlaw wala siya manaog sa ilang balay daw nahadlok sa tinanawan sa mga molupyo sa tibuok balangay nga nanghinawáy sa iyang gibuhát kang Tanó; nahadlok siya nga hinganlan unya ug berdugo sa iyang anak. Apan sa pagka-ikatuló ka adlaw mibalik siya pagsuroy-suroy sa iyang kaumahan dalá gihapon ang iyang "escopeta."

Gipasanginlan siya nga konó naghunahuna pagbunó ug tawo ug may usá nga nagsugilon nga konó nakadungóg siya nga si Tales miingon nga ilubóng gayud niya ang uldog niadtong kadarohan. Sukad niini ang prayle nalisang na kaayo kaniya. Gumikan niini, may gipakanang nga usá ka kasugoan sa Kapitan Heneral nga nagadili sa paghupót ug hinagibán nga pabuthon ug gipahipus niya ang tanang mga hinagihan nga sama niini. Si Kabesang Tales napilit paghatag sa iyang "escopeta," apan tinakín ang usá ka hataas nga pinuti, mipadayon siya sa iyang pagsuroy-suroy.

— Unsaon man nimo kanang pinuti nga ang mga tulisán aduna may mga hinagiban nga pabuthon? — ingnon siya sa tigu-lang nga Selo.

— Kinahanglan bantayan ko ang akong mga tanúm — motubag siya; ang usá ka bulós nga tubó nga motúbo diha, maoy usá ka bukog sa akong asawa.

Ghipus usab ang iyang pinuti kay konó labihán ka da taás. Kay wala na man siyay hinagibán, gikuha niya ang karaang wasay sa iyang amahan, gipas-an niya ug iyang gipadayon kadtong makahadlok niyang mga suroy-suroy.

Sa mga higayon nga si Tales manaug sa balay, si Tandang Selo ug si Julí managkuróg sa kahadlok nga mamatay siya. Si Julí motindog sa iyang hagdanán, modung-aw sa tamboanan, mangadye, mosaad sa mga santos ug magnobena. Ang apohan dili usahay makatultol pagtibawas sa pikit sa usá ka silhig ug magahisgot nga mobalik pagpuyó sa lasang. Didto niadtong balaya dili na mahimo nga mopadayon pa sila pagpuyó.

Sa katapusan nahitabo gayud ang ilang gikahadlok. Sanglit kadtong kayutaan didto man mahimutang sa usá ka dapit nga halayó sa kabalayán, si Kabesang Tales, bisan pa sa iyang wasay, nahulog sa kamót sa mga tulisán nga may mga rebolber ug mga pusil. Giingon siya sa mga tulisán nga, sanglit aduna siyay salapi alang sa mga maghuhukom ug sa mga manlalaban, dagway adu-

na usab siya ing gitagana alang sa mga biniyaan sa palad ug mga dinumtan. Tungod niini gipangayoan siya ug lukat nga lima ka gatus ka pisos pinaagi sa pagpaadto sa iyang balay sa usá ka magbabaol, ug gipasidan-an siya sa mga tulisán nga kon sa kapulihay abutón ug kadaut ang sinugo, kini pagabayran niya si Tales sa iyang kinabuhi. Gihatagan siya ug durohá ka adlaw nga tagal.

Ang balitá nakalisang uyamut sa banay ni Tales labi na gayud pagkasayud nila nga ang mga sibil moadto aron pagdakóp sa mga tulisán. Kon magakaasdang sila, ang unang patyon mao ang dinakpan nga si Tales, kaná hingsayran na kaayo sa tanan. Ang tigulang Selo wala mahaglihók sa pagkasayud niini, ug ang anak nga babaye, maluspad ug puno sa kalisang, sa makadaghan buút unta mosulti apan wala makahimo. Apan usá ka hunahuna nga labing makahahadlok ug labing mapintas mipukaw kanila sa ilang paghiugnok. Ang magbabaul nga sinugo sa mga tulisán miingon nga dagway kadtong panón mapilit paglikay ngadto sa unahan, ug kon dugay-dugayon nila ang paghatag sa lukat nga gipangayo, molabay unya ang duroha ka adlaw nga gitagal ug si Kabesang Tales lungoan hinoon sa liog.

Kini nakapahimong buang niadtong duroha ka alaut, pulós mga maluyahon ug walay takus mahimo. Si Tandang Selo motindog, molingkod, mana-ug sa hagdan, mosaká, wala makatul-tol kon asa siya paingon, kon asa siya modangóp. Si Juli modangóp sa iyang mga larawan, balik-balikon niya pag-iháp ang salapi, ug ang durohá ka gatus ka pisos wala gayud motúbo, wala gayud modaghan; sa hinanali lamang misul-ob sa iyang mga sapút, gitigum niya ang iyang tanang alahas, napakitambag sa iyang apohán, moadto konó siya “governadorcillo,” sa maghuhukom, sa “escribiente,” sa “teniente” sa Guardia Civil.” Ang tigulang motangdo lamang sa tanan nga isulti ni Juli, ug kon kini moingon nga dili, modili lamang usab ang alaut nga tigulang. Sa katapusan, nangabút ang pipilá ka silingang babaye, mga higala ug mga kabanay nila, ang tanan pulós mga kabús, mga buróng ug mga sabaán. Ang labing maigmat ug salabutan kanilang tanan mao si Hermana Bali, usá ka babaye nga mahigugmaon uyamut nga modula sa *panguingue* nga nahiadto kanhi sa Manila aron pagsulod sa “santos ejercicios” didto sa “beaterio” sa mga prayle nga kauban niadtong uldog.

Ibaligya ni Julí ang iyang tanang mga alahas gawás sa usá ka "relicario" nga dinayandayanan sa mga brilyante ug mga "esmeralda" nga gigasa kaniya ni Basilio. Kadtong "relicario" adunay kaagi; gihatag sa usá ka mongha, ang anak ni Kapitan Tiago, sa usá ka sanlahón; kadtong alahasa nadawat ni Basilio kay g gasa kaniya niadtong sanlahón nga iyang gitambalan. Siya si Julí dili makabaligya niadtong "relicario" kon dili úna niya pahibaloon si Basilio.

Gidali-dali pagbaligya sa usá ka molupyong babaye nga labing dato ang mga sudlay, mga ariyos ug ang rosaryohán ni Julí, ug nakatigúm sila pagdugang ug kalim-an ka pisos; kulang pa gayud ug duha ka gatus ug kalim-ag limá. Buot unta iprenda ang "relicario," apan gilingo-lingo ni Julí ang iyang úlo. Usá ka silingang babaye mitambag nga ibaligya ang balay ug si Tandang Selo miuyon niadto, nalipay uyamut nga makapauli sa lasáng aron mamutól ug kahoy nga igsosugnod sama sa karaang mga panahon, apan si Hermana Bali miingon nga kadtong hunahunaa dili mahimo kay wala man dihá ang tag-iya.

—Gibaligya bitaw kanako ug pisos sa asawa sa maghuhukom ang iyang tapis, ug ang iyang bana miingon man nga kadtong pagbaligyaa dili nagapulós kay wala man niya uyoni. Abá: gibawi niya ang tapis, ug ang pisos wala iuli kanako sa iyang asawa hangtud karon, apan dili ko siya bayran kon iya akong dag-on sa *panguingue*, abá! Giingon ko niana pagpaagi sa pagpaningil ko sa iyang utang kanako nga napulog-duhá, ka dakú, ug tungud kaniya mosugál lamang ako. Dili ako makabantus nga dili bayran sa utang, abá!

Usá ka babaye buít na unta mangutana kang Hermana Bali ngano man lagi nga wala man siya mobayad sa iyang diyutayng utang kaniya, ugaling kay ang maigmat nga *panguinguera* nakasabút man, ug miingon dayon:

—Nahibalo ikaw, Julí, kon unsay maayong buhaton? Ipatinga mo ang balay ug mohulám ikaw ug duhá ka gatus ug kalim-an ka pisos, nga imo unyang bayran kon madaug ang buroka.

Kini mao ang labing maayong paagi ug mao nga gikauyonan nila nga buhaton gayud niadtong adlaw. Si Hermana Bali maoy mikuyog kang Julí ug silang duha milibod sa kabalayan sa mga dato sa Tiani, apan walay usá nga misugót sa tahas; ang

buroka, matud nila, napilde na, ug ang pagkaluoy sa usá ka ka-away sa mga prayle maoy pagpasagubang sa ilang mga panimalús. Sa katapusan, usá ka biyata nga tigulang naluoy sa kahimtang sa dalaga, mipahulam sa salapi nga gikinahanglan samtang si Julí mopabilin sa iyang balay, magaalagad kaniya samtang dili pa kabayran ang útang. Si Julí usab wala may daghang buhat didto: Pagtahí, pagpangadye, pag-uban-uban kaniya kon mosimba ug pagpuasa usahay pinahinungud sa iyang agalon. Ang dalaga misugót nga nagahilák, gidawat niya ang salapi ug misaad nga sa pagkaugma, adlaw sa Pasko, maoy iyang isugod pag-alagad sa babayeng tigulang.

Sa pagkasayud sa apohán niadtong daw pagbaligya sa iyang kaugalingon nga gibuhát sa iyang apó nga pinalangga nga dili ngani niya pabularón sa init aron dili maitum ang iyang panit, si Julí nga mahamis ug mga tudlo ug adunay mga tikod nga mapula-pula, kadtong dalaga nga maoy labing maanyag sa tibuok balangay ug kahá sa tibuok lungsod, kadtong dalaga nga pagaharana-an sa tibuok nga gabii sa daghang mga ulitawo, kadtong iyang bugtong apó, bugtong anak, bugtong kalipay sa iyang mga matá nga maluyahón na, kadtong dalaga nga iyang ginadamgo nga nagasaya na, maantigo nang mosulti sa kinatsilá ug magautas ug pamaypay sa usá ka paypay nga pinintalan sama sa mga anak nga dalaga sa mga dato, kadto, kadtong iyang pinalangga uyamut, mosulod intawon sa pagka-binatonán aron unya kasab-an ug panuy-an, aron unya madaut ang iyang mga tudlo, aron unya intawon matulog sa bisan diin nga suok niadtong balaya ug mobangon sa bisan unsang pagkaagi?

Ug ang alaut nga apohán magautas ug hilak, moingon nga maghikog ug magpakamatáy sa gutom.

—Kon ikaw mopahawa dinhi, mopauli ako sa lasáng ug dili na ako mobalik pagtunób sa lungsod.

Si Julí moalam-alam kaniya ug moingon nga kinahanglan gayud nga mahiuli ang iyang amahan, nga madaug lagi nila ang buroka ug sa dili madugay malukat siya sa iyang agalon.

Kadtong gabhiona masulob-on uyamut; walay usá kanila nga nakahimo pagpanihapon bisan usá ka hungít, ug ang tigulang wala gayud mohigda ug sa tibuok gabii nagautas lamag lingkod didto sa usá ka suok, walay tingog, walay sulti, wala maglihok. Sa iyang bahin, si Juli usab buít unta matulog, apan dugay kaayo

nga napiyong ang iyang mga matá. Diha nga nalináw-lináw sa ang iyang hunahuna mahatungud sa palad sa iyang amahan, nagpalandong na usab siya sa iyang kaugalingon nagadanguyngoy bisan giluom niya ang iyang mga bakho aron ang tigulang dili makadungóg. Inigkaugma mahimo na siyang binatonán, ug niadtong adlaw malagmit da ba gayud nga maoy iabút ni Basilio, nga dili madugay mahimo nang mananambal, dili angayán nga mangasawa sa usá ka dalaga nga kabús . . . Ug sulod sa iyang hunahuna ingon ug nakita niya si Basilio nga nagpadulong sa simbahán kuyog sa usá ka dalaga nga labing maanyag ug bahandianon sa lungsod, nanagsul-ob silang duha ug mga maayong sapút, mga malipayon ug nanagpahiyum, samtang siya, siya si Julí nagasunód sa iyang agalon nga babaye, nagabitbit ug mga nobena, mga buyo ug ang lud-anán. Ug dinhi mabati sa alaut nga dalaga nga daw matuók ang iyang tutonlan, daw mapiit ang iyang kasingkasing ug nangayo siya sa Birhen nga pasagdan lamang siya nga mamatay una mahitabo kadtong tanan.

— Apan maayo na lamang — matud pa sa iyang “conciencia” — nga masayud siya nga gipalabí ko ang pagpabatón kay sa pagpatinga sa “relicario” nga iyang gigasa kanako.

Kining hunahunaa, nakahupay ug diyutay sa iyang kaguoi ug bisan siya nagamatá, nagadamgo ug mga hitabo nga malipayon. Kinsay nasayud? Mahimo nga mahitabo ang usá ka “milagro”: pilá may palad kon makakaplag siya ug duha ka gatus ug kalim-an ka pisos sa ilalum sa larawan sa Birhen; pagkadaghan ba sa mga katingalahang sama niadto nga iyang nabasa! Mahimo nga ang Adlaw dili mosubáng ug sa ingon niana dili moabút ang ugma, ug samtang dili pa moabút kanang adlaw mahimo nga madaug nila ang buroka. Mahimo nga mahiulí ang iyang amahan, mahimo usab nga mahitungha si Basilio; mahimo nga makakaplag siya ug usá ka baluyot nga bulawan didto sa ilang lagwerta, nga ipadalá kaniya sa mga tulisán; ang kura, si P. Camorra nga masabúg motiaw kaniya, mahimo usab nga moadto didto sa iyang balay kuyog sa mga tulisán . . . Sa ngadto-ngadto ang iyang mga hunahuna daw ingon ug nalahugay ug wala na kaayo magkasumpay, hangtud nga sa katapusan gidaug sa kakapoy ug sa kaguol ug nahikatulog intawon siya nga nagadamgo sa mga adlaw sa iyang pagka-bata didto sa taliwala sa lasáng: nagadamgo siya nga naligo ubán sa iyang duroha ka ig-suong lalaki didto sa masulog nga sapá, adunay mga isdang gag-

may nga nagdalá sa tanang mga bulok nga padakóp lamang daw mga buang ug siya si Juli magalagot kay dili man siya malipay nga modakóp niadtong mga isdang walay buót: si Basilio didto sa ilalum sa tubig, apan wala siya makasabút ngano nga ang nawóng ni Basilio mao man ang nawóng sa iyang igsuon nga si Tanó. Ang iyang bag-ong agalon nga babaye nagapamináw kanila sukad sa daplin sa sapá.

ANG "NOCHEBUENA" SA USA KA KOTSERO

Si Basilio miabút sa San Diego igo gayud nga ang pasunding sa "Nochebuena" nagalibod sa kadalanan. Nalangan siya hataas nga takna sa dalan, tungud kay ang kotsero nga nahikalimót pagdalá sa iyang sedula, gidakóp man sa mga sibil, gikulata pag-ayo ug unya gidalá sa kwartel sa atubangan sa "comandante."

Karon ang karromata mihunong na usab aron pagpaagi sa pasunding, ug ang kotsero nga nabun-og, sa dakung pagtahud, mitukás sa iyang kalo ug nangadye ug usá ka "amahan namo" sa paghitungha sa unang larawan nga tinungtong sa "andas" ug nga may panagway sa usá ka dakung santos. Maoy larawan sa usá ka kahoy nga naputós sa tanang nagkalain-laing mga langgam nga pinakagíng. Usá ka kalán nga gitungtongan sa usá ka kolon, usá ka lusóng nga bató ug usá ka alho nga iglulubok sa tilad maoy bugtong niyang mga kasangkapan, daw ingon ug nagpasabút nga kadtong tigulanga didto gayud magapuyó sa ngilit niadtong lubnganan ug adto siya didto magaluto sa iyang pagkaon. Kadtong tigulanga mao diay si Matusalem, sumala sa sundanán sa pagpamuhat ug mga santos nga masabúg igakita sa Pili-pinás; ang iyang kauban ug kahá katalirongan gihinganlan didto sa Uropa ug NOEL ug ang iyang panagway labing masayag ug malipayon.

— Sa panahon pa sa mga santos — matud sa hunahuna sa kotsero — dagway wala gayud ing mga sibil, kay kon utasan ug kulata ang mga tawo dili gayud makakab-ut ug hataas nga panuigon.

Human niadtong dakung tigulang, miabút ang tutuló ka mga "Reyes Magos" tongtong sa mga gagmayng kabayo nga magautas ug liksi-liksi, labi na gayud ang gikabay-an sa maitum nga hari nga si Melchor nga daw buút gayud modasmag sa mga kabayo sa iyang mga kauban.

— Wala, wala gayud dagway mga sibil, — mipadayon ang hunahuna sa kotsero, nasina ilalum sa iyang kasingkasing niadtong mga panahon nga bulahan; — kay kon aduna pa, kanang tawong maitum nga nagapaarat paglukso-lukso sa iyang kabayo tupad nianang durohá ka katsila (si Gaspar ug si Baltasar), gibal hog na unta sa bilanggoan.

Ug sanglit nakamatngon man siya nga tawong maitum adunay “corona” ug hari man usab sama niadtong durohá ka katsila, dayag na lamang nga nahinumdom siya sa hari sa mga “indio,” ug nanghupáw.

— Nasayud ikaw, ginoo, — nangutana siya sa dakung pagtahud kang Basilio — kon ang tiil nga tuo gibuhian na ba?

Gipausab ni Basilio ang pangutana sa kotsero.

— Tiil nga tuo ni kinsa?

— Sa hari! — mitubag ang kotsero sa tingog nga mahinay, daw iyang gihagawhaw.

— Unsang haria?

— Ang atong hari, ang hari sa mga “indio” . . .

Si Basilio mipahiyum ug gipalihok ang iyang mga abaga.

Ang kotsero mibalik pagpanghupáw. Ang mga “indio” sa kaumahan adunay ginatipigan nga “leyenda” sa usá ka hari, sa ilang hari nga konó gibilanggo ug gihiktan ug mga talikala didto sa langob sa S. Mateo, ug may adlaw da nga kanang haria makabuhí aron pagluwás kanila sa kaulipnan. Matag-usá ka gatús ka tuig bugtoon niya ang usá niadtong mga talikala nga nagagapus kaniya, ug karon ang iyang mga kamut ug tiil nga wala na nakahip'os, mao na lamang ang nahibilin ang tiil nga tuo. Kining haria mao ang ginikanan sa mga linog kon molugnot ug molihok siya; labihan ka kusganon niya kay, kon lamano-hon siya kun tunolan ba ug bukog, kining bukoga mahimo dayong abóg kon iyang hikapon. Ambút kon unsay hinungdan, kining haria ginganlan sa mga “indio” ug Bernardo, kahá aron siya mahisama kang Bernardo del Carpio.

— Kon makabuhí na ngani ang iyang tiil nga tuo, — nagkanayón ang kotsero pinugngan ang usá ka panghupáw — ihatag ko kaniya ang akong mga kabayo, alagaran ko siya ug magpakamatay ako tungud kaniya . . . Siya maoy moluwás kanamo sa mga sibil.

Ug sa tinan-awán nga masulub-on gisagnunotan niya ang tutuló ka hari nga nanglakaw na.

Sa luyó nanagsunód ang mga bata sa duroha ka talay nga nanag-akob, pulós masulub-on, nanagligdong daw pinugós pag pakuyog sa pasunding. Ang ubán nanagbitbit ug mga sugá nga *huepe*, ang ubán mga kandila ug ang ubán usab mga parol nga papel tinaod ug mga lipák nga kawayan, nangadye sa *rosario* nga nanagsinggit daw adunay tawo nga giaway. Unya misunód si S. José tinungtong sa usá ka andas nga walay dayandayan, dalá ang usá ka panagway nga subó ug mapahiuyonon, nagabitbit ug sungkod nga binutangán sa tumoy ug mga bulak sa asusenas ug gitaliwala sa durohá ka sibil sama sa usá ka dinakpan; naka-sabút na karon ang kotsero nganong nagasubó diay kadtong santosa. Ug tungud ba kahá kay nahasi siya sa pagkakítá niya sa mga sibil, kung tungud ba kay wala gayud siya magabatón ug pagtahud niadtong santos nga daw dinakpan, wala siya mangadye bisan usá na lamang ka *requiem aeternam*. Sa luyó ni S. José nanagsunód ang mga batang babaye nga apod ug mga sugá, pinandongan ang úlo sa usá ka panyo nga gibalighot sa ilalum sa suláng, nangadye usab ug *rosario* bisan dili na kaayo sila masuk-anon sama sa mga batang lalaki. Sa taliwala adunay pipila ka bata nga nanagguyod ug mga "conejo" nga binuhat sa papel sa Hapón, sinug-an ug mga kandila nga mapulá ug nagtuybo ang ilang ikog nga binuhat sa mga papel nga ginunting. Ang mga bata mangubán sa pasunding dalá kadtong ilang mga dulaan aron pagsadya sa pagkatawo sa Mesías. Ug kadtong mga niananap nga gagmay, matambok ug malingin sama sa itlog daw nangalipay usab kaayo kay takulahaw lamang manglukso silá, motakilid, mangapukan ug mangasunog; ang tag-iya moduol aron pagpalong, mohuyóp ug makadaghan ug mapalong lamang kadtong siga sa kalayo human sa daghang mga bunal nga madawat intawon sa alaut nga mananap, ug ang bata nga tag-iya, inigtan-aw nga magubá na ang iyang dulaan, dili lamang panghibaloan nga mohilak. Ang kotsero nagapaminaw sa dakung kasubó nga ang kaliwatan sa mga mananap nga binuhat sa papel nagakaanám ug kawagtang matagtuig, daw pagadanganon usab sila sa kamatay sama sa mga mananap nga buhi. Si Sinong, kadtong gikulata sa mga sibil, nahinuundom sa durohá niya ka kabayo nga pulós maanindot nga aron dili takdan sa kamatay gipabenditahan niya sumala sa gitambag kaniya sa kura,

ug nakagasto siya ug napulo ka pisos: — ang kagamhanan ug ang mga kura wala gayud makakitá ug labing maayong tambal batok sa “epizootia” kun kamatay sa mga hayop — ug bisan pa niadto, ang iyang mga kabayo nangamatay. Apan nalipay na lamang siya, kay sukad sabligi sa tubig nga bendita, human sa mga seremonyas ug mga pangadye nga linatin sa Pari, ang iyang mga kabayo nagpaarat na hinoon ug tinuod kay ngani dili na man pasangon, ug siya si Sinong, sanglit maayong kristiyanos, diil mangahas pagbunal kanila tungud kay gisultihan man siya sa usá ka “Hermano tercero” nga kadtong mga kabayo-a pulós na mga *benditado*.

Maoy naulahí sa pasunding ang Birhen, nga nagasul-ob sa sapút sa *Divina Pastora*, nagabutáng sa úlo ug kalo nga *frondeuse* nga lapád ug paldiyas ug tinauran ug mga balhibo sa langgam, aron pagpasabút sa iyang pagpanaw ngadto sa Herusalem. Ug aron hisabtan nganong nag-anák siya, ang kura misugo nga sa ilalum sa iyang saya pamutangág mga nuóg ug mga doldol aron sa ingon niana mobugdo ang iyang pus-on ug matambok nga tan-awon ang iyang lawas, ug sa ingon niini wala nay magaduhaduha nga siya nagasabák gayud. Kadtong larawan matahúm uyamut, masulub-on usab ug panagway sama sa tanang mga larawan nga binuhat sa mga Pilipinhon, daw ingon sa naulaw siya, kahá tungud kay ang P. Kura nagbuút nga ingnon niadto ang iyang panagway. Sa atubangan sa larawan makita ang pipila ka kantores, sa luyó makita usab ang pipilá ka lugás nga mga musiko ug mga sibil. Ang kura, sumala sa atong mapaabut human sa iyang gibuhat, wala mokuyog sa pasunding: niadtong tuiga nasukó siya kaayo tungud kay napilit paggawi sa tanan niyang kalaki ug mga sulti nga maayong pagkabagay aron gayud ang mga molupyo mobayad na lamang unta ug katloan ka pisos sa kada *misa sa kaadlawon* nga iyang himuon inay sa kaluhaan nga naandan na.

— Dili madugay mangahimo gayud kamong mga “filibustero” (manggugubut) — miingon siya.

Dagway nagpalandong ug tinuod ang kotsero sa mga butang nga iyang nakita sa pasunding, kay sa pagkatapus na niini ug dihá nga gisugo na siya pagpalakaw ni Basilio, wala siya makamatngon nga ang parol sa iyang salakyanan napalong diay. Sa iyang bahin, si Basilio wala usab makamatngon niadto, sanglit

nalingaw man lamang paghangád sa kabalayan nga sinug-an sa sulod ug sa gawás, diin adunay makita nga mga parol nga papel sa nagkalain-laing mga panagway ug mga bulok, mga bituon nga linikosan ug dagkung mga singsing ug nagpasaguyod ug hatagas nga mga ikog nga mokanaas kon huypon na sa hangin; mga isda nga adunay ikog ug úlo nga molihok, binutangan sa ilalum ug usá ka baso nga lana ug gipamitay sa mga balisbisan, makalilipay nga sud-ungon daw miduyog usab sila sa kasadya sa pangilin sa tagsatagsa ka banay sa lungsod. Si Basilio nakaalinggat usab nga dili na kaayo daghan ang mga sugá sa kabalayán naga-kadiriyót ang mga bituon ug niadtong tuiga labing diriyót ang mga dayandayan nga gipamitay kay sa tuig nga miagi, ug ang usa niini labi pa gayud nga diriyót kay sa gisundan... Sa kadalan hapit walay mga honi nga mabati sa tanang kabalayan ug kadto nahitabo — pulong pa sa hunahuna sa batan-on — tungud kay dugay na mang panahon nga ang tanan mangil-ad ug lakaw: ang asukal dili mahalín sa maayong bili, ang mga anihon nga humay nangadaut, nangamatay ang labaw sa katungá sa mga hayupan ug ang mga bulohisan nangusbaw ug gidugangan, walay nasayud ngano ug unsay mga hinungdan, samtang sa laing bahin usab midahán ug tinuod ang mga pagdagmal sa mga sibil nga nakapalong sa mga kalipay ug kasadya sa kalungsoran.

Samtang si Basilio nagapalandong niining tanan, takulahaw lamang milanog sa kahanginan ang usá ka *alto!* nga gibungát sa tingog nga mainggit. Nangagi diay sila sa atubangan sa kuwarte ug usá sa mga bantay didto nakakita sa parol sa salakyan nga napalong na, ug kadto dili katugotan nga mopadayon. Miulán ang daghang mga panamastamas batok sa alaut nga kotsero nga namalibad intawon nga napalong ang sugá sa iyang parol tungud kay dugay man ugód nga mapupos ang pasunding, ug sanglit dadakpon man gayud siya tungud sa paglapas sa mga bandilyo ug kadtong hitaboa imantala man unya sa mga mantalaan, si Basilio nga maoy tawong but-an dili buút ug hasol mikawas sa salakyanan ug mipadayon paglakaw pinas-an ang iyang malleta.

Kadto mao ang San Diego, ang iyang lungsod, diin wala siya bisan usá na lamang ka kadugo . . .

Ang bugtong balay nga masadya sa iyang pagtan-aw mao ang kang Kapitan Basilio. Didto mabati ang tingog sa mga sunoy

ug mga himungaan nga iihawon tipon sa masubsob nga tinagoktok sa sundang nga magatagód-tagód ug unód ibabáw sa usá ka tadarán, ug sa mga urós-urós sa mantika nga magabukál sa kaha. Niadtong balaya adunay kembirá ug moabút hangtud sa dalan ang tinuya sa hangin nga modasmag ug magadalág mga báho nga malalim, mga báho sa mga sud-an nga ginisál ug mga matam-is nga lamian uyamut.

Didto sa silong nga sinalgan nakita ni Basilio si Sinang, hamubó gihapon ug tindog sama sa nailá sa among mga magbabasa, bisan karon matambok ug malingin na ang iyang lawas sukad sa pagka-minyo niya. Ug sa dakung kahibulong nakita niya didto sa hawanán ang magbabaligya ug pahiyas nga si Simoun, tinaud gihapon ang iyang antiyohos nga bughaw ug dalá gihapon ang pamayhon ug panglihok nga dili tinon-an; nakigsulosulti siya kang Kapitan Basilio, sa kura ug sa “alférez” sa “Guardia Civil.”

— Wala nay daghang sulti, ginoo Simoun, — miingon si Kapitan Basilio; — mangadto kitá sa Tiani aron paghiling sa imong mga alahas.

— Ako usab buút unta moadto, — matud pa sa “alférez” — kay nagkinahanglan ako ug usá ka talikala sa orasán, apan labihán ka daghan sa akong mga buhat. — Kon mosugót pa unta si Kapitan Basilio nga palihugon ko siya niana . . .

Si Kapitan Basilio nahinangóp kaayo nga gipalihog ug sanglit naninguha man nga kahimut-an sa “alférez” aron dili niini hasasolon ang iyang mga sinuholan, wala siya modawat sa salapi nga buút gayud unta kouton sa “alférez” sa iyang balsa.

— Pinaskohan mo kaná!

— Dili ako motugot, Kapitán, dili ako motugót!

— Buyno, buyno Magahusay da ugaling kitá unya! — matud pa ni Kapitan Basilio sa usa ka panglihok nga angayán uyamut.

Ang kura buút usab unta ug durohá ka paris nga ariyos ug nanugon sa Kapitan aron mopalit niadtong mga pahiyasa.

— Buút ako nianang *mabuti*, nianang maamindot gayud kaayo. Magahusay da kita unya sa bayranán.

— Pasagdi lamang, Padre Kura — miingon si Kapitán Basilio nga buút usab makigdait sa simbahan.

Usá ka dautang sumbong sa kura makahatag na kaniya ug dakung kalangás ug mapilo pa gayud unya ang gidaghanón sa salapi nga iyang magasto: kadtong mga ariyos maoy mga gasa nga pinugós. Samtang ang kura nagasulti niining iyang panugon kang Kapitan Basilio, si Simoun nagautas ug dalayeg sa iyang mga alahas.

— Makalilisang kining tawhana! — miingon ang tinon-an nga si Basilio sulod sa iyang hunahuna; — bisan asa dapit dili gayud mahikalimót sa iyang patigayon . . . Ug kon tuhoan ta ang sulti sa *usá ka tawo*, kanang mga alahas nga iyang ipamalgigya aron ipanghatag sa makapalít, bayran usab niya sa pipila ka ginoo sa katungá sa ilang matuod nga bili . . . Ang tanan dinhi maantigong mopatigayon gawás kanato!

Ug mipadayon siya paglakaw padulong sa iyang balay, sa ato pa, sa balay ni Kapitan Tiago, nga gipuy-an sa usá ka tawo nga binilin. Kining tawhana nga nagatahud uyamut kaniya sukad niadtong adlaw nga nakakitá kaniya nga nagadisdis ug usá ka masakitón sa dakung kalinaw sa buót sama sa maga-ihaw ug manok, nagapaabút kaniya aron pagtahó ug pipila ka balitá. Durohá ka sinuholan nila gipamilanggo, usá gihinginlan . . . pipila ka buok nga kalabaw nangamatay.

— Mao gihapon, mga balitá nga karaan! — motubag si Basilio nga daután ug buót; — mao gihapon kanang mga muloa ang imong isugat kanako!

Ang batan-on, bisan dili palabilabihón, apan, sanglit pagakasab-an man siya ni Kapitan Tiago, mahigugma usab nga mokasabá niadtong mga tawo nga anaa sa ubús sa iyang pagbuót. Ang tigulang nangita intawon ug balitá nga bag-o.

— Namatyan kita ug usá ka saóp, kadtong tigulang nagabantay sa kalibonán, ug ang kura wala mosugót nga ilubóng lamang siya nga walay bayad sama sa ubang mga kabús nga nangamatay, kay konó ang iyang agalon dato man!

— Unsa may iyang namatyan?

— Namatay siya sa pagka-tigulang!

— Pagka-yamat, namatay sa pagka-tigulang! Bisag namatay na lamang unta siya sa usá ka sakit!

Si Basilio, sa iyang tinguha sa pagduki-duki ug pag-usisa sa lawas sa tawo, buót nga modahán ang mga sakit.

— Wala ka' nay bag-ong mga balitá nga ikasugilon kanako? Kuhaan mo hinoon ako sa gana sa pagkaon inigsugilon mo kanako nianang mga balitá nga mao gihapon. Aduna ba ikaw ing hingsayran sa Sagpang?

Dinhi gisugilon sa tigulang ang pagdakóp sa mga tulisán kang Kabesang Tales. Si Basilio mihinuktok ug wala mosulti. Natibway gayud pagkawala ang iyang gana sa pagkaon.

SI BASILIO

Sa dihá nga ang mga lingganay nagsugod na pagrepike alang sa misa sa *tungang-gabii* ug kadtong mga tawo nga labing mahigugmaon sa maayong pagkatulog kay sa tanan mga pangilin ug mga buluhaton sa simbahan, nanagmatá nga nagbagutbot batok sa kasaba ug sa kadasig, si Basilio mihinay pagkanaog sa balay, misuroysuroy ug makadiyot sa pipilá ka dalan ug, dihá nga nakatuo na nga walay nagnunót ni nagpamináw kaniya, misubay sa mga agianan nga talagsa dang masum-ok ug milahós paglakaw ngadto sa dalan nga nagapadulong sa karaang kalibonán sa mga Ibarra, nga napalit ni Kapitan Tiago sa dihá nga ang ilang katigayonan, human sakmita, gipamaligya.

Sanglit ang Pasko niadtong tuiga nahagó man sa udtong kating, hingpit nga kangitngit maoy nagahari didto. Ang repike mihunong na ug ang mga binagting mao na lamang ang milanog taliwala sa kahilum sa kagabhion, nga milutaw gayud sa kinasikas sa mga sangá sa kakahoyan nga gitabyog sa hinuyuhoy ug sa hinaganas sa mga balod sa lanaw nga silingan, daw gininhawa sa kinaiyahan nga nahinananok pagkatulog.

Nahinuklog sa dapit ug sa higayon, si Basilio nagalakaw nga dinukó ang úlo, daw buút makigbisog sa mga bituon didto sa mga kal-ang sa kinapungpungán sa kakahoyan, ug mopadayon siya paglakaw nga magautas ug iway sa mga gagmayng kahoy ug mamunlot sa mga uwáy nga makasagipot kaniya. Usahay mobalik siya sa dalan nga human na niya agii, ang iyang tiil mahasabód sa usá ka pungpong sa gagmayng kahoy, mahipangdol sa usá ka gamút nga misiwil, usá ka bátang nga nagababag. Sa gidangtan na ug tungá sa takna nga lakaw niya, nahiabút siya sa usá ka diyutay nga sapa-sapa diin sa atbang nga tampi niya adunay nagbuntaóg nga usá ka diyutayng bungtud, maitum ug mangil-ad ug panagway ug nga sa taliwala sa kangitngit

daw ingon ug nahimo siyang dakung bukid. Si Basilio milabáng sa sapa-sapa ug didto motunób sa mga bató nga nagdagtum sa ibabaw sa tubig nga nagapangidlap, mitakas sa diyutay nga bungtod ug napadulong sa usá ka diyutay nga luná nga gilibután ug mga daang paril nga nagpangatumpag na. Mipadulong siya sa kahoy nga dakit nga nagabuntaóg sa taliwala, nagbuntaóg nga kahibulongan, makahahadlok, naputós sa mga gamút nga nanagwakat daw mga lindog sa kahoy nga nanaglanggikit.

Mihunong siya sa usá ka tapok nga bató nga nagtapun-og, mitukás sa kalo ug daw nangadye. Didto niadto ilubong ang iyang inahan, ug ang unang pagduaw nga iyang himuon kon mahiadto siya sa lungsod, mao ang sa lubnganan nga wala hitultoli sa laing tawo. Sanglit sa sunod nga adlaw moduaw man siya sa banay ni Kabesang Tales, gipahimuslan niya ang kagabhi-on aron pagtuman niadtong iyang katungdanan.

Milingkod siya sa ibabaw sa usá ka bató ug daw mihinuktok. Ingon ug nakita niya ang iyang kaagi nga sama sa usá ka hataas ug maitum nga lilas, mapulapula sa sinugdan, unya gilandungan ug gipitik-pitikán, unya nahimong maitum, maitum uyamut, nahimong abohón ug matin-aw, nagaanám ug katin-aw. Ang tumóy sa lilas wala niya makita, kay gisalipdan sa usá ka panganod diin adunay mga sugá ug banag-banag nga misihag . . .

Tutuló na ka tuig hapit motangkod nga ang iyang inahan namatay didto taliwala sa hilabihang kakabús, sa usá ka gabii niana nga matahum uyamut dinan-agan sa kahayag sa Bulan, sa usá ka gabii nga ang mga kristohanon sa tibuok kalibutan nanaglipay. Samarán ug nagatakiang, nahiabút siya niadtong dapita naganunót sa iyang inahan; kining alaut nga nabuang ug napunó sa kahadlok, sama sa usá ka anino, midalagan ug milikay sa iyang anak. Didto siya niadtong dapita mamatay; nahitungha ang usá ka tawo nga wala niya hiilhi ug misugo kaniya sa pagpatapok ug mga kahoy, misugót siya nga walay alamag ug sa pagbalik niya, iyang nakita ang laing tawo nga wala usab niya hiilhi tupad sa lawas nga patay sa unang tawo. Pastilang butanga ug pastilang gabhiona kadto! Ang tawo nga wala niya hiilhi mitabang kaniya pagtapok sa mga kahoy diin ilang giduban ang lawas nga patay sa iyang kauban, gikalot niya ang

lungag diin nila ilubóng ang iyang inahan ug unya human siya hatagi ug salapi niadtong tawo, gisugo siya nga mohalin niadtong dapita. Mao pa kadtong higayona ang pagkakita niya niadtong tawhana; hataas ug tindog, mapulá ug mga matá, maluspad ug mga ngabil, taliwtiw ug ilong . . .

Ilo nga tuwapos, walay mga ginikanan ni mga igsuon, mihalin siya sa lungsod kay nahadlok sa iyang mga punoan ug miadto sa Manila aron pag-alagad sa balay sa usá ka dato ug pagtuon usab, sama sa pagabuhaton sa daghang mga batan-on. Ang iyang panaw mapait kaayo, wala siyay katulog ug puno kanunay sa kakulba, wala manumbaling sa kagutom nga iyang gibati. Nagakabuhi siya sa mga bunga sa kahoy nga iyang hingkaplagaan sa kalasangán asa siya mosuot inigpakalantaw niya ug mga tawo nga managsul-ob sa sapút sa mga sibil, sapút nga makapahinundom kaniya sa ginikanan sa tanang mga kaguol nga iyang giantus. Sa didto na siya sa Manila, masakitón ug nagakagidlay, milibod sa kabalayan aron paghagad nga mosulod unta sa pagkabinatonán. Usá ka diyutayng bata nga tagalaing lalawigan, dili maantigong mokinatsilá ug unya masakitón pa! Nawad-an sa paglaum, nagakutoy ang tiyan ug masulub-on, nagalibod siya sa kadalanan diin ang pagka-makaluluoy sa iyang panagway ug mga sapút nakapahibulong sa mga tawo. Makapilá ba kahá siya makahunáhuna sa pagpaligis sa mga salakyanan nga manglabay daw mga kilat, magkasigá sa mga pintal ug mga dayandayan nga salapi, aron matibway na lamang gayud pagkatapus ang iyang kakabus ug kaguol! Salamat ugaling kay nakita niya nga miagi si Kapitan Tiago kuyog kang iya Isabel; siya nakailá kanila sukad pa didto sa San Diego ug sa taliwala sa iyang kalipay mituo siya nga kadtong tawhana daw ingon ug mga katagilungsod niya. Ginuntan niya ang salakyanan, hiapsan niya kini, nangutana siya hain ang ilang balay, ug sanglit niadtong adlaw mao man gayud ang pagsulod ni Maria Clara sa kombento sa mga mongha ug si Kapitan Tiago nagmasulub-on man uyamut, gidawat siya sa pagka-binatonan — mahunahuna ta na lamang nga walay suhol — ug balus sa iyang pag-alagad, gitugotan siya sa pagtungha ug pagtuon sa kolehiyo sa S. Juan de Letrán, sa higayon nga buút siya.

Mahugaw, mangil-ad ug mga sapút ug nagasul-ob ug sapin nga kahoy ug lapálapá, human sa pipila ka bulan niyang puyé

sa Manila mituon siya sa "primer año" sa latin. Ang iyang mga kauban, sa pagtan-aw sa iyang mga sapút, manglikay kaniya, ug ang iyang magtutudlo, nga maoy usá ka paring dominiko nga ambungan ug nawong, wala gayud mosukna kaniya, ug sa higayon nga motan-aw kaniya, modiyong dayon. Ang bugtong mga pulong nga ilang gikabaylo sulod sa walo ka bulan nga klase mao da ang iyang ngalan nga basahon sa talaan ug ang pulong nga *adsum*¹ nga litokón sa matag-adlaw inigtubag na sa tinon-an. Pagkapait sa mga pagbati nga mosantop sa iyang kalag inig-gulá na niya sa ilang tunghaan, ug sanglit nasabút man niya ang hinungdan niadtong gibuhát kaniya sa iyang mga kauban, pagkadaghang luha nga nanglugmaw sa iyang mga matá ug pagkadaghang mahay nga nangatawo ug nangamatay usab lamang sulod sa iyang kasingkasing! Hilabihan ang mga hilak ug mga bakho niya sa ibabaw sa lubnganan sa iyang inahan nga iyang susoginlan sa iyang mga kaguol nga giluum lamang, sa mga ka-ulawan ug mga panamastamas nga iyang nadawat, kon, inig-hiduol na sa Pasko, dad-on siya ni Kapitan Tiago didto sa San Diego! Apan bisan pa niining tanan, naningkamot gayud siya pagsag-ulo sa "leccion," walay biyaan bisan usá ka koma, bisan hinoon wala kaayo siya makasabút niadto! Apan sa nadugay na mipahiuyon na lamang siya niadtong kahimtanga sa pagtan-aw niya nga sa tutoló kun upat ka gatus ka tinon-an sa iyang tunghaan may kap-atán da ang pagasukna-on, tungud kay nakadaní sa hunahuna sa magtutudlo gumikan sa ilang dagway nga kat-silan-on, gumikan sa ilang mga binuang, gumikan sa paghigugma kun gumikan ba sa bisan unsang laing hinungdan. Daghan usab hinoon ang mangalipay niadtong paagiha kay sa ingon tuod niana dili na man sila mahago sa paghunahuna ug pagsabút sa ilang gitun-an.

—Mangadto ang mga tinon-an, sa kolihyo, dili aron pagpakakat-on ni aron pagtuon, kon dili aron lamang pagpakalabáng sa pasulit, ug kon mahimo pagsag-ulo sa basahón, unsa pa may takus pangayuon kanila? Ang tuig wala mausik.

Si Basilio nakalabáng sa pasulit, mitubag sa bugtong sukna nga gihimo kaniya, ug mitubag siya sama sa usá ka makina, walay hunong-hunong ug walay goginhawa, ug nakab-ut niya ang "nota" nga "aprobado," inubanan sa labihang mga katawa sa

¹ Sa ato pa : ania. — P. sa Taghubád.

nanagsukna. Ang siyam ka kauban niya — kay dunganon man pag-“examen” ang tagpulo ka tinon-an aron matibawas pagdali — wala makakab-ut ug palad nga sama, ug gisilotan sila sa pag-pabalik pagtuon sa mao gihapong mga basahon sa mosunod nga tingtungha.

Sa pagkasunod nga tingtungha, sanglit nakadaug man ug dakung salapi ang manok nga iyang gigalam, nakadawát siya ug diyutayng salapi ni Kapitan Tiyago ug sa walay langan gipalit dayon niya ug mga sapin nga maarang-arang ug usá ka kalo nga “fieltro.” Tungud niini ug tungud usab sa mga sapít nga igahatag kaniya sa iyang agalon, nga iyang pangusbon pagtabas ug isibo sa iyang lawas, ang iyang panagway nagkaanám ug kasayág, apan dinhi da siya kutob. Sa usá ka klase nga daghan ang mga tinon-an nga manungha, daku ug daghan kaayo ang kinahanglanon aron makadani kita sa hunahuna sa magtutudlo, ug ang tinon-an nga sukad sa unang tuig sa iyang pagtuon dili molutaw tungud sa usá ka hiyas nga labaw kun dili ba makakab-ut sa paghigugma sa mga magtutudlo, malisud na uyamut nga molutaw siya sa uban sulod sa tibuok nga panahon sa iyang pagkatinon-an. Bisan pa niini, si Basilio mipadayon pagtuon, kay ang pagka-makanunayon mao man ang labing hinungdanon sa iyang mga hiyas.

Ang iyang palad daw ingon ug nabalhin ug diyutay sa paglabáng na niya ngadto sa klase sa “tercer año.” Nahimong magtutudlo niya ang usá ka paring dominiko nga maayo kaayo ug gawi matiawón ug makusog nga mopakatawa sa iyang mga tinon-an, taspokán kaayo kay hapit sa tanang adlaw sa klase ang iyang mga pinalangga maoy iyang suguon sa paghubit sa “leccion”: matuod usab hinoon nga mosugót lamang siya bisag unsay ipakutab sa tinon-an. Niining panahona si Basilio nagasapin na ug “botinas” ug nagasul-ob ug mga sinina nga hapit kanunayng malinis ug maayong pagka-utáw. Sanglit hingpaminawan siya sa iyang magtutudlo nga dili kaayo mahikatawa sa mga tiaw ug nga ang iyang mga matá nga dagko ug masolub-on adunay tinan-awan nga daw kanunay lamang nangutana, giisip siya nga hungóg, ug usá ka adlaw niana gisukna siya sa “lección” aron gayud makita sa tanan ang iyang pagkahungóg. Giasoy ni Basilio ang “lección” ug wala siya masayóp bisan diyutay sukad sa sinugdan hangtud sa katapusan; giangga siya ug periko sa magtutudlo.

kinsa mipagulá ug usá ka sugilanon nga nakapakatawa sa tanang mga tinon-an sa klase, ug aron gayud mudugang ang hudyaku ug mamatuod ang giangga kaniya, si Basilio gisukna sa magtutudlo nga mikidhat sa iyang mga pinalangga daw nagkanayón kanila:

—“Makita karon ninyo kon dili ba mangalingáw kitá.”

Niadtong panahona si Basilio maantigo na sa kinatsilá, ug naantigo siyang mitubág nianang tinubagán nga magpasabút sa tuyo nga dili buút kataw-an ni bisan kinsa. Kadtong hitaboa wala makapahimuót sa tanan; ang dakung sayop nga gipaabut nga isulti ni Basilio wala mahinayón, walay usá nga nahikatawá ug wala gayud siya pasaylo-a sa buotan nga prayle tungud kay wala siya mosugót nga kataw-an sa tibuok nga klase ug tungud kay gipanghimakak niya ang kataw-anan nga gipasidaan na sa maong prayle pinaagi sa iyang mga kidhat. Apan, kinsa may nagdahúm nga adunay maayong butang mahigulá niadtong úlo nga lugos lamang nakatilaw ug sudlay, úlo sa usá ka “indio” nga malaksot ug sapin ug nga sa dili pa dugay giisip nga nahitalay sa laray sa mga langgam nga mokapyot? Ug maingon nga sa mga tulonghaan diin adunay matuod nga tinguha nga makakat-on ang mga tinon-an, ang pagpakasusi sa usá ka batanon nga may katakus masabug nga makalipay sa mga magtutudlo, ingon man usab sa usá ka tulonghaan nga ginaatiman ug mga tawo nga ang kadaghanan kanila nanagtuo nga ang kaalam maoy usá ka kadaut, bisan alang lamang sa mga tinon-an, ang nahitabo kang Basilio daután ug gisangputan ug wala na gayud siya suknaa pag-usab sa iyang magtutudlo sulod sa tibuok nga tuig. Unsa may kapuslanan nga makuha sa pagsukna kaniya nga dili man siya makapatawa kang bisankinsa?

Punó sa kaluya sa buót ug dalá ang hunahuna sa pagbiya sa pagtuon, nakalabáng siya ngadto sa klase sa “cuarto año” sa latin. Unsa may bunga nga mapupo sa pagtuon, nganong dili man gayud lamang matulog sama sa uban ug nganong dili man itugyan ang tanan sa takulahaw?

Usá niadtong duroha ka mga magtutudlo naila kaayo, gihi-gugma sa tanan: gituhoan nga makinaadmanon, bantugang magbabalak ug nagabatón ug mga hunahuna nga mauswagon. Usá ka adlaw niana nga mikuyog siya sa mga kolehiyal nga nagsuroy-suroy, nakakitá ug bingkil sa pipila ka mga tinon-an sa pagka-

sundalo, ug gumikan niining bingkila nahitabo úna ang usá ka sangka ug unya ang usá ka hagit sa pakig-away. Ang magtutudlo nga dagway nahinumdom sa iyang kabaskog kanhi sa batan-on pa siya, nanani ug mga kadapig ug misaad nga hatagan niya ug mga maayong “nota” ang tanang mga tinon-an nga sa sunod nga dominggo moapil sa gubat. Ang tanan nadasig sulod sa tibuok nga semana: adunay nahitabong mga sangka nga ginagmay diin nagamit ang ulisi ug ang sable, ug sa usá niadtong mga sangka mihawód si Basilio.

Sama sa usá ka mananaug, si Basilio gidalá ug gipailá sa atubangan sa magtutudlo, ug sukad niadtong higayona hiilhan ug gipalangga na siya. Tungud niini ug tungud usab sa iyang pagpaningkamot pagtuon, niadtong tuiga nakadawat siya ug mga “nota” nga “sobresaliente” ug mga medalya pa gayud. Sa pagtan-aw niini, si Kapitan Tiago nga, sukad mosulod sa pagkamongha ang iyang anak nga babaye, nagapakita na ug dautang buót batok sa mga prayle, usá ka higayon niana nga nagngayá siya, misugyot kang Basilio nga mobalhin pagtuon ngadto sa Ateneo Municipal nga niadtong panahona nabantog na uya-mut.

Usá ka kalibutan nga bag-o nahikyad sa atubangan sa iyang mga matá, usa ka paagi sa pagtudlo nga wala niya damha nga gigamit niadtong tulonghaana. Gawas sa pipila ka butang binata ug wala nay kinahanglan buhaton, nakapahibulong kaniya ang paagi sa pagtudlo nga gigamit didto, ug sulod sa iyang kasingkasing gipasalamatan niya ang pagtukaw sa mga magtutudlo alang sa kauswagan sa ilang mga tinon-an. Usahay magahilak siya kon mahinumdom sa upat ka tuig nga nangagi nga tungud sa iyang pagka-kabús wala siya makatuon niadtong tulonghaana. Napilit siya paghago ug tinuod aron makatupong niadtong mga tinon-an nga nakasugod pag-ayo, ug takus kita makaingon nga niadto lamang tuiga hingkat-onan niya ang tanang ginatudlo sa lima ka tuig sa “segunda enseñanza.” Nakab-ut niya ang “titulo” sa pagka-“bachiller” sa dakung kalipay sa iyang mga magtutudlo nga nagpatuod kaniya sa atubangan sa mga maghuhukom nga dominiko nga gipaadto didto aron pagpaminaw ug pagsusi kanila. Usá niining mga paring dominiko, daw aron pagpalong ug diyutay niadtong labihang kahinangóp, nangutana sa nagpaulit diin siya magatuon sa unang mga tuig sa latin.

— Sa San Juan de Letrán, Padre, — mitubag si Basilio.
 — Bantog da! Sa latin hinoon dili siya dautan, — miingon ang dominiko nga daw nagpahiyum.

Tungud sa iyang paghupot ug tungud usab sa iyang kina-iyang tarás, gipili niya pagtuon ang Panambal; si Kapitan Tiago buút gayud nga patun-on siya sa “Derecho” aron siya adunay manlalaban nga dili lamang kinahanglan suholan, apan sa Pilipinas dili igo ang pagpakakat-on ug pagpakatugkad sa mga balaod aron ang usá ka manlalaban makakita ug daghang tinabangan; kinahanglan gayud nga dag-on ang mga búroka ug alang niini gikinahanglan ang mga higala, ang “influncia” kun pagtamód sa pipila ka tawo sa katilingban, ang mga maayong sulti. Sa katapusan, si Kapitan Tiago napilit na lamang pag-uyon, nagपालandong nga ang mga tinon-an sa Panambal manag-utas man ug hinolhinol sa mga minatay; dugay na uyamut nga nagpangita siya ug hiló nga iyang isubó sa buláng sa iyang mga manók, ug ang labing maayo nga iyang hisayran mao ang dugó sa usá ka insik na mamatay sa sakit nga “sifilis.”

Sa mao gihapong pagpahimulos, kun labaw ba ngani hinoon, ang batan-on mituon sulod sa mga tuig nga gikinahanglan sa kinaadman kun “facultad” nga iyang gipili, ug sukad pa sa ikatuló ka tuig nakaayo na siya ug mga masakitón, butang kini nga, labut pang mahimo niyang puhonan alang sa usá ka bulawanon nga kaugma-on, nakahatag usab kaniya ug igong salapi nga iyang gikapamalit ug mga maayong sapút ug ang kapin iya intawon nga gitipigan.

Kining tuiga karon mao ang katapusan sa iyang “carrera,” ug sulod sa duroha ka bulan mahimo na siyang mananambal, mopauli na siya sa iyang lungsod ug magminyo kang Juliana aron sila magpuyó nga mga malipayon. Ang maayong sangputanan sa pagdawat niya sa “titulo” sa pagka-“licenciado,” dili lamang kay gituhoan niya, kon dili gipaabut gayud nga makapasidungóg uyamut ug mahimong purongpurong sa iyang kinabuhi sa pagka-tinon-an. Gitudlo siya aron mamulong ug mohatag ug pasalamat sa pagpanghatag sa “titulo” ug sa sapút sa pagkamanaanambal, ug nagdamgo siya nga didto na sa taliwala sa “Paraninfo,” sa atubangan sa katibuk-an sa mga magtutudlo gitan-aw ug ginatutokan sa kadaghanan. Kadtong mga úlo nga pulos punó sa kinaadman ug daw nanghiunlod ug hingtabunán sa ilang mga “muceta” nga nagdalá ug mga bulok, ang tanang mga ba:

baye nga nanambong didto sinugo sa ilang tinguha sa pagtan-aw ug nga sa mga tuig nga nangagi mitan-aw kaniya nga daw wala lamang makakitá, kon ugaling dili man mangyam-id, kadtong tanang mga ginoo nga adunay mga salakyanan nga sa kanhing panahon, sa diyutay pa siya, diriyot moligis kaniya sa taliwala sa kalapukan daw gipaka-iró lamang siya, kadto silang tanan namati ug nagpatalinghog karon kaniya, ug pabaticn karon sila niya ug mga butang nga talagsa da nilang hidunggan, mga butang nga wala pa madungóg niadtong dapita; mahikalimót siya sa iyang kaugalingon aron paghinumdom sa alaut nga mga tinonan sa umaabut nga mga adlaw, ug mao kadto ang pakigpulong nga iyang balanon sa pagsulod niya sa katilingban . . .

VII

SI SIMOUN

Mao kining mga butanga ang gipalandong ni Basilio sa pagduaw niya sa lubóng sa iyang inahan. Dihá nga buút na unta siya mopauli sa lungsod, daw ingon ug may napasilang siya nga usá ka kahayag nga midan-ag sa taliwala sa mga kakahoyan ug may nadungóg siyang linagaak sa mga sangá, kasaba sa linaktan, kinasikas sa mga dahon . . . Ang sugá napalong, apan ang kasaba nagakahiduol, ug wala madugay nakita niya ang usá ka animo nga nahitungha sa taliwala niadtong dapit ug napadulong kaniya.

Si Basilio dili matuho-tuhoon, labi na gayud sa human na siya makahiwa-hiwa ug daghang mga minatay ug makatambong ug daghang mga himalatyon; apan ang karaang mga sugilanon mahatungud niadtong mamingaw nga dapit, ang takna sa kagabhion, ang kangitngit, ang masolub-ong taghoy sa hangin ug ang pipila ka mga asoy nga iyang nabati sa diyutay pa siya, naka-unsá sa iyang hunahuna ug napaminaw niya nga nagkubákubá ang iyang dughan.

Ang anino mihunong sa luyó sa kahoyng dakit ug napasilang niya sa batan-on sa gawang nga gitaliwala sa durohá ka mga gamút nga tungud sa ilang panuigon nangahimo nang sama sa durohá ka lindog sa kahoy. Gikan sa ilalum sa iyang sapút gihulbot niya ug gipasiga ang usá ka mahayag uyamut nga sugá, nga iyang gibutang sa yuta ug midan-ag sa iyang mga sapin alang sa pangabayo; ang kaputol sa iyang lawas natago sa kangitngitan. Ang animo daw ingon ug mihikap sa iyang mga bulsa, unya midukó aron pagpahaum sa suláb sa usá ka bingkong sa tumóy sa usá ka dakung puan: sa dakung kahibulong, si Basilio daw ingon ug nakaalinggat nga kadtong anino adunay pamayhon nga maagid-agid sa kang Simoun, ang magbabaligya ug mga alahas. Tuod man, kadtong anino mao si Simoun.

Si Simoun nagakalot sa yuta, ug usahay ang iyang nawong dan-agan sa kahayag sa "lámpara": niadtong higayona wala siya magataod sa iyang antiyohos nga bughaw nga nakausab kaayo sa iyang panagway. Si Basilio nahikurat. Kadtong iyang nakita mao ang tawong wala niya hiilhi nga napulog-tuló na ka tuig karon mikalot didto niadtong dapita sa lungag nga gilubngan sa iyang inahan, ugaling kay karon natigulang na siya; ang iyang buhok ubanon na ug nagpatubo siya ug bungot sa sulang ug sa ibabaw sa ngabil, apan ang tinan-awan mao gihapon ang dag-uni nga makita sa iyang agtang, ang mga bukton nga kusganon, bisan karon daw ingon ug haguká na; sa iyang nawong mabasa giha-pon kadtong kaisug nga nagdalá ug kasukó, ang mga pagbati ng nangagi na, nabanhaw karon pagbalik sa iyang kasingkasing: daw ingon ug nabati niya ang kainit sa daub, ang kagutom, ang kaluya sa buót niadtong higayona, ang báho sa yuta nga hina-bwa . . . Kining iyang hingsusihán nakalisang kaniya. Karon pa siya makasabút nga kadtong magbabaligyag alahas nga si Simoun nga ginaingón nga konó inglés, portugés, amerikano, mulato, ug ginaanggaan ug Kardenal Moreno, Eminencia Negra, ang dautang magtatambag sa Kapitan Heneral, mao diay kadtong kahibulongang tawo nga wala niya hiilhi ug nga ang iyang paghitungha ug pagkahanaw nahiatol gayud sa pagkamatay sa manonunod niadtong mga yutaa. Apan niadtong durohá ka tawong wala niya hiilhi nga mipakita kaniya, niadtong patay ug niadtong buhi, kinsa man kanila ang ginganlan ug Ibarra?

Kining pangutanaha nga makadaghan na niya ibungat sulod sa iyang hunahuna sa mga higayon nga hisgutan ang kamatayan ni Ibarra, misantop na usab karon sa iyang panumduman, sa atubangan niadtong tawo nga daw tigmo nga nakita niya sa iyang atubangan.

Kadtong tawo nga namatay adunay durohá ka samad nga daw agi sa bala, sumala sa hingkat-onán na niya sa ulahing mga adlaw, ug tingali kadto mao ang linundagan sa paggukód kaniya didto sa lanaw. Sa ingon niini, kadtong namatay mao diay si Ibarra nga kahá mianhi dinhi aron pagpakamatay sa ibabaw sa lubnganan sa iyang katigulangan, ug ang iyang tinguha sa pagpadaub masabút kaayo tungud sa iyang pagpuyó sa Uropa diin pagahimuon ang pagdaub sa mga minatay. Nan, kinsa man diay kadtong usá, kadtong buhi, kini si Simoun, nga niadtong higayona kabús kaayo ug panagway ug nga karon mibalik ngan-

hi nga bahandianon na uyamut ug higala sa mga punoan? Niadtong kaagiha adunay butang nga tulokibon ug ang tinon-an, dalá ang iyang kinaiyang kalinaw sa buót, misaad nga kadtong tanan iya gayud nga tinoon, ug nagahulat ug usá ka maayong higayon.

Samtang ang tinon-an nagapalandong niining tanan, si Simoun nagapadayon pagkalot, apan nakita ni Basilio nga ang karaang kabaskog sa lawas sa magbabaligyag alahas mikunhod na; si Simoun gikutasán, nagahagál ug sa taud-taud lamang mapilit siya kanunay sa pagpahulay.

Sa kahadlok ni Basilio nga hisusihán siya, sa kalit lamang nakahunáhuná siya pagbuhat ug usá ka butang, mitindog sa iyang gilingkoran ug sa tingog nga mabugnawon uyamut:

—Makahimo ba ako pagtabang kanimo, ginoo . . . ? — nangutana siya nga migulá sa dapit nga iyang gitagoan.

Si Simoun mituyhakaw ug milukso sama sa usá ka tigre nga awayon pagkalit, mikuot sa balsa sa iyang amerikana ug, maluspad ug makahahadlok, mitan-aw sa tinon-an.

—Napulog-tuló na ka tuig karon nga dinhi niining dapita, ginoo, — mipadayon pagsulti si Basilio nga wala malubá — imo akong gitabangan paglubóng sa lawas nga patay sa akong inahan, ug mabulahan unta ako kaayo kon ning higayona karon maka-alagad kanimo.

Si Simoun, nga mitutok gayud pagtan-aw sa batan-on mikuot sa iyang balsa ug usá ka rebolber. Nabati ang usá ka hinagtik nga sama sa madungog inigbingat sa usá ka hinagiban nga pabuthon.

—Kinsa man ako sa imong paghunahuna? — miingon siya nga misibog ug duha ka lakang.

—Alang kanako ikaw mao ang usá ka tawo nga minahal uyamut — mitubag si Basilio nga gikulbaan ug diyutay, nagdahum nga niadtong higayona matapus na ang iyang kinabuhi; — alang kanako ikaw mao kadtong tawo nga, gawas kanako, gituhoan sa tanan nga patay na ug nga ang mga kadaut nga mingdangat kaniya gikasub-an ko sa kanunay.

Kahilum nga makahahadlok maoy mibanus ning mga pulonga, kahilum nga alang sa batan-on maagid-agid sa kahilum nga mabati sa usá ka kinabuhi nga dayon. Bisan pa niini, si

Simoun, tapus sa dugay nga pagduhaduha, miduol kang Basilio ug, human kini niya akbaya sa abaga, sa tingog nga mahinuklugon, gisultihan niya pag-ingon:

— Basilio, ikaw nagabaton ug usá ka tinagoan nga takus makadaut kanako, ug niining higayona karon hingbaw-an mo ua usab ang lain kong tinagoan nga, kon ibutyag, makagubá sa tanang mga buhat nga gihunahuna kong hihimuon, ug tungud niini, ang akong kinabuhi anaa sa imong mga kamót. Aron ako mahigawas sa tanang kadaut ug aron sa kaayohan sa butang nga akong gitinguha, angayan unta nga hunoson ko ang imong kinabuhi, kay unsa may bili sa kinabuhi sa usa ka tawo sa atubangan sa tuyo nga akong ginagukód? Kining higayona maayo unta kaayo alang kanako kay walay nasayud nga ako mianhi dinhi aduna akoy hinagibán ug ikaw wala; ang imong kamatayon takus unta ikapasangil sa mga tulisán, kon dili man ugaling ipasangil sa laing hinungdan nga dili magasubay sa mga balaod sa kinaiyahan . . . apan, bisan pa niini, pasagdan ko nga ikaw magapadayon pagpuyó ning kinabuhi ug molaum ako nga dili unya magabasul niini. Ikaw nagahago, nakigbugno sa dakung kabigot ug nagmakanunayon . . . ug, sama kanako, ikaw usab adunay mga utang nga paninglonón sa katilingban; gibunó ang imong manghod, ang imong inahan nabuang, ug ang katilingban wala mosilot sa mamumuno ni sa berdugo. Ikaw ug ako nahatipon sa laray sa mga tawo nga giuhaw sa katarungan, ug, inay kita magaúnay pagpinatyanáy, kinahanglan hinuon maghinabangáy.

Si Simoun mihunong pinugngan ang usá ka panghupaw ug unya mipadayon nga nagakutab pagsulti tinutok sa layó ang mga matá:

— Oo, ako mao kadtong tawo nga, napulog-tulo na ka tuig karon, mianhi dinhi nga masakitón ug kabús kaayo aron pagtambong sa katapusang mga takna sa usá ka kalag nga dakuan, mapuanguron nga nagpakamatay tungud kanako. Dinagmalan sa usá ka malaksot nga paagi sa pamunoan sa katilingban, nagalaroy-laroy ako sa kalibutan, naghago sa adlaw ug sa gabii aron pag-umol ug usá ka dakung katigayonan ug pagtuman sa gihunahuna kong buhaton. Karon mibalik ako dinhi aron paglum-pag nianang paagi nga akong gihisgotan, pagpanglimbasug aron siya madunot pagdalí, pagtukmod kaniya ngadto sa bung-aw nga sa walay alamag iyang gidulongan, ug kini pagakab-uton ko ga-

yud bisan mapilit ako pagpabahá ug dugó, pagpabahá ug mga luha . . . Gituyoan niya ang kadaut, gihukman na siya ug dili ako buít mamatay nga dili makakita nga madugmok ug mawatás-watás siya sa kahiladman sa bung-aw.

Ug gipahuyhoy ni Simoun ang iyang mga bukton, daw pinaagi niadto buít niya pugngan aron dili mahigulá sa bung-aw ang mga dugmok nga nanghibilin sa pamunoan sa katilingban nga iyang gitunglo. Ang iyang tingog nabalhin ug nahimong mamingawon ug makahahadlok nga nakapaturok ug kakulba kang Basilio.

— Tinawag sa mga kahilayan sa mga tawo nga nanagdumala sa kagamhanan, mibalik ko ning kapupud-an ug, sa ilalum sa sapút sa usá ka magpapatigayon, gisuroy ko ang kalungsoran. Pinaagi sa akong salapi gipaiway ko ang mga kakulian nga akong gikahibalag sa katilingban ug sa bisan diin dapit nakita ko ang lakad nga tinguha sa paghupút ug bahandi nga nagasul-ob sa mga panagway nga labing talamayon, maut, mahilas, mabangís, ug, sama sa banóg, nagautas ug tusik sa usá ka minatay. Sa pagsud-ong ko niini, nangutana ako sa akong kaugalingon: ngano nga sa ilalum sa ginhawaan sa minatay wala man motunglo ang "ptomaina"¹ ang hiló nga moturok sa ilalum sa mga lubnganan, aron pagpatay sa maluod nga langgam? Ang minatay misugót lamang nga tuhakón, ang banóg nabusóg sa unód sa minatay, ug sanglit dili man mahimo nga hatagan ko siya ug kinabuhi aron unta mosukol batok sa iyang berdugo, ug sanglit ang pagkadunot nagapadayon man gayud sa hinayhinay, gihaling ug gailima ko ang lakad nga tinguha sa pagpangita ug mga bahandi, misanay ang mga panglupig ug mga patuyang; gipasanay ko ang mga kalapasan batok sa mga balaod, ang mga buhat nga mabangis, aron ang lungsod maanad sa pagpalandong sa kamatayon; gipanglimbasugan ko nga ang mga hunahuna magahukyaw kanunay aron ang mga tawo, sa ilang tinguha sa paglikay niining kahimtang, mangita ug bisan unsang paagi aron pagtapus niini; gibutangan kog mga kabangoanan ang patigayon aron unya kon ang lungsod wala nay nahót, wala na usab siyay takus kawid-an; gisibahán ko ang labihang tinguha sa pagkadato sa mga punoan aron ang kagamhanan mahimong kabús, ug sanglit kini dili pa man gayud igo aron ang lungsod mosukol batok sa ka-

¹ Maisug nga hiló nga anha mahimo sa lawas nga mabaklag sa mga manáp. — P. sa Taghubád.

gamhanan, gisamaran ko ang iyang kasingkasing, gisugyotan ko ang banóg aron iyang dunoton ug panamastamasan ang maong minatay nga iyang gikabuhian . . . Apan, diha nga hapit ko na madangat nga sa unód nga nadugta, sa ilalum sa kahugawan, motungha na unta ang hiló; diha nga ang lakad tinguha sa paghupót ug mga bahandi nagdilaab na sa dughan sa katawohan, ug tinukmod sa ilang kahasi, manglimbasug na pagsakmit sa tanang katigayonan nga mahulog sa ilang mga kamót, sama sa usá ka babayeng tigulang nga sa hinanali lamang hitaboan sa sunog; diha nga hapit ko na unta makab-ut ang akong mga tinguha, mitindog kamo ug mipahayag sa inyong pagdapig sa mga Katsila ug nagaawit sa inyong paglaum sa Kagamhanan, sa inyong paglaum sa usá ka butang nga dili gayud moabút; takulahaw lamang mitindog kamo aron pagtanyag sa gutóm nga banóg ug unód nga lab-as, putli, dili dunót, hupong sa kaisgot ug sa kinabuhi, aron iilis niadtong unód sa minatay nga nadugta . . Ah, ang mga batan-on nga wala pa makakat-on sa mga pagtulonan sa kinabuhi ug hupong pa sa mga damgo, nagagukod kanunay sa mga kabakaba ug naniba sa kabulakan! Nanaghiusa kamo aron tungud sa inyong panglimbasug mahitakip ang inyong yutang-natawhan sa Espanya pinaagi sa mga purong-purong nga tinagik sa mga rosas, apan, sa pagkatinuod, ang inyong gibuhat mao ang pagsalsal ug mga talikala nga labi pang magahi kay sa diyamante. Nangayo kamo ug kasamahan sa mga katungod, nangayo kamo nga ang inyong mga pamatasan mahisama sa mga pamatasan nga Katsila, ug wala kamo makasabut nga ang inyong gipangayo mao ang kamatayon, ang pagkalumpag sa inyong kaugalingong nasud, ang kahanaw sa inyong yutang-natawhan, ang pagmahal ug paghalad sa kamalupigon! Unsa man unya kamo sa umaabut nga mga adlaw? Lungsod nga walay kaugalingong kinaiyá, nasud nga walay kagawasán; ang tanan unya nga inyong pagahuptan pulós hinulamán, hangtud ang inyong mga apan. Nangayo kamo nga mahisama sa Katsila ug dili kamo maluspad sa kaulaw kon tunginahan sa inyong gipangayo! Ug bisan pa usab kamo tugotan niana, unsa may inyong tuyo? Unsa may inyong makuha? Ang labing daku nga inyong maani mao ang usá ka lungsod nga kanunayng magubút, lungsod diin magaanay paggubat ang mga molupyó, usá ka “república” sa mga tulisan ug sa mga tawo nga wala manghimuót sa ilang kahimtang sama sa pipila ka mga “república” sa America del Sur! Unsa may in-

yong tuyo karon sa inyong pagpanglimbasug nga itudlo ang kinatsila, tinguha nga kataw-anán unta kon wala pay mga linugdangan nga makasubó uyamut sa buót? Buót ninyo dugangan ug laing pinulongan ang kap-atán kapin ka mga pinulongan nga ginagawi karon dinhi sa atong kapupud-an aron gayud mosamút ang atong kaguliyang! . . .

— Dili hinoon — mitubag si Basilio; — kon ang pagkamao sa kinatsila makapahiduol kanato sa kagamhanan, pinaagi nianang pinulongana, ang kapupud-an magkahiusa usab!

— Sayóp nga daku! — mipakgang si Simoun; — palimbong lamang kamo sa mga pulong maanindot pamation ug dili kamo motugkad sa kahiladman sa mga butang aron pagusisa hangtud sa mga tipik nga labing magagmay sa ilang mga linugdangan. Ang kinatsila dili gayud mahimong pinulongan sa tibuok nga kapupud-an, ang lungsod dili gayud mogamit nianang pinulongana tungud kay alang sa mga hunahuna nga moturok sa iyang salabutan ug sa mga pagbati nga matawo sa iyang kasingkasing, ang kinatsila walay mga pulong nga takus makagsaysay: ang tagsatagsa ka lungsod adunay kaugalingong pinulongan, sama nga adunay kaugalingong binatián. Unsa may bunga nga inyong makuha sa kinatsila, kamong diriyot nga maantigo unyang mosulti kaniya? Ang pagpatay lamang sa inyong kaugalingong kinaiya, ang pagpasubay sa inyong hunahuna sa salabutan sa laing mga tawo, ug inay kamo mangahimong gawas, mangahimo na hinoong matuod nga mga ulipon! Sa napulo ka batanon nga nangandak nga maalam, siyam kanila pulos mingbiya sa ilang yutang-natawhan. Ang maantigo kaninyo nga mosulti nianang pinulongana wala lamang magatagad sa iya, kay ngani dili maantigong mosulat ni makasabút niini, ug pagkadaghan sa akong nakita nga magminaut pag-ingon nga wala siya'y alamag bisan usá ka pulong sa iyang kaugalingong sinultihan! Salamat ugaling kay hungóg man ang inyong kagamhanan. Samtang ang Rusia, aron pag-ulipon sa Polania, gipugós niya kini pagpasulti sa iyang pinulongan, samtang ang Alemanya nagadili sa sinultihang pransis sa mga lalawigan nga iyang inagaw; ang inyong kagamhanan nakigbisog pag-amping sa inyo, ug kamo hinoon, lungsod nga katingalahan nga gimandoan sa usá ka kagamhanan nga dili katuhoan, kamo nakigbisog pagsalikway sa inyong pagkapilipinhon! Ang kagamhanan ug kamo nangalimot nga samtang ang usá ka lungsod dili mobiya sa iyang pinulongan, maga-

tipig gihapon sa hiyas sa iyang kagawasan, maingon nga ang usá ka tawo magatipig sa iyang kagawasan samtang dili siya mobiya sa iyang kaugalingong paagi sa pagpanabút. Ang pinulongan mao ang hunahuna sa mga lungsod. Salamat kay ang inyong kagawasan ginabantayan pag-ayo aron dili mawagtang: ang kahilayan sa mga tawo nagatukaw kaniya! . . .

Si Simoun mihunong ug mihikap sa iyang agtang. Ang Bulan, nga niadtong higayona nagakadiyutay, bag-o pang mikayaw sa langit ug nagabanwag sa yuta sa iyang maalop nga kahayag nga nanuhotsuhót sa kasangahan sa mga kahoy. Pinutós sa mga úban ang iyang úlo ug nagabungiot ang nawong nga gidan-agan sa kahayag sa "lámpara" nga gibutang sa yuta, ang magbabaligyag alahas nahisama sa "espíritu" nga dautan sa kalasangan nga nagapalandong mga hitabo nga makalilisang. Si Basilio, nga nagpakahilum sa pagdungóg niadtong mapait nga mga maymay, nagpatalinghog dinukó ang úlo. Si Simoun mipadayon pagsulti:

— Ako nakakita sa pagsugod ninyo nianang butang nga inyo karong gipanglimbasugan, ug daghang mga gabii nga wala ako mahikatulog nasubó uyamut nga nagpalandong sa inyong ginabuhay, kay nakailá ako nga tipon kaninyo may mga batan-on nga adunay mga salabutan ug mga kasingkasing talagsa-on, ug kanang mga batan-ona nanaghago ug nanaghalad sa ilang kusog alang sa usá ka butang gituhoan nilang maayo, silabon, sa pagkatinuod. nagabudlay sila batok sa ilang lungsod . . . Makapila na mahitabo nga ako nakahunáhuná pagsangpit ug pagpailá kaninyo aron pagpakita sa kangil-ad sa inyong pagabuhaton! Apan sa pagpalandong ko sa dautang dungóg nga akong naangkon, nakapalandong usab ako nga ang akong mga pulong dagway lalainon ninyo pagsabút, ug natahap ako nga ang sangputanan sa akong pagabuhaton mahasupak unya sa akong gitinguha . . . Makapila na ako makahunáhuná sa pagduol sa inyong Makaraig, sa inyong Isagani! Usahay nakahunáhuná ako sa ilang kamatayan, buút ko unta sila laglagon dinhi sa kalibutan . . .

Mihunong si Simoun.

— Mao kini ang hinungdan, Basilio, nganong dili ko ikaw patyon, bisan nakasabút ako nga magaungáw sa kadaut kay mahimo man nga ikaw mahinayak paglitok ug usá ka pulong nga makapailá kanako . . . Ikaw nakailá kinsa ako, nasayud ikaw sa kadakú sa akong giantus ug mituo ikaw kanako; ikaw dili

sama sa ubang tawo nga nagatuo nga ang magbabaligyag alahas nga si Simoun maoy usá ka magpapatigayon nga nagasugyot sa mga punoan nga magahimo ug mga kalapasan aron ang mga dinagmalan mopalit kaniya ug mga alahas . . . Ako mao ang Maghuhukom nga buút mosilot sa usá ka paagi sa pamunoan, ug gamiton kong hinagiban ang iyang kaugalingong mga salá, gubaton ko siya pinaagi sa pag-ulog-ulog kaniya . . . Nagakina-hanglan ako nga imong tabangan, nga gawion mo ang imong "influencia" sa imong mga kaubang batan-on aron paggubat nianang hinungóg nga tinguha nga mahimo silang mga Katsila, nga mahisama sila sa mga Katsila, nianang tinguha sa pagkab-ut sa kasamahan sa mga katungod . . . Kon anha kamo moagi nianang dalana, ang labing daku nga inyong madangat mao ang usá ka malaksot nga hulad, ug ang lungsod kinahanglan nga maninguha pagkab-ut ug butang nga labing bililhon, labing malahalón. Binuang nga daku ang pagpanglimbasug pag-usab sa hunahuna sa mga punoan; aduna silay mga paagi nga daan nang hinikay, gitaptapan ang ilang mga matá ug, gawas pa nga maoy pag-usik lamang sa panahon, limbungan usab ninyo ang lungsod pinaagi sa pagtanyag kaniya ug mga paglaum nga dili gayud matuman ug sa ingon niini mohinabang kamo aron siya modukó na lamang sa atubangan sa malupigon. Ang angayan ninyong buhaton mao ang pagpahimulos sa iyang mga hunahunang binuang aron kini inyong idapat sa inyong kaugalingong kapuslanan. Dili sila buút nga kamo mahisama sa lungsod nga Katsila? Maayo hinoon! Sa ingon niana, panglimbasug kamo nga molahi sa mga Katsila pinaagi sa paghingpit sa inyong kaugalingon kaniya; paninguhaa ninyo pagpatindog ang sukaranan sa inyong yutang-natawhan . . . Dili sila mohatag kaninyo ug paglaum? Maayo hinoon! Ayaw kamo paglaum sa lungsod nga Katsila, paghago kamo ug laum sa inyong kaugalingon. Nagdumili sila paghatag kaninyo ug tinugyanan sa "Cortes?"¹ Labing maayo! Bisan pa kon makapadala kamo ug mga tinugyanan nga pinili ninyo, unsa may takus nila mahimo didto sa "Cortes?" Ang ilang tingog dili pamation, ug uyonan pa hinoon nila ang mga kalapasan ug mga sayóp nga mahimo sa ulahing mga adlaw tungud kay sila mingtambong man didto. Kon labing diriyot ang mga katungod nga ilang ihatag kaninyo, labing daku unya ang inyong katungod sa pagbulag sa kagamhanang Katsila ug

¹ Kongreso kanhi sa Espanya. — P. sa Taghubád.

pagpanimalus sa kadaut nga ilang gihimo kaninyo . . . Kon dili kamo nila tudloan sa ilang pinulongan, nan, hingpita ang inyo, isangyaw siya ninyo, ayaw ninyo pagwagtanga sa lungsod ang iyang kaugalingong hunahuna, ug inay kamo magabatón ug mga maayong tinguha alang sa tibuok nga lungsod nga Pilipinhon, inay sa mga hunahuna nga magaagad sa laing tawo, batoni ninyo ang mga hunahuna nga gawas, aron sa ingon niana, ang Katsila dili magaantus nga ania siya magapuyo sa iyang kaugalingong balay kay wala man nato mautang kaniya ang atong mga katungod, ang atong pamatasan, ni ang atong pinulongan; aron ang Katsila dili ilhon sa lungsod nga tagadinhi, kon dili pagailhon siya kanunay nga manglulunggob, langyaw, ug sa ingon niana, sa madugay kun sa madali makahupút kamo sa inyong kagawasan. Mao kini ang hinungdan nganong buút ako nga ikaw mabuhi.

Si Basilio miginhawa daw gikuhaan usá ka mabug-at nga butang nga iyang gipas-an, ug mitubag human mohilum ug makadiyót:

--Ginoo, ang dungóg nga imong gihatag kanako sa pagsugilon mo sa imong pagabuhaton labihan da ka daku, ug balus niana sultihan ko ikaw sa walay lipod-lipod nga ang imong gipangayo kanako labaw da kaayo sa maabút sa akong mga kusóg. Ako wala magaungód sa mga bulohaton bahin sa pamunoan, ug kon ako mitimaan sa pangayo nga gipasaka aron unta itudlo ang kinatsilá, kadto tungud lamang kay nianang buhata nakita ko ang usá ka kaayohan alang sa pagtuon. Lain ang dalan nga akong gidulongan; ang akong tinguha mao da ang pagkunhod sa mga kagul-anan nga lawasnon sa akong mga katagilungsod.

Ang magbabaligyag alahas mipahiyum.

—Unsa man ang mga balitang lawasnon kon itanding sa mga kagul-anang kalagnon? — nangutana si Simoun; — unsa man ang kamatayon sa usá ka tawo sa atubangan sa kamatayon sa usá ka katilingban? Kabá ugma-damtag ikaw mahimong usá ka bantugang mananambal kon pasagdan ka ug dili tugawón sa imong pagpanambal; apan labi pang daku kadtong tawo nga makahatag ug bag-ong kinabuhi niining lungsod nga hapit na katiitii sa dugó. Ikaw, unsa may imong nahimo alang niining yuta nga nagahatag kanimo sa imong pagka-tawo, nga nagahatag kanimo sa kinabuhi ug sa imong kaalam? Wala ba ikaw masayud nga walay kapuslanan ang kinabuhi nga dili ihalad sa usá ka

tinguha nga bililhon? Maoy usá ka bató nga wala ka sapsapi ug wala ikadapat sa balay nga gitukod.

— Dili, dili ginoo, — mitubag si Basilio sa dakung pagpaubús; — ako wala magakiyugpos sa akong mga bukton, nagahago ako sama sa ubán nga nagahago usab aron pagpatindog sa ibabaw sa mga salin sa kaagi ug usá ka lungsod diin ang mga pumopuyo managhiusa unta ug ang tagsa-tagsa kanila mobati unta sulod sa ilang kaugalingon sa “conciencia” ug sa kinabuhi sa katibuk-an. Apan, bisan unsa ka daku sa kaisgot sa buót sa atong kaliwatan, nakasabút kita nga sa dakung bulohatan sa katilingban kinahanglan ang buhat pahat-pahatón; gipili ko na ang akong buhat ug adia karon ako magaatimán sa kinaadman.

— Ang kinaadman dili mao ang katapusang tuyo sa tawo, — miingon si Simoun.

— Siya mao ang ginadulongan sa mga nasud nga maalam

— Oo, apan gihimo siyang ginamitón aron pagpangita sa ilang kabulahanan.

— Ang kinaadman labing walay sinugdan ug walay katapusan, labing mahiangay sa kinaiya sa tawo, labing mokaylap sa tibuok nga kalibutan! — mibalus pagtubag ang batan-on hupong sa labihang kasibut. Sulod sa pipila ka gatús ka tuig, kon ang katawhan mahimo nang manggialamon ug malukat na sa kasaypanan; kon mapala na ang mga utlanan nga nagauláng sa tagsa-tagsa ka kaliwat; kon ang tanang mga lungsod mahimo nang gawas; kon mahanaw na ang mga malupigon ug ang mga ulipon; kon wala nay ginsakupan ug wala nay lungsod nga mosakop; kon mao nay magamando ang katarungan ug ang tawo mahimo nang lungsuranon sa kalibutan; mao da unyay mahibilin ang paghalad sa kinaadman, ang pulong “patriotismo” mahisama na sa “fanatismo,” ug kinsa unya kadtong mangandak nga siya nagahupót ug mga hiyas nga makiyutawhanon, walay duhaduha pagabilanggoon sama sa usá ka masakiton kun buang nga madagmalon, sama sa usá ka tawo nga buót motugáw sa kahusay sa katilingban.

Si Simoun mipahiyum sa dakung kasubó.

— Oo, oo, — miingon nunot ang paglihok sa iyang úlo; — apan, aron modangat kanang kahimtanga, kinahanglan nga walay mga lungsod nga malupigon ug walay mga lungsod nga ulipon; kinahanglan nga ang tawo mahimong gawas bisan asa siyang

dapita sa kalibutan; kinahanglan nga maantigo siyang motahud sa katungod sa bisan kinsang isigka-ingon niya ug ingon man sa iyang kaugalingon katungod, ug alang niini kinahanglan nga daghang dugó ang pagaulaon, kinahanglan gayud ang pakigbugno . . . Aron magupok ang karaang "fanatismo" nga mipig-ot sa mga "conciencia," gikinahanglan úna ang daghang mga tawo nga ipanugba sa daub aron unya, human ngilngingi ang "conciencia" sa katilingban, ipahayag nga may kagawasan diay ang "conciencia" sa tagsa-tagsa. Kinahanglan usab nga ang tanan motubag sa pangutana nga sa matag-adlaw pagahimuon kanila sa yutang-natawhan kon ipatuod niini ang iyang mga kamot nga ginapus. Ang paghigugma sa yutang-natawhan pagailhon lamang salá didto sa mga lungsod nga malupigon, kay mao man ang panulis nga bubunyagan sa usá ka ngalan nga matahum; apan bisan unsa ang kahingpitan nga makab-ut sa katawhan, ang paghigugma sa yutang-natawhan pagailhon gayud kanunay nga usá ka maayong hiyas sa kalag didto sa mga lungsod nga linupigan, kay sa tanang panahon pagasabton man gayud siya nga gugma sa katarungan, gugma sa kagawasan, kaugalingong dungóg. Busa, isalikway kanang mga damgo nga dili matuman, kanang mga hunahunang matahum nga kaugalingon sa mga babaye. Ang kadaku sa tawo wala mahamutang sa pagbaróg niya sa unahan sa panahon nga iyang natawhan, butang kini nga dili usab mahimo; ang kadaku sa tawo anaa sa pagtag-an sa mga tinguha nga nagahari sa panahon nga iyang gipuy-an, anaa sa pag-alagad sa mga kinahanglan niini ug sa pagtultol kaniya aron mopadayon paglakaw siya ngadto sa unahan. Kadtong mga salabutang tinugahan nga gituhoan sa kadaghanan nga nagsuná sa ilang panahon, makita nila sa ingon tungod kay ang magahukom kanila adto man magalantaw sa halayó kaayo, kun ilhon bang panahon sa gihisgotan tang mga salabutan ang himutangan sa nanghiulahi sa dakung panón sa katawhan.

Si Simoun mihilum. Sa pagtan-aw niya nga wala man gayud siya makahimo pagpukaw sa kasibut niadtong kalag nga naughan sa pagbati, midangóp sa laing katarungan, ug nangutana siya sa paningog nga lahi na sa úna:

— Ug tungud sa handumanan sa imong inahan ug sa imong igsuon, unsa may imong gibuhat? Igo na ba alang kanimo ang pagduaw dinhi sa matag-tuig ug paghilak sa ibabaw sa iyang lubnganan sama sa usá ka babaye?

Ug mikatawa siya nga mabiybiayon.

Kadtong mga sultiha misantop ug midulot gayud sa kasingkasing ni Basilio, nga mikisdum dayon ug milakang ug makausá padulong kang Simoun.

— Unsa may buút mo nga akong buhaton? — nangutana siya nga masuk-anon. — Walay salapi, wala hiilhi sa katilingban, makakab-ut ba kahá ako nga kasilotan ang mga tawo nga nagamong-among kanila? Sa walay duhaduha ako gogukdon usab unya ug madugmok ako sama sa usá ka tinipik nga bildo nga ilabay sa usá ka pangpang. Ah, dautan ang imong gibuhát sa pagpahinumdom mo niana kanako kay walay bunga nga makuha sa pagtukbil mo sa usá ka samad!

— Kon ihagad ko kanimo ang akong pagtabang?

Gilingo-lingo ni Basilio ang iyang úlo ug mihinuktok siya.

— Ang tanang mga silot sa katarungan, ang tanang mga panimalús sa tibuok nga kalibutan dili makapabanhaw bisan usá ka lugás nga buhok sa akong inahan, bisan usá ka pahiyum sa mga ngabil sa akong igsuon! Nga mopahulay na lamang sila sa kalinawan . . . Unsa may bunga nga akong makuha bisan manimalús ako?

— Ang paglikay aron ang uban dili magaantus sa imong giantus ug nga umaabut nga mga adlaw adunay mga anak nga bobun-on ug mga inahan nga mabuang tungud sa kaguol. Ang pagpailob dili kanunay mahimong maayong hiyas sa tawo, mahimo siyang salá kon makasibut sa pagpanglupig: walay mga malupigon sa dapit diin walay mga ulipon. Ay! dautan kaayo ang kinaiya sa tawo kay kanunay gayud nga molupig kon makakaplag siya ug mga isigka-ingon nga palupig. Sama usab niana ang akong hunahuna kaniadto, ug nasayud na ikaw kon unsay akong palad nga naangkon. Sa adlaw ug sa gabii ikaw ginabantayan sa mga tawo nga nakaingon sa mga kadaut nga midangat kanimo; natahap sila nga ikaw nagapangita ug higayon nga angay; gisabút nila nga kanang imong tinguha sa pagpakakat-on, kanang imong gugma sa pagtuon, hangtud ang pagkamalinawon mog buút maoy timaan sa imong mainitong tuyo sa pagpanimalús . . . Sa adlaw nga makahimo sila pagpatay kanimo, papatyon ka gayud, sama sa ilang gihimo kanako, ug dili sila motugot nga ikaw mouswag kay gikahadlokán ug gikasilagan ka man nila.

— Akó, akó gikasilagan nila? Gikasilagan pa gayud ako nila human sa kadaut nga ilang gihimo kanako? — nangutana ang batan-on nga nahibulong.

Si Simoun mitalidhay.

— Kinaiya sa tawo ang pagkasilag niadtong iyang gibuhatan ug dautan, miingon si Tácito nga nagamatuod lamang sa giingon usab ni Séneca nga “quos lacserunt et oderunt.” Kon buút mo sukdon ang mga kadaut kun mga kaayohan nga himuon sa usá ka lungsod alang sa lain nga lungsod, tan-awa lamang kon kini gikasilagan kun gihigugma ba niadto. Mao kana ang hinungdan ngano nga ang pipila ka tawo nga nadato dinhi gumikan sa hatag-as nga katungdanan nga ilang gihuptan, sa pagpauli na nila sa Espanya nagabulá ang baba pagpanamastamas ug pagdaut sa mga Pilipinhon nga ilang gilupigan. “Proprium humani ingenii est edisse quem laeseris.”

— Apan ginoo, kon ang kalibutan daku kaayo, kon ako wala maghilabút kanila ug gipasagdan ko sila nga nagpahamulos nga malinawon sa gahum nga ilang gihuptan . . . kon mao day akong gipangayo nga pasagdan ako nga magahago, nga pasagdan usab unta ako nila nga mabuhi . . .

— Ug magbuhí ug mga anak nga mahigugmaon sa kalinaw aron unya sila pasangonan sa tangkol sa pagka-ulipon! — mipadayon si Simoun nga misuodsuod sa dakung kabangis sa tingog hi Basilio. — Maanindot nga kaugmaon ang imong gitagana kanila, ug walay duhaduha pasalamatán ka gayud unya nila tungud sa mga kaulawan ug mga kaguol nga ilang pagaantuson sa ulahing mga adlaw! Pahalipayan ko ikaw, batan-on! Kon ang usá ka lawas wala nay kinabuhi, dili gayud molihok bisan daitulan sa “electricidad.” Ang kaluhaan ka tuig nga kaulipnang walay bugto, kaluhaan ka tuig nga pagpakaulaw ug paghinanok nga walay undang, makahatag ug kabaliko sa mga hunahuna nga dili mahimong tanuson sulod sa usá lamang ka adlaw. Ang mga pagbati nga maayo kun dautan masunod ug matakód gikan sa mga ginikanan ngadto sa mga anak. Nga mabuhi ang mga hunahuna nga malumó alang sa kasingkasing, nga mabuhi ang mga damgo sa binihag nga mao day gipangayo ang usá ka diyutay nga nuóg nga sarang niya ikalimis sa talikala aron kini dili kayayo makagilkil ug dili makapaslot sa iyang panit! Maoy tinguha mo ang usá ka pugnit nga kan-on: mao kana ang tawo nga su-

london dinhi sa Pilipinas! Maayo; kon kana ihatag kanimo, magpasalamat ka sa maayo mong palad.

Si Basilio, sanglit naanad sa pagsugot ug pag-antus sa mga binuang ug sa mangil-ad nga buút ni Kapitan Tiago, ug nabuyó kang Simoun nga daw nakita niyang nagabarúg sa usá ka dapit nga natumog sa mga luha ug nabulit sa dugó, namalibad ug miingon nga wala siyay igong katakus sa pag-apil-apil sa mga bulohaton sa pamunoan, nga wala siyay hunahunang kaugalingon kay wala man niya katun-i kadtong butanga, apan nga andam siya sa pag-alagad sa adlaw nga kana pangayuon kaniya, nga niadtong higayona usá da ka butang nga kinahanglanon ang iyang nakita, ang pag-iwag sa salabutan sa lungsod, ubp., ubp. Sa usá ka panlihok giputol ni Simoun ang iyang sulti, ug sanglit hapit na man mabuntag, miingon siya:

— Batan-on, dili ko ikaw ingnon nga tipigan mo ang akong tinagoan, kay nasayud ako nga ang kabuot maoy usá ka imong mga hiyas nga maayo, ug bisan pa imo akong isumbong, ang magbabaligyag alahas nga si Simoun, ang higala sa mga punoan ug sa mga kapunongan sa mga prayle, labing tuhoan kay sa tinon-an nga si Basilio, nga gikatahapan nang manggugubut tungud kay, bisan siya “indio,” miusbaw ug milabaw man sa iyang mga kauban, ug tungud kay sa “carrera” nga iyang gitun-an makahibalag man siya ug mga kaparang nga makagagahum. Apan, bisan nakawang ang akong mga paglaum kanimo, sa adlaw nga masusab ang imong hunahuna, pangitaa ako sa akong balay sa Escolta ug alagaran ko ikaw sa maayong kabubut-on.

Si Basilio mipasalamat sa hamubó nga pagkasulti ug milakaw.

— Wala ba kahá ako makatunóng pagsulti kaniya? — naganayón si Simoun sa diha nga nag-usara na lamang siya; — nagduhaduha ba kahá siya kanako kun labihan ba nga nakatago sa gihunahuna niyang paagi sa panimalús nga mahadlok siyang moksulti niana bisan sa taliwala sa kamingawan sa kagabhion? Kun tungud ba usab kahá kay ang hataas nga panahon sa iyang pagkaulipon nakapalong sulod sa iyang kasingkasing sa tanang pagbati nga kaugalingon sa tawo ug mao day nahibilin ang tinguha sa pagpuyó ug kinabuhing lawasnon ug pagpasanay sa iyang kalihatwat? Kon mao kaná, ang hulmahán malaksot diay ug kinahanglan tunawon siya pag-usab . . . Busa, daghan pang kinabuhi ang

kinahanglan usikan; nga mangawagtang ang mga tawong walay dapat ug mahibilin ang mga makusganon!

Ug sa tingog nga makahahadlok, daw nakigsulti ug usá ka tawo, mipadayon siya pag-ingon:

— Pailob lamang úna kamó nga mihatag kanako ug usá ka ngalan ug usá ka panimalay, pailob kamo! Nawagtang ang tanan nga inyong gibilin kanako: yutang-natawhan, kaugmaon, kaha-mugawayan, lakip ang inyong mga lubnganan . . . apan pailob lamang úna kamó! Ug ikaw, diwa nga hamili, kalag nga dakuan, nga mipuyó ning kinabuhi alang sa usá lamang ka tinguha ug giúla mo ang imong kinabuhi sa walay giapás nga balus ni kahi-tingala sa katawohan, pailob, pailob lamang úna! Ang mga paagi nga akong ginagawi kahá dili mao ang imo untang gagawion, apan mao ang mga paagi nga labing laktod . . . Ang Adlaw nagkahiduol na, ug kon siya mosidlak na, ako maoy mangunáy pagpahibaló kaninyo. Pailob úna kamó!

VIII

MAAYONG PASKO!

Sa pagbuka ni Juli sa iyang mga mata nga naghapdos giha-pon, nakita niya nga ang balay mangitngit pa. Ang mga manok nanuktogaok. Ang unang milakdop sa iyang hunahuna mao nga tingali gihimo sa Birhen ang “milagro” nga iyang gipaabut, ug ang Adlaw dili mosubang bisan gipanganti siya sa mga tinuktogaok sa mga manok.

Mibangon siya, nangurós, gipangadye niya sa dakung kainit ang iyang mga pangadyeon sa buntag, ug nagahinay pag-ayo. migulá ngadto sa pantaw.

Wala siya’y “milagro” nga nakita; ang Adlaw hapit na mosubang, ang kabuntagon matahum kaayo, ang hinuyohoy mabugnaw ug maanindot nga pamation sa panit, ang mga bitoon sa sidlakan nagakaawp na ug ang mga tuktogaok sa mga manok nanagsibaw lamang. Kadtong iyang gipangayo labihan da kaayo; labing masayon alang sa Birhen ang pagpadalá ug duha ka gatus ug kalim-an ka pisos! Unsa may kalisud alang kaniya, nga mao ang Inahan ni Bathala, sa paghatag niadtong sapia? Apan sa ilalum sa tiilan sa larawan mao day iyang hingkaplagan ang sulat sa iyang amahan nga nangayo sa lukat lima ka gatus ka pisos . . . Pilit na gayud nga mosulod siya sa pagka-binatonan. Sa pagtan-aw niya nga ang iyang apohan wala maglihok, gipakaingon niya nga natulog, ug gilá-ga niya ang tubig-kamay nga sinaktag luy-a alang sa painit. Kahibulongan nga daku! nagmalinawon ang iyang buót, hangtud ngani gilayhan siya nga mikatawa. Kay unsa man ugod ang iyang nasub-an kaayo niadtong gabhiona? Ang balay nga iyang balhinan dili halayó, matagduha ka adlaw makahimo siya pagduaw sa ila; ang iyang apohan makahimo pagduaw kaniya, ug mahatungud kang Basilio, kini dugay nang nasayud nga dautan ang lakaw sa buroka sa iyang amahan, sanglit masabug man nga moingon siya:

— Kon mahimo na unya akong mananambal ug maminyo na kita, ang imong amahan dili na magakinahanglan sa iyang mga yuta.

— Pagkabuang ko nga nagautas ug hilak! — nagkanayón siya samtang nagahikay sa iyang básag.

Ug sanglit hihikapán niya ang “relicario,” iyang gikuha ug gihagkan, apan gipahiran dayon ang iyang mga ngabil nahadlok nga takdan unya; kadtong “relicario” nga dinayandayanan sa mga brilyante ug mga “esmeralda” gikan sa mga kamót sa usá ka sanlahón . . . Ah! kon hitakdan siya niadtong sakita, dili na gayud hinoon maminyo.

Sanglit nagakahayag na man ang kabuntagon ug nakita niya ang iyang apohan nga nagalingkod sa usá ka suók ug nagasudong sa tanan niyang mga lihok, gisakwat niya ang iyang básag ug miduol nga nagapahiyum aron paghalok sa iyang kamót. Sa walay tingog gipanalanginan siya sa tigulang. Buút unta siya motiaw.

— Inigpauli ni tatay ingna unya nga miadto na gayud ako sa kolehiyo: ang akong agalon maantigong mosulti ug kinatsila. Ang iyang balay mao ang kolehiyo nga labing kubus ug bayad.

Ug sa pagtan-aw niya nga ang mga matá sa tigulang natumog man sa luha, gilukdo niya ang básag ug milagsik pagkanaog sa hagdanan. Nabati ang sinagudsod nga malipayon sa iyang sinilas sa mga ang-ang nga kahoy.

Apan sa paglingi niya aron pagtan-aw sa makausa pa sa iyang balay, niadtong balay diin mangahanaw ang katapusang mga damgo sa iyang pagka-bata ug diin mangatawo ang unang mga damgo sa iyang pagka-batan-on; sa pagtan-aw niya nga ang balay nagmasulub-on, nag-usara, tinalikdan na sa iyang mga pumupuyo, tinakpan hapit ang tanan niyang mga tamboanan, nanghilawom ug nagdagtum sama sa matá sa usá ka minatay; sa pagkadungog niya sa hinaganas sa mga kawayan nga nanagpilay-pilay hinuyop sa mabugnawng hinuyohoy sa kabuntagon daw namamilit kaniya, dinhi nahanaw ang kapiskay sa iyang buót, mihunong siya, napunó sa luha ang iyang mga matá, ug human molingkod sa usá ka batang nga nagabungyod daplin sa dalan, mihilak ug midanguyngoy siya.

Taod-taod na nga si Juli milakaw ug ang Adlaw migintang na ug layo sa subangan. Sukad sa tamboanan si Tandang Selo nagautas ug tan-aw sa mga tawo nga nangagi nga nanagsul-ob ug maayong sapút padulong sa lungsod aron pagsimba sa "misa mayor." Hapit ang tanan nanagdalá kun nanagkugos ug usá ka batang lalaki kun babaye, nanag-ilis pag-ayo daw manugok ug usá ka pangilin.

Sumala sa pulong sa mga tawo nga hatag-as ug panuigon, ang adlaw sa Pasko sa Pilipinas maoy usá ka pangilin alang sa mga bata; kaha dili sama niini ang hunahuna sa mga bata ug takus katuhon nga kining adlaw gikahadlokán nila. Tuod man: niining adlaw pamukawon sila pagsayó, hila-osan, sul-oban ug maayong sapút nga "de lana," seda kun "terciepelo," ug sab-ongan upat kun lima ka gagmayng "escapulario" nga sinulatan sa "evangelio" ni S. Juan, ug sa ingon niining panagwaya dad-on sila sa simbahan aron mosimba sa "misa mayor" nga molungtud ug hapit usá ka takna, pugson sila pagpaantus sa kaalimuot ug sa báho sa daghang mga tawo nga managpunsisok ug matumog sa singót, ug kon dili man galing sila papangadyeon sa "rosario," piliton pagpaligdong, hangtud nga abutón sila sa kabangá kun manghikatulog ba hinoon. Kon molihok sila kun magabuhat ba ug mga binuang nga takus makabuling sa ilang mga sapút, lusion ug kasab-an; busa dili sila mokatawa ni malipay, ug mabasa sa ilang malingin nga mga matá ang kamingaw nga ilang gibati sa dunót nga kamisola nga ilang igasul-ob sa matag-adlaw ug ang kalagot batok niadtong labihang mga dayan-dayan. Unya isuroy sila sa kabalayan aron pagduaw sa mga kabanay ug paghalok sa ilang mga kamót; didto piliton sila pagpasayaw, pagpaawit ug pagpasulti sa tanang mga kataw-anán nga ilang hingkat-onán, layhan sila kun dili, masayóp ba paglihok kun dili sa ilang mga sapót ug mga dayan-dayan, ug unya lusion sila ug kasab-an kon magsuki-suki. Hatagan sila ug kuwarta sa mga kabanay, kuwarta nga hipuson sa ilang mga ginikanan ug masabúg mahitabo nga niining kuwartaha dili sila masayud kon asa na lamang padulong. Ang bugtong bunga nga ilang makuha sa pangilin mao ang mga bun-og sa mga lusi nga nasoy, ang kalisud sa ilang pagpanglihok ug usahay usá ka sakit sa tiyan tungud sa daghang mga matam-is ug mga supas nga malanlan nila sa balay sa ilang kabanay. Apan mao kini ang nabatasan ug mga bata nga Pilipinhon manag-agi gayud niining

mga kalisura inigkatawo nila dinhi ning kalibutan, mga kalisud nga, kon hunahunaon usab pag-ayo, maoy labing dili subó, labing masayón sa kinabuhi niadtong mga tawhana . . .

Ang mga tawo nga hingkod na ug panuigon ug milain na pagpuyó, moapil usab ug diyutay niining pangilin. Moduaw sa ilang mga ginikanan ug mga uyoan, iluhod nila ang ilang pikas nga tuhod ug unya manghinaut nga kadto sila hatagan unta ni Bathala maayong Pasko ang pinaskohan nga ilang madawat mao ang usá ka matam-is, usá ka bunga sa kahoy, usá ka baso nga tubig kuu usá ka bisan unsang gasa nga diyutay da ug bili.

Si Tandang Selo nagapaminaw nga nangagi ang tanan niyang mga higala ug nagpalandong siya sa dakung kasubó nga niadtong tuiga wala siyay pinaskohan nga ikahatag kang bisan kinsa ug nga ang iyang apó nga babaye milakaw nga wala niya kaha-tagi ug pinaskohan, wala usab manghinaut nga hatagan siya ni Bathala ug maayong Pasko. Gituyo ba kahá kadto paghimo ni Juli aron siya Tandang Selo dili masubó, kun nahikalimót ba lamang gayud siya?

Diha nga si Tandang Selo buít na unta moyukbo sa iyang mga kabanay nga miduaw kaniya nanagdalá sa ilang mga bata, sa dakung kahingangha nakita niya nga dili na siya makalitok pagsulti bisan usá ka pulong: kawang lamang ang iyang pakig-bisog, wala gayud siya makahimo pagsulti. Gihikap niya ang iyang tutonlan, gilingo-lingo niya ang iyang úlo, wala gayud mahimo! Buít unta siya mokatawa apan ang iyang mga ngabil igo lamang migimok; mao day migulá sa iyang bá-bá ang usá ka hagawhaw sama sa hinuyop sa usá ka hasahasán. Ang mga babaye nanghikurát ug nagtinan-away.

—Naamáng siya, naamáng! — naniyagit ang mga babaye punó sa kalisang, ug dihádihá dayon nabati ang dili diyutay nga kaguliyang.

SI PILATOS

Ang balita sa kadaut nga midangat kang Tandang Selo hiba-loan sa lungsod; ang uban nangasubó ug ang uban usab igo lamang mipalihok sa ilang abaga. Walay tawo nga takus kapa-sanginlan niadtong kadauta ug walay usá nga mopaangkon niadto sa iyang "conciencia."

Ang "teniente" sa "Guardia Civil" wala ngani maunsa sa pagkasayud sa nahitabo; gisugo siya sa pagpahipus sa tanang mga hinagiban ug gituman niya ang iyang katungdanan; mogukód siya sa mga tulisan sa tanang higayon nga makahimo siya, ug sa pagdakóp ni Kabesang Tales, kadtong mga tawhana gipagukód dayon niya sa mga sibil nga iyang gipangulohan ug gidalá niya sa lungsod ang lima kun unom ka inga magbabaul ngi gihunahuna niyang katahapan ug nga gibinaklid paggapus, ug kon wala mahitungha si Kabesang Tales tungud kay wala man siya hingkap!agi sa mga bulsa ni sa ilalum sa panit sa mga dinakpan nga gipangligid ug bunal.

Ang uldog nga gipiyalan sa kayutaan sa mga prayle, igo lamang usab nga mipalihok sa iyang abaga. Niadtong hitaboa wala siyay labut: ang mga tulisan maoy sad-an niadto! ug siya igo lamang nagatuman sa iyang katungdanan. Matuod hinoon nga kon wala pa siya mosumbong, kaha wala panghipusa ang mga hinagiban ug ang alaut nga Kabesa wala dagway unta dakpa sa mga tulisan; apan siya si Fr. Clemente kinahanglan nga maniguro sa iyang kaugalingon, ug kadto si Tales adunay tinan-awan nga daw ingon sa nagapili ug dapit sa iyang lawas nga ig-on niya sa bala. Kinaiya sa tawo ang pagpanalipod sa iyang kaugalingon. Kon adunay mga tulisán, kaná dili salá niya; dili niya katungdanan ang paggukód kanila: katungdanan kaná sa mga sibil. Kon si Kabesang Tales, inay magasuroysuroy sa iyang kayutaan, napabilin pa lamang sa iyang balay, wala unta siya hidakpi sa mga tulisan. Sa laktad nga sulti, kadtong hitaboa maoy usá ka

silot nga pagbuút sa langit batok sa mga tawo nga mosukol sa mga tuyo sa iyang kapunongan.

Si "Hermana" PENCHANG, ang tigulang biyata nga gialagaran ni Juli, nasayud sa nahitabo, ug human siya manghesús maka-duhá kun makatuló, nangurós ug miingon:

— Mahitabo sa makadaghan nga kanang mga kadauta ipadala kanato ni Bathala tungud kay mga makasasala man kita kun tungud kay aduna kitay mga kabanay nga mga makasasala nga kinahanglan untang tudloan nato sa mga buhat sa kaluoy nga kristohanon ug wala nato tudloi.

Kining "mga kabanay nga makasasala," sa ato pa, si Juliana; alang sa tigulang nga biyata, si Juli maoy usá ka dakung makasasala.

— Hunahunaa ninyo ang usá ka batan-on nga hapit na maminyo ug dili gihapon maantigong mangadye! Hesus, pagkangilad nga tan-awon! Inigpangadye niya sa "Dios te salve María" dili siya mohunong sa "es contigo," ug inig pangadye niya sa "Santa María" dili usab mopahulay sa pag-abút sa pulong nga "pecadores," sama sa pagabuhaton sa tanang mga maayong kristianos nga mahadlukon kang Bathala. Susmariosep! Dili siya maantigo sa "oremus gratium" ug moingon siya nga "mentibus" inay unta sa "métibus!" Ang makabati kaniya makaingon tingali nga nagahisgot siya sa "suman de ibus"¹. Susmariosep!

Ug nangurós siya nga gingil-aran niadtong iyang giasoy, nagpasalamat kang Bathala nga mitugot nga hidakpan sa mga tuli san ang amahan aron ang anak maluwas sa salá ug makakat-on sa mga "virtud" nga matud sa mga kura kinahanglan magadayandayan sa tanang babuye nga kristohanon. Ug tungud niini gihawiran niya ang dalaga, ug dili niya tugotan nga mopauli sa balangay aron mag-alagad sa iyang apohan. Si Juli kinahanglan gayud nga motuon sa pagpangadye, sa pagbasa sa mga gagmayng basahón nga gisabwag sa mga prayle ug kinahanglan usab nga magahago siya hangtud nga makabayad sa duha ka gatus ug kalim-an ka pisos.

Sa pagkasayud niya nga si Basilio miadto sa Manila aron pagkuha sa salapi nga iyang dinaginot ug tinipigan ug paglukat kang Juli niadtong balay nga iyang gialagaran, ang buotan nga tigulang mituo nga ang dalaga mahulog na gayud sa salá hang-

¹ Suman kun budbod. — P. sa Taghubad.

tud sa hangtud ug nga ang yawa motungha kaniya na magasul-ob sa panagway sa tinon-an. Kadtong diyutayng basahón nga gihatag kaniya sa kura may katarungan gayud, bisan tuod malaay kaayo siyang basahon! Ang mga batan-on nga mangadto sa Manila aron pagtuon, mangadaut ug modahig pa gayud sa uban aron usab mangadaut kuyog kanila. Ug piliton niya si Juli sa pagbasa ug pagbalik-balik pagbasa sa diyutayng basahón nga gibunyagan ug *Tandang Basio Macunat* ug pagatambagan niya ang dalaga nga makigkita kanunay sa kura didto sa kombento, sama sa gibuhat sa babaye sa basahón nga gidalayeg pag-ayo sa prayle nga tagsulat niadtong basahona.

Samtang kini nanghitabo, ang mga prayle gipanalanginan sa palad: nadaug nila sa lahus ang buroka ug gipahimuslan nila ang pagkabihag ni Kabesang Tales aron paghatag sa iyang mga yuta sa mga kamot sa tawo nga naghangyo nga maoy mag-umá niadtong mga yutaa, sa walay diyutayng pagmahal sa iyang kaugalingong dungóg, sa walay diyutay nga kaulaw. Sa pagpauli sa karaang tag-iya niadtong kayutaan ug sa pagkasayud niya sa nahitabo; sa pagkakítá niya nga ang iyang mga umá didto na sa kamot sa laing tawo, kadtong mga umá nga giunongan sa kinabuhi sa iyang asawa ng anak nga babaye; sa pagtan-aw niya nga naamáng ang iyang amahan, nga ang iyang anak nga dalaga nahimo nang binatonán, labut pa sa usá ka sugo sa hukmanan, nga gitahó kaniya sa "teniente" sa balangay, aron iyang biyaan ang iyang balay sulod sa tulo ka adlaw, si Kabesang Tales wala mosulti bisan usá ka pulong, mitupad paglingkod sa iyang amahan ug lugos lamang misulti sa tibuok nga adlaw.

KADATO UG KAKABUS

Sa pagka-ingon ugma, sa dakung kahibulong sa tibuok nga balangay, mihangyo nga moabút sa balay ni Kabesang Tales ang magbabaligyag alahas nga si Simoun, kinuyogan ug duroha ka binatonan nga nanagpas-an ug dagkung mga maleta nga pinutós sa panapton nga "lona." Sa taliwala sa iyong kakabús, si Kabesang Tales wala malimot sa mga maayong batasan sa mga Pili-pinhon ug nalibog ang iyang úlo sa paghunahuna nga wala siyav ikapahinangóp niadtong dumoduong. Apan si Simoun nagsang-kap sa tanang kinahanglanon, mga binatonan ug mga balon, ug naghunahuna lamang siya pagpuyog usá ka adlaw ug usá ka gabii niadtong balaya, tungud kay kini mao da man ang maarang-arang niadtong balangay ug tungud usab kay kini nahimutang man sa kinaang-angan sa San Diego ug sa Tiani, mga lungsod diin siya nagpaabut ug daghang mga pumapalit.

Si Simoun nagpakisusi sa kahimtang sa mga dalan ug nangutana kang Kabesang Tales kon ang iyang rebolber igo na bang makapanalipod kaniya batok sa mga tulisan.

— Aduna silay pusil nga ang bala makaabút ug hataas nga gilay-on! — miingon si Kabesang Tales nga nagpalingoglingog lamang.

— Ang bala ning akong rebolber moabút usab sa samang gilay-on — mitubag si Simoun ug giluthang niya ang usá ka punoan nga bunga nga dihá sa gilay-on nga duha ka gatus ka lakang.

Si Kabesang Tales nakakita nga nangatagak ang pipila ka buók nga bunga, apan wala motingog ug nipayadon paghinuktok.

Wala dangtig dugay nanag-ulhos-ulhos pag-abút ang pipila ka banay dinani sa kabantog sa mga alahas ni Simoun: naghinatangay sila ug maayong Pasko, nanaghisgot ug mga misa, mga santos, mga dautan nga alanihon, apan bisan pa niini ang salapi

nga ilang dinaginot ipamalit nilag mga pahiyas ug mga batong mahal nga gikan sa Uropa. Nadúngog nga si Simoun higala sa Kapitan Heneral ug dili dautan ang pakighigala kaniya basin pag makahinabang siya kon unsay mahitabo kanila.

Si Kapitan Basilio miadto didto uban sa iyang asawa, sa iyang anak nga si Sinang ug sa iyang umagad nga lalaki, andam sa paggasto ug tulo ka libo ka pisos, ang labing diyutay.

Si "Hermana" Pentsang didto usab aron pagpalit ug usá ka singsing brilyante nga iyang gisaad sa birhen sa Antipolo: Si Juli gibilin niya sa balay aron magsag-ulo sa usá ka diyutayng basahón nga gibaligya kaniya ug duha ka daku sa kura, ug adunay kap-atan ka adlaw nga "indulgencia" nga gihatag sa arsobispo alang niadtong mobasa kun mamati nga basahon siya.

—Hesús! — matud pa sa tigulang biyata kang Kapitana Tiká; — kanang alaut nga dalaga mitubo dinhi sama sa usá ka uhong nga gitanóm sa usá ka "tikbálang!"¹ . . . Daw ikakalim-an ko na ipabalik-balik pagbasa kaniya ang basahon sa hataas nga tingog ug wala gayud siyay nasag-ulo bisan diyutay na lamang: ang iyang úlo sama gayud sa bukág, mapunó samtang ituslob pa sa tubig. Sa pagpamati kaniya, kaming tanan, lakip ang mga iró ug mga iring, nakadawat na unta kaluhaan ka tuig nga "indulgencia," ang labing diyutay!

Gihikyad ni Simoun sa ibabaw sa talad ang duroha ka maleta ng iyang dalá: ang nahauná labing daku kay sa ikaduhá.

—Dagway dili kamo buút sa mga hiyas nga "double" ni sa mga alahas nga inawat . . . Si ginang — miingon siya nga miatubáng kang Sinang — dagway buút ug mga brilyante . . .

—Oo, mao kana, ginoo, mga brilyante ug mga brilyante nga karaan, mga bató nga karaan — mitubag si Sinang; — si papá maoy mobayad ug siya mahigugma kaayo sa mga butang karaan, sa mga bató nga karaan.

Si Sinang magatiaw-tiaw sa labihang linatin nga hikamaohan sa iyang amahan ug ingon man sa diriyot ug mangil-ad nga hikatonan sa iyang bana.

—Nahiatol gayud nga aduna akoy mga hiyas nga karaan uyamut, — mitubag si Simoun, ug gikuhaan niya sa putós nga "lona" ang maleta nga diyutay.

¹ Tawong ingkantohanon. — P. sa Teghubad.

Maoy usá ka sudlanan sa alahas nga binuhat sa asiro nga pinasinaw ug tinauran ug mga dayandayan nga “bronce” ug adunay mga “cerradura” nga malig-on ug malisud nga ukbon.

— Aduna ako ing mga kwintas ni Cleópatra,² nga matuod gayud ug dili minaomac, nga hingkaplagan sa mga “pirámide,” mga singsing sa mga “senador” ug mga romanhon nga hamili nga hingkaplagan sa mga balayng gubá na sa Cartago . . .

— Tingali mao kanang mga pahiyasa ang gipadalá ni Anibal human sa away sa Cannes! — midasón si Kapitan Basilio nga nagaligdong kaayo ug nagakuróg sa kalipay.

Si Kapitan Basilio, bisan nakabasa ug daghang mga basahón mahatungud sa mga karaang tawo, apan, tungud kay wala may “museo” sa Pilipinas, wala gayud siya makakitá bisan usá na lamang ka buok nga butang niadtong mga panahona.

— Labut pa, aduna usab ako ing mga ariyos nga mahal uyamut sa mga hamiling babaye nga romanhon nga hingkaplagan sa “quinta” ni Annio Mucio Papilino didto sa Pompeya . . .

Si Kapitan Basilio nag-utas ug yango-yango sa úlo nagpasabút nga nasayud siya kaayo niadtong tanan nga giasoy ni Simoun ug nga naghigwaos siya sa pagtan-aw niadtong mga hiyas nga bililhon. Ang mga babaye miingon nga buút usab sila ug mga pahiyas sa Roma, sama, pananglit, sa mga rosariyohan nga pinalanginan sa Papa, mga “reliquias” nga makapasaylo sa mga sala bisan dili mokompisal, ubp.

Sa pag-ukab na sa maleta ug sa pagkuha sa gapas nga gitabon sa mga alahas, nakita ang usá ka sudlanan nga punó sa mga singsing, mga “relicario,” mga “guardapelo,” mga krus, mga alpiller, ubp. Ang mga brilyante nga gilanggikit sa mga batong adunay bulok nga nagkalainlain nagpangidlap ug nanggimok taliwala sa mga bulak nga binuhat sa bulawan nga daghag mga bulok, adunay mga budlis nga “esmalte,” mga “dibujo” nga maanindot ug kahibulongan nga mga dahon ug mga bulak-bulak.

Giukab ni Simoun ang “bandeja” nga gisangga niadtong mga alahas ug nakita ang laing sudlanan nga adunay mga pahiyas nga matahum uyamut nga takus makatagbaw sa kahinam sa pito ka dalaḡa sa pito sa bisperas sa mga sayaw nga ipasidungog kanila. Adunay mga panagway ng maanindot uyamut, mga batong mahal ug mga mutya nga gilanggikit míawat sa panagway sa usa

² Rayna sa Ehipto nga nabantug tungud sa iyang kaanyag. — P. sa Taghubad.

ka diyutayng mananap nga pak-an nga bughaw ug bukóbukó ug masihag ang tiyan; ang “zafiro,” ang “esmeralda,” ang “rubi,” ang “turquesa,” ang brilyante nanagtapon aron mahimong alindahaw, kabakaba, mga ligwan, mga putyokan, mga bakukang, mga bitin, mga tiki, mga isda, mga bulak, mga bulig, ubp.: adunay mga sudlay nga samag panagway sa “diadema,” mga “gargantilla,” mga kwintas nga mutya ug brilyante nga labihan katahum kay ang mga dalaga wala makapugóng ug nahigulá gayud sa ilang bába ang usá ka “naku” gikan sa kahibulong, si Sinang nanakla, ug tungud niini gilusi siya sa iyang inahan nga si Kapitana Tiká, kinsa nahadlok nga tungud niadto mahalón unya ni Simoun ang iyang nga alahas. Si Kapitana Tika molusi gihapon sa iyang anak nga babaye bisan kini naminyo na.

— Anaa makita mo diha ang mga brilyante nga karaan — miingon ang magbabaligyag alahas; — kanang singsinga gihuptan kanhi sa prinsesa sa Lamballe, ug kanang mga ariyos kaugalingon sa usá ka “dama” ni Maria Antonieta.

Maoy matahum nga “solitario” nga brilyante, nga samag gidakuon sa lugás sa mais, adunay kinidlap nga bulobughaw, mga maanindot uyamut ug katahaan nga sud-ungon, daw nagatipig pa sila sa kakulba niadtong mga adlaw nga gitawag sa Kasaysayan ug “El Terror.”

— Pagkaanindot nianang duroha ka ariyos! — miingon si Sinang nga mitan-aw sa iyang amahan ug sa wala lamang niya tuyoa gisalipdan niya sa kamot ang iyang bukton nga nahiduol sa iyang inahan.

— Aduna pa gayud ing labing mga karaan, ang mga ariyos sa mga babayeng romanhon — mitubag si Kapitan Basilio dungan ang pagpiyong sa iyang pikas nga mata.

Ang biyata nga si Hermana Pentsang nagpalandong nga kon kadto maoy iyang igasa sa Birhen sa Antipolo, dagway malukmay kini ug sa walay duhaduha ihatag gayud kaniya ang butang iyang gitinguha sa dakung kainit: dugay na kaayo nga siya nangayo sa Birhen ug usá ka “milagro” nga masaba ug makagubút unta sa mga tawo diin mahiapil ang iyang ngalan aron dili gayud hikalimtan dinhi sa yuta ug unya human niini moadto siya sa langit sama ni Kapitana Inés sa mga kura, busa nangutana siya sa bili niadtong mga pahiyasa. Apan si Simoun nangayo ug tulo ka libo ka pisos. Ang buotan nga babaye nangurós. Susmariosep!

Giukab ni Simoun ang ikatulo nga sudlanan.

Kini napunó sa mga orasan, mga pitaka, mga sudlanan sa posporo ug mga "relicario" nga dinayandayanan ug mga brilyante ug may mga "esmalte" nga matahum uyamut ug binutangan ug mga magagmayng "dibujo" nga maanindot kaayo.

Ang ikaupat ka sudlanan maoy gitipigan sa mga batong mahal nga wala itaod, ug sa pag-ukab kaniya, usá ka yagungyong sa kahitingala nabati sa hawanan; si Sinang mibalik pagpanakla, gilusi siya pag-usab sa iyang inahan bisan kini wala makapugóng sa pag-ingon Sus Maria!

Hangtud niadtong higayona walay usá kanila nga nakakitá ug mga bahandi nga samag gidaghanón niadto. Didto niadtong sudlanan nga hinapinan ug "terciopelo" nga bughaw ug maitum-itum, binutangan ug mga ulang-ulang, natuman ang mga damgo nga nahisulat sa basahón nga gitawag ug "Mil y una noches," ang mga damgo sa hunahuna sa mga tawo nga sidlakanon. Mga brilyante nga tag-ingog liso sa "garbansos" ang gidagkuon, nang-gimok ug nagpakitag mga kinidlap nga makabibihag, daw ingon ug nangahilis sila kun misilaob ba dinuktan sa kasiga sa Adlaw nga mosumbalik; mga "esmeralda" sa Perú nga binuhat sa nagkalain-laing panagway, mga "rubi" sa Indiya nga mapulá sama sa tinuo nga dugó, mga "zafiro" sa "Seylán," bughaw ug maputi, mapula-pula ang uban ug ang uban usab lagum-lagum ug maitum. Kadtong nanagpakakitá sulod sa kagabhion ug usá ka dakung kuwitis nga mapusgay didto sa kahitas-an sa langit nga bughaw ug maitum-itum, ug unya mangahimong libo ka libo ka mga gagmayng sugá, labihan ka siga kay makapalong ngani sa kahayag sa mga bituon, kadto sila makahimo pagbalay sulod sa ilang hunahuna sa panagway niadtong sudlanan sa mga alahas nga atong gihisgotan.

Daw aron pagdugang sa kahitingala nga gibati sa nanag-alirong, giukay-ukay ni Simoun ang mga alahas sa iyang tabunon ug sahaong mga tudlo, nalipay nga nagapamati sa ilang tinagingting ug sa ilang mga kinidlap nga sama sa mga tinulo sa tubig nga makahatag ug bulok sa bangaw. Ang mga kinidlap niadtong mga pahiyasa ug ang pagpalandong sa ilang bili nga mahal uyamut, nakadani sa tinan-awan sa nanag-alirong. Si Kabesang Tales, nga miduol aron pagtan-aw, mipiyong ug misibog dayon aron mapapha ang usá ka dautang hunahuna nga milakdop sa iyang panumdoman. Kadtong labihang bahandi nga

iyang nakita daw ingon ug nagabiay-biay sa kadaut nga midangat kaniya; kadtong tawhana miadto didto aron pagpatuod sa iyang labihan ka dato ug kadto giatol da ba gayud sa bisperas sa adlaw nga siya mapilit pagpahawa niadtong balay nga iyang gitukod sa iyang kaugalingong mga kusog, tungud kay wala man siyay salapi, tungud kay wala man siyay mga sandiganan.

— Aniyay duroha ka brilyanteng maitum, nga samag gidak-on sa labing dagkung mga brilyante sa tibuok kalibutan, — mi- ingon si Simoun; — malisud kini kaayo nga sapsapan tungud kay maoy nga bató nga labing magahi . . . Kining bató nga ma- pula-pula brilyante usab, ingon man kinig malunhaw ug bulok nga pakaingnon sa uban nga “esmeralda” siya. Si insik Quiroga mihagad kanako nga iyang bayran ug unóm ka libo ka pisos kay iyang igasa sa usá ka babaye nga makagagahum uyamut . . . Apan kining mga brilyante nga malunhaw dili mao ang labing mahal ang bili, kon dili kining mga bughaw.

Ug gigahin niya ang tutolo ka bató nga dili kaayo dagku, apan pulós bagá ug maayong pagkasapsap ug adunay bulok nga bulobughaw.

— Bisan tuod kining mga brilyanteha gagmay da kay niining lunhaw — mipadayon pagsulti si Simoun — apan ang usá kanila mobilí ug duroha niining nahiulahi. Tan-awa ninyo kining usá nga maoy labing diyutay sa tanan — ang iyang gibug-atón dili molabaw sa duroha ka “quilate” — gibayran ko kini ug kaluhaan ka pisos ug dili siya nako ibaligya ubos sa katloan ka libo ka pisos. Aron pagpalit niana mituyo gayud ako pagpanaw. Kining usá ka, nga hingkaplagan sa mga mina sa Golconda, timbang ug tulo ka “quilate” ug tungá, ug ang iyang bili labaw sa kapi- toan ka libo ka pisos. Ang Virney sa Indiya, pinaagi sa usá ka sulat nga akong nadawat kagahapon, mihagad kanako nga pali- tón niya ug napulog-duha ka libo ka “libras esterlinas.”

Sa atubangan niadtong dili maisip nga mga bahandi nga na- tingub sa kamot niadtong tawo nga magasulti sa dakung kalinaw sa buót, ang nanag-alirong mibati ug katahá nga sinagulan ug kalisang. Si Sinang nanglitik ug makadaghan apan wala siya lusia sa iyang inahan, kahá tungud kay kini nahingangha uya- mut kun tungud ba kay mituo nga ang usá ka magbabaligyag alahas nga sama kang Simoun dili magaapás ug limá ka pisos nga makapin niya sa iyang patigayon tungud lamang sa mga panakla kun panglitik nga iyang mabati bunga sa kahitingala

sa mga pumapalit. Ang tanan nanghinan-aw sa mga batong mahal, walay usá nga buút mohikap niadtong mga alahas: nanga-hadlok sila. Ang tinguha sa pagdukiduki gipugngan ug gilu-om sa kahitingala. Si Kabesang Tales nagahinan-aw ngadto sa kamahan ug nagapalandong nga usá niadtong mga brilyante, kahá ang labing diyutay, igo na nga makalukat sa iyang anak babaye, kahawiran niya ang iyang balay ug tingali makapalit pa ngani siya ug laing yuta nga takus umahón . . . Bathala! Makapahiguok nga palandungon nga usá niadtong mga batoha labing dakug bili kay sa panimalay sa usá ka tawo, kay sa pagkabutang nga gawas sa tanang katalagman sa usá ka dalaga, kay sa kalinaw sa pagpuyó sa usá ka tigulang sulod sa mga adlaw nga nahibilin sa iyang kinabuhi!

Si Simoun, daw ingon ug nakatag-an sa hunahuna ni Kabesang Tales, nagkanayon sa mga banay nga nanag-alirong kaninya:

— Tan-awa, tan-awa ninyo; usá niining mga batong gagmay nga bughaw ug bulok nga daw pakaingnon tang dili makadagmal kang bisan kinsa, putli daw mga balas nga nangahulog gikan sa langit, usá niini nga gigasa sa panahon nga angay, usá ka tawo nakahimo paghingilin sa iyang kaaway, usá ka alaut nga amahan, tungud sa pasangil nga kono kadtong tawhana nakagubút sa lungsod . . . Ug usá usab ka batong diyutay nga sama niini, mapula sama sa dugó sa kasingkasing, sama sa magabukal nga tinguha sa pagpanimalús, ug masiga sama sa mga luha sa ilo, makahatag sa kagawasan niadtong tawhana, gipapauli siya sa iyang panimalay, giuli ang usá ka amahan sa sabakan sa iyang mga anak, ang usá ka bana sa sabakan sa iyang asawa, ug kahá naluwás usab ang tibuok nga banay sa usá ka alaut ng kaugmaon.

Ug human niya tuktoka sa makadaghan ang sudlanan sa mga alahas, mipadayon pagsulti sa hataas nga tingog ug sa tinagalog nga malaksot:

— Sama sa sudlanan sa mga mananambal, dinhi gitipigan ko ang kinabuhi ug ang kamatayon, ang hiló ug ang tambal nga sumpa, ug tungud niining usá ka pudyot nga pahiyas mahimo nga lumsan ko sa luha ang tanang mga pumopuyo sa Pilipinas!

Ang tanan-mitan-aw kang Simoun punó sa kalisang ug nakasabút sila nga may katarungan siya. Ang iyang paningog naka-

pahibulong, ug mga silaw nga makahahadlok daw ingon ug ming-lapús sa iyang antiyohos nga bughaw gikan sa iyang mga matá.

Daw ingon ug dala ang tinguha sa pagpalong sa gibati sa nanag-alirong kaniya sa atubangan niadtong mga batong mahal, gisakwat ni Simoun ang "bandeja" nga iyang gipatuod, ug nakita ang ilaum sa sudlanan diin niya tipigi ang mga "sancta sanctorum." Mga "estuches de piel de Rusia," nga giulang-ulang ug gapas, nakapunó sa ilalum sa sudlanan nga hinapinan ug "terciopelo" nga abuhón. Ang bana ni Sinang milaum nga makakítá ug mga "carbunclo," mga bató nga magsilaób sa kasiga sama sa kalayo ug modan-ag taliwala sa kangitngitan. Si Kapitan Basilio mituo nga niadtong higayona nagabaróg siya sa atubangan sa ganghaan sa kinabuhi nga dayon; makakita na gayud siya ug usá ka butang nga matan-aw ug mahikap sa mga galamhang lawasnon, ang panagway niadtong butang nga ginadamgo niya sa hataas nang panahon.

—Kini mao ang kuwintas ni Cleopatra — miingon si Simoun nga mihulbot sa dakung pagmatngon ug usá ka sudlanan nga palag ug may bayhon sama sa bulan nga pikás; — maoy usá ka pahiyas nga dili takús kabilhan, usá ka butang nga angay ipasundayag sa "museo," usá ka alahas alang lamang sa mga kagamhanan nga dato.

Maoy usá ka daw kuwintas nga binuhat sa nagkalain-laing mga "dije" nga bulawan nga panagway ug tawo-tawo nga bulobathala tipon sa mga bakukang nga binugkag lunhaw ug bughaw, ug sa taliwala makita ang úlo sa usá ka banóg nga binuhat sa usá ka bató nga adunay "jaspe" nga kahibulongan, gitaliwala sa duroha ka mga pakó nga binuklad, timaan ug dayandayan sa mga reyna nga Ehiptohanon.

Sa pagkakita ni Sinang sa maong kuwintas gilisngag ang iyang ilong ug unya nangyam-id sama sa bata, ug si Kapitan Basilio usab, bisan pa sa iyang dakung gugma sa kakaraan, nabaló intawon ug nahinayak gayud pag-ingon: abá!

—Maoy usá ka alahas nga maayo kaayong pagkaamping ug hapit na moduha ka libo ka tuig ang iyang kagulangón.

—Pssh! — midali pag-ingon si Sinang aron ang iyang amahan dili matintal pagpalit niadtong hiyasa.

—Buang! — giingon si Sinang ni Kapitan Basilio nga nawad-an na sa iyang kalagot tungud sa pagkabaló niya kaganina;

— nasayud ikaw kon kanang kuwintasa mao ba ang nakaingon sa kahimtang karon sa tibuok nga katilingban? Pinaagi nianang kuwintas kahá nalumay ni Cleopatra si César, si Marco Antonio . . . kanang kuwintasa nakadungóg sa mainitong mga pahayag sa gugma niadtong duroha ka manggugubat nga labing bantugan sa ilang panahon, kaná siya nakadungóg sa linatin nga labing lunsay ug mahapsay nga pagkasulti, ug — kahá naghinámhinám ikaw sa pagtaklay nianang kuwintas!

— Kinsa, ako? Bisag sa tulo ka pisos dili ako mopalit niana!

— Ikatugot kana ug kaluhaan ka pisos, barato na ngani! — miingon si Kapitana Tika nianang paningog nga magpasabút nga siya sinati kaayo niadtong butanga; — ang bulawan nianang kuwintasa maayo ug kon tunawon siya magapulós alang sa laing mga pahiyas.

— Kini maoy usá ka singsing nga dagway kaugalingon kanhi ni Sila — mipadayon si Simoun.

Maoy usá ka singsing nga halapad, binuhat sa bulawan nga tibuók ug adunay usá ka “sello.”

— Kanang singsinga gisul-ob sa iyang tudlo sa pagtimaan niya sa mga hukom sa kamatayon nga iyang gipakanaog su'od sa iyang “dictadura” — miingon ni Kapitan Basilio nga naluspad sa kahinuklog.

Gihiling niya ang singsing ug gisulayan pag-ilá ang “sello;” apan bisan giunsa na lamang niyang bali-bali paghiling ang singsing, sanglit wala man siyay alamag sa “paleografía,”¹ wala gayud siya intawon ing nabasa sa nahisulat niadtong pahiyas.

— Pagka-dakug tudlo ni Sila! — miingon siya sa nadugay na; — sa lukong niining singsinga mahasulod ang duroha nato ka tudló balikon ko pag-ingon: naga-us-os gayud kita.

— Aduna pa gayud ako ing laing mga alahas nga daghan . . .

— Kon ang tanan maingon-ingon niini ug panagway, salamat lamang! — mitubag si Sinang; — palabihon ko ang mga pahiyas nga bag-o.

Ang tagsa-tagsa mipili ug usá ka pahiyas, adunay mipili ug usá ka singsing, adunay mipili ug orasan, “guardapelo.” Si Kapitana Tiká mipalit ug usá ka “relicario” nga sinudlan ug usá ka tipik sa bató nga gipanukoran sa Atong Ginoo sa ikatulong pagkapukan niya; si Sinang mipalit ug usá ka parisan nga ariyos

¹ Kaalam sa pagbasa sa mga sinulat sa kakaraan. — P. sa Taghubad.

ug si Kapitan Basilio, ang gipanugon sa “alferez” nga talikala sa orasan, ang mga ariyos nga gipanugon usab sa kura ug uban pang mga butang nga iggagasá; ang ubang mga banay sa lungsod sa Tiani, aron dili maiwit sa taga San Diego, mihó-hó usab sa ilang mga bulsa.

Si Simoun namalit usab ug mga alahas nga karaan, mangilisi siya, ug gidalá sa mga inahan nga daginután ang ilang mga pahiyas nga dili na magapulós kanila.

—Ug ikaw, wala kay alahas nga takús ikabaligya? — nangutana si Simoun kang Kabesang Tales sa pagkakítá niya nga kini nag-utas ug tan-aw nga maibugon niadtong pamalit ug pangilis nga ginahimo sa iyang atubangan.

Si Kabesang Tales miingon nga ang mga alahas sa iyang anak nga babaye gipamaligya na ug ang nanghibilin pulós na walay hinungdan.

—Ang “relicario” diay ni Maria Clara? — nangutana si Sinang.

—Tuod no? — miingon si Kabesang Tales, ug unya mikaliti pagkidlap ang iyang mga matá.

—Maoy usá ka “relicario” nga dinayandayanan ug mga brillante ug “esmeralda” — matud pa ni Sinang sa magbabaligyang alahas; — gigamit kaná sa akong higala úsa siya mosulod sa pagka-mongha.

Si Simoun wala motubag: mitutok siya pagtan-aw kang Kabesang Tales.

Human moukab ug daghang mga sudlanán, hingkaplagán niya ang alahas. Kini gihiling pag-ayo ni Simoun, giukab ug gitakpan niya sa makadaghan: mao gayud kadto ang “relicario” nga gitaklay ni Maria Clara sa pangilin sa San Diego ug mga inaghat sa kalooy nga sa hinanali iyang gibati niadtong higayona, gihatag niya sa usá ka sanlahón.

—Nakauyón ako sa iyang panagway — miingon si Simoun — pilá ka pisos ang buút ipabayad niini?

Si Kabesang Tales wala makatultol pagtubag, mikalot sa iyang úlo, unya sa dalonggan, ug mitan-aw sa mga babaye.

—Naibog ako niining “relicario” — mibalik pagsulti si Simoun; — buút ikaw ug usá ka gatus . . . limá ka gatus ka pisos?

Buút mo siya iilis ug lain? Pagpili lamang kutob sa imong higugmaon!

Si Kabesang Tales wala makatingog ug mitan-aw kang Simoun daw nalibog ang úlo ug nagaduhaduha sa iyang nadungóg.

— Limá ka gatus ka pisos? — matud niya.

— Oo, limá ka gatus ka pisos — misabút si Simoun nga nalain ang tingog.

Gikuha ni Kabesang Tales ang “relicario” ug giutasag liso-liso: misanting ang iyang agtang, nangurog ang iyang mga kamot. Kon palabwan niya pagpangayo? Kadtong “relicario” makaluwas kanila; maayo na kaayo kadtong higayona, ug dagway dili na siya makakaplag ug lain.

Gikihatán siya sa mga babaye aron iya na lamang ibaligya kadtong “relicario,” gawas kang Pentsang nga, sa iyang kahadlok nga lukatón unya si Julí, misulti sa paningog nga kaugalingon sa mga biyata:

— Kon ako pay ikaw, tipigan ko kaná ug himoun kong “reliquias” . . . Ang nanagpakakita kang Maria Clara sulod sa kombento sa mga mongha nanag-ingon nga labihán niya ka daút nga, matud nila, lugos ngani makasulti ug gituhoan nga mamatay siya nga “santa” . . . Si pari Salví makusog kaayong modalayeg kaniya kay siya man ang suki sa kompisalan ni Maria Clara. Tungud dagway niana, si Juli wala mosugót nga mahimulág kaniya kanang pahiyasa ug gipalabi niya ang pagpabatón.

Kadtong mga sultiha namunga gayud.

Ang handumanan sa iyang anak nga babaye nakapugóng kang Kabesang Tales.

— Kon inyo akong tugotan — matud niya — motugbong ako sa lungsod aron pakigsulti sa akong anak nga babaye; úna moabút ang kagabhion mahiuli na ako dinhi.

Nagkauyon sila, ug si Kabesang Tales mitugbong dihá-dihá.

Apan diha nga didto na siya sa gawas sa balangay, hilantawán niya didto sa layó, nagasubáy sa usá ka agianan nga misuot sa kalasangan, ang prayle nga magyuyutá kuyog sa usá ka tawo nga naila nga maoy mibanus sa iyang kayutaan. Ang usá ka bana nga nakakita sa iyang asawa nga misulod sa usá ka lawak nga tago kuyog sa usá ka tawo, wala unta mobati ug samang kaligutgot, samang pangabubho sa gibati ni Kabesang Tales sa pagpakakita niya niadtong duroha ka tawo nga napadulong sa

iyang kaumahan, sa iyang kaumahan nga gibisibisan niya sa iyang mga singót ug gituhoan niya nga iyang ikabilin sa iyang mga anak. Daw ingon ug nakita niya nga kadtong duroha ka tawo nangatawa, nanagbugalbugal sa iyang kahuyang; nahinumdom dayon siya sa iyang giingon: "dili ko ihatag kanang mga yutaa kon dili niadto dang tawo nga mobisibis kanila sa iyang dugó ug molubóng dihá sa iyang asawa ug sa iyang anak nga babaye" . . .

Mihunong siya, mihikap sa iyang agtang ug mipiyong; sa pagbuká niya sa iyang mga matá, nakita niya nga ang tawo nagbulobaliktos ug katawa ug ang uldog nagpugong sa iyang tiyan daw aron paglikay nga mobutó sa kalipay, ug unya nakita niya nga mitudlo silá ngadto sa iyang balay ug mibalik pagpa-ngatawa.

Misiyok ang iyang mga dalonggan, nabati niya ang hagurós sa usá ka latús, ang gábon nga mapulá nitungha na usab sa atubangan sa iyang mga matá, nakita niya pag-usab ang mga lawas nga patay sa iyang asawa ug sa iyang anak nga babaye, ug sa tupad niini, ang tawo ug ang prayle nga nangatawa ug nagpu-góng sa ilang hawak.

Nalimot siya sa tanan, mibalik sa iyang ági ug misubay sa agianan nga gilaktan niadtong duroha; mao kadto ang dalan padulong sa iyang kayutaan.

Si Simoun nabaló lamag paabut kang Kabesang Tales niadtong gabhiona.

Sa pagbangon niya sa pagka-ugma, hisusihán niya nga ang sakób nga panit sa iyang rebolber wala nay sulod: gibuksan niya ug sa ilalum iyang hingkit-an ang usá ka papel nga nagalimis sa "relicario" nga bulawan tipon sa mga "esmeralda" ug mga brilyante ingon man ang pipila ka laray nga sinulat sa tinagalog ug nagaingon:

"Pasayloa ako, ginoo, nga, bisan ikaw ania moabút sa akong balay, gihilabtan ko ang butang nga imong kaugalingon; apan ang kinahanglan nagapilit kanako, ug ilis sa imong rebolber anaa gibilin ko ang "relicario" nga imong gikaibgan kaayo. Nagkinahanglan ako ug hinagibán ug mogikan ako dayon aron pagkigtipon sa mga tulisan.

Itugon ko kanimo nga ayaw na pagpadayon ngadto sa unahan, kay kon ikaw hidakpan namo, sanglit wala ka na man unya sa akong balay, pangayoan ka namo ug lukat nga daku.

TELESFORO JUAN DE DIOS.”

— Hingkaplagan ko na gayud ang tawo nga akong gipangita! — nagkanayón si Simoun nga miginhawa; — may diyutay siyang pagkapig-ot nga manuman sa iyang katungdanan . . . apan maayo hinoon, kay sa ingon niana maantigo unya siyang motuman sa iyang mga saad!

Ug misugo sa iyang binatonán nga moadto sa Los Baños anha molatás sa lanaw, dad-on niya ang dakung “maleta” ug hulaton siya niya didto, kay mopadayon man siya sa iyang panaw dalá ang usang “maleta” nga gisudlan sa mga batong mahal nga nabantug ug ari siya moagi sa mamalá.

Sa pag-abút sa upat ka sibil natibway na gayud ang pagkamalipayon sa iyang buót. Ang mga sibil nangadto didto aron pagdakóp kang Kabesang Tales ug sanglit, kini wala man nila hiabuti, gidalá nila si Tandang Selo.

Niadtong gabhiona tutoló ka tawo ang gibunó. Ang prayleng magyuyutá ug ang bag-ong nag-abáng sa kayutaan ni Kabesang Tales hikitan nga patay na, nabásak ang úlo ug napunó sa mayukmok ang bá-bá, didto sa utlanan sa maong kayutaan; didto sa lungsod hisusihán sa pagkabuntag nga ang asawa niadtong tawhana gibunó usab, napunó gihapon sa mayukmok ang bá-bá ug gipunggotan sa liog, ug sa iyang tupad may usá ka papel diin mabasa ang ngalan nga “Tales” sinulat sa dugó ug daw gibadlis sa usá ka tudlo . . .

Ayaw kamo kalisang, mga malinawong molúpyo sa Kalamba! Walay usá kaninyo nga gihinganlan ug Tales, dili kamo mao ang nakabunó! Kini gihinganlan ug Luis Habaña, Matías Belarmino, Nicasio Isagani, Cayetano de Jesús, Mateo Elejerde Leandro López, Silvestre Ubaldo, Manuel Hidalgo, Paciano Mercado, ang inyong ngalan mao ang tibuok nga lungsod sa Kalamba! . . . Gihinloan ninyo ang inyong mga kaumahan, gihalad ninyo diha kanila ang kahago sa tibuok ninyong kinabuhi, ang inyong mga dinaginotan, ang inyong mga pagtukaw, mga pagpugóng sa mga kailibgan, ug kanang maong mga kaumahan gisakmit kaninyo, gipapahawa kamo sa inyong mga panimalay

ug gidid-an nila ang ubán sa pagsagóp kaninyo sa ilang balay! Wala sila matagbaw sa paglapas sa katarungan, giyatakan pa gayud ang balaanong mga pamatasan nga inyong nasunod sa inyong mga ginikanan . . . Kamo nakaalagad sa Espanya ug sa hari, ug diha nga sa ilang ngalan nangayo kamo ug katarungan, gihinginlan kamo ug walá lamang ngani husaya ang inyong buroka sa atubangan sa mga hukmanan, gilangkat kamo sa mga bukton sa inyong mga asawa, sa mga halok sa inyong mga anak . . . Bisan kinsa kaninyo labing daku ug giantus kay kang Kabesang Tales, apan bisan pa, wala, walay usá ka kaninyo nga mibakyaw sa iyang kamót aron pagpanimalús sa kadaut nga inyong nadawat . . . Wala kamo kaloy-i, wala kamo pakatawoha ug gigukód kamo hangtud sa unahan pa gayud sa lubnganan, sama kang Mariano Herbosa . . . Panghilak kun pangatawa kamo diha nianang mga pulo nga mamingaw diin kamo naga-suroy-suroy nga walay mga buhat, wala masayud sa inyong kaugmaon! Ang Espanya, ang maluluton nga Espanya nagatukaw kaninyo ug sa madugay kun sa madali makakab-ut da kamo sa katarungan!

LOS BAÑOS

Ang Kapitan Heneral ug Gobernador sa Kapopud-ang Pili-pinhon namusil sa Bosoboso. Apan sanglit pilit man gayud nga kuyogan siya ug usá ka panón nga mga musiko — kay usá ka tawong halangdon uyamut dili mahimo nga maiwit sa mga larawan nga binuhat sa kahoy nga ikuyog sa mga pasunding — ug sanglit ang honi sa mga tulonggon talagsa da man kaayo nga hidunggan sa mga lagsaw ug mga baboyng ihalas sa Bosoboso, ang Hal. Gobernador Heneral, nga gikuyogan sa panón sa mga musiko, sa mga prayle, mga “militar” ug mga kawani sa kagamhanan, wala intawon makakuhá bisan usá na lamang ka buók nga ilagá, bisan usá ka buok nga langgam.

Ang labawng mga punoan sa lalawigan, tungud niadtong hitaboa, nagbana-bana nang daang nga aduna gayud ing mga kawani nga paurongon sa katungdanan kun ipamalhin sa laing dapit; ang alaut nga mga “gobernadorcillo” ug mga kabisa gigilasán ug wala manghikatulog, kay simbakó ba tuod kon ang Kapitan Heneral makahunáhuná pagpusil kanila ilis sa mga mananap sa kalibonán nga nanago ug wala maabut sa mga bala sa iyang pusil, sama sa gibuhat, may pipila na ka tuig, sa usá ka “alcalde” nga nagapanaw niadtong panahona pinas-an ug mga tawong polistas, tungud kay wala may mga kabayo nga buotan uyamut nga takus makapasalig nga walay mahitabo kaniya sa dalan! May gipasabwag nga hulohongihong nga konó ang Kapitan Heneral maningkamot gayud pagpatay bisan usá na lamang ka buók nga mananap sa kalibonan, kay niadtong wala niya pagpakakuhá sa una niyang pagpamusil nakita man niya ang unang mga tilimad-on sa usá ka pagsukol batok sa kagamhanang kattsila nga kinahanglan pukgoon gayud sukad sa sinugdan; nga konó ang usá ka pagpangayam nga walay makuha makabuong sa dungóg sa ngalan nga kattsila, ubp., ug dihá nga may usá na unta ka tawong alaut nga gihugon-hugonang sul-oban sa panag-

way sa usá ka lagsaw, ang Kapitan Heneral, tinukmod sa iyang pagkamaluluy-on nga wala gayud mahingpit pagdalayeg ni Ben Zayb, mipala sa tanang mga duhaduha ug mipahayag nga ika-sakit niya kaayo ang pagpatay pinaagi sa lingaw-lingaw lamang sa mga mananap sa kalibonán.

Sa pagkatinuod nga sulti, ang Kapitan Heneral sulod sa iyang kaugalingon nalipay ug nahimuót sa nahitabo, kay tuod man; unsa man kahá nahitabo kon sa pagpabutó niya sa iyang pusil misipyat ang iyang "puntería" ug wala maigó ang mananap nga iyang giluthang, usá ka lagsaw, pananglit, nga wala intawon masayud sa mga "conveniencias políticas"? Asa man unta dapit mahisangko ang kadunggan sa labing hataas nga punoan sa Kapopud-an? Ngano? Ang usá ka Kapitan Heneral sa Pilipinas wala makaigó sa iyang giluthang nga mananap, sama sa usá ka mangangayám nga bag-o pang nagtu-ón? Unsa man untay ipulong sa mga "indio" nga kanila aduna may pipilá ka buók nga mangangayám nga maarang-arang ug "puntería"? Mag-ungáw unta ug dakung kadaut ang katibuk-an sa yutang natawhan

Mao kini ang hinungdan nga ang Kapitan Heneral, nunót ang usá ka kinataw-an nga matinamayon ug nagsuko-suko siya sama sa usá ka batid nga mangangayám nga wala makakuhá misugo nga dihá-dihá ang tanan mamauli dayon sa Los Baños, ug sa dalan na wala siya malimot pagsugilon sa mga kalaki sa pangayam nga iyang nahimo dinhi kun niadtong kalibonana sa Lawis, nangayam-id siya sama sa magasugilon ug usá ka butang walay hinungdan, ug ang iyang paningog, nga nahiayang kayo niadtong higayona, matinamayon uyamut alang sa mga himoon sa Pilipinas, psé! Ang pangaligo sa Dampalit (Daang pa liit), ang mga pasingót sa kadaplinan sa lanaw, ug ang dula sa "tresilio" sa palasyo, ingon man ang pagduaw sa ambakán sa tubig ng silingan kun sa lanaw sa mga buaya, labi pang makadapit sa hunahuna ug dili kaayo magaugáw ang katibuk-an sa yutang natawhan.

Sa naghinapús ang bulan sa Disiyembre makita sa hawanan ang Kapitan Heneral nga nagadula sa "tresillo," samtang naghulat siya sa takna sa paniudto. Gikan siya naligo ug nagpahimulos karon sa naandan nang usá ka baso nga tubig sa lubí ug sa unód nga mahumok sa butóng, ug sanglit malipayon ug buót, andam siya sa paghatag kutob sa mga kaayohan nga pa-

ngayoon kaniya. Nakadugang sa iyang kalipay ang iyang pagpanaúg sa dula, kay si P. Irene ug si P. Sibyla nga nakigsugal kaniya naningkamut man gayud aron mapilde pagtuyo, sa dakung kalagot ni P. Camorra nga, sanglit niadto man lamang buntaga mahiabút, wala masayud sa tinagong tinguha sa duroha niya ka mga kauban. Ang prayle nga manonuslit sa luthang, sanglit nakigdula man sa minataróng ug nagamatngon gayud pag-ayo sa iyang pagsugál, manglipaghong ug moitlib sa ngabil kon si P. Sibyla malipát na kun masayóp ba sa iyang bana-bana, apan wala gayud siya motingog pinugngan sa iyang katabá sa paring dominikó; apan manimalús siya batok kang P. Irene nga giisip niyang bastus ug maulog-ulugon ug gitamay niya taliwala sa iyang kapungót. Si P. Sibyla wala ngani motan-aw kaniya; gipasagdan siya nga nangangulob; si P. Irene, labing mapaubsanon, naninguha pagpamalibad pinaagi sa pagpugnit-pugnit sa tumoy sa iyang hataas nga ilong. Ang Kapitan Heneral nalingaw kaayo ug nagpahimulos sa mga sayóp sa iyang mga kadula, sanglit maayong laki man konó siyang modula sa “tresillo,” sumala sa gipasabút kaniya sa “canónigo” nga si P. Irene. Wala masayud si P. Camorra nga sa ibabaw niadtong diyutay nga talad maoy gipusta sa sugal ang pag-uswag sa salabutan sa mga Pilipinhon, ang pagtudlo sa kinatsilá, ug kon nasayud pa siya niadto, kahá sa dakung kalipay moapil usab siya sa “dula.”

Sa balkon nga binuksan nagasuhot-suhot ang hinuyohoy nga putli ug mahayahay, ug makita ang tubig sa lanaw nga nagapadungóg sa iyang matam-is nga dinaganas sa ubús sa balay, nagpailá sa iyang pagtahud. Dapit sa tuo, didto sa layó malantaw ang bughaw nga pulo sa Talím; sa taliwala sa lanaw ug napingís ug diyutay, makita ang usá ka gamayng pulo nga lunhaw, ang pulo sa Kalamba, mamingaw ug may panagway sama sa bulan nga pikás; dapit sa wala, makita usab ang matahum nga baybayon nga gipanugkan ug mga kawayan, usá ka diyutayng bukid nga nagatambo sa lanaw, unya ang kaumahan, ug sa unahan mga atóp nga mapulá nga nanghisagol sa maitum-itum nga kalunhaw sa kakahoyán, ang lungsod sa Kalamba, unya ang baybayon namunawpunaw ngadto sa layó, ug sa katapusan ang langit nga daw mikunsad sa tubig ug makahatag sa lanaw ug panagway sa dagat aron pagmatuod sa ngalan nga “dagat na tabang” (dagat nga tab-ang) nga gibunyag kaniya sa mga “indio.”

Dapit sa usá ka tumoy sa hawanan, nagalingkod sa atubangan sa usá ka diyutay nga talad diin adunay p.pilá ka mga papel, nakita ang kalihim. Ang Kapitan Heneral mangg.buhaton kaayo ug dili mahigugmang mag-usik sa panahon, busa makigsulti siya sa kalihim samtang mahimo siyang "alcalde" sa "trecillo" ug sa mga higayon nga manghatag pa sa mga baraha.

Samtang dili pa moabút kining mga higayona, ang alaut ang kalihim mag-utas ug panghuy-ab ug maglagot kaayo. Sama sa tanang adlaw, niadtong buntaga ang kalihim nagahikay sa mga bulohaton sa pagbalhin sa mga "destino," sa pagpaurong sa mga kawani sa kagamhanan, sa mga panghingilin, pagpanghatag ug mga kaayohan, ubp., ug wala pa kahilabti ang dakung buroka nga nakapaukay sa tanan, ang pangayo sa mga tinon-an nga tugotan sila sa pagtukod ug usá ka "Academia" sa kinatsilá.

Nagasuroy-suroy sa hawanán ug nakigkulokabildo sa dakung kadasig bisan sa tingog nga mahinay, makita si Don Custodio. ang usá ka tawo nga nagahupót ug hataas nga katungdanan sa kagamhanan ug ang usá ka prayle nga nagadukó daw naghinuktok kun naglagot; kining paria gihinganlan ug si P. Fernández. Gikan sa sikbit nga lawak mabati ang hinagtik sa mga bola sa bilyar nga managpingki, mga katawa, mga talidhay, ug milahi niadtong tanan ang tingog nga ugá ug mainggit si Simoun: ang magbabaligyag alahas nakigdula sa bilyar kang Ben Zayb.

Sa kalit lamang mitindog si P. Camorra.

—Ka yamat, padulaa ninyo si Kristo dinhi! — miingon siya ug gilabay niya sa úlo ni P. Irene ang duroha ka baraha nga nahibilin sa iyang kamut; ka yamat! seguro na unta kadto ang "puesta" kon dili man ugaling ang "codillo," ug napilde hinoon namo tungud sa "endose"! Ka yamat, paanhia si Kristo aron maoy padulaon!

Ug punó sa kalagot, ang nahitabo gipasabút niya sa tanan nga dihá sa hawanan ug miatubáng siya pagtuyo sa tutolo ka tawo nga nagsuroysuroy nga maoy gihimo niyang mga maghuhukom. Misugal ang Heneral, gisugalán usab niya, si P. Irene may *basas* na; misugal siya ug "espada" aron pagbutad unta sa baraha sa Heneral ug ka yati! ang kuwanggol nga P. Irene wala mopataban sa iyang baraha nga walay pulós. Nga padulaon si Kristo! Ako wala muanhi dinhi aron pag-usik sa akong salapi ug pagkutaw sa akong utok sa wala lamay bunga nga makuha.

Ug mipadayon pagsulti nga nanglipaghong ug tinuod:

—Nagatuo ba kahá kaning hungóg nga ang akong salapi wala nako hagai? Labut pa, ang akong mga sakop nga “indio” nagsugod na karon paghangyo sa bili sa mga balayran sa simbahán!

Nagdaghong ug wala magtagád sa mga pamalibad ni P. Irene nga gipahayag niini nunót ang paghikap-hikap sa tumóy sa ilóng aron pagsalipód sa iyang pahiyum nga mabugal-bugalon, si Pari Camorra misulod sa lawak sa bilyar.

—P. Fernandez, mahigugma ba ikaw nga molingkod diri? — nangutana si P. Sibyla.

—Mangil-ad ako kaayong modula sa “tresillo” — mitubag ang prayle nga gil-as-ot ang iyang nawong.

—Sa ingon niana paanhion ta diay si Simoun — miingon ang Heneral: — eh, Simoun, eh, Mister! Buút ikaw makigdula?

—Unsa may gimbut-an nga ipakanaug mahatungod sa mga “armas de salón”? — nangutana ang kalihim nga mipahimuios sa kahilum.

Miguho si Simoun.

—Buút ba ikaw mobanus sa gilingkoran ni P. Camorra, ginoo Simbad? — nangutana si P. Irene; mga brilyante maoy imong itaón inay sa mga “fichas.”

—Walay sapayán — mitubag si Simoun nga miduol ug namapha sa itaas nga nakabuling sa iyang mga kamót; ug kamo usab, unsa may inyong itaón?

—Unsay itaón namo? — mitubag si P. Sibyla. — Ang heneral motaón kutob sa iyang higugmaon, apan kami, nga “religioso,” mga pari . . .

—Psh! mipakgang si Simoun nga mabiaybiayon; — ikaw ug si P. Irene motaón ug mga buhat sa kaluoy, mga pag-ampo, mga “virtudes,” há?

—Nasayud ikaw nga ang mga “virtudes” nga kahuptan sa usá ka tawo — misulti si P. Sibyla sa dakung kaligdong — dili sama sa mga brilyante nga mag-ilis-ilis ug tag-iya, mahimo nga ibaligya ug mahimo upód nga “iusab pagbaligya sa nakapalit kaniya” . . . ; ang mga “virtudes” anaa sa tawo, maoy mga “accidentcs” nga tiunay sa tawo nga magahupót kanila . . .

Sa ingon niana malipay lamang ako nga inyong bayran sa barahá — mitubag nga malipayon si Simoun; — ikaw, P. Sibyla, inay mohatag kanako ug lima ka “tantos,” igo lamang moingon, pananglit: “sulod sa lima ka adlaw mobiya ako sa kakabús, sa pagpaubús, sa pagsugót . . .” ug ikaw, P. Irene, moingon usab: “mobiya ako sa pagka-ulay, sa pagkamanggihatagon, ubp.” Nakita na ninyo nga diyutay da kaayo ang akong pangayuon ug ako mobutang sa akong mga brilyante.

— Pagka-kahibulongang tawhana niining Simoun, pagka daghag mga hunahunang binuang! — miingon Si P. Irene nga nahikatawá.

— Ug “kini” — mipadayon pagsulti si Simoun nga mihikap sa abaga sa Kapitan Heneral — “kini mobayad kanako ug lima ka “tantos,” usá ka “vale” nga mobili ug lima ka adlaw nga bilanggo; usá ka “solo,” bili ug lima ka bulan; usá ka “codillo,” bili ug usá ka sugo sa paghingilin nga dili sulatan sa ngalan sa buót hinginlan; usá ka “bola” . . . ingnon tang pulonga, nga mobili ug usá ka pagpusil ug tawo nga sa walay daghang kutikuti himoun sa “Guardia Civil” samtang ang dinakpan ihatód gikan sa usá ka lungsod ngadto sa lain, ubp.

Kadtong pinustaay nga gihagad ni Simoun makapahibulong kaayo. Ang tutuló ka tawo nga nagsuroysuroy nanuol.

— Apan, ginoo Simoun, — nangutana ang nagahupút ug ha-taas nga katungdanan, — unsa may makuha mo sa pagkab-ut ug mga maayong buhat nga binábá lamang, paghunos ug mga kinabuhi, mga panghingilin ug pagpatáy nga dili gimbut-an sa mga hukmanan?

Dakú kaayo! Gikapuyan na akog pinamati sa mga sulti bahin sa mga “virtud” ug buót ko unta huptan silang tanan, ang tanang mga “virtud” nga ania sa kalibutan, ipanulod ug usá ka sako aron itambog ko sila sa dagat, bisan gawion kong batobato ang tanan nakong mga brilyante.

— Katawanán nga dakú kanang imong hunahuna! — miingon si P. Irene nga mikatawa; — nan, unsa-on man nimo ang mga panghingilin ug mga pagpatáy nga dili gimbut-an sa mga hukmanan?

— Aw, gawion ko aron paghinlo sa lungsod ug pagpuo sa tanang binhi nga malaksot . . .

— Na! naglagot pa gayud ikaw batok sa mga tulisán. Ti-man-i bayá nga makahimo unta sila pagpangayo kanimo ug lukát nga labing daku kun pagsakmit ba sa tanan nimong mga alahas. Ka yatil, ayaw hikalimti kining utang mong buót kanila.

Si Simoun nagsugilon nga gisanta siya sa usá ka panón nga tulisán ug nga, human siya hinangpa pag-ayo sa sulod sa usá ka adlaw, gitugotan nga mopadayon sa iyang panaw walay laing lukát nga gipangayo kon dili ang iya dang durohá ka buók nga rebolber Smith nga pulos maanindot ug ang duroha ka sudlanang punó sa bala nga gidalá niya. Gipun-an niya pag-ingon nga ang mga tulisán nanugon kaniya ug daghang pangumusta alang sa Halangdong Kapitan Heneral.

Tungud niini ug tungud usab kay si Simoun nagsugilon man nga ang mga tulisán sangkap kaayo sa mga “escopeta,” mga pusil ug mga rebolber, ug nga ang usá ka tawo, bisan unsa niya ka sangkap sa hinagibán, dili gayud makahimo pagpanalipod sa iyang kaugalingon batok kanila, ang Kapitan Heneral, aron paglikáy nga sa umaabut nga mga adlaw ang mga tulisán makahupút ug mga hinagibán, naghunahuna pagpakanaug ug bagong kasugoan mahatungud sa mga “pistolas de salón.”

— Dili hinoon, dili! — misupaw si Simoun; — kay alang kanako ang mga tulisán mao ang mga tawo nga labing dungganan sa Pilipinas!; mao sila ang mga tawo nga nanaghago aron makakaón . . . Naghunahuna ba kamo nga kon ako nahulog pa sa mga kamót . . . na! sa imong mga kamót, pananglitan, buhian unta ako kon dili agawan bisan sa katungá na lamang sa akong mga alahas?

Si Don Custodio mopahayag na unta nga siya nasákit niadtong mga sulti ni Simoun; kining tawhana maoy usá ka matuod gayung amerikanong kalibugán nga walay batasan ug nagpatuyang pagpahimulos sa iyang pagka-higala sa Kapitan Heneral aron pagpanamastamas kang P. Irene. Matuod usab hinoon nga kon si P. Irene mao pay nakadakóp kaniya dili siya buhian kon mobayad lamang ug lukát nga sama sa iyang gibayad sa mga tulisán.

— Ang kadaut — mipadayon si Simoun — wala sa pagkadunay mga tulisán sa kabukiran ug sa mga dapit nga awa-aw; ang kadaut anaa sa mga tulisán sa kalungSORAN ug sa mga siyudad . . .

— Sama kanimo — misumpay ang “canónigo” nga nagkatakawá.

— Oo, sama kanako, sama kanato, dili kita maglipod-lipod; dinhi walay usáng “indio” nga nagpamatí kanato — mipadayon ang magbabaligyag alahas; — ang kadaut anaa nga kitang tanan dili mga tulisán nga nagpakita gayud; kon kana mahitabó ngadto na kita mopuyó sa mga kalibonán, nianang adlawa maluwás ang lungsod, nianang adlawa matawo ang usá ka bag-ong katilingban nga dili kinahanghang agakon sa lain aron pag-atiman sa mga butang nga iyang kaugalingon . . . ug nianang adlawa ang Kapitan Heneral makahimo sa pagdúla sa “tresillo” sa dakung kalinaw, walay kinahanglan nga samukon pa siya sa kalihim . . .

Niadtong higayona ang kalihim nanghuy-ab pinatuybo ang durohá ka bukton sa ibabaw sa iyang úlo, ug gituy-od pag-ayo ang mga paa nga gitinambid sa ilalum sa diyutayng talad.

Sa pagkakita kaniya, ang tanan nangatawa. Ang Kapitan Heneral, sa iyang tinguha sa pagputól niadtong mga sulti-sulti, miluwát sa mga baraha nga iyang gihimil-himil ug miingon sa paningog nga sakot ligdong ug sakot tiaw:

— Na, na! igo na ang mga tiaw ug mga dula-dula; magbuhat kita sa tinuod, kay tungá pa sa takna ang kulang alang sa paniudto. Aduna pa bay daghang mga bulohaton nga takus tibawason?

Ang tanan mipatalinghog. Niadtong adlawa maoy ihimo sa gubat mahitungod sa buroka sa pagtudlo sa kinatsilá nga maoy giunongan didto, may pila na ka adlaw, ni P. Sibyla ug ni P. Irene. Hisayran nga ang nahiuná, sanglit Vice-Rector, misupak niadtong gihunahunang pagtudlo sa kinatsilá, ug nga ang naulahi milaban ug nga ang iyang mga panglimbasug gilabanan usab sa “señora condesa.”

— Unsa na, unsa na? — nangutana ang Kapitan Heneral nga daw gilangasan na.

— Sa huluhahón ha hanga hamah he halon¹ — matud pa sa kalihim nga lugos nakapugóng sa panghuy-ab.

— Idili sila!

— Pasayloa, Heneral ko, — miingon sa dakung kaligdong ang tawo nga naghupót ug hataas nga katungdanan: dagway tugotan ako sa Kapitan Heneral nga mopahinumdom nga ang

¹ — Ang buluhaton sa mga “armas de salón”. — P. sa Taghubad.

paggawi sa mga “armas de salon” ginatugot sa tanang nasud sa kalibutan . . .

Ang Heneral mipalihok sa iyang mga abaga.

—Kita dili moawat sa bisan unsang nasud sa kalibutan — miingon siya sa dakung kaligdong.

Ang hunahuna sa Kapitan Heneral ug ang sa tawo nga nag-hupót ug hataas nga katungdanan kanunay gayud nga manag-supak, ug igo na nga kining ulahi magapahayag ug usá ka bisan unsang hunahuna aron susupakon sa ulahi.

Ang naghupót ug hataas nga katungdanan misulay pag-agi ug laing dalan.

Ang mga “armas de salón” makadagmal lamang sa mga ilagá ug sa mga himungaan, — miingon siya; — dagway aduna unyay moingon nga . . .

Nga kita mga himungaan? — gipadayon sa Heneral nga nag-palihok sa iyang mga abaga; — unsa may sapayán niana kana-ko? Daghan nang kamatuoran nga akong gipakita nga ako dili himungaan.

— Apan adunay usá ka butang, — miingon ang kalihim; — may upat na ka bulan, sa pagdili paggawi sa mga hinagibán, gipasalig ang mga langyaw nga nagpatigayon ug mga hinagibán nga itugot ang mga “armas de salón.”

Ang Kapitan Heneral midiyong.

— Apan kana mahimo gihapon, — miingon si Simoun.

— Unsaon man?

— Masayón da kaayo. Hapit ang tanang mga “armas de salón” adunay “calibre” nga unom ka “milímetro” lamang; naga-hisgot ako sa ipamaligya lamang. Itugot ang pagbaligya sa tanang mga “armas de salón” nga wala magdala nianang sukora!

Ang tanan nahimuót sa hunahuna ni Simoun, gawas sa nag-hupót ug hataas nga katungdanan nga mihunghong kang P. Fernández nga kadtong gisugyot ni Simoun dili maligdong ni matawag ug pagpamunoan.

— Ang magtutudlo sa Tianí, — mipadayon ang kalihim nga nagaukáy sa mga papel — nangayo nga hatagan siya ug tulong-haan nga labing maayo aron . . .

— Unsa pa may buút niya sa aduna man siyay kamalig alang da kaniya? — mipakgang si P. Camorra nga miduol ug nalimot na sa “tresillo.”

—Nag-ingon siya nga wala nay atóp, — mitubag ang kalihim — ug nga sanglit sa iyang kaugalingong salapi nagpalit man siyag mga “mapa” ug mga kuwadro, kini dili niya ikatahán sa ulán ug sa init . . .

Apan ako walay labut niana, — nagkanayón ang Kapitan Heneral; — adto siya mangayo niana sa “Director de Administración,” sa Gobernador sa lalawigan kun sa “Nuncio” ba hinuon . . .

— Ang akong ikasulti kanimo, — matud pa ni P. Camorra — mao nga kanang magtutudlo maoy usá ka manggugubut nga wala mahimuót: hunahunaa da ugod ninyo nga kanang irihis nanugilon nga madunot konó ang tawo nga ilubóng sa masadya nga paglubóng sama da usab sa ilubóng lamang sa hilum! May adlaw da nga hisuntokán ko siya!

Ug nangumo si P. Camorra.

— Sa tinuoráy nga sulti — mingon si P. Sibyla nga daw mao day iyang gipadungóg si P. Irene; — ang buót gayud magatudlo lamang bisan diin dapit, bisan adto sa walay atóp: si Sócrates bitaw didto man magatudlo sa mga sawang, si Platón sa mga tanaman sa “academo,” ug si Kristo sa kabukiran ug sa mga lanaw.

— Adunay nadawat kong pipila ka sumbong batok nianang magtutudlo, — miingon ang Kapitan Heneral nga nakigtinan-away kang Simoun; — sa akong hunahuna labing maayo nga paurongon siya sa katungdanan.

--Paurungon! — misabát ang kalihim.

Gikasubó sa naghupót ug hataas nga katungdanan ang palad niadtong alaut nga nangayo unta ug pakitabang ug paurungon na hinuon sa katungdanan, ug buót niya panalipdan.

— Apan ang matuod — matud pa niya nga nagpanukó — mao nga ang pagtudlo sa kabataan wala kaayo maatiman . . .

— Mipagulá na ako daghan uyamut nga salapi aron ipamalit ug mga kasangkapan sa mga tulonghaan, — miingon ang Kapitan Heneral nga mapahitas-on daw buót niya ipasabút kining usá ka butang: Labaw na sa akong katungdanan ang gihi-mo nako!

— Apan sanglit kulang man sa mga balay nga angay tung-haan sa mga bata, ang kasangkapan nga pamalitón mangausik lamang . . .

— Dili mahimo nga madungan pagbuhat ang tanan — mipakgang nga daw naglagot ang Kapitan Heneral; — ang mga magtutudlo dinhi dili angay nga mangayo ug mga balay samtang ang mga magtutudlo sa Lawis mangamatay sa gutom. Pagpataás nang hilabihan ang pagpangayo ug kahimtang nga labing maayo kay sa maong Espanya!

— “Filibusterismo” kaná . . .

— Una sa tanan, ang Yutang-Natawhan! Una sa tanan, mga Katsila kita! — misumpay si Ben Zayb nga nasiga ang mga matá dinasig sa gugma sa iyang yutang-natawhan ug nanglipaghong ang nawong sa pagkamatngon niya nga nag-usara lamang diay siya.

— Sukad karon — mitapus pagsulti ang Heneral — ang tanang magamúlo paorongon sa katungdanan.

— Kon dawaton pa unta ang gihunahuna kong buhaton — misulay pagsulti si don Custodio nga daw ang iyang kaugalingon day gipadungog.

— Mahatungud sa mga balay nga tulonghaan?

— Masayón da kaayo, walay kuti-kuti ug dili usab makagasto ug dakung salapi sama sa tanang mga buhat nga buút nako himuon, sanglit anak sila sa hataas nga paniid ug sa pagkailá ko sa lungsod. Ang kalungsoran makahupút ug mga tulonghaan nga dili kagastohan sa kagamhanan bisan usá ka diyót.

— Oo, nasayud na kami — matud sa kalihim nga nagbiay-biay; — piliton ang kalungsoran nga mopatindog ug mga tulonghaan nga gastohan nila sa ilang kaugalingon salapi.

Ang tanan nangatawa.

— Dili ginoo, dili, — misinggit si don Custodio nga naglagot ug nanglipaghong ang nawong; — ang mga balay anaa natukod na ug naghulát lamang nga gawion silá. Mga malinis, dili na labwan sa kaayo, mga dagku . . .

Ang mga prayle nagtinan-awáy nga daw gikulbaan. Isugyot ba kahá ni don Custodio nga himuong mga tulonghaan ang mga simbahán ug ang mga kombento?

— Ambi, tan-awon ta kaná! — miingon ang Heneral nga midiyong.

— Masayón da kaayo, Heneral ko, masayón da kaayo, — matud pa ni don Custodio nga mipatikig sa lawas ug gidakú pagtuyo ang iyang tingog sama sa iyang pagabuhaton kon ma-

galigdong siya pagsulti; — ang mga tulonghaan pamuksan lamang sa mga adlaw nga may buhat, ug ang mga bulangan sa mga adlaw sa pangilin . . . Sa ingon niana, nga himuog tulonghaan ang mga bulangan, bisan sulod lamang sa semana.

— Ka yati, ka yati niining tawhana!

— Nagpagulá na usab sa iyang kalaki.

— Pagkadaghan ugód nimog kalaki nga hihuna-hunaan, don Custodio!

— Makapahimuót uróy kanang hunahunaa!

— Gilupig hinuon niya ang tanan!

-- Apan, mga ginoo, — misinggit si don Custodio sa pagkadungóg niadtong mga sultiha; — ilingi ta ang atong hunahuna niadtong mga butang nga mahimo pagbuhar, kay unsa mang mga balaya ang labing maayong buhatog mga tulonghaan kay sa mga bulangan? Dagku, maayong pagkabuhar, ug dili sila magapulós sulod sa mga adlaw sa semana nga tingbuhar. Bisan mao na lamay atong palandungon nga kanang akong gihunahuna makatabang sa paglinis sa mga pamatasan, takus na siya dawaton: ingnon tang pulonga, matag-semana hugasan ug silhigon sa tulonghaan ang mga kahilayan ug mga salá nga mahimo nianang mga balaya sulod sa mga adlaw nga magbulang.

— Apan usahay adunay bulang sulod sa semana — mipahinumdom si P. Camorra, — ug dili makatarunganon nga sanglit ang mga tag-iya sa bulangan nanagbayád sa kagamhanan. . .

— Aw, nianang mga adlaw takpan ang tulonghaan! . . .

— Ka yati, ka yati mo kini! — miingon ang Kapitan Heneral nga gihilasan; — kanang buhata nga mahugaw kaayo dili gayud mahitabo samtang mamunoan pa ako dinhi! Nga takpan ang mga tulonghaan tungod lamang kay magasugal! ka yati mo kini! Moluwat ako pag-una sa akong katungdanan!

Ug ang Kapitan Heneral gihilasan gayud intawon pag-ayo.

— Apan Heneral ko, maayo pa nga takpan sila sulod sa pipilá lamang ka adlaw nga dili takpan sulod sa pipilá ka bulan.

— Kaná mahasupak gayud sa maayong pamatasan! — miumipay si P. Irenc nga labi pang nasukó kay sa Kapitan Heneral.

— Labí pang supak sa maayong pamatasan nga ang mga kahilayan adunay mga balay ug ang mga bata hinoong nanagtungha wala . . . Mga ginoo, pilion ta kadtong mga butang nga labing maayong buhaton, ug dili kita pabuyó sa mga sugyot sa pagbati

sa atong kasingkasing. Samtang sa usá ka bahin gidili ta sa atong mga ginsakupan ang pagpapananum sa mga talamnon diin kuhaa ang ampiyon aron paglikay nga sultihan kitá, sa laing bahin usab gipasagdan nato nga motabakó sa ampiyon ang atong mga sakop, ug nahitabo nga wala nato pukgoa ang kahilayan apan nagakaut-ot kitá . . .

— Apan timan-i nga niana makasapí ang kagamhanan sa walay diyutay nga kabudlay ug kapin sa upat ka gatus ug kalim-an ka libo ka pisos — mitubág si P. Irene nga sa ngadto-ngadto nahimo nang mainitong dumadapig sa kagamhanan . . .

— Igo na, igo na, mga ginoo! — miingon ang Kapitan Heneral aron pagputól sa lantugi: — aduna akoy gihunahunang buhaton mahatungud niana ug ginaatiman ko pag-ayo ang pagpanudlo sa kabataan. Aduna pay laing butang nga hisgutan?

Ang kalihim mitan-aw nga daw gikulbaan kang P. Sibyla ug kang P. Irene. Ang buroka nga labing masaba kahisgotan na gayud. Ang durohá ka pari masigpangandam.

— Ang pangayo nga gipasaka sa mga tinon-an aron silá tugotan pagbukás ug usá ka “Acamedia” sa Kinatsilá — mitubag ang kalihim.

Nanggimok ang tanan nga dihá sa hawanán, ug humán silá magtinan-away mitutok sa Kapitan Heneral aron pagbana-bana sa iyang gimbut-an. Unóm na ka bulan nga ang pangayo sa mga tinon-an nahisang-at didto naghulát sa gimbut-an sa labawng mga punoan, ug nahimo siyang awayán sa lantugi sa pipilá ka tawo. Ang heneral nagdukó daw dili siya buút nga mabasa ang iyang hunahuna.

Ang tanan gilisdan sa taliwala niadtong kahilum ug ang Heneral nakasabút niining kahimtanga.

— Unsa may hunahuna mo mahitungod niana? — nangutana siya sa tawo nga naghupót ug hataas nga katungdanan.

— Unsa may akong hunahuna, Heneral ko! — mitubág ang gipangutana nga mipalihok sa iyang abaga, nagpahiyum sa dakung kasubó; — unsa may takús kong mahunahuna kon dili nga kanang gipangayo sa mga tinon-an makatarunganon, makatarunganon gayud uyamut ug nga sa akong pagtuo kahibulongan kaayo nga milungtad ug unóm ka bulan ang paghunahuna niana!

—Kay aduna man ugód ing mga panapion nga nagababag sa taliwala — matud pa ni P. Sibyla sa dakung kabugnaw sa buót, nunót ang pagpiyong ug diyutay sa iyang mga matá.

Mibalik pagpalihok sa iyang abaga ang tawo nga naghupót ug hataas nga katungdanan, daw wala siya makasabút kon unsa kaháng panapiona kadtong gihisgotan sa prayle.

—Gawas pa nga wala mahaigo sa panahon kanang pangayo — mipadayon pagsulti ang paring dominiko. — gawas pa nga siya nahasupak sa mga katungod nga gihatag na kanamo . . .

Si P. Sibyla wala mangahas pagtibawas sa iyang gisulti ug mitan-aw kang Simoun.

—Ang pangayo makahatag ug diyutayng katahap — mipadayon kiní nga mibalus usab pagtan-aw sa paring dominiko.

Kini mikiló ug makaduhá. Si P. Irene nga nakakitá kanila nakasabút dayon nga ang butang nga iyang gilabanan daw dili na matabang: si Simoun diay misupak kaniya.

—Maoy usá ka pagbatok nga malinawon sa kagamhanan, usá ka kagubut nga sinulat ug papel nga sinilyohán — misumpay si P. Sibyla.

—Pagbatok sa kagamhanan? Kagubut? — nangutana ang naghupót ug hataas katungdanan, dungán ang pagtan-aw sa tanan nga nanag-alirong, daw wala siyay hisabtan niadtong mga sul-tiha.

—Maoy nag-ulo niana ang pipilá ka batan-on nga nailá tungud sa ilang pagka-mauswagon ug pagka-mahigugmaon sa mga kausaban, ingnon tang pulonga, aron lamang dili ta sila kangalan ug lain, — misumpay ang kalihim nga mitan-aw sa paring dominiko — Tipon kanila adunay usá nga gihinganlan ug si Isagani, batan-on nga dili kaayo hingkod ug kabuot . . . pagumangkon sa usá ka kura “clérigo” . . .

—Tinon-an ko siya —matud pa ni P. Fernández — ug nahimuót ako uyamut kaniya . . .

—Ka yamat! nahimuót ka diay kaniya? — miingon si P. Camorra; — didto sa bapor diriyót kami magsinumbagáy: kay kanang batan-ona walay tahud: gitukmod ko siya ug mibalus usab pagtukmod kanako!

—Aduna pa gayuy usá nga gihinganlan ug si Makaraig kun Makarai . . .

—Makarai ang iyang ngalan — matud ni P. Irene nga mi-sagbat usab sa sulti; — usá ka batan-on nga maabi-abihon ug maayog batasan.

Ug mihunghong sa Kapitan Heneral:

— Kaná siya mao ang akong gisulti kanimo, dato kaná ka-ayo . . . ang “señora condesa” nagtugon kanako nga ipatan-aw siya pag-ayo.

— Ah!

— Aduna pa gayud ing usá ka tinon-an sa pagkamananam-bal nga gihinganlan ug si Basilio . . .

— Nianang Basilio dili ako mosulti, — miingon si P. Irene nga mituboy sa iyang mga kamot ug unya iyang gibukhad sama sa iyang pagabuhaton kon moingon na siya nga “dóminus vobiscum;” — alang kanako kanang batan-ona maaghop kaayo, sama sa dagat nga walay balúd. Wala gayud ako masayud kon unsay iyang gitinguha ug unsay iyang hunahuna. Pagka-anugon nga wala dinhi si P. Salví nga takus unta makasugilon kanato ug pipilá ka mga hitabo bahin kaniya! Daw nakadungóg ako ug sugilon nga sa bata pa siya gipangitá konó sa mga sibil . . . ang iyang amahán namatay sa usá ka ambút unsa kadtong kasamoka batok sa mga punoan . . .

Si Simoun mihinay pagpahiyum, walay tingog, ug gipasundayag ang iyang mga ngipon nga maputí ug maayong pagkalaray . . .

— Ahá ahá! — nagkanayón ang Kapitan Heneral nga nag-yango-yango: — mao diay kaná, há? Isulat, isulat ang iyang ngalan aron timan-an!

— Apan, Heneral ko, — miingon ang naghupót ug hataas nga katungdanan sa pagtan-aw nga daután na ang gidulongan sa butang nga ilang gihisgotan; — hangtud karon wala pa gayud ing natino batok nianang mga batan-on; ang ilang gipangayo makatarunganon kaayo, ug wala kita bisan diyutay na lamang katungod sa pagtungina niana kanila pinasikad sa mga katahap lamang. Ang akong hunahuna mao nga ang kagamhanan kina-hanglan magpakita ug usá ka kamatuoran sa iyang pagsalig sa lungsod ug sa pagkalig-on sa sukaranan nga iyang gibarugán, ug motugot siya sa gipangayo kaniya; ug may kagawasán siya unya sa pagsibog sa iyang pagtugot kon makita niya nga sila magpa-tuyang pagpahimulos sa iyang kaayo. Mga hinungdan ug mga

pasangil dili makulang, mahimo nga bantayan ta sila . . . Unsa may bungang mapúpó sa pagpahigawad nianang mga batan-on nga mahimong mahiubús unya, nga unta ang ilang gipangayo ginasugo man usab sa mga gimbut-ang harianon?

Si P. Irene, si don Custodio ug si P. Fernández nagyango-yango timaan sa ilang pag-uyon.

— Apan ang mga “indio” kinahanglan dili maantigo sa kinatsilá, nasayud ka? — misinggit si P. Camorra; — kinahanglan dili maantigo kay unya mangahas na sila sa pakiglantugi kanato, ug ang mga “indio” kinahanglan dili makiglatugi kon dili mosugót ug mobayad lamang sa mga balayranan . . . kinahanglan dili sila mag-apil-apil sa pagtukib sa gisulti sa mga balaod ni sa mga basahón, labihán sila kamaukit-ukitón ug ka burokinto! Inigpakamaó unya nila sa Kinatsilá, mangahimo dayon silang mga kaaway ni Bathala ug sa Espanya . . . kon dili ikaw motuo ning akong gisulti, basaha lamang ang “Tandang Basio Macunat;” kaná hinoon maoy matuod nga basahón! Nag-asoy ug mga kamatuoran nga sama niini ang gidagkuon!

Ug gipakita ang iyang durohá ka kinumo.

Si P. Sibyla mihikap sa iyang korona timaan sa kalagot.

— Usá lamang ka pulong! — miingon siya sa tingog nga maayom-ayumon sa taliwala sa iyang kalagot; — niining pangayo sa mga tinon-an nahiapil, dili lamang kay ang pagtudlo da sa Kinatsilá, kon dili usab ang usá ka dumog nga tinago sa mga tinon-an ug sa “Universidad de Santo Tomás”; kon ang mga tinon-an makakab-ut sa ilang tuyo, ang among maayong ngalan mahinudnod sa yuta, moingón unya sila nga kami gibuntog nila ug maniyagit sa kalipay, ug kon kaná mahitabó na, ang “fuerza moral,” ang tanan mahanaw! Inigkagubá sa unang ali sa tubig, kinsa man unyay takus makapugóng nianang mga batan-on? Ug sa among pagkapukan kamó usab mataban gayud sa walay duhaduha! Humán kanamo, ang kagamhanan.

— Bilanggotanan, kaná hinuon maoy dili mahitabo! — misinggit si P. Camorra; — Tan-awon ta úna kinsay labing makusóg nga mosumbag!

Dinhi misulti si P. Fernández nga, samtang naglantugi pa ang iyang mga kaalirong, igo lamang mipahiyum. Ang tanan namati kay nasayud man sila nga kadtong paria mahait ug salabutan.

— Ayaw kasakit kanako, P. Sibyla, kon nasukwahi sa imo ang akong paghunahuna bahin ning butanga, apan katingad-an kaayo ang akong palad sa paghisupak gayud kanunay sa akong mga igsuon. Busa moingon ako nga dili nato paghunahunaon nga kaná dautan ug sangputanan. Ang pagtudlo sa Kinatsilá takus ikatugot sa walay diyutayng kadaut nga modangat, ug aron dili kaná maisip nga usá ka paghilukapa sa “Universidad,” kitang mga dominiko angayan unta nga manglimbasug ug maoy mouna pagkalipay niana: anaa dihá ang kalaki. Ngano man gayud nga kitá kanunay nga makig-away sa lungsod, nga, kon hunahunaon pag-ayo, kitá mao man ang diriyot ug sila mao ang daghan, nga kitá nagkinahanglan kanila ug sila wala magkinahanglan kanato? — Hulat úna, P. Camorra, hulat úna! — Tugotan ta nga karon-karon ang lungsod mahuyang ug walay igong kaalam; ako usab nagatuo niana, apan kanang kahimtanga dili na mao ang sa ugma, ni ang sa damlag. Ugma kun sa damlag sila mao na ang labing makusganon, masayud na sila kon unsay angay kanila ug kaná dili nato takus kapugngan, sama usab nga dili kapugngan ang mga bata, kon makadangat na ug pipilá ka tuig nga kagulangón, masayud sa daghang mga butang . . . Busa moingon ako, nganong dili man nato pahimuslan kining pagkaburong nila aron pag-ilis ug laing paagi sa pamunoan nga ipasukád sa usá ka sukaranan nga malig-on walay kagub-anan, ang katarungan, pananglit, inay sa sukaranan nga ka-buróng. Kay wala na gayuy ingon nga kitá magmakatarunganon; kini gisulti ko kanunay sa akong mga igsuon ug sila dili gayud motuo kinako. Ang “indio,” sama sa tanang lungsod nga batan-on, mahigugma kaayo sa katarungan; mangayo sa silot kon nakasalá siya, maingon nga mosurok ang iyang dugó kon siya silotan nga walay salá. Makatarunganon ang ilang gitinguha? Nan, itugot ta kanila, hatagan ta sila kutob sa mga tulonghaan nga ilang pangayuon, abutón da sila sa kapuol: ang mga batan-on tapulán ug ang nakapasibot kanila karon mao ang atong pagdumili. Ang bugkos nga pinasikad sa atong maayong kadungganon, P. Sibyla, nadugta na kaayo; mangita kitá ug lain, ang bugkos nga pinasikad sa tinguha sa pagbalus sa mga kaayohan nga madawat, pananglit. Ayaw na kitá sa mga binuang, himuon ta ang ginahimo sa mga hiswitas nga maut . . .

— Oh, oh, P. Fernández!

Dili, dili, ang tanan mahimo pagtulon ni P. Sibyla, gawas ang pagtanyag kaniya nga himuong sulondon ang mga hiswitas. Nagakuróg ug naluspad, si P. Sibyla mibungat ug mga sulting mapait.

— Palabihón ko pa ang mga pransiskano . . . bisag unsa samtang dili lamang ang mga hiswitas! — matud niya nga nalipong sa kasukó.

— Oh, oh!

Eh, eh! Pari P. —

Nahitabo ang usá ka mainitong lantugi nga ang tanan ming-apil ug hikalimtan na lamang nga ang Heneral nga nagpamatí kanila; nanagdungan pagsulti, naninggit, wala magkasinabut, nanagkasupak ang ilang mga sulti; si Ben Zayb nakiglalis kang P. Camorra ug nagpakitaay sila sa ilang mga kinumo, ang nahi-uná naghigot ug mga tawong hungóg ug ang ikaduhá naghigot usab ug mga magsusulat nga baóg; si P. Sibyla naghigot sa “Capítulo” ug si P. Fernández sa basahón nga “Summa” ni Santo Tomás, ubp., hangtud nga misulod ang kura sa Los Baños aron pagpahibaló nga ang paniudto gibutang na sa talad.

Ang Kapitan Heneral mitindog, ug sa ingon niana napatól ang panaglalis.

— Na, mga ginoo! — miingon siya: — karong adlaw nag-hago kitá labang sa kasarangan, ngani panahon karon nga ting-pahulay! Adunay nag-ingon nga ang mga butang hinungdanon uyamut kinahanglan hisgotan sa dayon nang undang sa pangaon. Uyon ako kaayo nianang hunahunaa.

— Tingalig dili kitá unya kabilisan — matud pa sa kalihim nga nagpasambid sa kainit sa lalis.

Ang tanan nanindog.

— Heneral ko, — misulti sa tingog nga mahinay ang tawo nga naghupót ug hataas nga katungdanan; — ang anak nga babaye nianang ginganlag Kabesang Tales mibalik ug nangayo sa kagawasan sa iyang apohán nga masakiton ug gibilanggo ilis sa amahán . . .

Ang Kapitan Heneral mitan-aw kaniya nga naglagot ug mi-hikap sa iyang halapad nga agtang.

— Pastilan! halos ngani dili kitá pakan-on!

— Ikatuló ka adlaw na karon nga nag-utas siyag anhi; maoy usá intawon ka alaut nga dalaga . . .

— Ah nahinumdom diay ako! — miingon si P. Camorra; -- kaganina nagkanayón ako: aduna akoy igsusulti sa Heneral, alang niana mianhi ako . . . aron motabang paghangyo nga itugot unta ang gipangayo nianang babayhana!

Ang Heneral mikalot sa luyó sa iyang pikas nga dalonggan.

— Na! — miingon siya; — nga sulatán sa kalihim ang teniyente sa “Guardia Civil” aron buhián kanang tawhana! Dili sila makaingón nga ako dili maluluton ni maloluy-on!

Ug unya mitan-aw kang Ben Zayb. Ang magsusulat mikiló.

SI PLACIDO PENITENTE

Dautag buot ug daw kahilakon nga nagalakaw sa Escolta si Placido Penitente, nga nagapadulong sa Unibersidad sa Santo Tomas.

Wala pa ngani dangti ug semana nga nahiabut siya gikan sa iyang lungsod, makaduha na magsulat sa iyang inahan aron sa pagpananghid nga mohunong na lamang siya sa pagtoon aron sa pagpauli ug pagtrabaho. Ang iyang inahan mitubag kaniya nga mag-antus usa siya, basin na lamang makab-ut niya ang pagka Bachiller en Artes, kay mapait usab kaayo nga biyaan niya ang mga basahon human mag-antus sulod sa upat ka tuig.

Diin man maggikan kining wala nay paghigugma ni Placido Penitente sa pagtoon, nga siya usa man unta sa mga labing masingkamuton sa bantugang eskuelahan nga gipangoluhan kaniadto ni pari Valero, sa Tan-awan? Si Penitente giila didto nga usa sa mga maayong molatin ug maayong maglalantugi, nga maantigong mogubot ug mohusay sa mga butang nga labing malisod ug masayon. Giila siya sa iyang katipog lungsod nga labaw kanila sa kinaadmanon, ug ang pari, sa atubangan ning iyang kabantug, miila kaniya nga usa ka manggububot, ug kamatuoran niini mao ang iyang pagka-masinabtanon. Ang iyang mga higala wala makasabut niadtong iyang tinguha sa pagpauli sa ila ug pagbiya sa mga basahon. Wala siyay trato, dili sugarol, lugos gani maantigo sa hunkiyang ug sa tres-siete, dili makiprayle ug nagamatamay sa "Tandang Basyo," sapi-an, daghag maayong sapot, ug unya, sa taliwala ning tanan, buot na mobiya sa pagtungha ug lud-on nga motan-aw sa mga basahon.

Sa paghiabut niya sa taytayan sa Espanya, nga Espanya lamang sa ngalan, kay hangtud ang mga puthaw nga gigamit didto man mapalit sa laing ginharian, nahikuyog siya sa mga kabataan nga nagapadulong sa Intramuros, aron sa pagtungha sa ilang tagsatagsa ka eskuelahan, ang uban nagsinina sa sapot nga

oropanhon, baskog nga molakat, nagabitbit mga basahon ug mga kuwaderno, mahingawaon uyamut sa ilang leksiyon ug sa ilang komposisyon: kini sila mga taga Ateneo. Ang mga nanagtungha sa Letran maila kay hapit silang tanan nagsinina sa sapot nga pilipinhon, labi silang daghan ug kulang kaayo sa mga basahon. Ang mga estudyanti sa Unibersidad naila tungod sa ilang panagway nga maugdang, hinay nga molakaw, ug inay magdalag mga basahon, maoy ilang gibitbit ang ulisi kun baston. Ang mga batan-ong estudyanti sa Pilipinas dili mahigugmaon sa lingaw-lingaw; nagalakat sila ingon sa may gihunahuna nga nakalibog sa ilang ulo. Bisan kinsay makakita kanila dili gayud makapababut sa usa ka mahimayaong kaugmaon alang kanila. Bisan tuod nakadasig sa panon ang mga mahigiton ug mahal nga bulok sa sapot sa mga dalaga nga nagtoon sa "Escuela Municipal," nga nagbutang liston sa ilang mga panyo ug nagabitbit sa mga basahon, sinunod sa ilang mga binatonan, lugos gani mabati ang usa ka katawa, lugos gani madungog ang usa ka ti-aw; dili mabati ang mga awit ug mga sulti nga kataw-anan; hinonoo, malagmit nga mabati ang mga sakit nga ti-aw ug makita ang sinumbagay sa mga bata. Ang mga dagku maligdong ug maugdang, sama sa mga estudyanti sa Alemanya.

Si Placido didto moagi sa dalan nga nagasubay sa hawan ni Magallanes, aron sa pagsulod sa pultahan nga gitawag kanhi ug Santo Domingo. Sa wala lamang niya paabuta, gipikipik ang iyang bukobuko ug kini maoy nakalugos kaniya sa paglingi, nga dautang buot.

— Unsa na, Penitente, unsa na, Penitente?

Ang gapikipik kaniya mao ang iyang kauban sa klasi nga si Juanito Pelaez, maulog-ulogon ug pinangga sa mga magtotoon, ki-at ug mangil-ad ug kinaiya, mahilas ug kinataw-anan. Anak sa usa ka mestisong katsila, — adunahan nga magpapatigayon sa usa sa mga balangay sa Manila, kansa tanang niyang kalipay ug paglaum gipasikad sa pagkamaayong laki sa iyang anak — gipakaingon sa iyang amahan nga ang iyang anak daku kaayog kaugmaon ug makakab-ut gayud sa iyang gipaninguha, pinaagi sa pagki-atki-at ug pagpasalipod sa iyang kauban. Ang pagkabuktot ni Juanito modugang kon siya magbinuang ug mokatawa na.

— Nalingaw ka kaayo, Penitente? — nangotana si Juanito, nga mipikipik pag-ayo sa abaga sa iyang higala.

—Kasarangan, — mitubag si Placido, nga naglagot ug diyutay. Ug ikaw?

—Ako hinoon, hawod na lamang. Hunahunaon mo nga gidapit ako sa pari sa Tiani sa paglulhinghayaw sa iyang lungsod . . . didto ako undo. Nakaila ka kang pari Camorra? Usa ka pari siya nga dili ma-ut, ug mahigugmaon kaayo sa kalingawan sama kang pari Pako . . . ug tungod kay daghan man ang mga dalagang maanyag kanunay kaming nagharana, siya sa iyang sista ug mga awit, ako sa akong biyolin . . . Sa pagkatinuod, Undo, nalingaw kami pag-ayo; walay balay nga wala namo masaka.

Ug unya mihunghung kang Placido ug pila ka pulong ug unya mitalidhay. Ug tungod kay si Placido mao ra mag nahikurat mipadayon:

—Makapanumpa ako . . . Dili na gayud kana matabang kay sa usa ka pulong lamang palagputon ang amahan, ang bana ug ang igsoon. Apan nakakita kamig usa ka dalagang buang, trato kono ni Basilio, nahibalo ka? Tan-awa kabuang gayud nianang Basilio, mao na hinooy gitrato ang usa ka dalaga nga dili gani maantigo bisan sa usa ka pulong kinatsila, walay salapi ug miagi sa pagka binatonan. Nagmoktok lamang apan maanyag. Usa ka gabii niana gihapak ni pari Camorra sa ulisi ang duha ka batan-on nga nagharana kaniya ug ambut ngano nga wala niya patya. Apan bisan pa niining tanan, nagmoktok lamang gihapon. Apan sa walay duhaduha, mahulog gayud kanang babayhana sa kamot ni pari Camorra, sama sa uban.

Si Juanito Pelaez mikatawag tinuod, ingon sa nalipay sa gisugilon niya. Si Placido igo lamang nga mitan-aw nga nagkusmod.

—Tabi, unsa diay gitudlo gahapon sa magtutoon? — nangotana nga nagpalain sa gisultihan.

—Gahapon walay tunga.

—Ug kaniadto sa usang adlaw?

—Wala usab kay Huwebes

—Tuod no, pagkabuang ko gayud. Nahibalo ka Placido, nga ako karon nagkabuang kaayo? Ug sa Miyerkolis?

—Sa Miyerkolis? Hulat usa . . . sa Miyerkolis nag-ulan-ulan . . .

—Maayo, apan sa Martis, Undo?

— Sa Martis adlaw sa atong Magtutoon ug among gihatagan ug inadlawan, gipahonihan namo sa usa ka orkistra, gihatagan namog usa ka pongpong nga bulak ug pila ka mga gasa . . .

— Ah, tuod no? — miingon si Juanito — kabuang ko gayud kini nga nahikalimot ako. Pamati, nangotana ba kanako?

— Si Penitente wala motubag, igo lamang nga mipalihok sa iyang abaga.

— Ambut, apan gihatagan ug lista sa mga ngalan sa tanan nga naghatag ug inadlawan.

— Pakalibog gayud nakog ulo . . . sa Lunis, unsa may gitudlo?

— Tungod kay mao pa may pagsugod sa klasi, gibasa ang lista ug nagtudlo sa leksiyon mahitungod sa mga samin. Tan-awa, sukad dinhi hangtud diri, sinag-ulo, bisan usa ka letra walay makulang . . . biyaan kining dahona ug mao na usay sag-ohon kiri.

Ug gitudlo sa basahon sa “Fisira” ni Ramos ang mga dapit nga angayan sag-uhon. Sa paghiabut na dinhi, sa kalit lamang, misulbong ang basahon kay giwakli ni Juanito.

— Na, biyai kang leksiyon ug magpitsido kita.

Ang mga estudyanti nagngalan ug adlaw nga pitsido sa mga adlaw nga nahataliwala sa duha ka adlaw nga walay buhat ug dili na lamang kalsihan, gumikan sa ilang kabobot-on.

— Nahibalo ka ba nga tinuod ka gayud nga mananap? — misulti si Placido nga naglungotlungot ug nagahipus sa iyang basahon ug sa iyang mga papil.

— Magpitsido kita, — miusab pag-agda si Juanito.

Apan si Placido wala mosugot, kay kon duroha da ang dili motungha dili man sirhan ang usa ka klasi nga may tinon-an ngakapin sa usa ka gatus ug kalim-an. Nahinumdum siya sa mga kahago ug pagdaginot sa iyang inahan, aron pagbuhi kaniya sa Manila, nga lugos dili gani mokaon.

Niadtong higayona miabut na sila sa pultahan sa Santo Domingo.

— Karon, nahinumdum diay ako, — Mingsulti si Juanito sa pagkakita sa hawan atbang sa karaang balay sa Aduana; nahibalo ka ba nga akoy tinugyanan sa paghipos sa mga amut.

— Unsa amota kana?

— Ang amut sa pagtukod usa ka Monumento.

— Unsaong monumento?

— Wala ka diay mahibalo? Ang monumento alang kang pari Baltazar.

— Kinsa man kana si pari Baltazar?

— Kinsa? Usa ka prayleng dominiko. Tungod niini, ang mga pari nagpaamut sa mga estudyanti. Na, amut na ug tulo ka pisos kun upat ba, aron dili kita nganlan nga inot. Nga walay makaingon nga aron sa pagtukod usa ka Monumento napilit sila sa paggamit sa ilang kaugalingong salapi. Na, Placideto, na, kay magapulos da kanimo kanang imong amut.

Ug ginuntan kining mga polonga sa usa ka kidhat nga hinungkanon.

Si Placido nahinumdom sa kaagi sa usa ka estudyanti nga kanunay nga makalabang sa pasulit gumikan sa paghatag amut nga tulo ka pisos.

— Tan-awa, nahibalo ka? isulat ko gayud pag-ayo ang imong ngalan aron hikit-an dayon sa magtutoon. Ania tan-awa: Placido Penitente, tulo ka pisos. Oy, pamati diay: sulod sa napulog lima ka adlaw magsaulog sa iyang natawhan ang atong magtutoon sa Historia Natural. Nahibalo ka nga maayo kaayo kanang magtutoona? dili gayud mobadlis sa dili makatungha ug dili gayud mangotana sa leksiyon. Undo, maayo kining pahimuslan.

— Tuod no . . .

— Unsa, sa imong hunahuna, dili ba maayong tagaan nato ug inadlawan? Ang orkista nga atong gamiton kinahanglan nga dili maiwit sa orkista nga gipahoni ta sa magtutoon sa Fisica.

— Tuod.

— Unsa sa imong hunahuna, kon mag-amut kitag tagurha ka pisos, igo na kaha? Na, Placiding, ikaw ang una paghatag, buahan ikaw usab ang mag-una sa lista.

Ug tungod kay nakita man niya nga si Placido mihatag dayon sa duha ka pisos, iyang giingon:

Pamati, hatag upat ka pisos, kay iuli ko kanimo unya ang duha; buhaton ko lamag kati-an.

— Kon imong iuli kanako, ngano pa man gayud nga mohatag pa ako kanimo? Igo na nga imong ibutang sa lista ang upat ka pisos.

— Tuod no, kabuang ko gayud. Nahibalo ka nga nagkabuang na man ako karon? Apan, maayo lang gayud nga mohatag ka aron duna akoy ikapakita.

Nahiabut sila sa Unibersidad.

Sa pultahan ug sa mga asiras nga naglibut sa Unibersidad napundok ang mga estudyanti nga nagpaabut nga mokanaog ang ilang mga magtutoon. Ang mga tinon-an sa pagkamanlalaban nagpundokpundok, ingon man ang sa ikalimang tuig sa latin ug ang sa unang tuig sa pagka mananambal. Kining mga ulahi masayon kaayong ilhon tungod sa ilang sapot ug tungod sa ilang panlihok nga lahi sa uban; ang kadaghanan kanila gikan sa Ateneo Municipal, ug tipon kanila makita ta ang magbabalak nga si Isagani nga nagtudlo sa usa niya ka kauban sa pagpasihag sa silaw sa Adlaw. Sa usa ka pundok, naglantugi, naglalis, nagpahinumtumay sa mga pulong sa magtutoon, sa giasoy sa basahong ug sa mga kamatuoran nga dili malalis; sa laing pundok giwarawa ang basahon, gabadlis sa yuta ug mga larawan, ginamit ang ilang ulisi; sa layolayo, nangaligaw ug tinan-aw sa mga babaye nga nanimba sa simbahan nga silingan ug ang mga estudyanti malipayon kaayog sinultihan. Usa ka tigulang babaye nga nagakbay sa usa ka dalagang batan-on, nagkimpang-kimpang ang linaktan, ang batan-on nagalakaw nga nagduko, daw mahadlokon ug maulawon sa atubangan sa nagtan-aw kanila; ang tigulang binuksan ang likod sa iyang saya nga ang bulok kape, sama sa sinina ug saya sa mga sakop sa Kaponongan ni Santa Rita, aron kaha hikitan ang iyang mga matambok nga bitiis ug puting midyas; nakig-away sa iyang kauban ug nagtan-aw nga mahagiton sa mga nagtan-aw kanila.

— Buang, — nagbagulbol — ayaw pagtan-aw, ikuko ang imong mata . . .

Kini hialingatan sa tanan ug nakahatag higayon sa mga tiaw.

Usahay moabut ang usa ka maanindot nga kotse, nga mohunong duol sa pultahan, aron sa pagpakawas sa usa ka banay nga hinimba nga maoy sakay, manuaw sa Birhen sa Rosaryo sa adlaw nga naandan sa pagduaw niini. Ang mga mata sa mga matukituki-on motutok aron sa pagpasigpat sa panagway ug gidak-on sa bitiis sa mga dalagang nanganaug sa kotse; usahay makita ang usa ka estudyanti nga mogula sa pultahan gikan nga nangadye,

miagi sa simbahan una mosulod sa eskuelahan aron pag-ampo sa Birhen nga lamdagan siya ug makasabut sa leksiyon, ug aron usab sa pagtan-aw kon misimba ang iyang hinigugma ug unya sulod sa eskuelahan ang iyang larawan nga makabibihag.

Apan makita ta sa pundok-pundok nga duna silay gikagubtan ug gibantayan, ug nga si Isagani nahiugmok ug naluspad. Usa ka kotse mihunong duol sa pultahan; ang mga kabayong puti nga gisangonan hiilhan na kayo. Mao kadto ang kotse ni Paulita Gomez, ug kini nanaug na nga maabtik, sama sa usa ka langam, ug wala maghatag ug panahon ug higayon sa mga hinan-aw sa pagtan-aw sa iyang bitiis. Ginuntan sa usa ka panlihok nga makabigon, gisapo ang likod sa iyang saya ug nagpasigpat sama nga wala tuyoa kang Isagani, nga iyang gipahiyuman. Si Donya Victorina nanaug usab, mitan-aw sa iyang mga mata nga ang antiohos sa pundok sa mga batan-on, ug iyang nakita si Juanito Pelaez, nga iyang gipahiyuman. Si Isagani namula mibalus sa pahiyum ni Paulita sa maulawon nga pagyango; si Juanito mibako paglabi, mikuha sa iyang kalo ug miyukbo sama sa pagyubo sa bantugang magduladula nga si Pansa, kon pakpakan na sa mga tawo.

— Mao kanay dalaga, — misinggit ang usa ka mihana na sa paglakaw; ingna ang magtutoon nga ako dakung masakiton.

Ug si Tadeo, nga maoy ngalan niadtong nagpasakit-sakit, misulod sa simbahan aron pagsunod kang Paulita.

Si Tadeo moadto adlaw nga tanan sa Unibersidad, aron sa pagpangotana kon duna bay klase, ug kanunay siyang mahitingala ngano nga aduna kanunay lamang nagahunahuna sa mga adlaw nga walay tunga, kay ang iyang tinguha mao ang pagdisiktor adlaw nga tanan. Ug tanang buntag, human mosakna sa iyang mga kauban sa pagdisektor, molakat nga walay moban kaniya, magpasangil lang nga daghan siyang buhat, mga kabilinggan ug sakit, nga iatol gayud sa takna nga ang iyang mga kauban manulod na sa klase. Apan, bisan siya nagbuhat niini, ambut kon unsay iyang buhaton, si Tadeo kanunay nga makalabang sa pasulit, pinangga sa mga magtutoon ug nagapaabut usa ka bulawanong kaugmaon.

Niining higayona nabungkag ang mga pundokpundok, ang tanan misulod sa ilang klasi, ug ang mga magtutoon sa Fisica ug Qimica nanganaug padulong sa ilang tagsatagsa ka

lawak. Ang mga tinon-an, sama sa nangabalo, nanulod nga nagmulo ngano nga giklasehan. Si Placido Penitente misunod sa iyang mga kauban.

— Penitente, Penitente, — gitawag siya sa usa ka tawo nga mao rag nagtago ug nagdalag kahadlok; pirmahi kini.

— Unsa man kana?

— Ada, pirma lang

Si Placido sama sa gibitad ang dalunggan. Nahinumdum siya sa kaagi sa usa ka Kabesa sa iyang lungsod nga tungod sa pagpirma sa usa ka papil nga wala niya hibalo kon unsay sulod, nabilanggo sulod sa pila ka bulan ug diriyut pa hinoon hinginli sa Kapopod-an. Usa ka oyoan niya, aron mahipatik sa iyang panumduman kadtong hitaboa, gilusi ug giinat sa kusog ang iyang dalunggan. Ug kanunay na gayud nga bation siyag kasakit sa iyang dalunggan kon makadungog na ugaling siya nga dunay papil nga papirmahan; mahinumdum siya sa paglusi kaniya sa iyang oyoan.

— Undo, pasayloa ako kay dili gayud ako mopirma kon dili ako masayud sa sulod sa akong gipirmahan.

— Kabuang mo gayud kini: unsa may imong kahadlokang nga namirman man gani ang duha ka karabineros nga langitnon?

Tuod man, ang ngalan sa duha ka karabineros nga langitnon makahatag ug pasalig. Maoy usa ka mahal ug halangdon nga kaponongan, nga gibuhat aron sa pagtabang kang Bathala sa pagkigubat batok sa mga yawa, ug aron sa pagbantay nga dili hisudlan sa mga dautang butang ug inerrihis nga hunahuna ang baligyaan sa Bag-ong Siyon.

Si Placido mopirma na unta aron lamang mahuman ang ilang panagsulti, kay gadali siya kaayo: ang iyang mga kauban nangadye na sa *O Thoma*, apan mao rag gibutad ang iyang mga dalunggan sa iyang oyoan, ug busa miingon siya:

— Unya na lamang human sa klasi, kay basahon ko kana usa.

— Taas kaayo, nakasabut ka? Ang tuyo niini mao ang pagpapasaka sa usa ka pagpangayo nga supak sa gipangayo sa uban; sa usa ka pulong, usa ka sinulat nga maoy batok sa usa ka pangayo. Nakasabut ka Na? Si Makaraig ug pila ka kauban nangayo nga buksan ang usa ka Akademya sa kinatsila, pangayo nga binuang kaayo . . .

—Maayo, maayo, apan Undo, unya na lamang human sa klasi kay nagasugod na, — miingon si Placido nga mihana sa paglugnot.

—Ah, unsa may imong kahadlokan nga ang inyong magtutoon dili man mobasa sa lista?

—Nganong dili, mobasa man usahay. Unya na lamang . . . labut pa . . . ako dili gayud mosupak kang Makaraig.

—Apan, kining sinulata dili pagsupak, igo lamang . . .

Si Placido wala na manumbaling. layo na ug nagalakat nga gadali padulong sa iyang klasi. Nakadungog na siya sa mga *adsum*, *adsum*, yati gibasa na ang lista . . . Midali siya sa paglakat ug miabut na siya sa pultahan sa diha nga g'basana na sa magtutoon ang ngalan sa mga tinon-an nagasunod sa "Q".

—*Tinamaan ng* . . . — mibagolbol si Penitente nga nama-hit sa ngabil. Nagaduhaduha na siya sa pagsulod; siya gipuntohan na ug kadtong puntoha dili na gayud mapapas. Ang estudyanti dili motungha aron makakat-on, motungha lang siya aron dili puntohan; ang pagtungha igo lamang sa pagpamulong sa sinag-ulo nga leksiyon, pabasahon sa basahon ug unya suknaon sa pila ka sukna nga halawom ug kahulogan, daw tigmo; ug tinuod gayud mawala ang wali, nga mao gihapon ug gibalik-balik lamang, mahatungod sa pagtahud sa mga prayle, ug siya si Placido mapaubsanon na, mapailubon ug matinahuron. Mopauli na unta, apan nahinumdom siya nga hadool na ang eksamen ug ang iyang magtutoon wala pa gayud makasukna kaniya bisan kausa, mao rag wala lang magtagad kaniya; kadtong higa-yona maayong pahimuslan niya aron siya tagdon ug hiilhan. Ang pagpaila daku kaayog kapuslanan, kay kon ikaw hiilhan na makalabang ka na gayud sa eksamen, kay kon masakit ang paghatag kalbasa sa usa ka estudyanti nga wala hiilhi, hilabihan na usab kagahi sa kasingkasing kon kalbasaon pa ang usa ka batanon nga motungha adlaw nga tanan, nag-usik usa ka tuig sa panahon sa iyang kinabuhi.

Si Placido misulod ug wala magkinto, sama sa iyang naandan nga linaktan, kon dili nagpahagtok hinoon sa tikod sa iyang sapin. Ug nakab-ut niya ang iyang tinguha. Ang magtutoon mitutok kaniya, ningkisidum ang kilay ug nagyango-yango sa ulo, sama sa nagkanayon:

—Walay batasan, walay tahud, magbayad ka ra . . .

XIII

ANG SARING SA PISIKA

Ang saring maoy usa ka dakung hawanan nga may mga dagkung bintana nga may rihás, aron makasulod ang hangin ug ang kahayag. Sa daplin sa mga bongbong makita ang tulo ka hunta nga bato, pinababwan sa tabla, nga maoy mapuno sa mga tinon-an nga magsunodsunod sa paglingkod, sumala sa sinugdan sa letra sa ilang mga apelyido. Sa usa ka estampa ni Santo Tomas de Aquino, gipatindog ang lingkoranan sa magtutoon, nga gipataas ug may duha ka hagdanan sa masigka kilid. Walay labut sa usa ka matahum nga tablero nga may marka nga narra nga wala pa magamit, kay nahibilin pa man gani ang sinulat nga “viva” nga diha na sukad sa unang adlaw, dili kita makakita ug muebles, may kapuslanan sila kun wala. Ang mga bongbong, pinintalan sa puti ug tinabonan sa mga asuleho aron walay makasabud, hubo sa tanang dayandayan: bisan usa ka dibuho, usa ka pinintal, bisan na lamang landong sa galamiton sa Pisika. Apan, ang mga tinon-an wala magkinahanglan sa bisan unsa, wala kanilay nahidlaw nga tudloan sila pinaagi sa pagpasundayag sa usa ka kinaadman nga kinahanglan uyamut niini, sama sa pisika; sulod sa daghang katuigan giingon niini pagtudlo, ug ang Pilipinas wala magubot; hinonoa, nagpadayon sama sa gihapon. Usahay hinoon nanaug gikan sa langit ang usa ka galamiton nga ipakita sa mga tinon-an sa halayo, sama sa pagpakita sa Santísimo sa mga tawo nga nangluhod; tan-awa apan ayaw hikapa. Usahay usab, kon hiatlan ang usa ka magtutoon nga maayog taras, itudlo ang usa ka adlaw sa tuig aron sa pagduaw sa Gabiniting misterosy, ug sukad sa sulod ipaibog sa mga atua sa gawas ang mga galamiton, nga giayo pagpahimutang sa mga tipiganan; nianang adlaw makita ang daghang lata, daghang salamin, daghang tubo, mga disko, ligid ug mga lingganay, apan ang *feria* kutob ra diha, ug sa Pilipinas walay mahitabo. Sa laing bahin ang mga tinon-an nga kadtong mga galamitona wala palita alang

mga pundol-pundol man usab. Mao kadtoy ikatulong tuig sa iyang pagka Magtutoon, ug ang unang tuig sa iyang pagtudlo sa Pisika ug Kimika, apan bisan pa niini giila na nga makina-admanon, dili lamang kay sa mga tinon-an da, kon dili hangtud usab sa pila ka magtutoon. Si Pari Millon wala mahisakop sa kadaghanan sa mga magtutoon nga tuigtuig nga tanan magbal-hinbalhin sa pagtudlo, aron sila makakat-on, mga tinon-an sakot sa ubang tinon-an, ug mao ray kalainan kay usa da ka basahon ang tun-an makapangotana apan dili pangotan-on, maayo nang daan nga mokinatsila ug dili eksaminon sa katapusan sa kurso. Si pari Millon halaum ug hikatonan, nasuta niya ang pisika ni Aristoteles ug ni Pari Amat; nakabasa siya sa kang Ramos ug sa ngadtongadto pasigpatan niya ang kang Ganot. Mahatungod sa kimika, giila usab nga maayo siyang laki sukad nga, pinasikad sa usa ka pulong ni Santo Tomas nga ang tubig adunay daghang sakot, iyang gimatuod nga kining doktor sa Simbahan naguna kanila kang Berzelius, Gay Lusac, Bunsen ug uban pang mga makinadmanon nga tigpagawal. Ug bisan nahimo siyang magtutoon sa Geografia, hangtud karon may pagduhaduha pa siya sa kalingin sa Yuta, ug mopahiyum nga mabiyaybiyon, kon mag-sulti na sa pagtuyok sa yuta sa kiliran sa adlaw, ug magkana-yon:

Ang pagbakak mahitungod sa mga bitoon.

Maoy usa ka pamakak nga masayon . . .

Mopahiyum siya nga mabiyaybiyon sa atubangan sa pipila ka hunahuna mahitungod sa pisika, ug alang kaniya madamgohon da kaayo, kon dili man gani buang, ang hesuita nga si Secchi, nga gipasanginlan nga nagbadlisbadlis sa ostiyas, bunga sa iyang gugma sa astronomiya, ug tungod niini, gidid-an sa paghimog misa; daghan usab ang naka-alinggat nga siya kaaway sa kinaadman nga iyang gitudlo, apan kining mga apana nga gagmay da kaayo, tingali mga kabalaka sa eskuelahan ug sa tinohoan nga madali da nga itudlo, dili lamang tungod kay ang pisika maoy usa ka kinaadman nga nagkinahanglan sa mga pasundayag, sa pagpaminaw ug pagpaniid, kon dili tungod kay siya, sanglit dominiko nga nagmahal sa kadungganan sa iyang kaponongan, dili siya makabatog gugma sa usa ka kinaadman diin wala siya igsoon nga nabantug — siya maoy una nga wala motoo sa Kimika ni Santo Tomas ug diin ang ubang kaponongan, nga ilang mga ribal, nakakab-ut mga pagdaug.

Mao kini ang magtutoon nga niadtong buntaga, human mabasa ang talaan, nagsugo sa iyang mga tinon-an sa paghatag sa leksiyon nga sinag-ulo, gikan sa sinugdan hangtud sa katapusan. Ang mga ponograpo nagtingog na, ang uban maayo, ang uban dili, ang uban nagkangkango, ang uban gidiktahan . . . Ang maayong mosag-ulo tagaan usa ka badlis nga maayo, ang makahimog tulo ka sayop, usa ka sayop, usa ka badlis nga walay pulos.

Usa ka batan-on nga tambok, nga may panagway nga nagduka, ang buhok tuy-od ug gahi sama sa barvas sa sepilyo, naghagok pag-ayo ug naghiwatid sa iyang bukton, sama sa anaa siya sa higdaanan. Hialinggatan siya sa magtutoon ug gipakugangan:

— Oy, hingatulog, aba, kosa . . . Taspukan usab, tingali dili mahibalo sa leksiyon, mo?

— Si pari Millon, dili lamang kay mobundok sa ngalan sa mga tinon-an, sama sa usa ka prayleng maayo, kon dili sultihan pa sila sa sinultihan sa tindahan, usa kini ka batasan nga nakuha niya sa magtutoon sa “canones.” Kon ang Reberendo naggamit ba niadtong paagiha aron pagtamay sa iyang mga tinon-an ug sa mga balaanong sugo sa mga “concillo,” maoy usa ka butang nga wala pa matino, bisan giunsa na lamang paglantugi.

Ang pangotana, inay makapasuko sa klasi, nakapakatawa hinoon: mahitabo kadto adlaw nga tanan. Bisan pa niini, ang hingatulog wala mokatawa; mitindog pagkalit, gilugdan ang iyang mga mata, ug sama sa usa ka makina sa bapor nga mopatingog sa ponograpo, nagsugod sa pagpamulong:

Ginganlan ug samin ang tanang butang hinlo, nga gibuhar aron sa paghulad sa panagway sa mga butang nga ibutang sa iyang atubangan, gumikan sa pagsumbalik sa kahayag: ug tungod sa mga kasangkapan nga gigamit sa pagbuhar, kanila, ang mga samin pagabahinon sa samin nga puthaw ug samin nga bildo . . .

— Hunong, hunong, hunong! — misanta ang magtutoon . . . Ania kita nga ang mga samin gibahin sa samin nga bildo, ha! Ug kon ipakita ko kanimong usa ka kahoy, ang kamagong, pananglitan, nga maayong pagkahinlo ug pagkasinaw, kun usa ka tipak sa sibatsi nga magahulad sa mga larawan sa mga butang nga anaa sa iyang atubangan, asa man nimo iapil kining mga samina?

Ang gipangotana, tungod ba kaha dili na maantigo nga motubag, kun wala ba makasabut sa pangotana, nanlimbasug sa pag-sulbad niadtong kalisura pinaagi sa pagpakita nga maantigo siya sa leksiyon, ug mipadayon sama sa busay:

— Ang nahiuna buhaton sa lata kun sakuton ang nagkalanlaing metal, ug ang ikaduha buhaton sa usa ka bahin sa bildo, kansang duha ka nawong maayong pagkahinlo, ug ang usa ka nawong pitlan sa tingga nga tinunaw!

— Tun, tun, tun, dili kana mao. Ako miingon nga *dominus vobiscum*, ug gitubag mo ako ug *requiescat in pace*.

Ug ang maayong magtutoon miusab sa paghimo sa pangotana, ginamit na ang sinultihan nga tinindahan, sinaktan sa mga *cosa, aba*, ug uban pa.

Ang alaut nga batan-on wala makagula sa iyang kalisdanan: nagduhaduha siya kon iapil na niya ang kamagong sa mga metal kun puthaw, ang marmol sa mga bildo ug ang sibatsi wala usag usa, hangtud nga si Juanito, nga iyang tupad, mihunghung ka-niya sa paghinay:

— Ang samin nga kamagong adto sa mga saming kahoy . . .

Misunod ang alaut ug ang katunga sa klasi mitalidhay.

— Ikaw maoy maayong kamagong, miingon ang magtutoon nga nahikatawa paglugos. Tan-awon ta, unsa may imong ginganlag samin; ang nawong *per se, in quantum est superficies* kon ang butang ba nga naghatag sa nawong, sa ato pa, ang galamiton nga himutangan sa nawong, ang *materia prima*, mga giusab sa giingon nga nawong, kay, dayag na lang, sanglit ang nawong uban uban lamang sa mga butang, dili siya mahimong nawong kon wa kay butang nga magdala sa larawan. Tan-awon ta, unsay imong itubag?

— Ako? wala! Mao unta kini ang itubag sa alaut, nga wala na mahibalo sa iyang pagabuhaton ug nalibug na ang ulo sa pagsalig pinamati sa mga pulong sa magtutoon, apan giabut siyag diyutayng kaulaw ug, puno sa kabalaka ug nagsugod nag singot, misulaysulay sa pagyamyam:

— Ginganlag samin ang tanang butang nga hinlo . . .

— *Ergo, per te*, ang samin mao diay ang nawong, — gisalo sa magtutoon. Apan, husaya gani kining kalisud. Kon ang nawong mao ang samin, wala diay sapayan sa kinaiya sa samin ang

tanang nga ipilit sa iyang likod, kay ang atua sa likod dili man makausab sa nahimutang sa atubangan, *id est*, sa nawong kun sa ibabaw, *que super facien est, quia vocatur superficies facies est, quia vocatur superficies facies ea que supra videtur*, motugot ka niini kun dili?

Ang mga buhok sa alaut nga batan-on milabing lingkaang, mao rag gibitad sa itaas.

— Motugot ka kun dili?

— Bisan unsa lang, ang imo lang pagbuot, pari, mao kini ang diha sa iyang hunahuna, apan wala siya makapangahas sa pag-ingon kay nahadlok siya nga kataw-an siya. Kadto maoy tinuod nga kalisud, ug wala pa siya makaagig sama niadto. May diyutay siyang hinumduman nga ang mga prayle dili gayud angay tugutan bisan sa mga butang nga walay hinungdan, kay kon katugutan na gani sila pangitaon nila ang tanang sangputanan ug kapuslanan sa butang gitugot, ug kamatuoran niini anaa ang ilang mga asyenda ug mga kurato. Ug mao kadtoy hinungdan nga ang iyang manolondong magbalantay nagsugyot kaniya sa dili pagtugot sa bisan unsa, ginawi ang tanang kusog sa iyang kalag ug ang pagsukol sa iyang mga buhok, ug hapit na unta siya moyamyam sa usa ka masupilon nga *nego*, labi na kay ang dili motugot sa bisan unsa dili man madaut, sumala sa gisulti sa usa ka opisyal sa humanan; apan, ang dautang batasan sa dili pagpamati sa tingog sa kaugalingong tanlag, sa kakulang sa pagtoo sa mga tawo nga hadool sa mga humanan ug ang dili pagpangayog pakitabang sa uban kon mahimo pa sa iyang kusog nga kaugalingon, kini maoy nakadaut kaniya. Ang iyang mga kabuban nagsenyas kaniya nga motugot na lamang, labi na gayud si Juanito Pelaez, ug dinani sa iyang dautang palad, namulong nga *conde, padre*, sa usa ka paningog nga himalasyon nga sama sa namulong sa in *manos tuas commendo spiritum meum*.

— *Concedo antecedentem*, gisumay sa magtutoon dala ang usa ka pahiyum nga kantalitahon; ergo, mahimo nako sa pagkiskis sa asogi sa usa ka samin nga bildo, ilisan siya sa usa ka tipik sa *bibingka*, ug aduna gihapon kitay usa ka salamin. Ha, unsa na? Ang batan-on mipasigpat sa mga nagsinyas kaniya ug sa pagkakitang niya nga sila wala maglihok ug wala manghibalo kon unsay ilang itubag, milandong sa iyang nawong ang landong sa usa ka masolob-ong pagmahay. *Deus meus, Deus mea, quare dere-Li-*

quiste me, nagkanayon ang iyang mga matang masolob-on, samtang ang iyang ngabil nagbagotbot: *linintikan!* Kawang lamang ang iyang pag-ubo, ang pag-inat sa dughan sa iyang sapot, motukod na man sa usa niya ka tiil, unya sa pikas, apan wala gayud siya makahunahuna sa igtutubag.

— Tan-awon ta, unsa may mahitabo? nangotana pag-usab ang magtutoon, nga daw nalipay kaayo sa gisangputan sa iyang mga katarungan.

— Ang *bibingka*, — mihunghung si Pelaez, ang *bibingka*.

— Hilum diha, kuwanggol, misinggit nga naglagut na ang alaut nga batan-on nga aron sa paggawas niadtong kalisud, makig-away na lamang.

— Amber, Juanito, kon makatubag ka ba sa pangotana, nangotana ang magtutoon kang Pelaez.

Si Pelaez, nga maoy usa sa iyang mga pinangga, mihinay-pagtindog, apan gisiko una si Placido Penitente, nga maoy sunod kaniya sa lista. Kadtong pagsikoha, sa ato pa:

Pamati ug tudloi ako!

— *Nego consequentiam*, Pari, — mitubag nga wala magduhaduha.

— Diay, na *probo consequentiam!* *Per te*, ang ibabaw nga hinlo mao ang ginganlan ug samin . . .

— *Nego suppositum*, misanta si Juanito, sa diha nga nakaalingat siya nga gibitad ang iyang amerikana.

— Unsa? *Per te* . . .

— *Nego!*

— *Ergo*, alang diay kanimo ang atua sa likod makausab sa tu-a sa atubangan?

— *Nego*, misinggit nga labi pang mainiton, kay nakabati siya nga gibitad ang iyang amerikana.

Si Placido, nga mao ang nagatudlo, migawi sa walay katahap sa kalaki nga ininsik: ang dili pagpasulod sa bisan kinsang langyaw, aron dili siya maulipon.

— Unsa, man lang diay ato?, nangotana ang magtutoon nga naglibug ang ulo, human motan-aw sa masupilon nga tinon-an; makausab kun dili makausab ang ipilit sa likod sa kahimtang sa atubangan?

Sa atubangan ning pangotana nga linakturay ug walayliko liko, sama sa usa ka *ultimatum*, si Juanito wala na makatubag, ug ang iyang amerikana wala na makasugyot bisan diyutay. Kawang lamang ang iyang amerikana wala pagsinyas kang Placido; si Placido nagduhaduha. Gipahimuslan ni Juanito ang usa ka higayon nga ang magtutoon mitan-aw sa usa ka tinon-an nga gatago sa pagkuha sa iyang sapin, nga huot kaayo kaniya, aron pagtunob sa tiil ni Placido ug pagsulti kaniya:

— Tudloi ako, dali na, tudloi ako . . .

— Maoy kalainan . . . Aray, pagka mananap mo kini, mi-singgit si Placido ug mitan-aw kang Juanito sa mga matang maligutguton, samtang gihikap ang iyang sapin nga sarol.

Ang magtutoon nakadungog sa singgit, nakakita sa duroha ug nakatag-an dayon sa ilang gibuhat.

— Oy, ikaw, kalag nga mananahi — gipamulongan — dili ikaw ang akong gipangotana, apan kay mahigugma ka man nga moluwas sa uban, amber luwasa ang imong kaugalingon, *salva te ipsum*, ug husaya kining nagubot.

Si P. Juanito milingkod nga malipayon ug aron sa pagpa-dayag sa iyang pasalamat, giwalwalan sa dila si Placido. Kini namula sa kaulaw, mitindog ug mihatag pamalibad nga dili hisabtan.

Gitan-aw sa makadyot ni Pari Millon si Placido, sama sa usa ka tawo nga naghinamhinam sa pagtan-aw sa usa ka lamian nga sud-an. Pagkanindot tingali nga pakaulawan kadtong bataa nga ambungan, nga kanunay nga maayog sapot, pinataas ang agtang ug malinaw ug panan-aw! Kadto maoy usa ka buhat sa kalooy, ug mao nga ang maloloy-on nga magtutoob nagabudlay sa tinuod, ug gihimo sa hinay ang pagpangotana:

— Ang basahon nag-ingon nga ang mga samin nga puthaw gihimo sa usa ka mabagang lata kun sa pagsakot ba sa nagkalinlain nga metal, tinuod kun dili?

— Maoy anaa sa basahon, pari . . .

— *Liberdixit ergo ita est*; dili ikaw makapagarbo sa pagsulti nga labi pang maantigo kay sa basahon . . . Human nag-ingon pa gayud nga ang mga samin nga bildo gihimo sa usa ka tipak nga bildo nga ang duha niya ka nawong hinlo kaayo, pinapitlan ang usa kanila sa usa ka tingga nga tinunaw, *nota bene*, usa ka tingga nga tinunaw . . . Tinuod kini?

—Kon maoy pulong sa basahon, pari . . .

—Ang tingga puthaw ba?

—Tingali, pari . . . maoy sulti sa basahon . . .

Tinuod, tinuod, ug ang pulong nga tinunaw sa ato pa sinaktan sa asugi, nga maoy usa ka kalainan sa puthaw. *Ergo*, ang usa ka samin nga bildo maoy usa ka samin nga puthaw, kun metal; *ergo* ang pagbahinbahin nagkalamukat; *ergo* ang pagbahin sayop, ergo . . . Unsaon man nimo paghatag katin-awan niini, esperitung mananahi?

Ug gipahimutang pag-ayo ang mga *ergo* ug ang mga *tu* sa taliwala sa hilabihang pagpalami, samtang nangihat ang iyang mata, sama sa nag-ingon nga: maayo ka na gayud nga pagkaluto!

—Sa ato pa . . . sa ato pa . . . nagkanayon si Placido.

—Sa ato pa, wala ikaw makasabut sa leksiyon, manunodlong inot nga bisan wala makasabut manudlo na hinoon sa uban!

Ang klasi wala mahinaway sa buhat sa magtutoon; hinonoa, daghan ang nahimuot ug nangatawa. Apan si Placido namahit sa iyang ngabil.

—Kinsay ngalan mo? nangotana ang magtutoon.

—Placido, — mitubag kini nga naglagut.

—Aha, Placido Penitente, apan maayo nga nganlan kag Placido Soplón kun Soplodo. Ako ikaw nga pahamtangan ug silot tungod sa imong pagpanudlo.

Ug malipayon niadtong pagbagaybagay niya sa mga pulong, gisugo si Placido sa paghatag sa leksiyon. Ang batan-on, tungod sa bag-ong nahitabo kaniya ug sa kantalita sa iyang magtutoon, nasayop katulo. Tungod niini, ang magtutoon nagyangoyango sa iyang ulo, gibasa ang lista sa mga tinon-an ug gihinay pagbasa ang mga ngalan.

—Palencia . . . Palomo . . . Panganiban . . . Pedraza . . .

—Palencia . . . Palomo . . . Panganiban . . . Pedraza . . . Pelado . . . Pelaez . . . Penitente, Placido, napulog lima ka adlaw nga wala motungha sa iyang kaugalingong kabubot-on.

Si Placido mibarog . . .

—Napulog lima, pari . . .

—Napulog lima ka adlaw nga wala motungha sa iyang kaugalingong kabubot-on; usa na lamay kulang aron ang imong ngalan mapapas.

—Napulog lima, napulog lima?, nagkanayon si Placido nga nalibug ang ulo; kaupat da ako nga wala makatungha, pari, ug kon ilakip karon, lima . . .

—Husito, husito, husito, senolia, mitubag ang magtutoon nga mitutok pag-ayo sa tinon-an sa ibabaw sa iyang antehos nga bula-wan. Miangkon ka nga wala ka makatunghag kalima, ug si Bathala da ang nahibalo kon mao ra ba kana. *Atqui*, sanglit dili man kanunay nga mobasa ako sa lista, ug sa matag pagbasa ko kon duna akoy hisakpan, butangan ko man ug lima ka laray, *ergo*, pila may lima ka taglima? ako sa nalimut ka na sa tabla sa pagpilo-pilo . . . Lima ka taglima?

—Kaluhaag lima . . .

—Husito, husito . . . Sa ingon niini, nakaganansiya ka pag napulo, kay katulo ka ra man nako hisakpi. Uy, kon hisakpan ko pa ikaw kanunay . . . Ug pila may tulo ka tagilma?

--Napulog lima . . .

—Napulog lima, pareho kamaron kon kangreho, gihipus sa magtutoon ang lista; kon masayop kag usa, *sulong! apuera de la fuerta!* Aha, ug karon usa ka badlis tungod sa wala pagka-hibalo sa leksiyon.

Gibalik pag-ukab ang lista, gipangita ang ngalan ug gibutangag badlis.

—Na, usa ka badlis, kay wala ka man pay lain . . .

—Apan, pari, misulti si Placido nga nagpugong sa iyang kaugalingon; kon ang imong kamahalan mobutag badlis mahitungod sa leksiyon, ang imong kamahalan kinahanglan mopapas sa badlis sa wala pagtungha ning adlaw.

Ang iyang kamahalan wala motubag; gibutang una ang badlis, gitan-aw ug gisid-ing pag-ayo — ang badlis kinahanglan anindotan — gipilo ang lista ug unya sa makantalitahon nga paninog nangotana:

—Aba, ngano man Nol?

—Kay dili masabut, pari, nga usa ka tawo dili motungha sa klasi ug unya dili maantigo sa leksiyon nianang aklaw. Ang imong kamahalan nag-ingon nga ang pagpahimutang ug dili pagpahimutang . . .

—Naku, *petapisiko pa, prematuro no mas!* Diay, dili diay masabut? *Sed patet experientia y contra experientiam negantem, filisibus est arguendum*, nakasabut ka? Ug wala ka makasabut, pilosopong walay ulo, nga mahimo sa pagsulod sa klasi ug dili paghibalo sa leksiyon? Kay gipakaingon mo ba nga ang dili pagtungha nagpaila sa kinaadman? Unsay ikasulti mo, pilosopo?

Kining katapusang pagbiaybiay mao ang katapusang tulo sa tubíg nga nakapuno sa baso. Si Placido, nga giila sa iyang mga kauban nga usa ka pilosopo, nabugtoan sa pailob, gilabay ang basahon, mitindog ug miatubang sa magtutoon, dungan ang pagsinggit:

—Igo na, Pari, igo na! Ang imong kamahalan makahimo sa pagbutang sa badlis nga imong gusto, apan wala kay katungod sa pagpakaulaw kanako. Pabilin dinhi sa imong eskuelahan; ako dili na maka-antus.

Ug sa walay pagpanamilit migula.

Ang tibook klasi nahikugang; kadtong wala pa igkita sukad masukad; kinsay magpalandong nga si Placido Penitente? . . . Ang magtutoon, nga hikalitan, namahit sa ngabil, samtang nagtan-aw kang Placido nga nagkalayo, nagyangoyango sa iyang ulo sama sa naglagut. Sa tingog nga nagkurog, gisugdan dayon ang wali mahitungod sa mao gihapong butang, ug karon labi pang madasigon ug maayong pagkasulti. Maoy gihisgutan ang nagsugod na nga pagkamahitas-on, ang pagwala pag-ila sa utang kabobot-on, ang pagka walay tahud sa mga labaw ug hataas nga katungdanan, ang diwa sa pagpalabilabi nga gisugod sa kasingkasing sa mga kabataan sa yawa, ang kakulang sa edukasyon, sa pamatasan ug uban pa. Ug unya gibiyabiay ang tinguha sa pipila ka mga *soplado* sa ilang mga magtutoon pinaagi sa pagtukod usa ka akademya sa kinatsila.

—Ha, ha . . . , nagkanayon; kadtong mga tawo nga kaniad-to lugos gani maantigong moingon nga si *padre, no padre*, buot karon magpakita nga sila maantigo pa kay sa mga giuban na lamang sa pagtudlo. Ang buot makakat-on, may akademya kun wala. Tingali kadto, kadto nga migula maoy usa sa mga tag-iya sa maong hunahuna! Intawon ang kinatsila kon sama kaniya ang tanang dumadapig! Asa man ninyo kuhaa ang panahon sa pag-adto sa akademya nga kulang man gani sa pagtuman sa iyang mga katungdanan sa klasi? Kami buot nga kamong tanan

makakat-on sa kinatsila, nga maantigo kamong molitok, aron dili mabuak ang bildo sa among mga dalunggan sa pagpamati sa inyong mga sayop, apan una sa tanan ang katungdanan, ipaulahi ang debosyon; paninguha una kamo sa inyong pagtoon una mo-toon sa kinatsila, ug unya sulod kamo sa pagkamagsusulat kon kana maoy inyong tinguha.

Ug nagpadayon sa pagsulti, hangtud nga mibagting ang lingganay ug nahuman ang klasi ug ang duha ka gatus ug katloan ug upat ka mga tinon-an, human mangadye, nang-gula nga labi pang walay hibangkaagan kay sa ilang pag-sulod, apan maayo ang ilang pagginhawa, sama sa nakapahulay sila sa pagpas-an sa usa ka butang mabug-at. Ang tag-sa-tag-sa kanila nakuhaan niadtong higayona usa ka takna sa ilang kinabuhi, nunot ang usa ka bahin sa kaulawan ug pagtamod sa kaugalingon, apan nagkadugang usab ang kaluya ug walay gugma sa pagtoon ug ang kaligutgut sulod sa kasingkasing. Human niini, kinsa pa kay nakasulti mahitungod sa kinaadman, pag-kamasalamaton sa mga utang buot nga nadawat ug uban pa?

De nobis, post hec, tristis sententia fertur!

Ug sa duha ka gatus ug katloan ug upat ka tinon-an, mao usab ang nahitabo sa libo ka mga tinon-an nga nag-una kanila, ug kon kining paagiha dili mausab, mao usab ang mahitabo sa magsunod kanila nga inay makakat-on, mahimo hinoon nga walay alamag, ug unya ang kadasig ug kakugi sa kabataan mahimong kaligutgut ug kataspok, sama sa mga balod sa dagat nga, tungod kay kasaktan ug lapok sa ubang dapit sa baybayon, makadalag daghang hugaw sa ngadtongadto. Apan, kadto nga sukad sa itaas nagtan-aw sa sangputan sa mga dautang buhat, kadto nga nagtimbang sa bili sa usa ka gutlo ug nagsugo sa iyang mga binuhat sa pag-uswag ug paghingpit; kadto, kon siya matarong, mangayo da unyag kahusayan sa angayan niya pangayoan kon ngano nga libo ka libo sa mga salabutan nabuhatan, ngano nga gipakaulawan ang libo ka libo ka mga bata tawo ug unsay hinungdan nga nausik uyamut ang panahon ug kabudlay. Ug kon ang gitudlo sa ebanghelyo matuod, pabayron da kadtong libo ka libo nga wala maantigong magbantay sa kahayag sa ilang salabutan ug sa katul-id sa ilang mga pagbati, sama sa usa ka agalon nga mosudya sa iyang sulogoon ngano nga nagpakita siyag kata-law diha nga siya gikawatan sa salapi nga iyang gitugyan ka-niya!

XIV

USA KA BALAY SA MGA TINON-AN

Angayan duawon ang balay nga gipuy-an ni Makaraig.

Daku, lu-ag, may duha hunta ang salog nga binutangan sa mga maanindot nga rehas, nahisama sa usa ka eskuelahan sa unang mga takna sa buntag ug usa ka dapit nga masaba sukad sa ika 10 ang takna. Sa mga takna nga ilingawlingaw sa mga nanagpuyo, sukad sa inigsulod sa haluag nga silong hangtud nga mo-abut sa taas, naghari ang katawa, ang talidhay, ang kalihok. Mga batan-on nga nagsininag manipis nga angay lamang sa balay nagdula sa *sipa*, nagbobalintong ug nagkapyotkapyot sa usa ka dinalidali nga pagbuhat nga balingtonganan: sa hagdanan ang walo kun siyam, mga token, mga kaw-it ug mga pisi, nanag-eskrima, apan dili tinuoray; ang mga bunal adto paingon sa bukobuko sa insik nga magbabaligyag mga ginhawa ug mga matamis. Gialirongan siya sa daghang mga bata, pagabunloton sa pinangko, hangyoon ang iyang baligya ug buhatan sa daghang binuang. Ang insik intawon mosiyagit, manumpa sa tanang sinultihan nga iyang hikatonan, lakip ang iya, mohilak na man, mokatawa, mopakilooy, apan mopahiyum kon ang iyang tanang gi buhat dili tuhoan sa mga batan-on.

—*Ah, malo esi . . . Vo cosiesia . . . no kilistiyano . . .*
IKAW LIMONO . . . salamahe . . . tuso-tusu, ug uban pa.

Pak, pok . . . walay sapayan! Molingi nga magpahiyom; kon ang iya lang bokoboko ang maigo sa bunal sa mga baston, dili manumbaling ug magpadayon sa iyang pagbaligya, igo lamang nga mosiyagit: *no jugalo, eh . . . no jugalo'*, apan kon maoy maigo ang gisudlan sa iyang mga baligya, na manumpa nga dili na mobalik, mamalikus; ang mga bata mosamot sa pagpalagot kaniya, apan kon makita nga gikapuyan ang insik sa binalikas, ug nabusog na sila sa *hopya*, liso sa pakwan nga parat, bayran nila dayon sa tanan nga ilang naka-on, ug niini ang insik molakaw

nga malipayon, magkatawa, ug mangidhat sa mata, ug giisip naman niya nga ilhanan sa pagpangga sa mga batan-on ang mga bunal nga iyang madawat, agig panamilit . . .

—*Huaya, homyal*

Mga konsiyerto sa piyano ug biyolin, sista ug akordiyon, magbanusbanus sa pagsangka sa mga ulisi sa mga nanag-istokada. Sa ibabaw sa usa ka lapad ug taas nga lamisa ang mga tinon-an sa Ateneo nanagsulat, naghimo sa ilang mga komposisyon, nagsulbad sa ilang mga gumonhap tupad sa mga nanagsulat sa ilang mga hinigugma, ginamit ang mga papil nga puno sa di-buho; ang usa nagsulat usa ka dula tupad sa usa ka nagbansaybansay sa paghuyop sa paluta, ug ang mga balak nangatawo nga gitaghuyan sukad sa sinugdan. Sa layo layo, ang mga dagku, mga tinon-an sa mga tag-as nang kinaadman, nga nanagmedyas ug medyas nga seda ug nagsapin binoldahan, nangalingaw sa pagpalagut sa mga gagmay, pinaagi sa paglusi sa ilang mga dalungan, nga namula na intawon sa linusi; ang duha kun tutulo kanila nagtabang ug gunit sa usa ka gamay nga bata, nga naghilak ug nagsinggit tungod kay bonloton ang koldon sa iyang kalsonsilyo: ang tinguha mao nga buot huboan . . . ug ang bata namatid ug naghilak. Sa usa ka lawak, ang upat ka tinon-an nag-alirong sa usa ka lamisa ug nagdula sa rebesino, nangatawa ug naghudyaka, sa taliwala sa kalagut sa usa nga kono buot magtoon sa iyang leksiyon, apan ang tinuod mao nga naghulat aron makabanus siya sa pagdula. usa ka tinon-an, misulod naghaharab, naglagut, midool sa lamisa:

—Pagka sugarol gayud ninyo!, nagkanayon. Buntag pagani ug nagsugal na kamo. Amber, tan-awon ta . . . Buang! sugali sa tres espada! . . .

Ug gisirhan ang iyang basahon ug misalmot sa sugal.

Nadungog ang mga singgit ug mga pokpok. May duha nga nag-away sa lawak nga silingan; usa ka tinon-an nga kimpang ug pikon ug usa ka alaut nga bag-o pang nahiabut gikan sa lalawigan. Kini, nga mao pay pagsugod sa pagtoon ug gitagaan sa usa ka basahon sa pilosopiya, nagbasa niini sa taas nga tingog nga pinalanay:

—*Gogito, ergo sum'*

Ang kimpang gipakaingon nga siya ang gibiyaybiy ug nahimangod, ang uban nanugok aron sa pag-ulang, apan ang matuod nilang tinguha mao ang pagtupo sa duroha, ug nahinayon ang sinumbagay.

Sa kan-anan, usa ka batan-on nga nakadala usa ka lata nga sardinas, usa ka botelya nga bino ug uban pang makaon gikan sa ilang lungsod, nanapit nga hapit na lamang namugos sa iyang mga kauban aron mosalo kaniya sa pagkaon, samtang ang iyang mga higala nagpadilidili usab. Ang uban nangaligo sa sotiya, nagsinabligay sa tubig ug nakalingaw sa mga nanan-aw.

Apan ang kasaba ug kaalingasa mianam ug kawala sa diha nga nagsugod pangabut ang mga bantugang tinon-an, nga gipanawag ni Makaraig, aron iyang sayran kon unsay gidangat sa akademya sa kinatsila. Si Isagani gidawat sa dakung kahinangop, ingon man usab ni Sandobal, nga maoy usa ka katsila nga nahi-anhi sa Manila kay nahimong kawani ug nga dinhi na magtapus sa iyang pagtoon ug nagpakita kanunay nga siya samag pagbati sa mga pilipinhon. Ang mga politika nga makaulang sa mga tawo nga lainlaig kaliwat mawagtang kon anaa sa eskuelahon, mao rag matunaw sa kainit sa kinaadman ug sa kabatan-on

Kay wala may mga Atenco ug mga pundokanan sa mga makainaadmanon, mga magsusulat ug mga politiko, si Sandobal magpahimulos sa tanang panagtigum aron pagbansaybansay sa iyang pagkamaayong mosulti, pinaagi sa paghimog mga pakigpulong mahitungod sa bisan unsang butanga, nga pagapakpakan sa iyang mga higalang mamati. Niadtong higayona ang gihisgutan mao ang pagtudlo sa kinatsila.

Sanglit si Makaraig wala pa moabut, ang mga pagbanabana maoy naghari.

— Unsa kahay nahitabo? Unsa kahay gimbut-an sa Heneral?

— Gidumili ang pananghid? Makadaug si Pari Irene? Nakadaug si Pari Sybila?

Mao kining mga pangotanaha ang diha sa tanang baba, mga pangotana nga si Makaraig day makatubag.

Sa mga batan-on nga didto, dihay mga maayog gipaabut, sama kang Isagani ug Sandobal, nga nagtoo nga gihatag ang pananghid ug naghisgut na sa pagpasalamat ug pagdalayeg sa Kagamhanan. mga paglaum kini nga makapikit kang Juanito Pelaez sa pagreklamo nga siya gayud ang may dakung pahat nga nahimo aron ang ilang hunahuna mosangput. Niining tanan, molingolingo si Pekson — usa ka batan-ong tambok nga lanog kaayog kinataw-anan — nga maghisgut sa mga panlimbasug sa ilang mga kaaway, nga si obispo A., si Pari N., ang Probinsiyal nga si C. gipangayoan bag tambag kun wala, ug nga mitambag ba sila kun wala nga ipanulod sa bilanggoan ang tanang sakop sa koponongan, balita kini nga nakahadlok kang Juanito Pelaez, nga nagkayongit:

—Yari, ayaw ako ninyo iapil . . .

Si Sandobal, tungod sa iyang pagka katsila ug pagka dili burong, nangisog:

—Apan, P . . . kana maoy pag-ila sa kadautan sa Heneral. Nahibalo na ako nga siya makiprayle, apan sa mga butang nga sama niini dili siya paluba sa mga prayle. Mahimo na ako nimong sultihan, Pekson, nganong mitoo ikaw nga ang Heneral walay hunahunang kaugalingon?

—Wala ako moingon niana, Sandobal, mitubag si Pekson nga sa iyang pagpahiyum nagpakita sa iyang bag-ang: alang kanako ang Heneral dunay iyang kaugalingong kabobot-on sa ato pa, ang kabobot-on sa tanan nga maabut sa iyang kamut.

Kana, tin-aw kaayo!

—Ha-la, tagaig tugot . . . Apan suginli ako sa usa ka buhat, usa ka buhat, misinggit si Sandobal; dili kita maglalis sa mga butang nga walay hinungdan, ug tan-awon ta ang mga buhat, mipadayon siya nga nangompas; Mga buhat, mga ginoo, mga buhat, kay ang uban mao lamay mga katahap nga dili ko nganlang *Filibustero*.

Si Pekson mikatawa sama sa usa ka bata ug mosanta:

—Anaa na, milugwa na ang Filibusterismo. Apan dili ba kita makalantugi nga dili modangop sa mga pasangil?

Si Sandobal mitutol, ug nangayog mga buhat dungan ang paghimog usa ka hamubong pakigpulong.

—Dili pa karon dugay may buroka dinhi ang pila ka mga lungsuranon batok sa pila ka prayle, ug ang Heneral nga ha-

lili mihukom, apan maoy iyang gipabuhat sa hukom ang Probinsiyal sa mga prayle nga nakakitag buroka, mitubag si Pekson.

Ug mibalik pagkatawa pag-ayo, sama sa naghisgut sa usa ka butang nga walay hinungdan. Mihatag siyag mga ngalan, mga adlaw ug nagsaad sa pagdala sa mga kalig-onan nga makagmatuod kon giunsa paghusay.

— Apan, unsay pasikaran, sultihiko ako, unsay pasikaran aron dili itugot ang usa ka butang nga makita sa mga mata nga dakug kapuslanan ug kinahanglan uyamut?, nangotana si Sandobal.

Si Pekson igo lamang nga gipakibo ang iyang abaga.

— Mahadlok sila nga mabungkag ang pagkahiusa sa yutang natawhan . . . mitubag sama sa usa ka kawani sa hukmanan nga magbasag usa ka “alegato”.

— Kana maoy dili masabut . . . Unsay labut sa paghiusa sa yutang natawhan sa mga lagda sa sintaksis?

— Ang atong inahang simbahan adunay iyang mga doktor . . . ambut, wala ako makasabut . . . tingali mahadlok sila nga makasabut kita unya sa mga balaod ug atong tumanon . . . Unsay mahitabo kaha sa Pilipinas sa adlaw nga magkasinabut kitang tanan?

Si Sandobal wala mahimuot sa lakaw sa panagsulti nga may sakot nga tiaw. Niadtong paglakata dili siya makakitag higa-yon sa paghimog usa ka maayong pakigpulong.

Ayaw gani isakbot sa tiawtiaw kining mga butanga, mi-ingon siya; kining mga butanga nagkinahanglang kaligdong.

Hesus, nga luwason ako niya sa pagtiaw kon anaay prayle nga mahiuban.

Apan, unsa man lagiy ilang pasikaran?

— Nga tungod kay ang mga klasi himoon man gayud sa gabii, mipadayon pagsulti si Pekson sa dakung kabugnaw sa buot, sama sa nagsulti sa mga butang nga hibaloan na; mahimo nga mao unyay sinugdan sa kahilayan sama sa nahitabo sa eskuelahan sa Malolos . . .

— Lain na usab kana? Kay ngano man dili ba hinoon magabii ang mga klasi sa Akademya sa dibuho, ug ang mga prosesyon ug ang mga nobena? . . .

— Makakuha sa kaligdong sa Unibersidad, nagpadayon ang tambok, sa walay panumbaling sa mga katarungan ni Sandobal.

— Puwes, unsaon, ta man! Ang Unibersidad kinahanglan sa mga tinon-an. Ug kon matinuod kana, unsa man diay nganlag Unibersidad? Usa ka eskuelahan diin walay makakat-on? Nagkatigum ba diay ang pila ka tawo, nga nagbansagon sa kinaadman ug kaalam, aron pagbutag mga kakulian sa pagkakat-on sa uban?

— Kay ang mga hunahuna ugod nga naggikan sa ubos isipon man nga maoy pagpadayag sa wala paghiangay . . .

— Ug ang mga hunahuna maggikan sa itaas, misugyot ang usa; anaa kanang “Escuela de Artes y Oficios”.

— Hinayhinay, mga ginoo, nagkanayon si Sandobal; ako dili makiprayle; hiilhan uyamut ang mga hunahuna kong mauswagon, apan ihatag ta kang Cesar ang kang Cesar. Nianang “Escuela de Artes y Oficios”, diin akoy usa sa mga mainitong dumadapig ug kansang pagkatukod akong yukboan ug ilhon nga maoy pagsubang sa unang banagbanag alang ning mga walay palad nga kapoloan, nianang eskuelahana maoy nangulo ang mga prayle . . .

— Kon ang iro sa nagtanum mga utanon, nga mao ra gi-
hapon, — misagbat si Pecson nga miputol pag-usab sa pakigpu-
long ni Sandobal.

— Uy!, P.!, nangisog si Sandobal nga nanuyo nga gisag-batan siya ug sa ingon niini naputol ang iyang pakigpulong; samtang wala kitay hibaloan nga dautan, lig-onon ta ang atong hunahuna, dili kita matahap sa kagawasan ug kaugalingnan sa Kagamhanan.

Ug gilayon naghimog maanindot nga pagdalayeg sa kagamhanan ug sa iyang mga maayong tinguha, ug tungod niini wala na siya putla ni Pecson.

— Ang kagamhanang Katsila, matud pa niya, naghatag kaninyo sa tanan walay gidumili kaninyo! Sa diha nga sa Espanya maoy nga naghari ang pamunoan sa kangitngit, mao usab ang inyong pamunoan dinhi; sa diha nga ang mga prayle naglukop pagtukod mga kombento sa among yuta, gilukop usab sa mga kombento ang ikatulong bahin sa Manila; sa naghari sa Espanya ang bitay, ang bitay mao usab ang gigamit dinhi sa inyo alang sa mga kriminal; kami mga katoliko ug gihimo usab kamo namo nga mga katoliko; sa nangahimo kaming mga

“escolastico”, mao usab kamo; sa usa ka pulong, mga ginoo, kami mohilak kon kamo naghilak, mag-antus kon kamo nag-antus; magsama ang atong mga alampuanan, ang atong mga Hukmanan, ang mga silot, ug makatarunganon usab nga tagaan kamo namo sa mga katungod nga among gitagamtam ug sa among mga kalipay.

Ug kay wala may misanta kaniya, ang iyang kadasig milabi hangtud nga misulti sa kaugmaon sa Pilipinas.

— Sumala sa akong giingon, mga ginoo, ang banagbanag ha-dool na; ang Espanya nagbukas sa sidlakan alang sa iyang hini-gugmang Pilipinas, ug ang panahon nag-anam ug kabalhin, ug nahibalo ako mga gihimo dinhi labaw pa sa gihunahuna. Ka-nang Kagamhanan nga matud pa ninyo nagpanuko ug walay kaugalingong kabobot-on, maayo nga atong dasigon pinaagi sa atong pagsalig, nga ipakita nga kita nagpaabut kaniya; pahinum-duman ta siya pinaagi sa atong panlihok (kon mahikalimot, bu-tang nga wala pa paabuta) nga kita milaum sa iyang mga ma-ayong tinguha ug nga dili maayong paluba sa laing tinguha, ga-was sa paghatag katarungan ug ang kaayuhan sa tanan. Dili mga ginoo, — mipadayon siya sama sa usa nga naghimong pakikig-pulong, dili kita angayan mosugot nga ning butanga adunay lain nga pangayoag pakitambag, kay kini nagpaila nga gipasagdan lamang ang tanan; ang inyong gihimo hangtud karon sulondon uyamat, wala kamo maggawig mga hiwing paagi ug wala usab kamo magpanuko; miatubang kamo kaniya sa laktud ug walay kutikuti, ug ang mga katarungan nga inyong gipahayag tul-id kaayo; ang inyong tinguha mao ang pagtabang sa mga magtu-toon sa unang mga tuig ug paghatag kasayon sa pagkakato-on sa pila ka gatus ka tinon-an nga nagpuno sa mga klasi ug nga dili maatiman sa usa lamang ka magtutoon. Kon hangtud karon ang inyong gipangayo wala pa kahukmi, walay laing hinungdan kon dili, tungod sa inyong nang hibaloan, nagtiponpon ang mga bulohaton; apan nagpaabut ako nga kamo nakadaug na, ug nga kining pagpatawag ni Makaraig maoy tinguha ang pagpahibalo kaninyo sa pagdaug, ug ugma makita ta nga ang ganti sa atong mga panlimbasug, nga mao ang pagpasalamat sa tibook lungsod, ug kinsay nahibalo, mga ginoo, kon ang Kagamhanan mangayo bag ganti alang kaninyo, tungod sa inyong nabuhat alang sa yu-tang natawhan!

Nabati ang masipang pakpak; ang tanan nagtoo na sa kada-ugan ug kadaghanan sa ganti.

—Nga angay hibaloan, mga ginoo, matud pa ni Juanito, nga usa sa mga unang nagmugna.

Apan si Pecson wala takdi sa kadasig.

—Dili ako motoo hangtud nga makita ko ang mga ganti sa akong paa, — miingon.

Apan, maayo gani nga, tungod sa kagahub, wala makadungog si Pelaez. Sa diha nga nahilum na, si Pecson misulti:

—Maayo, maayo, maayo . . . apan pananglitan . . . ang Heneral nagpatambag pa, ug unya human magpakitambag, magdumili sa atong gipangayo?

Ang pananglitan nakapabugnaw sa tanan.

Ang tanan mitan-aw kang Sandobal ug kini namula . . .

—Kon mao kana . . .

—Kon mao kana?

—Kon mao kana, misinggit si Sandobal nga wala pa kawad-i sa kadasig tungod sa mga pakpak nga iyang nadawat bag-o pa, kon mao kana, sanglit sa mga sinulat ug mga pinatik gisangyaw niya ang iyang paghigugma ug pagpaninguha nga kamo makat-on, ug unya iya kamong babagan ug siya magdumili sa inyong mga panlimbasug wala mausik, nga nikuha siya sa iyang tatakuban ug hagiton kamo!

—Mabuhi, mabuhi, naninggit nga madasigon ang uban.

—Mabuhi si Sandobal . . . Mabuhi siya tungod sa hagit . . .

—Nga hagiton kita misagbat si Pecson nga maduhaduhaon, ug unya?

Si Sandobal nahiurok sa taliwala sa iyang pagdaug, apan gumikan sa kaabtik nga kaugalingon sa iyang kaliwat ug sa iyang dugo sa pagkamamulong, hiulian dayon.

—Unya?, nangotana siya; unya kon walay pilipinhon nga modawat sa hagit, ako, si Sandobal, sa ngalan sa Espanya, dawaton ko ang hagit, kay kanang paagiha maoy usa ka pahimakak sa mga maayong tinguha sa Espanya alang sa iyang mga lalawigan, ug kay alang kanako ang maghimo sa ingon niana wala magtuman sa iyang katungdanan ug dili angay sa panalipod sa Espanya ug sa mga lungsoranong Katsila!

Ang kahinangop sa mga namati miabut sa salimoang. Si Sandobal gigakus ni Isagani, ug unya kini gisunod sa uban; gi-

hisgutan ang yutang natawhan, paghiusa, panagigsoonay, ug uban; ang mga pilipinhon nagkanayon nga kon pulos pa mga Sandobal ang mga katsila, ang tanan unta mahimong mga Sandobal dinhi sa Pilipinas; ang mga mata ni Sandobal ningsiga, ug sarang ta katuhoan nga kon niadtong higayona may nadawat pang hagit, si Sandobal tingali mingkabayo dayon sa bisan unsang kabayoa aron pagpakamatay alang sa Pilipinas. Mao ray tingog ang tubig nga bugnaw nga si Pecson:

—Maayo, maayo kaayo, Sandobal; ako usab makaingon niana kon ako katsila pa sama kanimo. apan kay dili man, ako pay nagsulti sa katunga sa imong gisulti, tingali ikaw usab makaingalan kanako nga pilibustiero.

Si Sandobal misugod na usab sa usa ka laing pakigpulong nga puno sa pamalibad, ugaling giputol siya:

—Maglipay kita, mga higala, maglipay kita! Pagdaug!, misinggit niadtong higayona ang usa ka batan-on nga migakus sa tanan.

—Maglipay kita! Mabuhi ang Pinolongang kinatsila!

—Usa ka masipang pakpak maoy mitubag sa balita; ang tanan naggakus; ang tanan kahilakon. Si Pecson da ang wala madani niadtong kadasig ug igo lamang nga mipahiyum nga puno gihapon sa pagduhaduha.

Kadtong misulod nga nagdala sa balita mao si Makaraig, ang batan-on, nga nangulo niadtong kalihokana.

Kining tinon-ana nag-abang niadtong balaya, alang da gayud kaniya, duha ka lawak nga maayong pagkadayandayan, nagsuhol siyag binatonan ug kotsiro alang da gayud kaniya, duha ka lawak nga maayong pagkadayandayan, nagsuhol siyag binatonan ug kotsiro alang sa iyang sakyanan ug mga kabayo. Ambungan ang iyang panagway, mahinayon, pusterawo ug sapi-an kaayo. Bisan gatoon siya sa pagka manlalaban aron lamang makabaton siyag titulo, naila sa iyang pagka kuggihan, ug sa mga lantugi dili siya maiwit sulod sa Unibersidad. Mahitungod sa mga hunahunang bag-o ug mauswagon wala siya maiwit; tungod kay siya adunahan makapalit siya sa tanang mga basahon ug mantalaan nga gitugot sa mga ponoan. Tungod ning iyang kinaiya, dungagan sa iyang kaisog, dungagan sa mga pagdaug nga iyang nakab-ut sa batan-on pa kaayo siya, ug sa iyang batasan nga matinahuron ug malumo, dili nato kahibudngan nga tamdon

siya sa iyang mga kauban, ug nga siya ang matudlo aron pagpangulo sa ilang pagpangayo nga ikatugot ang pagtudlo sa pinolongang kinatsila.

Sa mihupas na ang unang pagpahungaw sa kalipay, nga sa mga batan-on kanunay gayud nga mahimong mainiton ug madasigon, tungod ba kaha kay kana alang kanila ang tanang butang sa kalibutan matahum, nagpakisayud sila sa gisangputan.

— Karong buntag nakigkita ako kang Pari Irene, misulti si Makaraig nga daw nagpanagana nga adunay makadungog.

— Mabuhi si Pari Irene, — misinggit ang usa ka tinon-an nga madasigon uyamut.

— Si Pari Irene, nagpadayon si Makaraig — misugilon kanako sa tanang nahitabo sa Los Baños. Milungtag usa ka semana ang panaglantugi didto, siya maoy milaban sa atong tinguha batok sa tanan, batok kang pari Sibyla, Pari Hernandez, Pari Salvi, ang Heneral, ang ikaduhang Kabo, ang alahero nga si Simoun . . .

— Ang alahero nga si Simoun! misagbat ang usa, apan unsay labut nianang hudiyoha sa mga butang sa atong lungsod:

Ug kita nga naghimong adunahan kaniya kay mopalit sa . . .

— Hilum, miingon ang usa, nga buot masayud pagdali kon giunsa ni Pari Irene pagdaug batok sa mga dagkung kaaway.

— Dihay mga dagkung kawani nga mibatok sa atong hunahuna, sama sa Direktor sa Administrasyon, sa Gobernador Sibil, si insik Kiroga . . .

— Si Insik Kiroga! Ang bugaw sa mga . . .

— Hilum diha!

Sa katapusan, mipadayon si Makaraig, lup-itan na lamang unta ang atong pangayo ug pakatulgon sa pila ka bulan, apan si Pari Irene nahinumdom sa Comision Superior de Instruccion Primaria ug gipangayo niya nga, sanglit ang gipangayo may kalabutan man sa pagtudlo sa pinolongang kinatsila, nga isang-at didto ang atong pangayo, aron maoy magpahayag sa angay pagabuhaton . . .

Apan kanang Komisyona dugay nang wala maglihok, mitubag si Pekson.

— Mao usab kana ang gitubag nila kang Pari Irene, nagpadayon si Makaraig, apan siya miingon nga kadtong higayona ma-

ayong pahimuslan aron pagbuhi sa maong komisyon, ug kay diha man si Don Custodio, usa sa mga bokal, gipangayo nga magtudlo dihadhiha ug usa ka Komisyon, ug kay hibaloan man ang kaabtik ni Don Custodio, gitudlo siya nga maoy pabuhaton sa hukom, ug karon ang atong pangayo atua sa iyang mga kamut. Si Don Custodio nagsaad nga iyang ipakanaog ang hukom sulod ning bulana.

—Mabuhi si Don Custodio!

—Ug unya kon si Don Custodio mosupak?, nangotana si Pecson.

Wala kana nila mahunahuna, sa ilang kadasig sa paghibalo nga ang pangayo dili lugpitan. Ang tanan mitan-aw kang Makaraig aron pagpangotana kon unsay angay buhaton.

—Kini maoy among gisulti kang Pari Irene, mipadayon si Makaraig, apan si Pari Irene mikatawa ug miingon kanako: Daku na kita kaayog nadaug, atong nakab-ut nga kining butanga mahisubay sa dalan sa kahusayan, ug ang atong kaaway napilit sa pagsukol . . . kon mahimo nato nga si Don Custodio mosunod sa iyang mga binag-ong hunahuna ug modapig kanato, nadaug ta na ang buroka; ang Heneral walay gidapigan.

Si Makaraig mihunong.

—Unsaon ta paghimo aron si Don Custodio modapig? nangotana ang usa.

Si Pari Irene nagtudlo kanakog duha ka paagi . . .

—Si Insik Kiroga, misagbat ang usa.

—Dili. Si Kiroga dili pamation . . .

—Usa ka maayong gasa!

—Labi pang dili maayo. Si Don Custodio nabantug nga dili pahaylo.

—Ah, nahibalo na ako . . . misagbat si Pecson nga dili pahaylo.

—Ah, nahibalo na ako . . . misagbat si Pecson nga nakatawa; si Pipay, ang baylarina.

—Tuod, si Pipay, ang baylarina, midason ang uban.

Kini si Pipay maoy usa ka maanyag nga babaye, nga kono higala kaayo ni Don Custodio; kaniya modangop ang mga kontratista, ang mga kawani ug ang mga burokinto kon duna silay

gikinahanglan sa nabantug ng konsehal. Si Juanito Pelaez, nga higala usab sa baylarina, mitanyag nga siya maoy mosulti niini, apan si Isagani milingolingo ug miingon nga igo na kaayo nga midangop na sila kang Pipay.

— Tan-awon ta ang laing paagi..

— Ang usa ka paagi mao ang pag-adto sa manlalaban nga magtatambag ni Don Custodio, nga si G. Pasta, ang orakulo nga kang kinsang atubangan si Don Custodio, dili molalis.

— Kana maoy labing maayo, miingon si Isagani; si G. Pasta maoy usa ka pilipinhon, ug nakauban sa klasi sa akong oyoan. Apan, unsaon pagdool niini?

— Anaa diha ang *quid*, mitubag si Makaraig, nga mitutok kang Isagani; si G. Pasta adunay usa ka baylarina . . . dili diay, usa ka mamumolda . . .

Si Isagani mibalik paglingolingo sa ulo. — Ayaw gani diha pagasantolon kaayo, giingon siya ni Pelaez; ang tinguha makaluwas sa mga paagi. Ako nakaila sa mamumolda, si Matea, adunay boldahanan diin nagtrabajo ang daghang mga dalaga . . .

— Dili, mga ginoo, misagbat si Isagani; unahon ta paggamit ang mga paagi nga tarong . . . Moadto ako sa balay ni G. Pasta ug unya kon wala akoy mahimo, mahimo, na ninyo pagdool sa mga baylarina ug mga mamumolda.

Miuyon ang tanan, ug gikasabutan nga si Isagani mosulti niadtong adlaw dayon kang G. Pasta, ug inigkahapon mohatag siyang kasayuran sa iyang nahimo sa iyang nahimo sa iyang mga kauban sa Unibersidad.

SI GINOO PASTA

Si Isagani miadto sa balay sa manlalaban, nga maoy usa ka tawong bantugan ug manggialamon sa Manila, nga kanunay nga dangpan sa mga prayle kon mahimutang sila sa kalisdanan. Naghulat ug kadyot ang batan-on tungod kay daghan man siyag tinabangan, apan sa katapusan nakasulod siya sa Bupete, nga maoy ingalan sa buhatan sa mga manlalaban sa Pilipinas.

Gidawat siya sa manlalaban nga miigham ug diyutay ug unya mipasigpat kaniya, gikan sa tiil ngadto sa ulo; wala motindog ug wala siya palingkora uga nagpadayon lang pagsulat. Si Isagani nakakitag higayon sa pagtutok ug pagtuon pag-ayo sa iyang lihok. Ang manlalaban natigulang pag-ayo, ug hapit ang tibook niyang ulo naupaw na ug napuno sa uban. Ang iyang panagway maaslum ug dili matinagdanon.

Sa buhaton naghari ang kahilom; mao ray madungog ang hongihong sa mga kawani kun sa mga tinon-an nga nagbansay-bansay nga didto sa luyong lawak; ang ilang mga dagang nagkag't, sama sa nakig-away sa papil.

Sa katapusan, ang manlalaban nakahuman sa iyang pagsulat, gibiyaan ang dagang, mihangad, ug sa pagkaila niya sa batan-on, ang iyang nawong mihayag ug gitunol ang iyang kamut aron sa paglamano . . .

Unsa na, Iti? . . . Apan lingkod . . . ug pasayloa ako, wala ako mahibalo nga ikaw diay . . . Komusta ang imong oyoan?

Si Isagani nalipay ug gitugkag kadasig. Gisuginlan niya sa laktud nahitabo, apan iyang gipanid-an pag-ayo ang panagway sa manlalaban samtang kini namati kaniya. Si G. Pasta, sa sinugdananaminaw pag-ayo, ug bisan nahibalo na siya sa pangayo sa mga tinon-an, nagpinosong aron ingnon nga wala siyay labut niadtong binata, apan sa diha nga nakamatngon siya kon unsay gipaabut kaniya sa mga batan-on, ug sa pagkadungog niya nga mao diay gihisgutan ang Rektor Luyoluyo, ang mga prayle, Ka-

pitan Heneral, ug uban pa, midag-um ang iyang nawong ug sa katapusan misulti:

—Kini maoy usa ka yuta sa mga hunahuna . . . apan, padayon, padayon . . .

Si Isagani wala mausab. Misulti siya sa hukom nga gipaabut ug nagpahayag siya sa paglaum sa mga Batan-on nga siya, si G. Pasta, motabang sa ilang mga tinguha, kon si Don Custodio mangayo kaniyang pakitambag, sumala sa ilang gituhoan. Si Isagani wala mangahas sa pag-iingon nga *patambagan*, kay nakaalinggat siya nga ang manlalaban nagyam-id.

Apan si G. Pasta may hunahuna na diay nga daan, ug mao nga dili siya magilabut niadtong butanga. Siya nahibalo sa tanang naghitabo sa Los Baños, nahibalo siya nga may duha ka pundok ug nga si Pari Irene dili kay mao ra ang milaban sa mga batan-on ug nga dili mao siya ang nangayo nga iduso sa Comision de Instruccion Primaria. Si Pari Irene, si Pari Fernandez, ang *Konesa*, usa ka magpapatigayon nga nagpaabut nga makabaligya siyang mga galamiton alang sa bag-ong Akademya, ug ang taas nga Kawani nga naghisgut sa daghang mga kasugoan sa kagamihanan modaug na unta, apan si Pari Sibyla nahinumdom sa *Comision Superior*. Kining tanang nahitabo nahipatik sa panumdoman sa bantugang manlalaban, ug mao kadtoy hinungdan nga sa pagkahuman nag sulti ni Isagani, buot kini niya libuggon, aron paghisgut sa laing butang.

—Oh!, miingon siya nga nagpabudlot sa iyang ngabil ug nangawot sa iyang upaw nga ulo; walay makadaug kanako sa paghigugma ning yutaa ug sa iyang mga hunahuna sa pag-uswag. Apan . . . dili ako makapasalig . . . ambut kon ikaw nasayud sa akong kahimtang . . . daghan kaayo akog mga kabilingan . . . kinahanglan nga ako dili magpatakag dasmag . . . malisud kaayo.

Ang manlalaban buot libugon ang batan-on sa mga mahal nga pulong ug nagsugod nag sulti sa mga balaod, mga kasugoan, ug hilabihan na kaayo kataas sa iyang sulti, nga inay makalibug siya sa batan-on, siya na hinoon ang nasulod sa usa ka kahimtang diin ang paggula malisud na.

—Dili ikaw namo ibutang sa kalisud, mitubag si Isagani sa dakung kabugnaw sa buot; nga luwason kami ni Bathala sa paghatag kalisud sa mga tawo nga giila namo nga mapuslanon uya-

mut alang sa mga pilipinhon. Apan, bisan dili ako batid kaayo sa mga balaod, sa mga kasugoan ug mga lagda nga gisunod ning atong yuta, dili ako makatoo nga adunay kalisud nga moabut kon kita motabang sa mga halandong tinguha sa Kagamhanan, sa paghatag sa maayong pagpasabut sa iyang mga kasugoan; ang inyong tuyo ug ang amo magsama, ug mao ray may kalainan; ang mga paagi.

Ang manlalaban mipahiyom; ang batan-on napayudyud sa laing dapit, ug didto niadtong dapita siya libugon niya, ug, nagsugod na man gani sa pagkalibug.

— Anaa diha ang *quid*, matud pa sa kadaghanan; dayag na lamang nga dalaygon ang pagtabang sa Kagamhanan kon ang pagtabang gihimo sa dakung pagpaubos, pinaagi sa pagsunod sa iyang mga gimbut-an sa matarong tinguha sa mga balaod nga wala mahisupak sa matul-id nga pagtoo sa mga namunoan ug wala usab mosuhi sa karaan ug nabatasan nang panghunahuna sa mga tawo nga naghupot sa kapalaran sa mga lungsuranon nga mao ang gitawag ug kaponongan. Ug tungod niini, maoy usa ka sala ug angayan silotan, kay nakalapas man sa hataas nga hunahuna sa kagamhanan ug maoy usa ka pagsupak sa iyang mga gimbut-an, bisan pa kining hunahuna labing maayo kay sa mga ponoan, kay ang mga buhat nga sama niini makasamad man sa dungog sa kagamhanan, nga maoy malig-ong sandiganan sa dungog sa kagamhanan, nga maoy malig-ong sandiganan sa tanang mga pamunoan sa mga lungsod nga dili gawas.

Ug ang tigulang manlalaban, sa iyang pagtoo nga kadtong iyang pakigpulong nakatarantar na kang Isagani, mipahimutang pag-ayo sa iyang lingkoranan, puno sa kaligdong, apan nagkatawa sa ilalum sa iyang kaugalingon.

Apan si Isagani mitubag:

— Gipakaingon ko kadto nga ang mga Kagamhanan mangitag mga sukaranan nga labi pang malig-on kon dunay maghulga kanila . . . Ang sukaranan sa dungog sa mga kagamhanan sa mga kolonya mao ang labing mahuyang, kay wala man manukad kanila kon dili sa maayo lamang kabobot-on sa mga lungsuranon, samtang sila moila pa . . . Gipakaingon ko kadto nga ang Kata-rungan labi pang malig-ong sukaranan.

Ang manlalaban nahinganga; unsa? kadtong batan-ona mangahas sa pagtubag kaniya, sa pagpakiglantugi kaniya, kang Ginoo

Pasta? Wala pa diay siya malibug sa iyang mga halawom mga hunahuna.

— Batan-on, biyai kanang mga hunahuna kay makadaut, mi-
ingon ang manlalaban nunot ang pagpangompas. Ang akong
buot isulti kanimo mao pasagdan lang nato ang Kagamhanan.

— Ang mga Kagamhanan gitukod alang sa kaayuhan sa mga
lungsod, ug aron pagtuman sa hinopit ning ilang katungdanan
kinahanglan nga magsunodsunod sila sa mga hunahuna sa mga
lungsuranon, nga mao ang nahibalo sa ilang mga hunahuna sa
mga lungsaranon, nga mao ang nahibalo sa ilang kinahanglan.

— Ang mga ponoan mga lungsuranon usab ug mga maki-
naadmanon.

— Apan, sanglit sila mga tawo, makahimo silag mga sayop,
ug dili nila angayan isalikway ang mga hunahuna sa uban.

— Mosalig kita kanila; sila mohatag sa tanan.

— Adunay usa ka sanglitanan nga nag-ingon: nga ang dili
mohilak dili makasuso. Ang dili pangayoon, dili ihatag.

— Sayop kana!, mitubag ang manlalaban nga mikatawa nga
mabiaybiayon; sa kagamhanan, bali kanang imong gituhoan.

Apan mikalit sa paghunong, nakahunahuna tingali nga siya
nasayop ug buot bakwion:

— Ang Kagamhanan naghatag kanatog mga butang nga wala
nato pangayoa nagpaila nga dunay nakulang ug tungod niini wa-
la matuman ang katungdanan . . . ang pagsugyot kaniyag usa
ka paagi, ang pag-agak kaniya, bisan dili na ang pagsupak, maoy
pagtoo nga siya makadaut sa mga ponoan sa mga kolonya . . .
Ang kadahanan wala mahibalo, dili makasabut, dili buot maka-
sabut, sa kangil-ad sa pagpangayo . . . sa pagkamasupilon nianang
hunahuna . . .

Pasayloa ako, gisanta siya ni Isagani, nga naglagut sa mga
katarungan nga gihatag kaniya sa manlalaban; kon sa mga pa-
agi nga sulod sa balaod, ang usa ka lungsod may pangayoon
sa Kagamhanan, kana nagpaila nga nagtoo siya nga kining ka-
gamhanan maayo ug andam sa paghatag sa iyang gipangayo kon
kini nga makaayo kaniya, ug kining buhata unta, inay makasuko
kaniya, makalipay unta hinoon; mangayo kita sa atong inahan,
dili sa atong inaina. Ang Kagamhanan, sa akong ubos nga ka-
isipan, dili maoy usa ka binuhat nga makagagahum nga maka-

kita sa tanan ug nga makapanagana sa tanan, ug bisan tugutan ta pa nga makahimo siya niini, dili angayan manuyo, kay anaa tan-awa ang simbahan dili ba kanunay lamang nga nangayo ug nangayo kang Bathala nga nakakita ug nahibalo sa tanan, ug bisan ikaw mangayo ug daghan uyamut sa mga hukmanan nianang kagamhanan, ug bisan pa niini, si Bathala ug ang mga Hukmanan wala pa mangasuko hangtud karon. Anaa sa tanlag sa tanan nga ang Kagamhanan, tungod kay tinukod sa mga tawo, nagkinahanglan sa pagtabang sa uban, nagkinahanglan nga ipakita ug ipabati kaniya ang tinuod nga kahimtang sa mga tawo. Bisan ikaw wala motoo nga makatarunganon ang imong pagsupak; ikaw nahibalo nga maoy usa ka Kagamhanan nga malupigon ug mabangis kadto nga, aron lamang pagpakita sa iyang gahum, magdumili sa tanan ipangayo kaniya, gumikan sa kahadlok kun sa kakulang sa pagsalig, ug nga ang mga lungsod da nga linupigan ug ulipon ang nagtoo nga wala silay katungod sa pagpangayo bisan unsa. Usa ka lungsod nga nagdumot sa iyang Kagamhanan walay laing mapangayo kon dili nga iyang mga ponoan mobiya sa gahum.

Ang tigulang nga manlalaban naglingolingo lamang, nagpaila sa iyang wala pag-uyon; mohikap sa iyang ulong upaw; human, sa usa ka paningog nga maloloy-on, mitubag:

—Hm. mangil-ad kanang mga hunahunaa! Mangil-ad kanang mga pagtulon-ana! Maila gayud nga ikaw batan-on pa ug walay hibangkaagan sa mga butang sa kinabuhi. Tan-awa kon unsay nahitabo sa mga batan-on nga atua sa Madrid nga nangayo daghang mga kausaban; sila gituhoan nga mga Filibustero; kadaghanan kanila mahadlok nga mopauli, ug tan-awon ta ra, unsa may ilang gipangayo. Mga butang balaanon, karaan ug hiba-loan na sa tanan . . . Apan adunay mga butang nga dili ko ikapahimangno kanimo, kay malisud kaayo . . . tan-awa . . . itug-an ko kanimo nga adunay daghang mga katarungan, gawas sa giasoy ko na, ngano nga ang usa ka Kagamhanan modumili sa mga tinguha sa usa ka lungsod . . . dili . . . mahimo nga mahitabo nga ikahibalag nato ang mga ponoan nga andakan ug katawan . . . apan daghan pa gayud ang mga katarungan . . . bisan ang gipangayo makatarunganon uyamut . . . ang mga Kagamhanan lain-lain kahimtang . . .

Ug ang tigulang nagpanuko, mitotok kang Isagani, ug unya, human mohimog usa ka paglaraw, namaspas sa iyang kamut sama sa nagbugaw sa iyang mga hunahuna.

—Natag-an ko ang buot mo isulti, mipadayon si Isagani, nga nagpakitag pahiyum nga masolob-on; ikaw buot sa usa ka Kagamhanan sama sa gisunod sa mga kolonya, tungod ky kini puno man sa mga apan ug walay malig-ong pasikaran . . .

—Dili, dili, kana dili! misagbat sa pagdali ang tigulang, dili, ang isulti ko unta . . . apan hain ang akong anteohos?

—Anaa sa imong atubangan, mitubag si Isagani . . .

Si G. Pasta nanganteohos, nagbasabasa sa usa ka papil, ug sa pagkamatngon niya nga ang baton-on naghulat, miingon:

—Ako aduna untay isulti . . . isulti ko unta nga, apan nali-mot na ako . . . Ikaw, tungod sa imong pagka abtik, misanta kanako . . . dili kayo hinungdanon . . . Kon nahibalo ka pa kon unsa ang ania sa akong ulo . . . daghan kaayo akog mga bulo-haton . . .

Si Isagani nakasabut nga papaulion na siya.

—Sa ingon niini, miingon nga mitindog, kami . . .

—Ah ang maayo ninyong buhaton mao ang pagsalig sa Kagamhanan; siya maantigong mosulbad niini . . . Ikaw mi-ingon nga ang ikaduhang pangulo sa unibersidad dili uyon pag-tudlo sa kinatsila . . . Tingalig dili lamang uyon sa paagi sa pagtudlo. Nadungog nga ang Rektor nga umaabut nagdalag ka-usaban sa pagtudlo . . . hulat una kamo sa makadyot, tagaig pana-hon ang panahon, pagtoon kamo kay eksamen hapit na moabut, ug yati ikaw nga maayo nang mosulti sa kinatsila ug larino na kaayong molitok, ngano pa man nga mangitag sakit sa u'lo? unsa may imo pang makuha kon itudlo ang kinatsila? Ako naniguro nga si Pari Florentino sama kanakog hunahuna . . . Ipanga-musta ako kaniya . . .

—Ang akong oyoan, mitubag si Isagani, nagtambag kanunay kanako nga hunahunaon ko ang uban sama sa paghunahuna ko sa akong kaugalingon . . . wala ako moanhi alang kanako; mi-anhi ako sa ngalan niadtong nahimutang sa walay pulos nga pagkabutang.

Dakung sayop kana! mga maghimo sa ila sa imong gihimo, nga pug-on nila ang ilang utok sa pagtoon ug nga mangaupaw ang ilang ulo sama sa ako, aron sa pagsag-ulo sa akong mga lek-

siyon . . . Ug ako nagtoo nga kon ikaw makasulti karon sa kinatsila, kana tungod kay nagtoon ka; ikaw dili taga Manila ug dili usab anak sa mga katsila. Na, nga magtoon sila sama kanimo, ug sama sa akong gibuhat . . . Ako nahimong binatonan sa tanang mga prayle, gikutaw ko silag sikwati, apan samtang nagkupot ako sa batirol sa usa ka kamut, ang usa ka kamut nako nagkupot sa gramatika, nagtoon ako, ug salamat kang Bathala, ako wala magkinahanglag magtutoon, mga akademya ug panaghid sa Kagamhanan . . . Tuhoi ako; ang buot magtoon, makaton ug makahibalo pa gayud . . .

— Apan, pila ra man ang mahigugmang motoon ug makakat-on sama kanimo? Usa tingali sa napulo ka libo!

— Ps! Nganong daghanon man?, mitubag ang tigulang nga mipakibo sa abaga. Daghan na uyamut ang mga manlalaban ug mosulod na gani ang uban sa pagka kawani . . . Mga mananambal? Mga bukton, ginoo, mga bukton mao ang gikinahanglan alang sa atong kaumahan!

Si Isagani nakasabut nga nag-usik lamang siya sa panahon, apan mitubag pa gayud.

— Tingali, mitubag siya; daghan na ang mga mananambal ug mga manlalaban; apan wala sila magsobra, kay adunay daghang mga lungsod nga wala bisan usa, ug kon nagsobra ang gidaghanon, wala magsobra ang mga kasaligan. Ug, sanglit dili man nato kapunggan nga ang mga batan-on motoon, kay dinhi wala man usay laing katun-an, ngano man nga dili ta biyaan ug matuman ang ilang kabobot-on? Ug kon tungod kay dili maayo ang pagtudlo, dili nato kapunggan nga daghan ang mahimong mga manlalaban ug mananambal, ngano man nga dili nato paninguhaon nga makabaton kitag mga maayo? Ug bisan pag maoy tinguha ang paghimo ning kapopod-an nga usa ka lungsod sa mga mag-ooma ug mamomoo, dili makadaut ang paghatag kanilag kahibalo, aron mouswag ang ilang kahimtang ug makasabut sila sa daghang mga butang nga karon wala nila hisabi.

— Bah, bah!, mitubag ang manlalaban nga nagompas; aron ang usa ka tawo mahimong maayong mag-ooma, wala niya kinahanglana ang daghang retorika. Mga damgo mga mithi . . . Na, buot ka mamati ug usa ka tambag?

Ug mitindog ug gibutang ang iyang usa ka kamut sa abaga sa batan-on:

— Ako ikaw nga tagaan ug usa ug maayo kaayo, kay nakita ko nga igmat kag salabutan ug kining tambaga dili makawang. Ikaw buot motoon sa pagka Mananambal? Na, Pagtoon lamang kon unsaon pagbutang sa mga hap-pas ug unsaon sa pagpaak sa limatok, ug ayaw pag-usik sa imong panahon aron pagpauswag sa kahintang sa imong mga isigkatawo. Kon makahuman ka na sa pagtoon, pagminyo sa usa ka babaye nga adunahan ug hingadye, panambal ug pabayad pag-ayo sa imong kahago, ayaw panghilabut sa mga butang mahitungod sa Kagamhanan, simba kanunay, kompisal ug komulga kon makita mo nga maoy gihimo kini sa uban, ug makita mo nga maayo ang akong tambag ug magpasalamat ka kanako unya, kon buhi pa man gani ako. Hinumdumi kanunay nga ang kalooy naggikan sa atong kaugalingon; nga ang tawo angay lamang mangita sa kinabuhi sa labing dakung kabulahanan alang kaniya, sumala sa pulong ni Bentham; kon maglabutlabut ka sa lihok nga loganon, dili ka makakab-ut sa imong gipaninguha, dili ka maminyo ug wala kay mahimo. Ang tanan mobiya kanimo, ug ang imong mga kaugalingong kataglungod maoy mouna sa pagkatawa kanimo. Tuhoi ako, ikaw mahinumdum da kanako ug moingon nga ako may katarungan unya kon tugkan nag uban ang imong ulo, mga uban sama ning ako . . .

Ug ang manlalaban mihikap sa iyang ulo nga ubanon . . .

— Kon ako tugkan mga uban sama niana, ginoo, mitubag si Isagani nga puno sa kasubo, ug unya molingi ako sa akong kagahapon, ug makita ko nga ako nanlimbasug lamang alang sa akong kaugalingong kaayuhan ug wala akoy nahimo alang sa akong Lungsod nga naghatag kanako sa tanan ug sa mga lungsuranon nga mitabang aron ako mabuhi, nianang adlaw, ginoo, ang tagsatagsa ka uban sa akong ulo mahimong tunok, ug inay makahimo kanakong mapagarbohon, makahatag hinoog kaulaw!

Humag sulti niini, si Isagani miyukbo migula.

Ang manlalaban wala makalihok sa iyang gibarugan ug milarat ang mga mata. Nakadungog siya sa hagtok sa Paglakat nga nagkalayo, ug unya mibalik paglingkod, nga nangyamyam:

— Alaut nga batan-on! Mga hunahuna nga sama sa iya misantip usab sa akong panumduman kaniadto! Kon makahimo pa unta ang tanan sa pag-ingon: nahimo ko kini alang sa akong yutang natawhan, akong gihalad ang akong kinabuhi alang sa

kaayuhan sa tanan! Mga purongpurong sa himaya, nga nabulit sa kapaitan, mga dahong laya nga napuno sa mga tunok ug mga ulod! Kana dili mao ang kinabuhi; kana dili makahatag pagkaon sa matag adlaw ug dungog; ang mga purongpurong dili gani magpulos aron himoog salsa...dili makahatag kalinaw . . . dili makapadaug sa mga buroka . . . Tagsa-tagsa ka lungsod adunay kinaiyang kaugalingon, ingon sa hangin ug mga sakit; laing hangin, lain usab nga mga sakit!

Ug unya midugang:

—Alaut, nga batan-ona! . . . Kon ang tanan unta may hunahuna pa sama kaniya ug mobuhat sama sa iyang gibuhat . . . tingali kaha . . . Alaut nga batan-ona! Ug alaut si Pari Florentino!

ANG MGA KAGOOL SA USA KA INSIK

Sa gabii niadtong Sabadoha, si insik Kiroga, nga nagtinguha sa pagbutag usa ka konsulado sa iyang nasud. Naghatag panihapon sa taas sa iyang dakung tindahan sa dalan Escolta. Ang iyang kombira dinugukan kaayo; mga prayle, mga kawani, mga sundalo, mga magpapatigayon, tanan niyang mga suki, mga kurambos sa patigayon, kun mga padrino, didto; ang iyang tindahan mao ang suki sa mga kura ug mga kombento ug adto sila didto magpalitan sa ilang mga kinahanglanon, modawat sa mga "bale" sa tanang mga kawani, may mga sulogoon nga kasaligan, buotan ug maabiabihon. Bisan ang mga prayle dili maulaw nga maghayanghayang sa iyang tindahan sulod sa hata-as nga panahon, sa mga bata sa mga pumapalit, kun sa mga lawak ba sa sulod, uban sa pila ka maanyag . . .

Niadtong gabhiona, ang lawak nagpakitag usa ka talan-awon nga makalilingaw. Nauso sa mga prayle ug mga kawan, nga nanglingkod sa mga lingkoranan nga "Viena" ug sa mga gagmayng banko nga hinimo sa kahoy nga maitum kun sa mga lingkoranan nga marmol, nga tinugon sa kanton, atbang sa mga lamisang gagmay nga eskinado, nanagdula sa tresilyo kun nag-sultisulti lamang, hinayagan sa mga sugang mahayag sa mga parol nga dorado kun sa sugang tinghoy sa mga parol nga ininsik, nga dinayandayanan sa mga tag-as nga ikog nga seka. Sa mga bongbong nagkasakot lamang ang mga pinintal sa kanton ug Hongkong, diin makita ang nagkalainlaing mga dagway, mga babaye nga diyutay na lamag kulang maghubo, mga larawan bayotni Dristo, ang kamatayon sa tawong matarong ug makasasala, nga pinintal sa mga balay sa patigayong hudiyo sa Alemanya, aron ibaligya sa mga estampang ininsik sa papil mga pula, diin makita ang usa ka tawo nga naglingkod, mahusay, masayag ug talahurog panagway, samtang sa iyang luyo nagtindog ang usa ka solugoon nga ngil-ad ug dagway, yaw-on ug hitsura, maba-

ngis, dala ang usa ka bangkaw nga halapad ug mahait; ginganlan siyag mahoma sa mga Indiyu, ug Santiago sa uban, ambut kahag ngano; ang mga Insik wala makasabut kon nganong duhay iyang ngalan. Mga buto sa sonsong sa mga botilya sa Champagne, ang hinagtik sa mga kopa, katawa, ang aso sa mga tabako ug kanang baho nga kinaiya sa mga balay nga insik, sakot sa pebete, ampiyon ug mga prutas, mao ang kahimtang sa balay.

Nagsapot sama sa usa ka Mandarin, nga naccorra ug binorlasan nga asul, naglibutlibut si Insik Kiroga gikan sa usa ka lawak ngadto sa usa, tul-id ug tanus ang lawas, magpasigpat kanunay sa iyang mga butang, sama sa nagbantay nga walay mawala. Ug bisan pa ning matahapon niyang kinaiya, nakiglamano sa mga tawo, moyango sa uban dala ang iyang pahiyum nga mapaubsanon, ug sa uban sa pamayhon nga inamahan ug sa lain magakusmod, sama sa naghunahuna:

—Nahibalo na ako! Wala ka moanhi tungod kanako, kon dili sa akong panihapon.

Ug si insik Kiroga may katarungan! Kining ginoong tambukon nga karon nagdalayeg kaniya ug nakigsulti sa kakinahanglanon nga adunay konsulado sa mga insik sa Manila, daw nagpasabut nga alang ning katungdanana si Kiroga maoy angay itudlo, mao si Ginoo Gonzalez, nga kon mosulat na sa mga mantalaan aron pagdaut sa mga insik magtakuban sa ngalan nga *Pitili*. Kadtong usa, nga may panuigon na nga hataas ug nga nananaw sa mga kingke, mga kuwadro ug uban pang mga butang nga daw nagbiaybiay sa tanan, mao si Don Timoteo Pelaez, amahan ni Juanito, magpapatigayon nga kanunay lamang nagsiyauk batok sa pagpuhal sa mga insik nga makaputo sa iyang patigayon. Ug kadto pa gayud nga usa, nga dapit ngadto, kanang Ginoong tabunon, da-ut ug mahait ug tinan-awan, mao ang bantugang sinugdan sa kuwestiyon sa mga salaping mehikanhon nga nakapasuko uyamut sa usa ka tinabangan ni insik Kiroga; kadtong kawani gituhoan sa Manila nga usa ka maayong laki. Kadto pa gayud nga atua sa layo, nga lubog ug tinan-awan ug nakagubot lamang ang bungog, na la nga usa ka kawani nga matarong, kay nagbaton man siya sa igong kaisog sa pagsaway batok sa patigayon sa mga ripa, nga gitambayayungan ni Kiroga ug sa usa ka Ginang Halangdon sa katilingban sa Manila. Sa pagkatinuod, kon dili man gani ang katunga, ang duha sa tulo ka ba-

hin sa mga bilyete ipadala sa Tsina, ug ang pila ka book nga mahibilin sa Manila ibaligya nga tungtungan nag sikwalo. Ang talahurong ginoo nagtoo nga moabut da ang adlaw nga madaug niya ang dakung ganti ug maglagot siya kon ang tabiyolo toyo-kon pag-ayo.

Ang panihapon nagkahinapos na! hangtud sa sala mabati gikan sa kan-anan ang mga pakigpulong, mga katawa, mga pag-sagbat, talidhay . . . Ang ngalan ni Kiroga kanunay nga gilitok, mahisakot sa mga pulong nga konsul, panagsama, katungod . . .

Si insik Kiroga, nga dili mokaon sa mga sud-an nga oropanhon, moinom lang ug panagsa sa bino uban sa iyang mga dinapit, ug nagsaad lang siya nga unya da siya mokaon uban sa mga dinapit nga wala pa makalingkod sa unang talad.

Si Simoun nahiabut nga humana manihapon ug didto sa sala nakigsulti sa pila ka mga magpapatigayon nga nagmulo sa kahimtang sa patigayon; ang tanan walay pulos ug ang patigayon mahinay kaayo, ang pagpailis sa salapi nga ipadala sa Oropa daku kaayog tintong; nangayo silag pakitambag sa alahero ug sugyotan sila sa pila ka hunahuna, pinaabut nga ipadungog niini sa dalunggan sa Kapitan Heneral . . . Sa tanang sugyot nga iyang ihatag, si Simoun mopahiyum lamang sa usa ka pahiyum nga mayubiton. Da, tanan binuang, hangtud nga usa kanila nga naglagut na nangotana sa iyang hunahuna.

— Ang akong hunahuna? — nangotana; tun-i ninyo ngano nga ang ubang mga nasud miuswag ug sunda ninyo ang ilang paagi.

— Ug ngano man nga sila mouswag, Ginoo Simoun?

— Si Simoun mipakibo lamang sa iyang abaga ug wala motubag.

— Ang mga gibuhay sa dunggoanan nga nakasawot kaayo sa patigayon ug ang dunggoanan nga wala pa gayud mahuman! nangagho si Don Timoteo Pelaez, usa ka balay sa lawalawa nga matud pa sa akong anak, gub-on na man ug ayohon na man . . . ang mga bugis . . .

— Ug ikaw nagmulo pa niana, misagbat ang usa. Karon nga nagsugo na ang Kapitan Heneral sa pagguba sa mga balay nga nipa ug kawayan! Ug ikaw nga adunay daghang baligya nga sin . . .

— Oo, mitubag si Don Timoteo; apan wala kamo mahibalo kon pilay nagasto ko nianang sugoa! Ug unya, ang pagguba dili himoon kon dili human ang usa ka bulan hangtud nga moabut ang kuwaresma; mangabut na usab ang laing mga sin . . . Ang ako unta nga tinguha mao nga gub-on karonkaron dayon, apan . . . ug labut pa, unsa may ikapalit nianang mga tag-ya sa balay nga pulos man kana nga kabus?

— Apan mahimo nimo sa pagpalit sa mga balay sa barato kaayo . . .

— Ug unya imo dayon nga ipaibug ang sugo sa Kapitan Heneral ug ibaligya mo sila sa pilopilo nga bili . . . Maoy kanay patigayon!

Si Simoun mipahiyum lamang sa usa ka pahiyum nga bugnaw, ug sa pagkakita niya kang insik Kiroga, gibiyaaan niya ang mga magpapatigayon nga bagulbulan, aron paghatag katahuran sa umaabut nga Konsul, kini, sa pagkakita kang Simoun, nawala ang pagkamalipayon sa iyang nawong, mimug-ot ang iyang panagway sama niadtong mga magpapatigayon ug miyukbo nga ingon sa nabali ang hawak.

Si insik Kiroga nagtahud uyamut sa alahero, dili lamang kay nahibalo siya nga kini adunahan uyamut, kon dili tungod usab sa mga hongihong nga siya sagabay kaayo sa Kapitan Heneral. Ginaingon nga si Simoun uyon sa damgo sa insik, uyon siya sa konsulado, ug usa ka mantalaan nga kaaway sa mga insik nagpasimbag kang Simoun sa iyang pakiglantugi batok sa laing mantalaan nga kadasig sa mga insik. Mga tawong naugdang nagdungag sa pagsulti, ubos sa pangidhatkidhat ug mga pulong nga dagkug kahulogan, nga ang iyang maitum nga kamahalan nagtambag sa Heneral nga gamiton ang mga insik aron sa pagpaka-ulaw sa mga pilipinhon.

— Aron ang usa ka lungsod mahimong masinugtanon, miingon siya, ang labing maayong buhaton mao ang pagpalabi kaniya sa atubangan sa tanan.

Tuod man, mao rag wala palibak ang higayon.

Ang pundok sa mga *Mestiso* ug mga *Naturales* kanunay lamang nga nagbinantayan ug masiggawi sa ilang kaisog ug kalagsik, dala ang katahap ug kakulang sa pagsalig sa usag usa. Usa ka adlaw, sa misa, ang *Gobernadorcillo* sa mga *naturales* nga

naglingkod sa bangko sa tu-o ug niwang kaayo, nagtinambid, ug naggawi sa usa ka liningkoran nga inato lamang, aron pagpa-dayag sa iyang dagkung tul-an ug pagpagawal sa iyang maanindot nga sapin; ang sa pundok sa mga *mesteso*, nga nalingkod sa atbang, tungud kay hubag man ang buko sa iyang kumagko sa tiil ug dili makatinambid, kay matambok man siya ug dakug tiyan, ang iyang gihimo mao ang pagbila sa tinuod sa iyang tiil aron pagpagula sa iyang nga napiit sa usa ka tsaliko nga walay piligis nga pinabitayan sa usa ka kayrel nga bulawan ug brilyanti. Ang duha ka pundok nanagkasabut ug nagsugod gilayon ang away: sa sunod nga misa, ang tanang *mestiso*, hangtud ang labing mga da-ut, puloa na tiyanon, ug nagbila pag-ayo sa ilang paa, sama sa nagkabayo; ang tanan usab nga *naturales* nagtinambid, hangtud ang mga labing tampok ug may usa pa ka *Cabesa de Barangay* mga nalintuwang. Ang mga insik, nga nakakita kanila, nagpalahi: Nanlingkod sama sa paglingkod kon atua sila sa tindahan, tinongtong ang pikas tiil ug pinabitay ang pikas, dungan ang pakurogkurog ug nakinnakin. Gipasakang mga sumbong, mga tutol, mga sinulat, ug uban pa; ang mga kuadrilyero nangandam na sa pagsugod sa usa ka gubat patani, ang mga kura nangalipay, ang mga katsila nangalingaw ug nakasapi sa luyog-luyog, hangtud nga ang Heneral naghimog usa ka paghusay, ug nagsugo nga manglingkod ang tanan sama sa mga insik, kay mao man silay maayong moamut, bisan dili mga katoliko. Ug dinhi giabut ug kalisud ang mga *mestiso* ug mga *naturales*, nga tungod kay hugot mag kalsonis, dili makalingkod sama sa mga insik. Ug aron gayud makita sa tanan ang pakaulaw kanila, ang sugo gipatuman sa dakung kasadya ug kadasig, ug gipalibutan ang simbahan sa mga sundalo sa *Caballeria*, samtang didto sa sulod ang tanan naligo sa singot. Kining burokaha miabut sa *Cortes*, apan mao gihapoy gisangputan: sanglit ang mga insik maayo man nga moabut sa simbahan, sila makahimo sa ilang buot pagabuhaton sa simbahan, bisan kon unya mobulag sa tinohoan ug magbiay-biay na sa mga katoliko. Ang mga *naturales* ug mga *mestiso* miuyon na lamang ug sukad niadto nagkasabut nga dili na nila usikan ang ilang panahon sa mga gagmayng butang nga sama niadto.

Si Kiroga, sa iyang sinultihan yungit ug pinagula ang labing maanindot niyang pahiyum, nag-abiabi kang Simoun: Ang iyang

tingog madanihon, ang iyang pagyukbo gipalabihan pag-ayo apan ang alahero miputol sa sulti sa insik ug nangotana sa kalit:

—Ning angay ba sa mga pulsiras?

Ning pangotana nawala ang kasayag sa nawong ni Kiroga, sama sa usa ka damgo; ang paningog nga madanihon, nahimong basag, pipiko pag-ayo ang iyang hawak, ug ang iyang mga kamut gipataas sa iyang nawong, nga maoy usa ka pagyukbo nga ininsik, ug mibakho:

—Uy, Ginoo Simoun, ako kana pildi, ako kana hapay . . .

—Unsa, insik Kiroga, nahapay ka ug napildi? ug kining daghang mga botilya sa champagne ug kining daghang mga dinapit?

Si Kiroga mipiyong sa mata ug mikusmod. Ho! ang Kom-bira niadtong hapon ug ang nahitabo sa mga pulsiras, nakahapay kaniya. Si Simoun mipahiyum lamang. Kon ang usa ka magpapatigayong insik magmulo gani, kana nagpaila nga maayo ang lakat sa iyang patigayon; apan kon moingon siya nga maayog lakat ang iyang patigayon, kana nagpaila nga siya hapit na mahapay ug hapit na mokagyo sa iyang lungsod.

—Ikaw, wala hibalo ako kana pildi, ako kana Hapay? Ay, Sino Simoun, miya hapay . . .

Ug ang insik, aron hisabtan pag-ayo ang iyang kakahimtang, gipanuntan ang pulong *hapay* sa paghana sa pagkapukan.

Si Simoun kakataw-on kaayo, apan nagpugong ug miingon nga wala siyay kalibutan sa tanan.

Gidala ni Kiroga si Simoun sa iyang higdaanan, gisirhan ang pultahan niini ug dayong asoy sa iyang kagool..

Ang tulo ka mga pulsiras nga iyang gipangayo kang Simoun aron ipakita sa usa ka ginang, dili alang niini, nga maoy usa ka inahana kanunay lamang galuob sa iyang lawak, sama usa ka babayeng insik, kon dili alang sa usa ka maanyag ug makabibihag nga babaye, higala sa usa ka tawong halangdon, kansang pagtabang iyang gikinahanglan alang sa usa ka patigayon diin makaganansiyag unom ka libo ka pisos. Ug unya, sanglit ang insik wala may kalibutan kon unsay angay ihatag sa usa ka babaye nga kusog mamostura, nangayo sa alahiro ug tulo ka maanindot pulsiras, ang labing maanindot niya, nga matag usa mobili gikan sa tulo hangtud sa upat ka libo ka pisos. Ang insik, nagpaka-

buangbuang, ug gipanuntan sa iyang labing maanindot nga pahiyom, miingon sa babaye nga pilion niya ang labing kaibgan niya, apan kini, sa tingog ug pahiyom nga paraygon, miingon nga naibog siya sa tutulo ug gipabilin niya ang tanan.

Si Simoun mitalidhay.

— Ah, Senoliya, miya pildi, miya hapay . . . Misinggit ang insik nga namukpok sa iyang ulo.

Ang alahiro nagpapadayon sa pagkatawa.

— Hay, dautan tawo, sigulo dili tinuod Senora!, Nagpadayon ang insik pagmahay, nga naglinggolino ang ulo sa hilabihang kalagut. Kosa? Wala kana ulaw, No? Ako kana bisan insik, apan maayo kana tawo . . . Seguro kana Senora dili Senora tinuod; mangingisda duna pay ulaw . . .

— Hisakpan ka, hisakpan ka! Nagpakanayon si Simoun, nga mopikpik sa tiyan sa insik.

— Ug tanan kana tawo hulam kana kuwarta, dili bayad kosa ese?, ug nag-ihap sa iyang tudlo sa kamut nga tag-as ug kuko; empilalo, opisyal, tininti, sulalo, tanan kana, Sino Simoun, dili bayad; mia pildi, miya hapay!

— Igo na sa mahay, misulti si Simoun; giluwat ko ikaw sa daghang mga opisyal nga mihulam kanimog kuwarta . . . akoy mipahulam kanila aron dili na mohulam kanimo, bisan ako nahibalo nga dili sila mobayad . . .

— Piro, Sino Simoun, ikaw hulam opisya, ako kana pahulam babaye, Sinola, malinelo, tanan tawo . . .

— Da. mapapaningil da kana nimo . . .

— Ako paningil? Ah, sigulo ikaw wala hibalo, kon pildi kana sugal, dili kana bayad . . . maayo kana duna konsu, himo kana obliga, kami insik wala . . .

Si Simoun naghinoktok.

— Pamati, Kiroga, misulti nga naglirawliyaw ang hunahuna; akoy mahibalo sa pagpaningil sa mga opisyal ug mga marinero, ihatag kanako ang mga resibo . . .

Si Kiroga mibalik pagdangoyngoy; dili siya tagaag resibo.

— Kon moanhi gani sa paghulam kanimog kuwarta, ipadala kanako, ako ikaw nga tabangan.

Si Kiroga nagpasalamat ug nalipay kaayo apan, sa wala madugay mibalik na usab sa iyang dangoyngoy, naghisgut sa mga pulsiras ug nagkanayon:

—Kana mga sigalela duna pa kana ulaw . . .

— Yati, miingon si Simoun, nga mipasigpat sa insik aron sa pagpaniid niini; ako unta nagkinahanlag kuwarta ug nagtoo nga imo akong kabayran. Apan ang tanan mahimo sa pagsabutsabut. Dili ako buot nga mahapay ka sa diyutay lamang nga butang. Na, usa ka palihog, ug pahangyoon ko ikaw, pito na lamang ka libo ka pisos ang imong bayran, dili siyam ka libo. Ikaw makahimo sa pagpasulod sa aduwana sa tanan nga imong higuimaan, mga kahon sa kingke, mga puthaw, mga plato, kobre, salaping mehikanhon; ikaw ang magabaligyag pusil sa mga konbento?

Ang insik miyango sa ulo; apan kinahanglan padagnogan biya ang daghang tawo.

— Ako kana hatag tanan sa mga pali . . .

— Na, pamati, mipadayon si Simoun, sa tingog nga sakot Hongkong; nagkinahanglan ako nga imong ipasulod ang pila ka kahon nga pusil nga miabut karong gabii . . . buot ko nga tipigan mo dinhi sa imong mga Bodiga; sa akong balay dili paigo ang tanan.

Si Kiroga nahikurat.

— Ayaw kakurat, walay mahitabo kanimo; kanang mga pusila tagoon sa hinay sa pila ka mga balay, ug unya iparekisa ang mga balay ug daghan ang masulod sa karsil . . . ikaw ug ako makasapi kaayog daku pinaagi sa pagpabuhi sa mga binilanggo. Nakasabut ka?

Si Kiroga nagpanuko; siya mahadlok uyamut sa mga pusil. Sa iyang lamisa may rebolber siya nga walay bala, nga kon iya gani nga gunitan ilingi niya ang iyang nawong ug sirhan ang mga mata.

— Kon dili ikaw makahimo, ako mangitag lain, ug sa ingon niana gikinahanglan ko ang siyam ka libo ka pisos aron pagpa-dangog ug pagpapiyong sa mata . . .

— Muyno, muyno!, misulti si Kiroga; apan ipapiliso kana daghang tawo, Ha? himo kana likisa mga balay, ha?

Sa pagbalik na ni Simoun ug Kiroga sa sala ilang gikasugat ang mga dinapit nga humana manihapon, nga nanaglantugi sa dakung kadasig; ang champagne nakahimo kanilang mga tabian, ug nakapasingot sa ilang lawas. Nanagsulti sila sa walay pupanagana.

Sa usa ka pundok diin dihay daghang mga kawani, pipila ka mga ginang ug si Don Custodio, may gihisgutan ang usa ka Komisyon nga gipadala sa Indiya, aron pagtoon mahitungod sa mga sapin sa mga sundalo.

—Ug kinsay mga sakop nianang komisyon?, nangotana ang usa ka ginang halangdon.

—Usa ka koronel duha ka opisyal ug ang pag-umangkon sa Heneral.

—Upat sila?, nangotana ang usa ka kawani; nindot kaayo nga komisyon, ug kon mabahin ang mga hunahuna? Apan, may kaalam ba sila?

—Mao kanay akong gipangotana, misagbat ang usa; gipauban unta ang usa ka dili militar, usa ka tawo nga walay hunahuna nga sinundalo...usa ka mamumuhat sa sapin, pananglitan . . .

—Kana unta, misagbat ang usa ka magbabaligyag sapin; apan kay dili man mahimo pagpadala sa usa ka Indiyano, kun sa usa ka makaw, ug ang magbubuhat sa sapin nga katsila nangayog dakung suhol . . .

—Apan, kinahanglan ba tun-an ang sapin?, nangotana ang usa ka ginang halangdon; dili tingali alang sa mga sundalong katsila. Ang mga Indiyano dili angay magsul-ob ug sapin, sama sa kalungsuran.

—Mao unta kana, ug makadaginot pag salapi, midugang ang laing ginang nga balo nga wala mahimuot sa iyang pensiyon nga ginadawat.

—Apan, tan-awa ninyo, misulti ang usa ka tawo, nga higala sa mga sakop sa komisyon. Tinuod nga daghang mga Indiyano nga dili magsapin sa ilang mga lungsod, apan dili ang tanan, ug may kalainan ang paglakaw sa atong kaugalingong kaboboton sa sinugo sa katungdanan; dili makapili sa takna nga ilakaw, sa dalan nga agi-an ug dili makapahulay kon mahigugma na nga mopahulay. Palandunga pag-ayo, Ginang, nga kon maudto na gani, tungod sa kainit ang yuta makahimo sa pagluto ug pan. Ug kon ikaw magalakaw sa kabunbunan, diin daghang bato, ug ang adlaw atua sa taas ug ang kalayo sa ubos, ug mga bala sa atubangan . . .

—Kuwestiyon sa kaanad kana!

— Sama sa kabayo sa sugilanon nga naanad sa dili pagkaon. Niining kampanyaha karon, ang kadaghanan sa mga nangamatay maoy namatyan ang mga samad sa lapa-lapa . . . Unsay pu-long ko? Mao ra gayud sa kabayo sa sugilanon . . .

— Apan, anak ko, hunahunaa pag-ayo ang salapi mausik sa suwelas . . . Igo tingali nga ihatag pensiyon sa daghan mga ilo ug mga balo, aron dili sila makahatag kaulaw kanato. Ug ayaw pagkatawa, ayaw wala ako magsulti sa akong kaugalingon, nga nagdawat ug diyutay nga pensiyon, diyutay kon itandi sa alagad nga ihatag sa akong bana . . . maoy akong gihisgutan ang uban nga nagpuyo sa kawad-on: dili makatarunganon nga human sila daniha sa pag-anhi ug paglabang sa dakung lawod, mangamatay dinhi sa gutom . . . ang imong gisulti mahitungod sa mga sundalo tingali tinuod, apan ang akong ikaingon kanimo mao nga tulo na ka tuig ako dinhi, ug wala pa ako makakitag usa nga nagtaki-ang.

— Niana uyon ako kaniya, misagbat ang usa; nganong ta-gaan man silag sapin nga natawo man sila nga wala magsapin?

— Ug nganong pasininaon?

— Ug nganong pakalsonison?

— Palandunga kon pilay madaginot nato kon ang mga suu-dalo magahubo lamang!, mitapus ang usa nga kadapig sa mga sundalo.

Sa laing pundok ang lantugi labing mainiton. Si Ben Zayb nagsulti ug nangompas, ug si Pari Camorra kanunay nga magasanta kaniya. Ang magsulat-prayle, bisan nagtahud siya sa mga tawo nga nagsotana, kanunay nga maglantugi ug si Pari Camorra, nga iyang giila nga usa ka prayle nga alang-alang bastos, ug sa ingon niini nagpahimakak siya sa nag-angga kaniya nga pray Ibañez. Si Pari Camorra usab mahigugma nga makiglantugi ka-niya, kay siya da may motagad sa iyang pangatarungan.

Maoy gihisgutan ang *Magnetismo*, *Espiritismo*, salamangka, ug uban pa. Ug ang pukong nanglupad sa hangin sama sa mga kutsilyo ug sa mga bola sa mga salamangkero. Ilang ilabay ug ila usab nga puniton.

Niadtong tuiga maoy nakagubot kaayo sa mga tawo sa tabu sa Kiyapo ang usa ka ulo, usa ka ulo nga mosulti, nga gipasun-dayag ni Mr. Leeds, usa ka Amerikanhon. Mga lagpad nga pamantala gipapilit sa mga paril sa mga balay, mga pamantala nga

makalisang ug makapatingala, nga magtukmod gayud kanato sa pagtan-aw. Bisan si Ben Zayb, si Pari Irene ug si Pari Salvi wala pa kanilay nakita. Si Juanito Pelaez da ang miadto usa ka gabii ug nagsugilon sa usa ka pundok sa iyang kahibulong.

Si Ben Zayb, tungod sa iyang pagka gumapapan, nangitag usa ka katin-awan; si Pari Camorra nagsulti sa mga yawa; si Pari Irene nagpahiyom, ug si Pari Salvi nagpakitag kaugdang.

— Apan, pari, ang yawa dili na moanhi; kita igo na kaayo aron makapaispidno kanato . . .

— Kon sa ingon niana, dili kita makahatag ug katin-awan . . .

— Kon ang kinaadman . . .

— Hisgut gihapon sa kinaadman!

— Apan pamati-a ako; ako ang mohatag katin-awan. Tanan mao lamay paglamat sa mata, wala pa ako makakita niana giingon nga “ulo,” ug wala usab ako mahibalo kon giunsa pagpasundayag, kini siya — gitudlo si Juanito Pelaez — nag-ingon kanato nga layog kalainan sa mga ulo nga mosulti nga nakita na sa uban — tugutan ta. Apan, ang paglalang mao ra; tanan mao lamay usa ka paglamat sa mata; hulat una, ibutang ang samin sa ingon niini, unya laing samin sa luyo, ang larawan mosumbalik . . . humana ko isulti, usa ka Gomonhap sa *Fisica*.

Ug nananangtang sa mga paril sa mga samin, gituwad, gipahimutang sa lainlaing pagkabutang, ug sanglit wala man mogula ang iyang gisulti, miingon:

— Mao lagi, usa ka paglamat lamang sa mata . . .

— Apan unsang samina kanang buot ipasabut, nga si Juanito nag-ingon man kanato nga ang “ulo” anaa sa sulod sa usa ka kahon nga gibutang sa ibabaw sa usa ka lamisa . . . natahap ako nga kana bunga sa *Espiritismo*, kay ang mga Espiritist kanunay man nga mogamit sa mga lamisa, ug ako nagtoo nga si Pari Salvi sa iyang pagka Gobernador sa simbahan, kinahanglan magsugo sa pagdili nianang talan-awona.

Si pari Salvi wala magtingog; wala siya moingon nga Oo, wala usab moingon nga dili.

— Aron paghibalo kon sa sulod aduna bay mga yawa kun mga samin, misulti si Simoun, ang labi ninyong maayong buhaton mao ang pagtan-aw.

Ang hunahuna gituhoan nga maayo ug giuyunan sa tanan, apan si pari Salvi ug si Don Custodio nagpakitag kalaw-ay. Sila

moadto sa tabo, makigduot-duot sa kadaghanan, aron pagtan-aw sa mga ulo nga mosulti! Unsay isulti unya sa mga Indiyos? Ipanig-ingon lang unya sila sa ubang mga tawo, nga aduna usay kahuyang ug kailibgon sama sa uban! Apan, si Ben Zayb, sa iyang kaabtik sa pagka gumapan, nagsaad nga hangyoon niya si Mr. Leeds nga samtang atua sila sa sulod, walay laing pasudlon: Daku kaayong dungog ang ilang gihatag sa pagduaw nila didto, ug tingali dili pa sila pabayran sa pultahan. Ug aron pagpakita nga uyunan gayud ang iyang tuyo, si Ben Zayb miingon:

—Kay hunahuna ninyo, kon hisakpan ko ang trampas biya sa atubangan sa kadaghanan ug sa mga indiyos! Mamatay na intawon sa gutom ang alaut nga Amerikanhon.

Si Ben Zayb maoy usa ka tawo nga maayog kasing-kasing.

Nanganaog ang napulog duha, uban kanila ang atong nailhan nga si Don Custodio, pari Salvi, pari Camorra, pari Irene ug si Juanito Pelaez. Ang ilang mga luwanan gibiyaan nila sa pultahan sa plasa sa Kiyapo.

ANG PERYA SA KIYAPO

Ang gabii maanindot uyamut ug ang plasa masadya kaayo. Aron sa pagpahimulos sa kabugnaw sa hangin ug sa mahayag nga bulan sa Enero, ang perya napuno sa mga tawo nga nangadto didto aron pagtan-aw ug aron sila usab tan-awon.

Ang musika sa mga kosmorama ug ang mga suga sa parol nakadugang sa kadasig ug sa kasadya sa tanan. Taas nga lumbay sa mga tindahan, nga nagakasiga sa mga papil nag nagdalag bolok nga lainlain, nagpasundayag sa mata sa kadaghanan mga hinug-pong nga pelota, mga maskara nga linungagan sa mata, mga du-laan nga lata, mga trin, mga karromata, mga kabayong kinul-dasan, mga kotse, mga bapor nga gagmay ug mga kaldira, mga pinganpingan, mga belenbelen nga kahoy, mga munyika sa laing nasud ug dinhi sa ato, mga buwagaw ug nagkatawa ang uban, ug ang uban mga maligdong ug papalandongon sama sa mga dagkung ginang tupad sa mga batang higanti. Ang binasal sa mga tambol, ang kasipa sa mga trompitang lata, ang tingog nga guho sa mga akordiyon ug sa mga organilyo nagakaguliyang lamang ingon sa usa ka konsiyerto sa karnabal, ug sa taliwala ning tanan, ang mga tawo nagsugatsugat, nanagdinip-igay, nag-banggaay, kay ang mga mata gilingi man sa mga tindahan, ug tungod niini ang pagbanga nahimong kanunay ug kataw-anan. Ang mga luwanan nagpugong sa dagan sa ilang mga kabayo, ug ang *tabi, tabi* sa mga kotsiro madungog sa tanang higayon; nag-sugat sugat ang mga kawani, mga sundalo, mga prayle, mga ti-non-an, insik, mga batan-ong babaye sinunod sa ilang mga inahan kun iyaan, managyangu-ay magkinidhatay ug maghimamata-yay sa dakung kasadya.

Si pari Camorra mao rag atua sa ikalimang langit nga nag-tan-aw sa daghang mga dalagang maayong bata; mohunong na man, molingi, modip-ig kang Ben Zayb, magpanakla sa dila, manumpa ug moingon: "kana, ug kana, manupsop sa tinta? ug

kadto, unsay ikasulti mo niadtong? “Sa iyang kalipay wala na lamang siya magtagad sa maayong pamatasan alang sa iyang higala ug iglalantugi. Lingion siya ni pari Salvi panagsa, apan dili lamang kini niya tagdon; hinonoa, tuyoong niya ang pagbangga sa mga dalaga, aron makadip-ig kanila, pagpangidhat kanila ug pagtan-aw nga kalibutanon . . .

—Yati! Anus-a ugod ako mahimong kura sa Kiyapo?

Sa kalit lamang, si Ben Zayb namalikas, milukso ug naghapuhap sa iyang bukton; si pari Camorra, sa labihan kalipay niya, milusi niini. Nag-atubang kanila ang usa ka maanindot nga dalaga nga nakapaibug sa tanang tawo; si pari Camorra, tungod sa iyang labihang kalipay, gikusi ang bukton ni Ben Zayb, gipakaingon niya nga kadto maoy bukton sa dalaga.

Kadto mao si Paulita Gomez, ang maanyag sa tanang maanyag, nga gikuyogan ni Isagani; sa luyo nagsunod si Donya Victorina. Ang dalaga nagkasiga sa kaanyag: ang tanang mohunong, ang tanang liog ilingi, mahunong ang mga sultisulti, nuntan siya sa pagtan-aw, ug si Donya Victorina nakadawat mga yukbo nga puno sa pagtahud.

Si Paulita Gomez nagasapot usa ka maanindot nga sininang pinya nga binoldahan, lahi sa iyang gisul-ob. Niadtong buntaga aron pag-adto sa Santo Domingo. Ang lugas nga sihag sa pinya nakaanindot sa iyang panagway, ug ang mga indiyos nga nagtan-aw kaniya gipananglit siya sa bulan nga gialirongan sa mga maputi ug manipis nga panganud. Usa ka saya nga mapulapula, nga gibitbit sa kamut nga maayong pagkapilo, nakahatag kaambong sa iyang lawas ug kansang pamayhon sa iyang liog nagapaila sa pagtahud sa kaanyag ug sa tinguha sa pagpaibug. Si Isagani ingon sa naglagut: Gisamokan siya sa daghang mata nga nangaibug sa kaanyag sa iyang hinigugma: ang ilang pagtan-aw nahisama sa pagpangawat, ug ang mga pahiyum sa dalaga giisip niya nga mga pagluib.

Si Juanito, sa pagkaalinggat sa dalaga, misamut ang pagkaboktot ug miyango; si Paulita mibalus sa iyang gihatag nga katahuran sa mabugnaw nga pagdawat, apan gitawag siya ni Donya Victorina. Si Juanito ang iyang pinangga, gipalabi niya kay kang Isagani.

—Mao kanay dalaga!, mao kanay dalaga! nagakanayon si pari Camorra nga namahit sa iyang ngabil.

— Ayaw patuyang, pari; kusi-a lamang ang imong tiyan ug pasagdi kami, gitubag siya nga naglagut ni Ben Zayb.

— Mao kanay dalaga! mao kanay dalaga!, miusab pa gayud siya sa pagtuaw; ug ang iya ra bang hinigugma akong tinonan, ang tigtulod.

— Palaran siya nga dili siya sakop sa akong lungsod, mipadayon siya sa pagsulti, human molingi makadaghan aron pagnunot pagtan-aw sa dalaga.

Si Paulita nagpadayon sa paglakat, ug makita ang iyang manindot nga nawong ug ang iyang ulo nga maayong pagkapangko, inubanan sa pamayhon nga makaibog.

Ang atong mga higala nagpadayon sa ilang paglakaw-lakaw, ug ang atong prayleng artilyero kanunay lamang nga nanghupaw, hangtud nga miabut sila sa usa ka tindahan nga puno sa mga tawo nga nanan-aw, nga namahawa lamang usab dayon sa pagkakita kanila.

Kadto maoy usa ka tindahan sa mga larawan nga kahoy, nga nagkalainlain ang dagway, gikak-on ug bulok, ug diin gihulad ang tanang propesyon sa kapopod-an, mga indiyo, katsila, insik, mestiso, prayle, klerigo, kawani, gobernadorcilyo, tinon-an, sundalo, ug uban pa. Tungod ba kaha kay ang mangungudlit mahigugma nga mobuhat sa mga larawan sa mga prayle, kay ang pilo sa ilang sapot mahiangay sa iyang kinaiya, kun tungod ba kay ang mga prayle daku man kaayog kalihokan sulod sa katilingbang pilipinhon ug kini nipili pag-ayo sa hunahuna sa mangungulit, ang tinuod mao nga kadaghanan sa iyang mga larawan pulos sa mga prayle, nga naghulagway kanila sa ilang mga bulohaton, apan dili sama sa oropa diin ang mga prayle gilarawan kanunay nga mangatulog sa ibabaw sa mga baril sa alak, magsugal sa baraha, mag-inum, kun manghikap sa mga aping sa mga dalaga. Dili, ang mga prayle sa Pilipinas laig kinaiya: nga posturado, malinis ug sapot, angayan nga manlihok, maayong pagkatupi, ang panagway ugdang, sama sa mga balaan, mapulapula ang aping, magdalag baston sa kamut, sinul-ob ang sapatos nga sarol sa tiil . . . sa usa ka pulong, makadapit sa atong pagtahud ug pagpahiluna kanila sa ilalum sa mga birina nga bildo. Samtang ang mga prayle sa Oropa mao rag gutum ug ulit ug kundatan, ang sa Manila magdala kanunay sa basahon, krusipihon,

larawan sa pagpasakit; dili sila manghalok sa mga aping sa mga dalagang bukidnon; mao ray ilang pahalokon sa kamut ang mga bata ug ang mga hamtong, nga kulang na lamang moluhod sa ilang atubangan; samtang ang sa Oropa larawan nga anaa sa taliwala sa usa ka tipiganan nga puno sa mga sud-an ug sa mga kan-anan, ang sa Pilipinas makita nga naa magyampungad sa ilang lawak nga pangadyean ug sa lamisa nga pagatun-an; ang prayle sa Pilipinas nag-apod-apod sa limus sa mga kabus nga indiyu, samtang ang sa Oropa naglibud sa mga kabalayan aron pag-pangayog limos.

—Tan-awa ninyo, ania si pari Camorra, — miingon si Ben Zayb, nga mao rag nahubog pa sa champagne.

Ug gitudlo niya ang hulagway sa usa ka prayle nga daut, mapalandongon, nga naglingkod tupad sa usa ka lamisa, nanampiling ug nagsulat tingali sa usa ka sermon. Usa ka kingke naghatag kaniyang suga.

Tungod kay lahi man kaayo ang hulagway, ang tanan nangatawa.

Si pari Camorra, nga nahikalimot na kang Paulita, nakasabut sa pasumbingay, ug mibalus sa pagpangotana:

—Ug kining usa ka larawan kinsay gipanig-ingnan, Ben Zayb?

Ug mikatawa sa iyang katawang kinagaykay.

Ang gitudlo mao ang hulagway sa usa ka tigulang nga bulhog, nagkusmot ang sapot, nga naglingkod sa salog, sama sa mga balaang indiyanhon, nangutaw sa mga sapot. Ang utaw maayo kaayo nga pagkasunod: tumbaga, ang mga uling mao rag nagkasiga, ug ang aso hinimo sa mga gapas nga bulingon ug pinisi.

—Dili buang ang buhat niana, unsa no, Ben Zayb?, nangotana nga nagtalidhay si pari Camorra.

—Wala ako makasabut sa tinguha . . . , mitubag ang gumapapan.

—Apan, pastilan usab, wala ka makabasa sa ulohan nga *La Prensa Filipina*? Kanang galamiton nga gikuptan sa tigulang gitawag dinhi nga *Prensa*.

Ang tanan nagatawa, lakip si Ben Zayb nga milugos sa pangisi.

Duha ka sundalo sa guwardiya Sibil nga nagdala sa litra nga *cibiles*, gipahimutang luyo sa usa ka tawo nga ginapus sa dag-

ku nga pisi, ang nawong tinabunan sa usa ka kalo: Ginganlag *El Pais Del Abaca*, ug mao rag hapit na pusilon.

Kadaghanan sa atong mga higala wala mahimuot sa pasundayag naghigut sila sa mga lagda sa arte, nangita sila sa maayong pagkahan-ay sa mga tul-an ug mga kamut, ang usa miingon nga kadtong larawana walay pito ka ulo, nga ang usa nakulangnan sa usa ka ilong, kay tulo da man ang nakita, ug kini nakapalandong kang pari Camorra nga wala makasabut ngano nga ang usa ka larawan, aron mamaayo, kinahanglan adunay upat ka ilong ug pito ka ulo; ang usa miingon nga ugaton da, nga ang mga indiyo dili man unta; ang uban naglalis kon kadto kinudlit ba kun pinanday ba lamang; sa usa ka pulong, ang tanan mohatag sa iyang hunahuna, ug si pari Camorra, aron dili siya mahilahi sa uban, nagsugyot nga tagsatagsa ka larawan kinahanglan unta aduna katloan ka tiil sa matag usa. Ngano man tuod nga kon ang uban mangayog mga ilong, siya dili man usab mangitag mga paa? Ug niadtong higayona naglalis sila kon ang indiyo mahimo bang maayong mangungulit kun dili, kon maayo ba nga itudlo ang maong arte, ug sa diha nga nagkalamukat na, si Don Custodio misagbat aron sa pag-ingon nga ang mga Indiyos adunay kalaki alang sa pangudlit, apan mao lamang untay ilang kudlitan ang mga larawan sa mga balaan sa langit.

— Bisan kinsa makaingon, misulti si Ben Zayb, nga niadtong gabhiona sadya kaayo, nga kanang insika si Kiroga, apan kon ato nga tan-awon pag-ayo mao rag si pari Irene.

— Ug unsay ikasulti ninyo nianang indiyo — Inglis, dili ba parehas kang Simoun?

Nangatawa na usab ang tanan, si pari Irene milugod sa iyang ilong.

— Tinuod! tinuod gayud! mao gayud siya!

— Apan, hain si Simoun? Nga iya kanang paliton . . .

Si Simoun nawala, wala nay nakakita kaniya.

— Kayati sab! pagkadaginotan ning Amerikanoha. Nahadlok tingali siya nga pabayron ta sa atong pagsulod sa salamangkahan ni Mr. Leeds.

— Dili mao kana! ang tinuod mao nga nahadlok siya maapil siya. Nagpaabut na siyang daan sa mahitabo sa iyang higala nga si Mr. Leeds ug nagpahilayo.

Wala silay gipalit bisan usa ka larawan ug silang tanan mipadulong sa salamangkahan.

Si Ben Zayb mipasalig nga siyay mosulti; ang Amerikanhon dili gayud tingali makabalid sa usa ka gumapapan nga makahimo sa pagpanimauus kaniya kon mosulti usa ka sinulat nga masawayon.

—Makita ninyo nga ang tanan pulos lamang trampas sa salamin, kay tan-awa da ninyo . .

Ug dayon nga hatag usa ka hataas nga katin-awan ug, kay wala may salamin sa iyang atubangan nga makapahimakak kaniya, nagpatuyang na lamang hinoon sa tanan nga mga binuang nga iyang hihunahunaan, nga hangtud siya wala na makasabut sa iyang gisulti.

—Makita ra bitaw ninyo, nga ang tanan mao lamay usa ka paglamat.

MGA SALAMANGKA

Si Mr. Leeds, usa ka tinuod nga Amerikanhon ug nagsaput pulos maitum, midawat kanila sa dakung pag-abiabi. Maayo siyang mosulti sa kinatsila, kay dugay man niyang puyo sa Amerika del Sur. Niuyon dayon siya sa gihangyo sa atong mga bisita, giingon sila nga mahimo nila sa paghiling sa tanan, sa tanan gayud, sa dili pa sugdan ug sa human ang salamangka. Samtang hinoon nagsalamangka, gihangyo sila nga dili maglihok. Si Ben Zayb nagpahiyum ug nagpaabut sa kalagut nga giandam niya alang sa Amerikanhon.

Ang lawak, nga gihapinan sa maitum, gisug-an sa mga kingke nga karaan, nga maoy gigamit ang aguardiyente. Usa ka uwang-uwang, nga gitabunan usab sa tersiyopilo nga maitum, nagabahin sa lawak sa duha ka bahin nga parehas ug gidak-on ang usa puno sa mga lingkoranan alang sa mga manan-aw, ug ang usa, gibutangan ug usa ka tarima nga hinapinan sa usa ka alpombra nga kuroskuros ang pintal. Sa ibabaw ning tarimaha, sa tunga-tunga, may gibutang ang usa ka lamisa, nga linimisan sa usa ka maanindot nga panapton nga itum, nga puno sa kalabera ug uban mga dagway nga makapatuy-od sa balhibo. Ang kahimtang sa lawak mao rag makapahadlok, ug kini nakapawala sa katawa sa mga nanambong. Ang mga tiaw mihunong, ang tanan nagsulti sa hinunghungay, ug bisan ang uban nagpakaisug-isug, gilisdan gayud sila sa pagkatawa. Ang tanan mibati ingon sa pagabation sa tawo kon mosulod sa usa ka balay diin adunay minatay nga gihaya. Ang baho sa insiyenso ug sa kandila nakadugang ning pagbatia. Si Don Custodio ug pari Salvi nagpinangotan-anay kon maayo ba kun dili ba maayo nga idili kadtong mga talanawona.

Si Ben Zayb, aron pagdasig sa mga hadlokian ug aron pagapiki kang Mr. Leeds, misulti niini sa hinigala:

—Eh, mister, kay wala may laing tawo dinhi kon dili kita da ug wala may mga indiyos nga mabaling nimo, motugot ka nga ipakita ko kanila ang imong limbong? Nahibalo na kami nga kini maoy usa ka lipatlipat, apan kay si pari Camorra dili man patuo . . .

Ug dayong hana sa paglukso sa uwang-uwang, aron dili na lamang moagi sa pultahan, samtang si pari Camorra namalibad, kay nahadlok nga may katarungan si Ben Zayb.

—Ug nganong dili, ginoo?, mitubag ang Amerikanhon, apan ayaw intawon gub-a kini . . .

Apan ang gumapapan didto na sa intablado.

—Mosugot ka?, nangotana.

Ug, sa walay paghulat sa pagtugot, mahadlokon nga si Mr. Leeds dili motugot, gibuksan ang panapton ug gipangita ang mga salamin nga gituhoan niya nga gibutang sa tungatunga sa mga tiil sa lamisa. Si Ben Zayb namalikas, misumbalik, gibalik pagsulod ang duha niya ka kamut sa ilalum sa lamisa ug iya kining gi-uyog: Wala siyay nahikapan. Ang lamisa may tulo ka tiil nga puthaw nga gagmay nga gilubong sa yuta.

Ang gumamapan naglingilingi sama sa adunay gipangita.

—Hain man ang mga salamin?, nangotana si pari Camorra.

Si Ben Zayb nagbalikbalik lamag tan-aw, gipikip niya ang lamisa, gibuksan ang panapton, ug unya mihikap sa iyang agtang sama sa paghinumdum sa usa ka butang.

—Adunay nawala kanimo gipangotana siya ni Mr. Leeds.

—Ang mga salamin, Mister, hain man ang mga salamin?

—Ang imong mga salamin, wala ako mahibalo kon hain; ang ako atua gibilin ko sa akong poloy-anan . . . Buot ka manamin? Mao rag naluspad ka ug nalain ang imong panagway . . .

Ang kadaghanan, bisan sila gikulbaan, sa pagtan-aw nila sa kabugnaw nga makantalitahon sa Amerikanhon, nangatawa, ug si Ben Zayb, hilaw uyamut ang nawong, nibalik sa iyang lingkoran nga nagbagutbot:

—Dili mahimo; tan-awa ninyo, dili siya makapadayon kon walay mga salamin; ilisan unya niya kanang lamisa . . . gibalikan pagtabon ni Mr. Leeds ang lamisa ug unya miatubang sa iyang mga halangdon nga bisita ug nangotana kanila:

--Natagbaw na kamo? makasugod na kita?

Tan-awa ra, dili ba bugnaw kaayog sinultihan . . . misulti ang usa ka babayeng balo.

—Kon mao kana, panlingkod kamo, mga ginang ug mga Ginoo, ug paghunahuna kamo sa buot ninyo ipangotana.

Si Mr. Leeds nisulod sa usa ka pultahan, ug sa wala madugay migula nga nagdalag usa ka kahon nga kahoy nga maitum, nga gabok na, nga gipintalag mga larawan sa mga langgam, mga mananap, mga bulak, mga ulo sa tawo, ug uban pa.

—Mga ginang ug mga Ginoo, misulti si Mr. Leeds nga ug-dang kaayo ang paningog; sa usa ka higayon nga miduaw ako sa piramide sa Khufu, usa ka para-on sa ikaupat nga kaliwat, nakakita akog usa ka lubnganan nga himo sa bat nga pula, sulod sa usa ka lawak nga biniyaan. Ang akong kahingop daku uyamut, kay gipakaingon ko nga nakakita sa usa ka momya sa usa ka hari, apan daku kaayo ang akong kahibulong nga, sa human na buksi ang lubnganan pinaagi sa labihang panlimbasug, mao ray nakita nako kining kahon nga ania sa inyong atubangan ug nga mahimo ninyo paghiling.

Ug gisuroy niya ang kahon sa mga nanaglingkod sa unang lumbay sa lingkoranan. Si pari Camorra, milingiw ug gisibug ang iyang nawong sama sa gihugawan, apan si pari Salvi mitan-aw sa dool, sama sa usa ka mahigugmaong motan-aw sa mga talan-awon nga mamingawon. Si pari Irene igo lang nga mipahiyum sa usa ka pahiyum nga masinabuton; si Don Custodio nagpakitag kaugdang ug pagyubit, ug si Ben Zayb nangita sa iyang salamin: wala siya masayop, sa iya pang hunahuna, kay ang tanan pulos lang gayud lamat pinaagi sa mga salamin.

—Pagkabahong minatay, pzz!, miingon ang usa ka Ginang. Ug dayon pamaypay sa kusog nga pamaypay.

—Baho mag kap-atan ka kaliwat!, misagbat ang usa.

Si Ben Zayb nalimut sa mga salamin, aron pagtan-aw kon kin sa kadto nga nakasulti niadtong sultiha. Kini maoy usa ka sundalo nga nakabasa kang Napoleon. Si Ben Zayb nasina kaniya, ug aron pagyamyam sa usa ka sulti nga makapalagut kang pari Camorra, miingon:

—Baho nga simbahan:

—Kining kahona, mga Ginoo — mipadayon ang Amerikanhon, may sulod nga usa ka hakop nga abog ug usa tipik sa

papil, diin may nahisulat nga pila ka pulong. Tan-awa ninyo, apan hangyoon ko kamo nga dili kamo mohingos pag-ayo, kay kon madala ang abog, ang ako intawon nga "ulo" madaut.

Ang limbong, nga gisulti sa dakung kaugdang ug kata-rong, nakapatoo sa hinayhinay, ug maoy hinungdan nga sa pag-agi sa kahon, ang tanan nagpugong sa pagginhawa. Si pari Camorra, nga sa makadaghan nag-asoy sukad sa pulpito sa tiani sa mga silot ug kasakit sa ispidno, samtang nagkatawa sa iyang kaugalingon nga nagtan-aw sa kahadlok sa namati kaniya, niadtong higayona mitabon sa iyang iling; si pari Salvi, kadto si pari Salvi nga sa adlaw sa mga minatay, naghimog usa ka pag-awat sa mga kalag sa purgatoryo, nga inubanan sa mga kayo ug mga larawan nga gipasihag sa kingke nga sinug-an sa alkohol, sa altar mayor sa simbahan aron siya tagaag mga misa ug limus sa mga matuhon, si pari Salvi ang daut ug mahilumon nga pari, wala usab moginhawa ug mitan-aw nga gikulbaan niadtong pud-yot sa mga abog.

— *Memento homo, quia pulvis es*, miyagubyob si pari Irene, nga nagpahiyom.

— P.! misinggit si Ben Zayb,

Nangandam siya aron sa pagsulti niadtong mga su-tiha, ug hiunhan hinoon siya sa kanonigo.

— Wala ako mahibalog unsay akong buhaton, mipadayon si Mr. Leeds, human sirhi pag-ayo ang kahon, akong gihiling pag-ayo ang kahon ug nakita ko ang duha ka pulong nga wala ko hisabti. Akong gibayibayi ug giyamyam ko sa taas nga tingog, ug igo lamang akong nakalitok sa unang pulong, nakita ko nga ang kahon nagadailos sa akong kamut, sama sa gibira sa usa ka dakung kusog ug nahulog sa salog, diin wala na gayud nako maibut. Ang akong kahibulong nahimong kalisang sa diha nga, sa human ko na ukbi, nakita ko ang ulo sa usa ka tawo kansang mga mata mitutok pag-ayo kanako. Nalisang ako ug wala ako makatultol sa akong pagabuhaton, wala ako mahaglichok ug mikurog ako sama sa usa ka bitayon . . . Unya hiulian ako. Sa akong pagtoo nga kadto maoy usa ka lamat lamang, nanginguha ako sa paglingalingaw ug gibasa ko ang ikaduha ka pulong. Dihadiha ang kahon nasira, nawala ang ulo ug sa iyang dapit nakita ko na usab nga mitungha ang pudyot sa mga abog. Sa wala ko lamang paabuta, akong hiishsihan ang duha ka pulong

sa pagmugna ug pagguba, ang mga pulong sa kinabuhi ug sa kamatayon!

Mihunong sa makadyot, aron sa pagpaniid sa gisangputan sa iyang sugilanon. Unya, sa maugdang ug mahinay nga lihok, midool sa lamisa ug gitongtong niya ang kahon.

— Mister, ang panapton, ang panapton, misinggit si Ben Zayb.

— Nganong dili? mitubag si Mr. Leeds, nga mapahigayonon pag-ayo.

Ug human sakwata sa iyang kamut nga too ang kahon, gihipus sa iyang kamut nga waa ang panapton ug dihadiha midayag ang lamisa, nga gitukod sa iyang tulo ka tiil. Gibalik niya pagtongtong ang kahon, sa taliwala gayud, ug sa dakung kaugdang midool sa mga nanan-aw.

Ang tanan mitutok sa iyang pagabuhaton, ug ang kahilom maoy naghari. Madungog gani ang kasaba ug ang kagahub sa dalan, apan ang tanan hilabihan kalingaw nga ang sultisulti sa gawas nga nadungog nila, wala lamang panumbalinga.

— *Porque ba no di podi nisos entra?* nangotana ang usa ka tingog sa babaye.

— *Aba, Ñora, porque ta lla el mana prailles u el mana em-pleaw,* mitubag ang usa ka laki; *ta jasi solo para ilos el cabeza de espinje.*

— *Curioso tambien el mana prailles!* mitubag ang tingog sa babaye nga nagkalayo; *No suiere pa que di sabe nisos cuando ilos ta sali inganau! cosa, querida BA DE Praile el cabeza?*

Sa taliwala sa usa ka halawom nga kahilum, ug sa usa ka tingog nga nagkurogkurog, ang Amerikanhon mipadayon:

“Mga ginang ug ginoo: sa usa lamang ka sulti, akong buhion kanang pudyot sa mga abug, ug kamo makasulti sa usa ka binuhat nga nahibalo sa kagahapon, sa karon ug daku kaayo sa umaabut.

Ug ang salamangkero misinggit sa usa ka singgit nga pinalanay sa sinugdan, sa dugay na inisog, sama sa nagkasaba, ug unya sa tingog nga pagaw sama sa nanghulga, ug ang tanan nakapanlibawot sa balhibo ni Ben Zayb:

— Deremoff!, misinggit ang Amerikanhon.

Ang tabil nga nagalibut sa lawak nanlupad, ang mga kingke ingog mapalong, ang lamisa milaga-ak. Usa ka tingog mga maluyahon mitubag sukad sa ilalum sa kahon. Ang tanan nanlupad ug nahadlok: usa ka ginang, tungod sa iyang kalisang ug sa diha nga mibati nga nabasa ang iyang sapot, migunit kang pari Salvi.

Ang kahon naukab dayon sa iyang kaugalingon sa atubangan sa kadaghanan, ug sa atubang sa kadaghanan miguho ang usa ka ulo nga may panagway sa minatay, gilibutan sa tag-as ug labong nga buhok. Ang ulo mibuka paghinay sa iyang mga mata ug gilibut ug tan-aw ang mga namati. Masiga uyamut ang iyang mga mata, tungod tingali kay gilibutan sa badlis nga lagum, ug, sanglit *abyssus abyssum invocat*, kadtong mga mataha didto motutok sa mga matang lawom ni pari Salvi, nga nabuka pag-ayo, sama sa nakakitag usa ka abat. Si pari Salvi misugod pagkurog.

— Karon, misulti si Mr. Leeds, suginli kining mga namati kon kinsa ikaw!

Mihari ang usa ka kahilom nga halawom uyamut. Usa ka hangin nga mabugnaw mihuyop sa lawak ug diriyot makapalong sa mga siga sa kingke. Ang mga nagpaisug-isug gipangulbaan.

— Ako si Imuthis, mitubag ang ulo sa usa ka tingog nga lawom, apan makalilisang; natawo ako sa panahon ni Amasis ug gipatay sa panahon sa mga Persas, samtang si Cambyses mipauli gikan sa iyang pagkapatay sa kabukiran sa Lybya. Gikan akong nagtapus sa akong pagtoon, human sa mga taas nga panaw sa Gresya, Asisya ug Persiya, ug mipauli na ako sa akong yutang natawhan aron sa pagpuyo didto hangtud nga si Thot motawag kanako sa atubangan sa iyang makalilisang hukmanan. Apan, tungod sa dautan kong palad, sa pag-agi ko sa Babilonya nakasusi ako sa usa ka makalilisang tinagoan ni Seerdis, nga miilog sa gahum, ang dili mahadlok nga salamangkero nga si Gaumata, nga namunoan gumikan sa paglimbong. Sa iyang kahadlok nga isugilon ko siya kang Cabyes, gipapatay ako, pinaagi sa mga paring ehiptohanon. Sa akong yutang natawhan kini sila kaniadto mao ang namunoan; sila maoy nanag-iya sa duha sa tulo ka bahin sa mga kayutaan, sila ang nagkupot sa kinaadman ug gikubong nila ang lungsod sa kaburong ug panlupig, aron sila masayon nga himoong ulipon gikan sa usa ngadto sa usa. Ang

mga mananaug naggamit kanila sa ilang kapuslanan, gitabangan sila ug gihupong sa salapi, apan pipila kanila dili lamang kay nagsunod sa ilang kabobot-on, kon dili nahimo nga ilang ulipon. Ang mga paring ehiptohanon nagtuman sa mga sugo ni Gaumata, tungod kay nahadlok sila kanako nga isugilon ko sa lungsod ang ilang mga dautang buhat. Aron pagtuman sa ilang kabobot-on gigamit nila ang usa ka batan-ong pari sa Agydos, nga gituhoan nga balaanon . . .

Usa ka kahilom nga makalilisang midawat ning mga polonga. Ang "ulo nagsugilon sa mga panlimbong ug panlupig sa mga pari, ug bisan kini nahitabo sa laing panahon ug sa laing tinuhoan, bisan pa niini nakapahimangod sa mga prayle nga nanambong, tingali tungod kay nakita nila nga ang kahimtang karen maingonigon. Si pari Salvi, nagpangurog, sama sa gihitakigan, nagkibutkibut ang baba ug nalain kaayo nga nagtanaaw sa ulo.

Mga singot nga mabugnaw miagas sa iyang agtang, apan walaay naka-alinggat kay ang tanang mata didto man sa ulo.

— Giunsa man pagbudhi kanimo sa mga pari sa imong lungsod? nangotana si Mr. Leeds.

Ang ulo mingtuaw sa usa ka masolob-on nga pagtuaw, sa usa ka paningog nga mao pag gikan sa kasingkasing, ug nakita sa nanambong nga ang iyang mga mata, nga masiga, maorag gidag-uman ug napuno sa luha. Gipangilogkilogan ang kadaghanan ug nakita nila nga nanindog ang balhibo sa ilang bukton. Dili, dili kadto lamat; dili salamangka; kadto uloha maoy usa ka sinakit ug nagsugilon sa iyang kaugalingong kaagi.

—Ay! miingon sa dakung kasubo; ako nahigugma sa usa ka dalagang batan-on, putli sama sa kahayag, sama sa usa ka bulak nga bag-o pang mibuklad! Apan, ang batan-ong pari Abydos nanginguha usab kaniya, ug tungod niini naglalang siyag usa ka kagubot ug gipasangil kanako, gumikan sa pipila ka mga sulat nako nga nakuha niya sa akong hinigugma. Ang kagubot gialsa sa diha nga si Cambyes mipauli nga naglagut gikan sa iyang kaparot. Ako gisumbong nga manggugubut, gibilanggo, ug tungod kay nakakagyo man ako, sa ilang paglutos kanako, ako ilang gipatay sa sapa sa Moeris . . . sukad sa usa ka kalibutan nakita ko ang pagdaug sa limbong, nakita ko ang parisa Abydos nga nagagukod adlaw ug gabii sa putli kong hinigugma nga mitago

sa usa ka simbahan sa Isis, sa Pulo sa Philoe . . . akong nakita nga siya gigukod hangtud sa ilalum sa yuta; nakita nga siya nabuang tungod sa kahadlok ug kasakit . . . ay, pari, pari sa Abydos! ako mibalik sa kalibutan aron pagsugilon sa imong pagkalampingasan, ug human ang pila ka tuig sa pagpakahilom, nganlan ko ikaw karon nga mamumuno, mabutangbutangon ug walay tahud sa mga butang balaanon! . . .

Usa ka talidhay nga kusog ug mamingawon misunod ning mga polonga, samtang usa ka tingog nadungog:

— Ayaw, kaloy-i ako . . .

Kadto mao si pari Salvi, nga tungod sa labihang kahadlok, gituyhad ang mga kamut ug napaling . . . — Naunsa ka, pari Salvi? masakiton ikaw?, nangotana si pari Irene.

— Ang kainit dinhi sa lawak . . .

— Ang baho sa kamatayon nga gipanimaho ta dinhi . . .

— Mamumuno, mabutangbutangon, walay tahud sa mga butang balaanon! nagpadayon pagyamyam ang ulo; isumbong ko ikaw, mamumuno, mamumuno, mamumuno!

Ug milanog ang usa ka talidhay nga pagaw, nga mao rag gikan sa lubnganan; ang ulo mao rag wala makaalinggat sa nahitabo sulod sa lawak, kay nalingaw sa pag-asoy sa iyang kaagi. Si pari Salvi gikuyapan na gayud!

— Kalooy! . . . buhi pa diay . . . nagyamyam si pari Salvi, nga gikuyapan. Naluspad siya sama sa usa ka minatay. Ang ubang mga ginang, sa pagtan-aw nila kang pari Salvi, nakahunahuna sa pagpakuyapkuyap, ug mao kiniy ilang gihimo.

— Gisalimoang . . . pari Salvi!

— Ako siyang giingon nga dili siya mohigop sa sabaw sa salag sa sayaw! minggon si pari Irene; kana maoy nakadaut kaniya.

— Apan wala siya makahigop! mitubag si Don Custodio; ang nakaingon mao nga ang ulo mitutok kaniya pag-ayo, ug kini maoy nakalipong kaniya . . .

Dinhi nahitabo ang kaguliyang; ang lawak nahimong usa ka tambalanan, usa ka natad sa pag-awayan. Si pari Salvi ingon sa patay, ug ang mga Ginang nga nagpakuyapkuyap, hiulian kay wala may mitabang kanila.

Apan ang ulo mibalik na sa pagka abug, ug si Mr. Leeds mibalik pagbutang sa panapton nga ipton sa ibabaw sa lamisa samtang miyukbo sa nanambong.

—Kinahanglan gayud nga kining mga talan-awona idili, miingon si Don Custodio sa iyang paggula; mahilas ug espid-nohanon kaayo!

—Labi na kay wala maggamit sa mga salamin!, midugang si Ben Zayb.

Apan una siya mobiya sa lawak, nagpakisayud pa gayud siya; milukso siya sa uwang-uwang, midool sa lamisa, ug giukab ang panapton; wala siya nakita, wala gihapon . . .

Sa sunod nga adlaw, nagsulat siya sa usa ka sinulat sa iyang mantalaan ng naghisgut sa mga kinaadman nga tinagoan, sa ispiritismo, ug uban pa. Dihadiha miabut ang usa ka sugo sa Gobernador sa simbahan nga nagdili niadtong mga talan-awona. Apan si Mr. Leeds nawala na ug nakakagyo na sa Hongkong.

XIX

ANG PABILO

Si Placido Penitente migula sa saring nga ang kasingkasing puno sa apdo ug ang mga mata gidag-uman sa mga luha. Siya nagabantay kaayo sa iyang ngalan, kon dili lamang siya suk-on, apan kon maglagut na gani mahimo na siya nga usa ka baha, usa ka mapintas nga mananap nga kakawiran lamang kon matay na kun makapatay ba hinoon. Ang mga pakaulaw ug mga paghagit adlaw nga tanan nga nakapakurog sa iyang kasingkasing ug iya lamang giantus ug gikatulgan sama sa bitin nga nahinanok, mibangon karon ug nagpangusmo sa kalagut. Ang mga suliyaw milanog pa sa iyang mga dalunggan uban sa mga pulong mabiyabiyaon sa magtutoon, sa mga sulting tinindahan ginamit, ug mao rag pagahidunggan niya ang hinadyong sa latus ug ang mga tinalidhay. Libo ka libong hunahuna sa pagpanimalus misantop sa iyang panumduman, nga naghuot ug nagsangkosangko, apan mawala lamang usab dayon sama sa mga larawan sa usa ka damgo. Ang iyang pagmahal sa iyang kaugalingon naga-gda kaniya sa pagpanimalus.

— Placido Penitente — nagkanayon ang tingog — ipakita nianang mga kabataan ang imong pagka laki, nga ikaw anak sa usa ka lalawigan diin nga maisug ug dili maliputon, diin ang pagbiaybiay pagahugasan sa dugo. Ikaw batanginyo, Placido Penitente! Panimalus, Placido Penitente! . . .

Ug ang batan-on nagpangusmo sa tanang mga tawo sa dalar sa taytayan España, sama sa nangitag away. Niining ulahing dapit iyang makita ang usa ka kotse diin maoy nagsakay si Pari Sybila, kinuyogan ni Don Custodio, ug mao rag gilamian sa paggunit sa pari ug paghulog sa tubig niini.

Nipadayon siya sa Eskolta, ug didto gilamian usab siya sa pagsumbag sa duha ka paring agustino nga nanlinkod sa pultahan sa tindahan ni Kiroga ug naghudyaka ug nakigtiaway sa laing duha ka prayle nga didto sa sulod sa tindahan na-

lingaw sa sinultihay; madungog bisan sa gawas ang ilang mga tingog ug mga talidhay. Sa layolayo makita niya ang duha ka kadite nga nagbarog sa asiras, nakigsulti sa usa ka magbabaligya sa tindahan nga nagpurod lamang. Si Placido Penitente mipadulong kanila ug miagi sa taliwala dala ang pagsikway, ug ang mga kadite nga naka-amgo sa dautang tinguha sa batan-on ug tungod kay sila mga maayo mag buot, mi-iway lamang usab sa maayong kabubot-on. Si Placido niadtong mga higayona gipanuwayan, sumala sa gituhoan sa mga matuhotuhoon.

Si Placido, sa diha nga nagkadool na sa iyang balay, sa balay sa usa ka platero diin siya nagkasira, naninguha sa paghusay sa iyang mga hunahuna ug pagpahinog sa usa ka paagi. Mopauli siya sa iyang lungsod ug manimalus, aron pagpakita sa mga prayle nga dili masayon ang pagpakaulaw sa usa ka batan-on nga sama kaniya ug pagbiaybiay nga dili sila makadawat ug balus. Nakahunahuna siya sa pagsulat dayon sa iyang inahan, kang Kabesang Andang, aron pagpahibalo niini sa nahitabo kaniya ug pagsulti nga ang mga tunggaan gisirhan na alang kaniya, ug nga, bisan tinuod nga may Ateneo ang mga hesuita diin mahimo niya pagtungaha niadtong tuiga, tingali gayud dili siya tugutan sa mga dominiko sa pagbalhin, ug bisan tugutan pa siya, sa sunod nga tuig mahibalik na usab siya sa Unibersidad.

—Matud nila dili kita maantigong manimalus, nagkana-yon siya; nga moliti unta ug makita nila...

Apan si Placido wala nakahunahuna sa mahitabo kaniya sa balay sa platero.

Si Kabesang Andang bag-ong nahiabut gikan sa Batangas ug mianhi siya aron sa pagpamalit, pagduaw sa iyang anak ug paghatag niining salapi, kasahos sa usa ug mga panyong sida.

Sa human ang paghatag katahuran, ang alaut nga babaye nga sukad pa sa sinugdan nakamay-ong sa masolob-ong tinan-awan sa iyang anak, wala na makapugong ug misugod dayon sa pagpangotana. Ang unang mga katin-awan gituhoan lamang ni Kabesang Andang nga pinarayeg, ug mao nga mipahiyom lamang siya ug giam-aman ang iyang anak ug gipahinumduman sa iyang mga pag-antus, sa pagpugong sa iyang kaugalingon, ug uban pa, gisuginlan siya sa anak ni Kapitana Simona, nga tungod kay nakasulod sa Sernaryo, nagpagula na sa lungsod ug lihok nga sama sa Obispo; ug si Kapitana

Simona usab nagatoo na nga siya Inahan ni Bathala, dayag na lamang, kay ang iyang anak mahimo na man nga laing hesu-kristo.

—Kon ang iyang anak mahimong pari, matud pa ni Kabesang Andang, ang iyang inahan dili na mobayad kanato sa iyang utang...ug unya kinsay may maningil kaniya?

Apan sa pagkaalingat niya nga si Placido tinuoray ang sulti ug nabasa niya sa iyang mata ang unos nga nagdahunog sulod sa iyang kalag, wala na siya magduhaduha nga ang gisugilon diay kaniya sa iyang anak tinuod gayud. Wala siya makatingog sa makadyot, apan pagkahuman nagsugod dayon sa pagpanghayhay.

—Ay, nagkanayon; ako nga nakasaad sa imong amahan nga bantayan ko ikaw, patunghaon ug himoon nga manlalaban...Nagsakit ako sa akong kaugalingon aron lamang ikaw makatoon. Inay moadto ako sa panggingi nga ang pusta tag-tunga sa pisos, adto na lamang ako sa tag sikwalo, nagaantus sa kabaho ug sa kabulingon sa baraha. Tan-awa ang akong mga sinina nga sinursihan! Inay mopalit akog mga bag-o, gigasto ko ang salapi sa mga misa ug mga gasa kang San Sebastian, bisan wala ako kaayo motoo sa iyang panabang, kay ang kura dali-dalion man lamang ang misa ug mao rag dunay galutos kaniya ug ang balaan bag-o pa usab kaayo ug dili pa maantigo nga mohimog mga katingalahan, ug dili usab linalik sa batikulin kon dili sa laniti. Ay, unsaon kaha ako pagsudya sa imong amahan kon ako mamatay ug igkita ko siya?...

Ug ang alaut nga babaye nanghayhay ug naghilak, samtang si Placido nagmasulob-on sa iyang dughan nagpahungaw sa mga pagbakho.

—Unsa man ang makuha ko kon mahimo akong manlalaban? mitubag siya.

—Mag-unsang ka man lamang? Nagpadayon ang iyang inahan nga nagdagpo sa iyang mga kamut; nganlan ka unyag Filibustero ug bitayon ka. Daan ko na ikaw nga gipasidan-an nga magpailub ka, nga magpaubos ka! Wala ako moingon kanimo nga mo-amin ka sa kamut sa mga kura, kay nahibalo ako nga delikado kag ilong, sama sa imong amahan nga dili makakaon sa kiso sa Oropa, apan kita kinahanglan nga mag-antus, magpakahilum ug mouyon sa tanan...Unsa may atong mahimo? Ang mga prayle aduna sa tanan; kon sila dili

motugot, walay mahimong manlalaban, bisan mananambal...
Magpailub ka, anak ko, magpailub ka!

—Nagpailob ako, inahan ko; giantus ko ang tanan sulod sa daghang mga bulan...

Si kabesang Andang nagpadayon sa iyang panghayhay. Siya wala mangayo nga siya modapig sa mga prayle, kay siya dili man usab; sayud kaayo siya nga kon dunay usa nga maayo, adunay napulo nga dautan nga nagsupsup sa salapi sa mga kabus ug naghingilin sa mga adunahan. Apan kinahanglan nga kita magpakahilum, mag-antus, magpaubos... Ug ginganlan niya ang daghang mga tawo nga tungod sa ilang pagpailub ug pagpa-ubos, bisan sulod sa ilang kasingkasing nagdumot sila sa ilang mga agalon, gikan sa pagka binatonan sa mga prayle, nangahimong Piskal; si Pulano karon adunahan na ug makahimo pagpanamastamas kang bisan kinsa, kay aduna man siyay padrino nga motabang kaniya, ug kaniadto kini siya usa lamang ka alaut nga sakristan, mapaubsanon ug matinumanon sa mga sugo, nga naminyo sa usa ka babaye nga maayong bata ug unya sa pagpanganak na, maoy padrino ang kura...

Ug si Kabesang Andang nagpadayon sa iyang litaniya sa mga pilipinhon nga mapaubsanon ug mapailubon ug nganlan na unta niya ang uban nga tungod sa ilang pagkakulang ning mga hiyasa, gipanghinginlan ug ginapangita sa mga ponoan, apan si Placido, nga nakakitag pasangil, milakat ug nagwal-daswaldas sa kadalanan.

Gisuroy niya ang Sibakong, Tondo, San Nikolas, Santo Kristo, nga naglirawlriraw lamang ug dautang buot, sa walay pagpanumbaling sa kainit sa adlaw ug sa takna, ug diha na siya mopauli sa ila sa gigutom na siya ug pagka alinggat nga wala diay siyay dala nga salapi. Gipakaingon niya nga wala na didto ang iyang inahan, kay batasan man niini nga kon moadto siya sa Manila motabok dayon sa balay nga silingan aron sa pagdulag panggingi. Apan si Kabesang Andang naghulat kaniya aron sa pagsulti sa iyang nahunahuna: iyang adtoon ang Prokurador sa mga agustinos, aron siya pabalikon sa pagtungha sa mga dominiko. Apan si Placido miputol sa iyang sulti sa usa lamang ka paglihok.

—Palabihon ko ang pag-ambak sa dagat, miingon siya; palabihon nga mahimong tulisan kay sa pagbalik sa Unibersidad.

Ug sanglit ang iyang inahan nagsugod na man usab sa iyang wali mahitungod sa pailub ug sa paubos, si Placido, bisan wala pa makakaon, mibalik paglakat padulong sa mulye nga dunggoanan sa mga bapor.

Sa pagkakita niya sa usa ka bapor nga nagbitad na sa sinipit aron paggikan padulong sa Hongkong, usa ka hunahuna misantop kaniya: moadto siya sa Hongkong, mokagyo siya, aron siya mahimong adunahan didto ug makahimo sa pagpakiggubat sa mga prayle. Ang hunahuna sa Hongkong nakapahinumdom kaniya sa usa ka kaagi sa mga sirialis, mga kandelabro nga pulos sapi nga gihatag sa pila ka molopyo sa usa ka simbahan; ang mga prayle, matud pa sa usa ka platero, nagpabuhat gilayon sa Hongkong ug mga siryalis ug mga kandelabro nga parehas, apan dili lunsay nga salapi, kon dili sinunod lamang, ug unya kining tanan giilis nila niadtong binuhat sa lunsay nga salapi. Ug dayon kini ilang gipatunaw ug gipabuhat ug salaping Mek. Mao kini ang sugilanon nga iyang hidunggan, ug bisan sugilanon lamang kaha, apan tungod sa iyang kalagot iyang gituhoan nga tinuod. Ang tinguha sa pagpuyo nga gawas ug pila pa ka hunahuna nga misakdop sa iyang panumduman maoy nakatukmod kaniya sa pag-adto sa Hongkong. Kon adto didto dad-a sa mga kaponongan ug mahimo siya nga adunahan.

— Buot ako mopuyo nga gawas, ug walay agalon...

Hiabtan siya sa kagabhion nga naglaroylaroy sa San Fernando, ug kay wala man siya makasugat ug usa ka marino nga higala niya mipauli siya. Ug kay ang gabii maanindot man kaayo ug ang Bulan nga nagsubang sa kalangitan nakahimo man sa mahugawng siyudad nga usa ka gingharian sa mga manulonda, mipadulong siya sa Perya. Ug sa didto na siya sa sulod, nagbalikbalik siya sa iyang agi, gisuroy niya ang mga tindahan sa walay pagtagad sa ilang mga baligya, ug ang iyang hunahuna didto gihapon sa Hongkong aron siya mahimong usa ka tawong gawas ug maadunahan...

Mobiya na unta siya sa Perya, apan nakakita siya kang Simoun nga nanamilit sa usa ka langyaw ug silang duha nagsulti sa ininglis. Alang kang Placido, ang tanang sinultihan nga gigamit sa mga uropanhon dinhi sa Pilipinas, nga dili kinatsila, ininglis gayud. Ug unya nadungog pa niya ang pulong nga Hongkong.

Kon ipaila pa unta siya ni Simoun niadtong langyawa nga tingali gumigikan padulong sa Hongkong...

Si Placido mihunong. Nakaila siya sa alahero kay na-kaadto man sa iyang lungsod aron sa pagpamaligya alahas. Gikakuyog niya sa usa ka panaw, ug sa pagkatinuod si Simoun nagpakita kaniyang maayong gawi ug gisuginlan siya sa kina-buhi sa mga Unibersidad sa mga nasud nga gawas: pagkada-kug kalainan!

Si Placido misunod sa alahero.

— Ginoo Simoun, ginoo Simoun, mitawag siya.

Si Simoun mosakay na unta sa usa ka kotse, apan sa pag-kakita kang Placido, mihunong.

— Aduna unta ako'y ihangyo kanimo...duna unta ako'y isulti nga duha lamang ka pulong, miingon siya.

Si Simoun ingon ug gitak-an unta, apan si Placido wala makaalinggat. Sa pila ka pulong, gisuginlan ni Placido si Simoun sa nahitabo kaniya ug sa iyang tinguha sa paglalin sa Hongkong...

— Ngano man? nangotana si Simoun, tinutok kang Placido ang iyang mga mata nga gitabunan sa mga bildo nga asul.

Si Placido wala motubag. Gilayon si Simoun mihangad, mipahiyum niadtong iyang pahiyum nga bugnaw, ug miingon kang Placido:

— Kon mao kana, uban kanako. Sa dalan Iris, gisugo niya ang kotsiro.

Si Simoun nagpakahilum samtang diha sila sa dalan, sama sa nalingaw sa usa ka hunahuna nga hinungdanon. Si Placido usab, nga naghulat nga siya sultihan, wala magtingog ug nalingaw nga nagtan-aw sa daghang mga tawo nga nagsuroysuroy nga nagpahimulos sa kahayag sa bulan. Mga batan-on, mga naghigugmaay, nga sinunod sa luyo sa mga mabinantayon nga inahan kun iyaan; mga panon sa mga tinon-an nga nagsapot ug puti nga misamut sa pagputi tungod sa kahayag sa bulan; mga sundalo nga daw hubog, nga nagsakay sa tagun-om sa matag sakyanan, gikan sa mga simbahan nga nipa diin ang gihalaran mao si Citeres (Bathala sa mga salampati nga mugbog lupad); mga bata nga nagdula sa tubig-tubig, mga insik nga nagbaligyag tubo, silang tanan nakapuno sa dalan ug naghatag maanindot nga talan-awon tungod sa kahayag sa bulan.

Sa usa ka balay gitogtog ang mga Valz, ug makita ang mga pareha nga nagsayaw iniwagan sa mga suga sa kinke ug mga parol... pagkakabus nga talan-awona nga itandi sa talan-awon nga makita sa kadalanan. Ug, binutang gihapon ang hunahuna sa Hongkong, nangotana siya sa iyang kaugalingon kon ang mga gabiing bulanon didto maanindot ba gihapon, mga matahum ba, sama sa Pilipinas, ug unya usa ka mabangis nga ka-gool mitungha sa iyang kasingkasing.

Gipahunong ni Simoun ang sakyanan ug silang duha nanganaog. Niadtong higayona nangagi dool kaniya si Isagani ug Paulita, nga naghinunghungay ug mga matam-is nga pulong sa gugma; nagsunod kanila si Doña Victorina ug si Juanito Pelaez, nga nagyawyaw sa hataas nga tingog, nangompas ug milabi pagka boktot. Si Pelaez, nga nalingaw, wala makaa-linggat sa iyang kauban sa eskuelahan kanhi.

— Kana hinoon siya maoy malipayon, nagbagolbol si Placido, dungan ang panghupaw, nga nagtan-aw sa pundok nga nagkalayo ug mao na lamay makita ang bukton ni Juanito nga mosaka na man, mopaubos na man, sama sa pako sa usa ka palabad.

— Anha da gayud siya kutob, mibagolbol si Simoun; anha da gayud diha ang mga kabataan...

Kinsay ilang giigo sa ilang sulti ni Placido ug Simoun?

Kini misinyas sa batan-on, mibulag sila sa dalan ug nanulod sa usa ka agianan nga nagsubay sa mga latayan nga nagsumpay sa mga balay; usahay manglukso sila sa bato, aron dili makatunob sa lapok; usahay mangubo aron sa pagsu-ong sa usa ka siklat nga dili maayong pagkabuhat ug labing dautan nga pagkabantay. Nahibulong si Placido nga ang adunahan nga alahero magasubaysubay niadtong mga dapita ingon sa anad na siya kaayo. Sa katapusan miabut sila sa usa ka lagwerta, diin makita ang usa ka balay nga guba nga nag-inusara. linibutan sa mga sagingan ug mga ponoan sa bonga. Tungod kay nakita man niya ang pila ka bayanan nga kawayan ug mga piraso nga tubo nga binuhat gihapon sa kawayan, nakahunahuna si Placido nga kadto maoy balay sa usa ka mamumuhat sa mga kastilyo ug mga pabuto.

Gitoktok ni Simoun ang bintana. Usa ka tawo mitambo.

— Ah, ginoo...

Ug nanaug dayon.

—Ania na ang polbora? nangotana si Simoun.

—Sinulod sa mga sako; naghulat ako sa mga bala...

—Ug ang mga bomba?

—Andam na.

—Maayo, "maestro"...Karon dayong gabii mogikan ka ug sultihan mo ang tinyinti ug ang kabi...ug unya mopadayon ka sa imong paglakaw; Sa Lamayan makita mo ang usa ka tawo nga magsakay sa usa ka bangka; ingnon mo siya... "Kabesa," ug siya motubag nga "Tales." Kinahanglan gayud nga ania siya dinhi ugma. Dili kita mag-usik sa panahon.

Ug gilayon gitagaan niyag salapi nga bulawan.

—Ngano, ginoo, nangotana ang tawo sa usa ka kinatsila nga larino; adunay mga bag-ong hitabo?

—Oo, buhaton sulod sa sunod nga semana.

—Sa semanang umaabut, misanong ang tawo nga nagsi-bug; ang mga balangay wala pa makaandam; maghulat sila sa Heneral nga isibug niya ang iyang kasugoan...ako nagtoo nga hulaton ta pa nga magsugod ang kuwaresma...

Si Simoun milingolingo.

—Wala kita magkinahanglan sa mga balangay, mitubag siya; igo na kaaye ang mga tawo ni Kabesang Tales, ang mga kanhi karabiniro ug ang usa ka rehimiyo sa mga sundalo. Kon dugayon pa nato, tingali patay na si Maria Clara. Karon-karon, gikan dayon.

Ang tawo nawala.

Si Placido nakasaksi niadtong hamubong panagsulti ug nakadungog sa tanan; sa diha nga nakasabut na siya sa gikasultihan, nanlimbawot ang iyang balhibo ug mitan-aw siya kang Simoun nga nanlurat ang mga mata sa kakulba. Si Simoun igo lamang nga mipahiyum.

—Nahibulong ka, misulti si Simoun nga nagpahiyum sa iyang pahiyum nga mabugnaw, nga usa ka indiyo nga bulingit makasulti pag-ayo sa kinatsila? Siya magtutoon kaniadto sa eskuwelahan, nga nanlimbasog sa pagtudlog kinatsila sa mga bata ug diha na mohunong sa gipagula na sa katungdanan ug gihinginlan sa laing yuta, kay usa ka kono ka manggugubot sa kahusay ug higala sa alaut nga Ibarra. Ako siyang gikuha sa dapit diin siya hinginli, diin nahimo siyang manananggal ug gihimo ko siya nga mamumuhat sa polbora.

Mibalik sila sa dalan ug mipadulong paglakat sa Treso. Atbang sa usa ka balay nga tabla, nga maayog panagway, nakita nila ang usa ka katsila nga nagsungkod ug nagpahimulos sa kahayag sa bulan. Si Simoun mipadulong kaniya; ang katsila, sa pagkaalinggat, buot unta motindog, apan miaguroy.

—Pag-andam na, giingon siya ni Simoun.

—Kanunay akong andam.

—Sa semanang umaabut.

—Mahimo na kaha?

—Pamatia ang unang luthang...

Ug dayong bulag, sinunod ni Placido, nga nagsugod nagpangotana sa iyang kaugalingon kon wala ba siya magdamgo.

Nahibulong ka, nangctana si Simoun, nga nagtan-aw sa usa ka katsila nga batan-on kaayo ug masakiton na? Sa miaging duha ka tuig, supang siya sama kanimo, apan nakabut sa iyang mga kaaway nga ipadala siya sa Balabak, aron pagtrabaho sa usa ka kompaniya sa mga binilanggo, ug karon naa siya makita mo nga nag-antus sa usa ka sakit sa lutahan ug hitakig, nga maoy makahatud kaniya sa lubnganan. Ang alaut naminyo sa usa ka babaye nga matahum uyamut...

Ug tungod kay milabay nga usa ka kotse nga walay sulod, gipahunong kini ni Simoun ug nagpahatud sa iyang balay sa dalan Escolta. Niadtong higayona mibagting sa tanang taknaan sa mga simbahan ang ika napulog tunga ang takna...

Human sa duha ka takna, si Placido mibiya sa balay sa alahero, ug, maugdang ug mapalandungon, misubay sa Escolta, nga wala nay tawo, bisan ang mga Cafe napuno pa sa mga tawo. Usahay moagi ang usa ka kotse nga maghaguros ug makahatag kasaba sa dalang bato.

Si Simoun, sukad sa usa ka lawak sa iyang balay nga nagtambo sa Pasig, milantaw sa Intramuros, nga nakita sa mga bintana nga binuksan, ug ang mga atop nga sin sa iyang mga balay misiga tungod sa kahayag sa bulan, apan ang iyang mga kampanaryo milandong nga mga masolob-on ug maligdong, sa taliwala sa kalinaw sa kagabhion. Si Simoun, mikuha sa iyang antiohos nga lubog, ug ang iyang ulo nga ubanon nahisama sa usa ka marko nga plata nga nagalibut sa iyang panagway nga tabonon, hinayagan sa usa ka kingke, kansang siga hapit na mapalong tungod sa kakulang sa gas. Si Simoun, sama sa

nalingaw sa usa ka hunahuna, wala makaalinggat nga ang suga himatyon na ug moabut na ang kangitngit.

—Sulod sa pila ka adlaw, nagsulti siya nga mao rang usara, kon ang upat ka kilid ning siyudad nga mahugaw magdilaab na, niining siyudad nga poloy-anan sa mga walay alamag, mga garbosohon, nga nabuhi sa pagpanamastamas sa mga burong ug mga alaut; kon ang kagahub modahunog na sa mga balangay ug pagul-on ko sa mga dalan ang akong mga sakop nga puno sa kapungot ug inumol sa ka-ulit ug mga sala, kon modangat na kanang higayona, buksan ko gilayon ang mga paril sa imong bilanggoan, ug dihadhiha agawon ko ikaw gikan sa mga kamut sa nagbilanggo kanimo, ug salampating puti, mahisama ka sa langgam Fenix nga motindog sa taliwala sa mga mainit nga abug... Usa ka kagubut nga hinikay sa mga tawo sa taliwala sa kangitngit nakapabulag kanimo sa akong kiliran; karon, usa usab ka kagubot makapahiuli kanimo sa akong mga bukton ug makabanhaw kanako, ug kanang Bulan, sa dili pa motakdol, mobanwag sa usa ka Pilipinas, nga malinis ug putli sa tanang kahugawan...

Si Simoun mikalit paghilum, sama sa hisud-ipan. Usa ka tingog nangotana sa ilalum sa iyang tanlag kon siya, si Simoun, dili ba lakip sa kahugaw niadtong siyudad nga banyaga, tingali gani hinoon ang labing hugaw. Ug sama sa mga minatay nga mangabanhaw sa tingog sa trompita sa pagpanudya, libo ka libong mga aninong samaran, mga landong sa mga tawong gibuno, mga babaye nga nawad-an sa ilang kaputli, mga amahan nga gilangkat sa ilang kabanayan, mga bisyo nga pina-sagdan ug dinasig, mga bililhong hiyas nga tinamay, namangon karon sa pagkadungog sa lanog sa makalilisang pangotana. Mao pa kadtoy higayon sa iyang kinabuhing kriminal sukad pa sa Habana, diin pinaagi sa bisyo ug sa hiphip, gisugdan niya ang pagmugna usa ka paagi aron pagpalungtad sa iyang mga tuyo, siya nga usa ka tawo nga walay pagtoo, walay pagbati sa iyang lungsod ug walay kasingkasing, niadto pang higayona nga mibati siya usa ka pagbasul, usa ka kaulaw sa iyang kaugalingon. Gipiyong niya ang iyang mga mata, ug sa dugay nga panahon wala siya maglihok; unya minghikap siya sa iyang agtang, ug midumili siya pagsud-ong sa iyang tanlag, ug unya giabut siyag kahadlok. Dili, dili siya buot mosusi sa iyang

kaugalingon, gikabsan siya sa kaisug sa paglantaw sa iyang kagahapon... Dili mahimo nga kakulangan siya sa kaisug aron hinoon nga hapit na moabut ang panahon, dili mahimo nga kawad-an siya sa pagtoo sa iyang kaugalingon... Ug, sanglit ang mga anino sa mga alaut kansang dautang palad siya ang nakaingon nagpadayon man sa pagpakita sa iyang mga mata, sama sa bag-ong nangguho gikan sa kinahiladman sa sapa ug nagtunglo kaniya ug nagtunol sa ilang mga kamut; sanglit ang mga mahay ug mga bakho mao ra mag milanog sa tanang dapit ug nadungog ang mga hulga ug mga panumpa sa panimalus, mibiya siya sa bintana ug kaha mao pa kadtong higayona nga siya giabut ug kahadlok ug mikurog.

—Dili, tingali masakiton ako; tingali dili maayo ang akong lawas, nagpangyamyam siya; daghan ang nagdumot kanako, daghan ang nagpasangil kanako sa ilang dautang palad, apan...

Ug sa pagkaalinggat niya nga ang iyang agtang mainit, mitindog ng midool sa bintana aron sa paghanggap sa mabugnaw nga hoyohoy sa kagabhion. Sa iyang tiilan nagadagan ang tubig sa Pasig, nga sa iyang ibabaw nagpangidlap ang mga bula, daw nagaamag sa iyang balod, nagatuyok, usahay modagan ug usahay mosibog, nagasunod sa sulog. Ang siyudad makita sa laing daplin, ug ang iyang mga itum nga paril mao rag makapahadlok ug puno sa tanghaga, apan ang kapintas mao rag natago sa kahayag sa bulan, nga mohatag kaanindot sa tanang butang. Apan si Simoun mibalik pagkurog; mao rag nakita niya sa iyang atubangan ang nawong nga maugdang sa iyang amahan, nga namatay sulod sa bilanggoan, tungod sa pagbuhat mga kaayohan, ug ang nawong pa gayud sa laing tawo, nga labi pang maugdang, nga mihatag sa iyang kinabuhi alang kaniya, ubos sa pagtoo nga siya maoy motubos sa iyang lungsod...

—Dili, dili na ako makasibug, mituaw siya samtang namahid sa singot sa iyang agtang; ang gibuhay ko taas naggitulinan ug ang iyang pagdaug makahatag kanakog katarungan... Kon nanag-ingon pa ako kaninyo, dili unta ako mabuhi... Palayo kamo, mga bulawanong mithi, mga hunahunang maloloy-on... Kalayo ug puthaw maoy gikinahanglan aron ipaso sa hubag, silot alang sa mga kahulayan, ug kon ang galamiton dili magpulos, siya mabu-ak da sa iyang kaugali-

ngon...Dili mahimo; ako na kini nga gihunahuna pag-ayo, apan karon gihilantan ako...ang akong salabutan dili matinaw...dayag na lamang...kon nakahimo akog dautan, kana tungod kay maayo ang akong tinguha, ug ang tinguha maoy makalinis sa tanang mga paagi...Ang akong buhaton mao ang dili pag-unong...

Ug sa diha nga naglibug ang iyang ulo, mihigda ug buot unta matulog.

Sa pagkasunod nga adlaw, si Placido namati sa dakung pagpailob ug pinahiyum ang mga ngabil, sa wali sa iyang inahan. Sa diha nga kini misulti kaniya sa iyang tinguha sa paghangyo sa Prokurador sa mga paring agustinos, wala siya mosupak ug wala siya motutol; hinonoa, mitanyag siya nga siyay mangunay sa pagsulti, aron dili mahago ang iyang inahan, nga iyang gihangyo nga mopauli una sa lalawigan, kon mahimo niadto dayong adlawa. Si Kabesang Andang nangotana kaniyang ngano:

—Kay kon ang Prokurador mahibalo nga ania ka dinhi, dili siya mosugot kon dili mo siya tagaag gasa ug pipila ka mga misa.

ANG PONENTE

Tinuod gayud ang sulti ni Pari Irene: ang kuwestiyon sa Akademya sa Kinatsila, nga dugay nang gipasaka, hapit na masulbad. Si Don Custodio, ang kugihan nga Don Custodio, ang labing kugihan sa tanang mga “ponente” sa kalibutan, sumala sa pulong ni Ben Zayb, nagtoon kaniya ug nagtibcok lamag adlaw ug basa sa ekspediyenti ug pagahikatulgan na lamang niya nga dili gihapon masulbad; sa sunod nga adlaw mobangon siya, ug mao gihapon ang iyang buhaton, ug mahibalik na lamang siya sa pagkatulog. Hilabihan intawon kabudlay sa alaut nga ginoo, ang labing kugihan sa tanang “ponente” sa kalibutan . . . Buot niya nga makapanaog siyag hukom nga makalipay sa tanan, sa mga prayle, sa taas nga kawani, sa kondesa, kang Pari Irene, ug sa iyang mga tinuhoang mauswagon. Nagpatambag na siya kang G. Casra ug si Ginoo Pasta nakadugang na hinoon sa paglibug sa iyang ulo, human siya tagaig mga tambag nga nagkasumpaki ug dili mahimo; nagpatambag siya kang Pipay, ang baylarina, ug kini, nga walay kalibutan sa butang nga gipatambagan kaniya, miyam-id lamang ug unya nangayo kaniyag kalim-ag lima ka pisos, nga aron kono gastohon sa paglubong sa usa niya ka iyaan nga namatay sa kalit sa ikalima nang pagkamatay, kun sa ikalimang iyaan nga namatay, sumala sa iyang katin-awan nga gihatag, ug unya mihangyo pa gayud nga itudlo ang usa niya ka ig-agaw nga maantigong mobasa, mosulat ug motogtog sa biyolin nga luyoluyo sa buhatan sa Fomento, mga butang kini nga dili gayud makatabang sa pagpahunahuna kang Don Custodio ug usa ka paagi sa pagsulbad sa gumonhap nga iyang giatubang.

Duha ka adlaw human nang mga hitabo sa Perya sa Kiyapo, si Don Custodio nagsugod dayon sa pagtoon sa ekspediyenti,

ug wala pa gayud siya makahatag sa hukom. Apan, samtang siya manghuy-ab, moigham, motabako ug magdamgo sa mga lihok ug mga paa ni Pipay, maghisgut kita kadyot ning halangdon nga tawo, aron masabut ta ang hinungdan ngano nga nakahunahuna si Pari Sybila sa pagtudlo kaniya nga maoy pahatagon sa hukom ug ngano nga ang iyang pagkatudlo giuyunan sa pundok nga kaatbang.

Si Don Custodio de Salazar y Sanchez de Monteredondo (alias) Buena Tinta nahisakop nianang katilingban sa Manila nga dili makalakang ug usa ka lakang kon dili pamtayan sa mga pamantalaan sa atubangan ug sa likod ug taga ka libo ka mga pagdalayeg, ug nganlang "maabtik, halangdon, bantugan, mahait, lawom, masinabuton, manggialamon, adunahan, ug uban pa", mao ra hinoog mahadlok sila nga hi-a-an sa lain nga nagdala ug ngalan ug bansagon nga parehas, apan taspukan ug walay alamag. Ang angga nga "Buena Tinta" (Maayong Tinta) naggikan sa iyang pagkahigala ni Ben Zayb, sa diha nga kini, sa iyang duha ka pakiglantugi nga milungtad sa pila ka bulan ug semana sa mga tudling sa mga pamantalaan, mahitungod kon unsay maayong gamiton nga kalo, ang adolpo ba kun ang salakot ba, kon ang "plural" sa "character" caracteres kun characterés ba, aron sa paglig-on sa iyang mga katarungan kanunay nga magkanayon nga "constanos de buena tinta", "lo sabemos de buena tinta", ug uban pa, nga human hisusihan, kay sa Manila wala man gayuy matago, nga kining "buena tinta" dili lain kon dili si Don Custodio Salazar y Sanchez de Monteredondo.

Miabut siya sa Manila nga batan-on pa uyamut, ug may maayo siyag katungdanan nga gihuptan nga nakatugot kaniya sa pagpangasawa sa usa ka matahum nga mestisa, nga sakop sa usa sa mga banay nga naila sa siyudad. Tungod kay utokan man gayud siya, dili magpanuko ug maayong maniid, nakapahimulos siya sa katilingban nga iya nang hisakpan, ug ginamit ang salapi sa iyang asawa misulod siya sa patigayon, namakyaw siya sa mg bulohaton sa Kagamhanan ug sa Ayuntamiyento, ug tungod niini gihimo siyang Konsehal Bokal sa *Sociedad Economica de Amigos del País*, magtatambag sa pamunoan, Pangulo sa *Junta Administrativa de Obras País*, Bokal sa *Junta de la Misericordia*, magtatambag sa Banco Español Filipino, ugbp. Ug dili maingon nga kining ugbp. nahisama sa ibutang sa human ang hataas nga talaan sa mga titulo: si Don Custodio, bisan wala makabasa bisan

usa ka basahon mahitungod sa Kasanihan, nahimong Puli-Pangulo sa *Junta de la Sanidad de Manila*, bisan hinoon sa walo nga sakop niini usa day kinahanglan mananambal. Mao usab, nahimo siyang Bokal sa *Junta Central de Vacuna*, nga gisakpan sa tulo ka mananambal ug pito ka dili, uban niini ang Arsobispo ug tulo ka Probinsiyal sa mga prayle. Nahimo siyang *Hermano* sa mga *Cofradia* ug mga Archicofradia, ug sumala sa atong nakita, Bokal *Ponente* sa *Comision Superior de Instruccion Primaria* nga kanunay nga dili maglihok, mga katarungan kini nga igo aron ang mga mantalaan magpuno kaniya sa pagdala-ye, kon mopanaw siya ug hangtud kon baha-on siya.

Bisan daghan kaayo siya mga katungdanan, si Don Custodio dili sama nianang mga tawo nga mahikatulog sa mga tigum ug mohatag sa iyang boto uban sa kadaghanan, sama sa mga diputado nga taspukan ug hadlok. Lahi sa kadaghanan sa mga hari sa Oropa nga nagdala sa titulo nga Hari sa Herusalem, si Don Custodio nagpakita sa iyang kaugdang ug nagpahimulos uyamut sa iyang katungdanan, kanunay nga magpakisdum sa iyang kilay, magpagawpagaw sa iyang tingog, mag ubo-ubo ug sa daghang higayon siya da ang makasulti sa tibook nga tigum, pinaagi sa pagsugilon usa ka sugilanon, pagpasakag usa ka hunahuna kun pagsupak sa usa ka kauban nga mosukol kaniya sa lantugi. Bisan wala pa siya makalabang sa kap-atan ka tuig ang panuigon, kanunay na siya nga magtambag sa paglakaw sa mahinay nga tingog, nga hunahunaon una pag-ayo ug magbantay sa paglakaw, kay kinahanglan nga ilhon una ang Kapopod-an, kay ang kahimtang sa mga indiyos, kay ang kabantug sa ngalan sa mga katsila, kay una sa tanan sila mga katsila, kay ang tinuhoan, ug uban pa. Hangtud karon hinumduman pa sa Manila ang usa niya ka pakigpulong sa diha nga gihunahuna ang pag-ilis sa mga suga sa kadalanan gikan sa lana sa lubi ngadto sa gas: niadtong kausabana, wala mahunahuna ni Don Custodio ang kamatayan sa patigayon sa lana sa lubi, ug mao day iyang nakita ang tinguha sa pagpanapi sa usa ka Konsehal, kay si Don Custodio ugod taas ug panlantaw, ug mao kadto nga gisupak niya sa tanang kusog sa iyang tutonlan ug iyang giingon nga kadtong hunahuna sayo da uyamut ug nagpasidaan siya sa daghang mga kadautan nga moabut. Nabantug usab ang iyang pagsupak sa usa ka serenata nga buot ihatag sa pipila sa bisperas sa paggikan sa usa ka Gobernador: si Don Custodio nga may kahimangod nga gitagooan

tungod kay gibalibaran siya sa usa ka pangayo niya nga wala na namo hinumdumi nagpasabut nga kon ang Bitoon nga sumusubang kaaway sa Bitoon nga sumasalop, dili maayo nga kadto ipadayon, ug tungod niini ang mga tag-iya sa hunahuna, nani-bug.

Usa ka adlaw niana, gitambagan siya nga mopauli sa Espanya aron magpatambal sa usa ka sakit sa atay, ug dihadiha ang mga mantalaan nagpananglit na kaniya sa usa ka Anteo nga kinahanglan motunob sa inahang yuta, aron hiulian ang kabaskog; apan ang Anteo sa Manila nahimong gamatoy kaayo nga nahisakot sa taliwala sa mga dagkung tawo sa Espanya. Didto walay nagtagad kaniya ug gibati siyag kamingaw sa mga pagdalayeg kaniya sa dinhi pa siya sa Pilipinas. Didto dili na siya maka-ipon sa mga nailang adunahan, ang iyang kakulang sa kaalam nakapadiyutay kaniya kay wala may motagad kaniya sa mga Akademya ug mga kaponongan sa mga makinaadmanon, ug tungod sa iyang mga hunahunang kinaaraan ug mga paagi nga kinombento, kanunay lamang siya nga mogula sa mga pundokpundok nga maglirawlriraw ang hunahuna, maglagot ug mamongot ug wala gayud siyay laing makuha kon dili ang pagpahibalo nga didto kusog ang sugal ug ang paglimbong sa isigkatawo. Gimingaw siya sa mga masinugtanon nga binatonan sa Manila, nga makaantus sa iyang dautang taras, ug, sanglit ang katugnaw didto makahatag man kaniyag sakit nga pulmoniya kon dili siya magpadool sa abohan nga puno sa baga, gihandum niya ang tingtugnaw sa Manila, nga igo lamang siya magbugkos sa li-og sa usa ka bali-og. Sa ting-init, gihandum niya ang iyang lingkoranan nga *perezosa*, ug ang bata nga magpaypay kaniya. Sa usa ka pulong, sa Madrid usa lamang siya sa daghan, ug bisan pa sa iyang mga alahas nga brilyante, kausa niana gipakaingon nga siya usa ka bukidnon nga dili maantigong molakaw, ug sa laing higayon, gipakaingon nga siya usa ka indiyano, ug gibugalbugalan pa siya sa pipila nga buot mangayo kaniyag kuwarta, apan iyang gibalibaran. Tungod kay naglagot siya sa mga "conservador" nga dili mosunod sa iyang mga tambag, ug sa mga switik nga buot mosupsup sa iyang bolsa, nagpasakop siya sa pundok nga liberal ug mopauli nga wala dangtig usa ka tuig sa Pilipinas, ug kon wala maayo ang iyang sakit sa atay, ang iyang hunahuna nabalhin uyamut.

Ang napulog usa ka bulan nga iyang pagpuyo sa Madrid, tipon sa mga politiko sa Cafe nga walay katungdanang gihup-tan; ang pila ka pakigpulong nga hidunggan niya didto ug didto, ang mga sinulat sa supak sa pamunoan nga iyang na-basa, ug kadtong tanang kinabuhing logaynon nga atong ma-kita, bisan sa mga tupihan, diin hangtud ang mga manunupi magpahayag sa ilang baruganan, ug sa mga piging diin mabati nato ang nagkalainlaing mga tinuhoan sa pamunoan nga gipa-sundayag pinaagi sa mga pakigpulong nga puno sa pulong ma-tahum ug maayong pagkabalay, ang mga panagsumpaki sa mga hunahuna, ang mga pagtutol ug mga pagsupak, ugbp., kadtong tanan, samtang nagkalayo siya sa Oropa, mitungha pagbalik sa iyang panumduman, sama sa binhi nga gitatum apan dili makatubo tungod nagapus sa baga nga bagon. Ug mao kadto nga, sa paghidunggo niya sa Manila, gipakaingon nga nabag-o ang iyang pagkatawo, ug tuod man gibatonan na niya ang mga hunahuna nga labing maayo ug putli.

Sa unang mga bulan sa iyang pag-abut, nagbula ang iyang baba sa paghisgut sa kinabuhi sa Madrid, sa iyang mga maayong higala didto, kang Ministro Pulano, kang kanhi Ministro Sutano, kang Diputado C, magsusulat B; walay hitabong logaynon ug mga eskandalo sa Madrid nga wala niya hisayri; walay ponoan nga wala niya hisayri ang iyang kinabuhing tinagoan; walay hitabo nga wala niya matag-an, walay kausaban sa pamunoan dinhi sa Pilipinas nga wala ikasulti kaniya, ug kining tanan niyang sugilon iyang gisaktan ug mga pagdaut sa mga "conser-vador" ug mga pagdalayeg sa pundok liberal, ug mga pag-handum sa mga nadungog niya sa baba sa mga tawong ban-tugan, pinaubanan sa pagpasabut nga siya gitanyagan mga tag-as nga katungdanan, nga iyang gisalikway tungod kay dili siya buot moutag buot sa mga "conservador." Hilabihan ang iyang kadasig niadtong unang mga adlaw nga daghan sa mga higala nga magpamatian kaniya sa tindahan nga ilang paga-pundokan, nagpasakop sa pundok liberal, ug mga liberal na sila si Don Eulogio Badana, sarhento kanhi sa mga karabinero, si Armendia, ang buotan nga piloto ug maisug nga karlista, si Don Eusebio Picote, "vista" sa Aduwana, ug si Don Bonifacio Tacon, mamumuhat sa sapin ug sa mga guwarnisyon.

Apan sa ngadtongadto, ang kadasig nga kulang sa alima ug sa pakigbisog, nagkahinay pagkapalong. Siya dili mobasa

sa mga mantalaan nga moabut kaniya pinakita gikan sa Espanya, ug ang pagtan-aw lang sa ilang gidaghanon makapanghuy-ab kaniya; ang mga hunahuna nga hipaslan niya, nga pulos mga karaan na, kinahanglan bag-ohon, apan wala dinhi ang iyang mga mamumulong; ug bisan tuod sa mga klub sa Manila, daghan usab ang sugal ug mga switik, walay madungog nga mga pakigpulong nga makahatag kalan-on sa iyang mga hunahunang logaynon. Apan, si Don Custodio dili taspuhan, ang iyang kaabtik labaw sa iyang paghunahuna, nagbudlay kanunay, ug tungod kay nagtoo siya nga mahibalhin gayud ang mga bukog sa Pilipinas, ug sa iyang pagtoo nga kining yutaa, maoy angayan halaran sa iyang kahago, nanlimbasug siya nga mouswag, ug nagdamgo sa paghimog mga kausaban alang sa iyang kaayuhan, apan pipila niini dili mahimo. Siya si Don Custodio, tungod kay nakadungog siya sa Madrid nga ang mga dalan sa Paris binakbakan sa kahoy, ug kini wala pa sunda sa Espanya, nagtudlo sa pagpahimo niini sa Manila, pinaagi sa pagkatag mga tabla sa mga dalan nga ipanglansang sama sa pagsalog sa mga balay; aron sa pagsumpo sa mga kadaut nga mahitabo sa mga sakyanan nga tagurhay ligid, nakahunahuna siya sa pagpabutag tagutlo; siya usab si Don Custodio ang nagsugyot, samtang siya pay naghupot sa pagka Puli-Pangulo sa *Junta de Sanidad*, ang pagpasablig mga hilo sa kagaw sa tanan, hangtud sa mga hatudkawat nga gikan sa mga lungsod nga gitakbuyan sa mga sakit nga mananakod; siya usab ang nagsugyot, tungod sa iyang kalooy sa mga bini-langgo nga nagtrabaho sa mga dalan sa taliwala sa kainit sa adlaw, nga patrabahoon sila sa gabii ug dili sa adlaw, ug aron madaginot ang salapi sa Kagamhanan, nga pabahagon lamang sila. Mahibulong siya ug manuyo nga ang iyang mga hunahuna supakon, apan malipay na lamang siya nga maghunahuna nga ang tawo nga maalam makakita gayud mga kaaway nga masina kaniya, ug manimalus sa pagsupak usab sa mga hunahuna sa uban nga ipasaka, bisan sila mga maayo.

Tungod kay siya nagpakaliberal man, kon dunay mangotana kon unsay iyang hunahuna sa mga indiyos, motubag, sama sa naghatag kanila ug usa ka dakung utang buot, nga sila mga maayo lamang alang sa mga buhat nga sunodsunod lamang ug sa mga arte nga inawat (maoy iyang gipasabut niini ang honi, ang pamintal ug ang panglalik), dungan ang iyang

naandan na nga igsusumpay nga kinahanglan mopuyo sa hataas nga katuigan sa kapopod-an aron sa pag-ila kanila. Bisan pa, kon makadungog nga dunay indiyo nga mabantug sa usa ka buhat nga dili sa kamut kon sa arte nga sunodsunod, sa Kimika, pananglitan, sa Panambal, Pilosopiya ug uban pa, magkanayon: Ps...adunay kaugmaon, dili kuwanggol...ug iyang paniguroon dayon nga daghang nahisakot nga dugo sa Katsila sa mga kaugatan sa maong indiyo, ug kon dili kini mamatuod, mangita siyag usa ka kaliwat nga haponanon; niadto ugod nga higayona maoy pagsugod sa pasangil sa mga haponanon ug arabiyanhon sa tanang maayong butang nga gimanggal sa mga Pilipinhon. Alang kang Don Custodio, ang kundiman, ang balitaw, ang kumintang, maoy mga honing arabiyanhon sama sa alpabeto sa mga karaang pilipinhon, ug niini naniguro siya pag-ayo, bisan wala siyay hibangkaagan sa arabiyanhon ug wala siya makakita sa ilang sinulatan.

— Arabiyanhon, ug lunsay gayud nga arabiyanhon, magkanayon siya kang Ben Zayb sa usa ka paningog nga dili malalis; ug kon dili man gani, ininsik.

— Ug mokidhat sa usa ka pagkidhat nga dunay gipasabut:

— Dili gayud mahimo, wala gayud buhat nga ila nga kaugalingon sa mga indiyo, nakasabut ka? Ako nahagugma kaayo kanila, apan dili sila maayong daygon kay modaku ang atay ug mahimo unya nga makalolooy.

Usahay moingon siya:

— Ako nahigugma kaayo sa mga indiyo, ug nagpaka amahan ug manlalaban ako nila, apan ang mga butang angayan ipahimutang sa ilang kaugalingong dapit. Adunay natawo aron magmando, ug aduna usay natawo aron sa pagsugot; dayag na lamang nga kini dili nato ikasulti dinayganay ug sa hataas nga tingog, apan buhaton sa walay daghang saba. Ug tan-awa, kini angayan himoon sa hinayhinay. Kon buot gani ikaw-mo-ulipon sa usa ka lungsod, una sa tanan patuhon mo siya nga siya ulipon. Sa unang adlaw, mokatawa siya; sa ikaduha, mosupak; sa ikatulo, magduhaduha na, ug sa ikaupat, motoo na gayud. Aron ang pilipino dili mosupil, patuhon adlaw nga tanan nga siya buotan ug walay katakus. Unsa may makuha nga motoo siya sa laing hunahuna, nga kini makahimo man lang kaniya nga alaut? Tuhoi ako, maoy usa ka buhat sa kalooy ang pag-

pahiluna sa tagsatagsa sa iyang kaugalingong kahimtang; anaa diha ang kahusay. Mao kana ang kinaadman sa pamunoan.

Si Don Custodio, kon maghisgut na gani sa pamunoan, dili na siya mogamit sa pulong mga Arte. Ug kon magsulti na siya niini, iya dayon nga ituyhad ang kamut ug ipaubos sa gitas-on sa usa ka tawo nga nagluhod ug nagbakho.

Ug mahitungod sa tinuhoan, nagpagarbo siya sa iyang pagka katoliko, ah, ang katolikong Espanya, ang yuta ni Maria Santisima... usa ka liberal mahimo ug kinahanglan gayud nga siya katoliko sa mga dapit diin ang mga dili mauswagon nagpakabathala kun nagpakabalaanon, sama sa usa ka mulato nga mahimong puti sa yuta sa mga agta. Bisan pa niini, si Don Custodio mokaog karne sa kuwaresma, dili hinoon sa Biyernis Santo, dili gayud mokompisal, wala motoo sa mga milagro ug sa pagka dili masayop sa Santo Papa, ug kon mosimba siya, pilion niya ang ika napulo ang takna kun ang labing dali, sama sa misa alang sa mga sundalo. Bisan sa Madrid, nagadaut siya sa mga prayle, aron dili siya mahilahi sa kadaghanan, ug namalikas batok sa "Inquisicion" ug magasugilon mga sugilanon nga hilas kun kataw-anan, diin maoy pagasumsuman ang mga sotana, kun ang mga prayle nga walay sotana, apan kon hisgutan na ang Pilipinas, ug ingnon nga angayan pahamtangag mga balaod nga espesyal, moubo, pagpasigpat sa usa ka tinanawan nga masinabuton, ug motuyhad pag-usab sa kamut sa usa ka gitas-on nga ato nang hibaw-an.

— Ang mga prayle gikinahanglan, maoy usa ka dautan nga kinahanglanon, magkanayon siya.

Ug maglagut siya kon adunay usa ka indiyo nga mangahas sa pagduhaduha sa mga milagro kon dili motoo sa pagka dili masayop sa Papa. Ang tanang mga silot sa *Inquisicion* diyutay da aron ipahamtang sa mapangahason.

Kon dunay molalis kaniya nga ang panlupig kun ang pagpuyo nga magsalig sa kaburong adunay laing ngalan nga mangil-ad nga pamation ug silotan sa balaod kon ang sad-an usa ra ka tawo, siya motubag dayon nga magngalan sa laing mga kolonya.

— Kita nagkanayon siya sa iyang paningog nga mapagarbohon, makahimo sa pagsulti sa taas nga tingog. Dili kita sama sa mga inglis ug mga olandis nga aron pagpatahud sa

mga lungsod nga ubos kanila, mogamit sa latus...kita naggamit mga laing paagi nga masayon, apan labing seguro; ang paagi nga gigamit sa mga prayle labaw pa kay sa latus...

Kining mga pulonga niya nabantug kaayo, ug sa dugay nga panahon gibalikbalik paggawi ni Ben Zayb ug ingon man usab sa tibook Manila; ang Manila nga masinabuton misunod usab, ug unya miabut hangtud sa Madrid ug gihisgutan sa Dalam ug giingon nga gikan sa usa ka *liberal nga dugay nang nakapuyo sa Pilipinas*, ugbp., ugbp., ug ang mga prayle, nga nalipay kaayo nga sila gihimog sanglitanan, ug sa pagkakita nila nga midugang ang ilang kabantug, naggasa kang Don Custodio ug daghang matam-is nga *chocolate*, mga gasa kini nga giuli sa dili mapiog nga Don Custodio, kansang katul-id ug katarong gipananglit ni Ben Zayb kang Epaminondas. Apan, kining bag-ong Epaminondas naggawi sa uway nga iyang ilatus sa mga higayon nga masuko siya ug nagtambag nga ipasunod ang iyang paagi.

Niadtung mga adlawa, ang mga kombento, nga nahadlok nga siya mopakanaog ug hukom nga dapig sa mga tinon-an, nagpadayon pagpadala kaniyang mga gasa, ug sa hapon nga ato siyang gikakita, nabalaka siyag maayo nga malusno ang iyang nabantug na uyamut nga kaabtik. Kapin na sa napulog lima ka adlaw nga ang ekspediyinti diha sa iyang kamut, ug niadtung buntaga, ang taas nga kawani, human modalayeg sa iyang kaabtik, nangotana kaniya sa iyang hukom. Si Don Custodio mitubag sa dakung kaugdang nga nagpasabut nga human na niya buhata; ang taas nga kawani mipahiyum, ug karon kadtong pahiyuma nakagool ug nagagukodgukod kaniya.

Ingon sa gisulti ta na, siya nanghuy-ab ug nanghuy-ab. Sa usa niya ka panghuy-ab, sa diha nga gibuka niya ang iyang mga mata ug gitakpan ang baba, hialinggatan niya ang hataas nga talaan sa mga timaan nga mapula nga gihapming ug gipahimutang pag-ayo sa usa ka matahum nga estanti nga kama-gong: sa luyo sa tagsatagsa ka timaan mabasa ang mga dagkung letra: Mga HUNAHUNA.

Nahikalimut siyag makadiyot sa iyang mga kagool ug sa kiaykiay ni Pipay, aron sa pagpalandong nga ang tanang mahisulod niadtung mga hunahunaa nagagikan sa maidlot nga ulo

sa mga panahon nga motungha ang iyang mga maayong handurawan. Pagkadaghan sa mga hunahuna nga wala maabut sa laing tawo, kadaghan sa mga maanindot nga mithi ug mga paagi aron sa pagluwas sa kawad-on sa mga pilipinhon... Sa walay duhaduha, dili na siya hikalimtan sa iyang yutang natawhan ug ang iyang ngalan wala nay kamatayon...

Sama sa usa ka tigulang kundatan nga makakita sa usa ka hinugpong nga mga sulat sa gugma, mitindog pagkalit si Don Custodio ug midool sa estanti. Ang unang binugkos, nga baga, puno ug nagbagal nagdala sa ulohan: MGA HUNAHUNA NGA GIHUNAHUNA PA.

—Dili, nagpangyamyam siya, aduna kiniy mga butang nga katingalahan, apan nagkinahanglan kitag usa ka tuig aron sa pagbasa pagbalik...

Ang ikaduha, nga baga gihapon, may ulohan: MGA HUNAHUNA NGA GITUN-AN...Dili kini gihapon...

Unya, sunod ang mga HUNAHUNA NGA GIPAHI-NOG...MGA HUNAHUNA NGA GIPASAKA NA...MGA HUNAHUNA NGA GIUYUNAN...MGA HUNAHUNA NGA WALA IPAHINGAYON...Kining mga ulahing bugkos nipis da, apan labi pa gayud nga nipis ang sa mga HUNAHUNA NGA GISUNOD NA...

Nikusmod ang ilong ni Don Custodio...unsa kahay iyang sulod? Nahikalimut na siya. Usa ka papil nga madalag na maoy midayag sa taliwala sa duha ka hapin, ug kadto nakahatag kaniyag katin-awan.

Iyang gikuha sa estanti ug giukab: mao ang nabantug nga hunahuna sa pagtukod usa ka ESCUELA DE ARTES Y OFICIOS.

—Daan pa ako, nakatu-aw siya; apan dili ba mao na may nangako niini ang mga prayleng agustinos?...

Unya mihikap siya sa iyang agtang, gipakunot ang iyang kilay, ug usa ka timaan sa kahinangop mitungha sa iyang panagway.

—Nia na ang hukom, misinggit siya sa usa ka pulong nga dili *eureka*, apan nga nagsugod diin matapus kining pulonga. Ania na ang hukom ko.

Ug human balikbalika sa makalima kadtong iyang talag-
saong *eureka* nga milanog sa kahanginan sama sa mga mali-
payong latas, mipadulong sa iyang lamisa, milingkod ug nag-
sugod pagsulat.

MGA PANAGWAY NGA MANILAN-ON

Niadtong gabhiona may dakung dula sa TEATRO DE VARIEDADES.

Ang kompaniya sa opereta nga pransiyanhon ni Mr. Jouy nagpagula sa ilang unang dula, *Les Cloches de Corneville*, ug ipasundayag sa atubangan sa kadaghanan ang iyang pinili nga *troupe*, kansang kabantug gipasidaan na sa dugay sa mga mantalaan. Giingon nga uban sa mga magdudula nga babaye may usa nga maayo kaayog tingog, matahum ug panagway ug kon motoo kita sa mga sultisulti, ang iyang pagkamaloloy-on labaw pa kay sa iyang tingog ug katahum.

Sa ika 7 pa gani sa gabii wala nay mapalit nga tikit bisan alang kang Pari Salvi nga himatyon, ug ang mopalit ug tikit alang sa entrada heneral daghan kaayo. Sa takilya may kagubot nga nahitabo, mga away, sinumbagay, ug may gipasanginlan nga filibustero ug gilapit magtumbay ang panit sa mga pumapalit, apan bisan pa niini wala na gayuy tikit nga mapalit. Sa hapit na ang ika 8 sa gabii, daghan ang mopalit bisan unsa ka mahal sa usa ka lingkoranan sa Ampitiyatro. Ang panagway sa dulaan, nga nagdilaab sa suga ug dinayandayanan sa mga tanum ug bulak ang mga pultahan, nakalagut sa mga nahiulahi, nga nagsalig pangagho ug bagulbul. Daghan kaayong tawo nga nagbarog sa dool sa tiyatros nga nasina sa mga nanulod ug sa mga tawo nga misayo aron dili hiilogan ang ilang mga lingkoranan. Mga katawa, mga yagobyob ug mga lurat sa mata maoy isugat sa mga bag-ong nangabut, nga tungod kay dili na makasulod, mitipon na lamang sa mga nangalingaw ug tan-aw sa mga nakasulod.

Apan dihay usa ka tawo nga wala lamang magkabana niadtong tanan. Usa ka tawo nga taas ug gitason, da-ut nga hinay nga molakat ug nagsaguyod sa usa ka tiil nga dili mali-

hok. Nagsapot sa usa ka dunot nga amerikanang may bulok nga kape ug usa ka kalsonis nga kinuwadro, bulingon ug nakapahulma sa iyang mga tul-an nga bukogon ug niwang. Usa ka kalo nga samag hitsura sa libgos ug gisi-on nagtabon sa iyang ulo nga daku, apan nanglusot ang pila ka buhok nga abuhon ug mahugaw, tag-as ug nagyokosyukos ang tumoy sama sa buhok sa mga magbabalak. Apan ang makapahibulong niadtong tawhana dili ang iyang sapot, ug ang iyang nawong nga oropanhon nga walay barbas ug bungot, kon dili ang iyang kapula, bulok kini nga maoy nakaingon nga gitawag siya sa nakaila kaniya nga "Pansat nga luto." Talagsaon ang iyang panagway. Bisan sakop siya sa usa ka banay nga maayog kahimtang, nagpuyo siya sama sa usa ka makalilimos ug walay balay nga kapuy-an; bisan kaliwat sa katsila, nagyubit siya sa iyang pagkatawo, pinaagi sa pagsapot mga sapot nga nagkagidlay; naila siya nga usa ka gumapapan (peryodista), ug sa pagkatinuod, ang iyang mga mata nga nagbudlat ug ang iyang tinan-awan nga bugnaw ug mapalandongon, moguho sa bisan asang dapita nga adunay mga hitabo nga sarang imantala. Ang iyang panginabuhi maoy usa ka tanghaga alang sa kadaghanan; walay nahibalo kon asa siya magkan-anan ug magkatulganan; tingali hinoon nagpuyo siya sa usa ka langob.

Si "Pansat nga luto" wala magpamugtok niadtong higayona, sama sa iyang nabatasan. Hinonoa, may pagkasayag nga diyutay ang iyang tinan-awan. Usa ka gamay nga tawo nga tigulang nga nakigsulti kaniya nga malipayon:

— *Migoo*, miingon sa usa ka tingog nga pagaw ug bu-ak, sama sa baki, ug nagpakita kaniya pila ka pisos nga Mek...

Si "Pansat nga Luto" nakakita sa salapi, apan mipakibo lamang sa iyang abaga. Unsa may mahimo niya?

Ang tigulang lahi kaayo kaniya. Gamay, gamay kaayo, tinabunan ang ulo sa usa ka kalong adolpo nga may panagway na sa til-as tungod sa iyang balhibo nga naglangkaang, nahilubong sa usa ka libita nga lu-ag ug taas kaayo, nga gikalsonisan sa usa ka kalsonis nga hilabihan kamubo nga wala gani makaabut sa iyang mga paa. Ang iyang lawas sama sa apohan ug ang mga paa, sa mga apo, samtang, tungod sa iyang sapin, mao rag mosakay siya sa mamala, kay kadto mao may mga dagku uyamut nga sapin sa mga marinero, nga nahilahi kaayo

sa iyang kalo, sama sa pagkalahi sa usa ka kombento nga mahitupad sa usa ka *Exposicion Universal*. Kon si Pansat nga Luto napulapula, siya tabunon; kadto nga kaliwat sa katsila walay usa ka lugas nga bungot, samtang siya nga usa ka indiyu, may patilya ug nagpatubog bungot nga puti, tag-as ug halhag. Ang iyang tinan-awan madasigon. Gitawag siyag Tiyo Kiko, ug, sama sa iyang higala, nabuhi usab sa pagsangyaw. Mosangyaw siya sa mga dula ug mamilit mga pamantala sa mga tiyatro. Tingali siya da ang bugtong pilipinhon nga magkalog adolpo nga maglakat lamang, sama nga ang iyang higala mao ray katsila nga nagyubit sa kabantug sa iyang kaliwat.

— Gisuholan akog maayo sa pransiyanhon, miingon siya nga nagkatawa ug nagpadayag, sa iyang pagngislit, sa iyang mga lagos nga sama sa usa ka dalan human hiagi sa usa ka sunog; palaran ako karon nga namilit sa mga kartil...

Si Pansat nga Luto igo lamang mipakibo sa iyang abaga.

— Kiko, misulti siya sa iyang tingog nga lawom ug nagdahunog, kon tagaan kag unom ka pisos sa imong trabaho, pila kahay gihatag sa mga prayle?

Si Kiko, sa iyang naandan nga kakilas mihangad:

— Sa mga prayle?

— Kay aron ka masayud, mipadayon si Pansat nga Luto, kining pagkapino sa tiyatro buhat kini sa mga kombento...

Tuod man, ang mga prayle, pinangulohan ni Pari Salvi ug sa pipila ka mga tawo nga gipangulohan ni Don Custodio, misupak ning talan-awona. Si Pari Camorra, nga dili makatambong, naglugdat lang ang mga mata ug naglaway ang baba, apan nakiglantugi kang Ben Zayb, nga milaban ug diyutay sa mga magdudula, tungod kay nakahunahuna sa mga tikit nga walay bayad nga ipadala kaniya sa kompaniya. Si Don Custodio naghisgut sa maayong pamatasan, sa tinuhoan, sa mga talanawon nga dili mahilas, ug uban pa.

— Apan, mitubag ang magsusulat, ang ato nga mga dula nga katawanan, tungod sa ilang mga sulti nga tagurhay hinungdan...

— Apan, sinulat sa kinatsila, — misanta nga nagsinggit ang santolong konsehal, nga namula sa langitnong kalagut; samtang ang mga mahilas nga sulti nga pinaransis, pastilan, Ben Zayb.

naunsa ka na ugod, pinaransis...Kana, kana dili gayud mahimo...

Ug gipamulong kini niyang *dili mahimo* pinakita ang kaisug nga labaw pa sa kang Guzman, nga gihulga nga patya siyag usa ka pulgas kon dili niya ihatag ang kawhaan ka Tari-pa. Dayag na lamang nga si Pari Irene uyon kang Don Custodio ug nasilag sa mga dulang pinaransis. Ho!...Siya nahiadto sa Paris, apan wala siya makatunob bisan na lamang sa asiras sa usa ka tiyatro didto. Nga luwason siya ni Bathala!...

Apan ang opereta nga pransiyanhon daghan usab ug mga dumadapig. Ang mga opisyal sa Kasundalohan ug sa Kadagatan, uban kanila ang mga luyoluyo sa Heneral, ang mga kawani ug daghan nga mga dagkung tawo, nga naninguha sa pagpamati sa kalami sa sinultihang pranses nga litukon sa mga tinuod nga mga pransiyanhon; mitipon kanila ang mga nakapanaw sa M.M. ug nakakat-og binayabas nga pranses, ang mga nakaduaw sa Paris ug ang tanan nga sarang ta kanganlan nga *ilustrado*. Nabahin tungod niini ang katilingban sa Manila sa duha ka pundok, ang mga kadapig sa dulang pransiyanhon ug ang mga supak, kining mga ulahi tinabangan sa mga babayeng hamtong, sa mga asawa nga bubhoan nga nag-amping pag-ayo sa gugma sa ilang mga bana, ug ang mga dalaga nga may mga hinigugma; samtang ang mga walay kabilinggan ug mga maayong bata, dapig ang tanan sa dulang pransiyanhon. Nagsugatsugat lamang ang mga paskin, nagsaka-kanaog ang mga sinugo, may mga lalis, mga tigum, mga sultisulti, sabut-sabut, mga lantugi ug hangtud nga gihisgutan pa ang usa ka kagubot sa mga indiyos, sa kataspukan niini, sa mga kaliwat nga labaw ug kaliwat nga ubos, mga pagkabantug ug uban pang mga binuang, apan sa pagkahuman sa daghang mga libak ug bagolbol, ang dula gitugutan, ug si Pari Salvi mipagulang usa ka pastoral nga walay mibasa gawas sa "corrector" sa patikanan. Ug unya gidungog nga ang Heneral nagkaaway ug ang iyang asawa, nga kini nagkanunayan sa mga balay sa kalipay, nga ang Heneral nagalagut na, ug unya ang konsul nga pranses...nga dihay mga gasa, ug uban pa, ug misayaw ang daghang mga ngalan, ang kang insik Kiroga, ang kang Simoun ug hangtud ang sa daghan mga magdudula nga babaye...

Salamat ning eskandalosong sinugdan, misamct ang kahidlaw sa mga tawo, ug sukad pa sa bisperas, nga maoy pag-

hiabut sa mga magdudula, wala nay laing gisultihan kon dili ang unang punsiyon. Sukad ipamilit ang mga kartil nga pula nga nagpahibalo sa pagpagula sa *Les Cloches de Corneville*, ang mga dumadapig sa dula nag-andam sa pagsaulog sa ilang pagdaug. Sa pipila ka mga buhatan, ang mga kawani inay magpahimulos sa ilang panahon sa pagbasa sa mga mantalaan ug sa pagsultisulti, mao lamay gikalingawan ang pagbasa sa kaagi sa dula, ingon man sa mga sugilanong pinaranses, ug daghan ang mangadto sa hugasanan ug magpasangil nga gisakitan sila sa tiyan, aron pagtago sa magtan-aw sa diksiyonaryo nga gagmay. Ang mga ekspediyenti dili mangahuman ug ang tanan gisugo sa pagpabalik sa sunod nga adlaw, apan walay nakapanuyo, kay nakita sa tanan nga ang mga kawani maayog gawi ug nagdawat sa tanan sa dakung pag-abi-abi, dungan ang pagyukbo nga pinaranses; ug unya pa gayud, ang mga kawani nagsanasana sa paglitok sa paglugos sa *oui monsiour, si'l bous plait*, ug *pardon*, ug sila maanindot kaayong tan-awon ug pamation. Apan diin ang kadasig ug ang pagkapuliki hilabihan mao sa mga buhatan sa mga pamantalaan. Si Ben Zayb, nga maoy magsasaway ug maghuhubad sa kaagi sa dula, nagpangurog sama sa usa ka tigulang nga gisumbong sa pagka ongo. Mao rag nakita na niya ang iyang mga kaaway nga nakasakop sa iyang mga sayop ug nagnawong kaniya nga siya walay hibangkaagan sa pranses. Sa paghianhi bitaw sa Ope-rang Italianhon, diriyut man siya makakitag buno, tungod kay wala niya mahubad pag-ayo ang ngalan sa tenor, ug unya, usa ka masinahon nagsulat dayon sa pamantalaan nga nagngalan kaniyag buringog. kaniya nga mao ang labing utokan sa Pilipinas... Hilabihang kahago niya sa pagpanalipod sa iyang kaulingon; napilit siya sa pagsulat ug napulog pito ka sinulat ug sa paghiling sa napulog lima ka diksiyonaryo. Ug tungod ning mapuslanong handumanan, si Ben Zayb nagbantay na pag-ayo ug nagalakaw nga daw binitayag tingga ang mga kamut, dili nato ingnon nga tiil, aron dili kita makasunod kang Pari Camorra, nga sayonan lamang pagnawong kaniya nga gigamit niya ang tiil kon mosulat na.

—Tan-awa, Kiko, miingon si Pansat nga Luto, ang katunga nianang mga tawhana mianhi tungod kay giingon sila sa mga prayle nga dili paanhi-on; ug laing tunga, kay nakahuna-huna sila niini: tungod kay gidili sa mga prayle, tingali, ma-

kahatag kanatog daghang hikatanon. Tuhoi lang ako, Kiko, ang imong mga pamantala nga gisabwag mga maayo; apan labaw gayud ang Pastoral, ug gani wala pay nakabasa.

—*Migoo*, mitoo ka niana? nangotana nga daw hikulbaan si Iyo Kiko; mitoo ka nga tungod sa pakig-indig ni Pari Salvi, dili na niya itugot ang akong mga dula?

—Tingali, Kiko, tingali, mitubag ang usa nga mihangad sa langit; labi na, ang salapi nagkanihit...

Si Iyo Kiko mibagolbol pila ka pulong nga dili hisabtan; kon ang mga prayle mosulod sa pagka mamimilit sa mga pamantala sa mga dula, siya si Kiko mosulod na lamang usab sa pagka prayle. Ug human manamilit sa iyang *migoo*, mibulag nga nangigham ug nagpatagingting sa iyang salapi.

Si Pansat nga Luto, nagpadayon sa pagsuroysuroy nga wala manumbaling, pinasaguyod ang tiil ug ang tinan-awan nga katulgon. Nakapahibulong kaniya ang paghiabut sa mga bagong nawong, nga naggikan sa lainglaing dapit, ug nga nagsininyasay, pinaagi sa kidhat kun sa igham. Mao pa kadtoy iyang pagkakita niadtong mga tawhana, siya nga nakaila sa tanang nawong ug sa ilang mga dagway. Mga tawo nga itum ug nawong, mga lagpad ug bukobuko, lihok nga talagsaon ug mao rag niadto pang higayona makasul-ob sa amerikana, ug nga, inay mopataliwala aron sila hikitan, nagpahipi na hinoon sa ngitngit aron dili sila makita.

—Mga polis nga sekreta kun mga kawatan ba hinoon? nangotana sa iyang kaugalingon si Pansat nga Luto, apan dihaduha mipakibo siya sa iyang abaga ug nagkanayon: unsa may labut ko?

Ang parol sa usa ka sakyanan nga milabay naka-iwag sa usa ka pundok sa upat kun lima niining mga tawhana nga nakigsulti sa usa nga mao rag sundalo.

—Mga polisiya sekreta, tingali mga bag-o... miyagobyob siya.

Ug dayon nga pangompas nga nagpaila sa iyang pagkawala mabalaka. Apan, unya, iyang hialinggatan nga ang sundalo, human makigsulti sa duha kun tulo ka mga pundok, mipadulong sa usa ka sakyanan ug mao rag nakigsulti sa dakung kadasig sa usa ka tawo nga didto sa sulod. Si Pansat nga Luto milakang ug pila ka lakang, ug sa walay pagpaki-

tag kahitingala, daw hiilhan niya ang alahero nga si Simoun, samtang ang iyang maigmat nga dalunggan nakabati niining hamubong panagsulti:

— Ang sinyas mao usa ka buto...

— Oo, ginoo.

— Ayaw kamo kahadlok; ang Heneral maoy nagsugo, apan ayaw baya kamo pagsaba niini. Kon mosunod kamo sa akong pahimangno, mousbaw kamo sa katungdanan.

— Oo, ginoo.

— Na, pangandam kamo...

Nahilum ang tingog, ug human sa pila ka gutlo ang sakyanan milakaw. Si Pansat nga Luto, bisan sa iyang wala lamay pagtagad nakayamyam:

— Mao rag adunay mahitabo...bantayan ta ang atong mga bolsa.

Ug, sa pagtan-aw niya nga ang iyang mga bolsa walay sulod, mibalik pagpakibo sa iyang abaga. Unsa man sapayan kaniya kon magun-ob ang langit?

Ug mipadayon sa iyang pagsuroy. Sa paghilabay niya sa atubangan sa duha ka tawo nga nanagsulti, iyang hibatian sa baba sa usa kanila nga napuno ang li-og sa mga rosaryohan ug mga karmen, kining sultiha sa tinagalog;

— Ang mga prayle labi pang makagagahum kay sa Heneral, ayaw pagpabitik. Kini mopauli ug sila mahabilin. Kon ayohon lamang nato pagbuhat, kita mahimong mga adunahan. Ang sinyas mao ang usa ka buto...

— Hala, kalaki, mibagolbol si Pansat nga Luto, nga nangluto sa iyang mga tudlo; didto ang Heneral, ug dinhi si Pari Salvi. Makalalaut sa atong nasud...Apan, unsa may akong labut?

Ug pinakibo gihapon ang abaga ug ginuntan sa pagtutho, duha ka lihok niya nga nagpaila sa iyang walay pagtagad sa mga butang sa kalibutan, mipadayon sa iyang pagpaminaw...

Ang mga sakyanan nagsabongsabong lamang, mohunong na man dool sa pultahan aron paghatud sa mga sakop sa taas nga katilingban, ug unya molakaw. Ang mga ginang, bisan walay tugnaw, nagkupo sa mga maanindot nga kupo, mga panyolong sida ug hangtud mga "sobretudo" alang sa tugnaw; ang mga lalaki. ang mga nasul-ob ug *frac* ug korbata nga

puti, naggamit mga kupo nga baga, ug ang uban nagbitbit lang niini sa ilang mga kamut, pinasundayag ang ilang mga mahal nga aporong sida.

Sa pundok sa mga nanan-aw, si Tadiyo, kadtong tinon-an nga masakit dayon inigkanaog sa magtutoon, nag-uban sa iyang katipog lungsod, nga bag-o pa lamang nahiabut sa Manila nga nag-antus gani dili pa dugay tungod kay wala makasabut sa pilosopiya ni Descartes. Kadtong bukidnon mahibulong sa bisan unsa ug magsalig pangotana kang Tadiyo, ug kini magpatuyang lang usab ug pamakak, nagsalig sa pagka walay aamag sa iyang kauban. Kon dunay katsita nga moyango kaniya, bisan kini gamay nga kawani ug mamaligya lamang sa tindahan, ipagarbo dayon niya nga kadto maoy usa ka pangulo sa usa ka buhatan sa Kagamhanan, usa ka markis, usa ka konde, ug uban pa; ug kon mosaylo lang gani, hm...kadto maoy usa ka bangos, usa ka wala hiilhi...Ug kon wala nay maglakaw nga ipanghambug ni Tadiyo sa iyang kauban, adto na usab siya moatubang sa mga nagsakay sa mga sakyanan nga maanindot...Bisan wala niya hiilhi, yangoan ni Tadiyo, sinyasan sa kamut ug adyosan, sama sa usa ka hinasa kaayo.

—Kinsa to?

—Da, motubag siya nga mao rag dili lamang magkabana, kadto mao ang Gobernador Sibil...ang segundo kabo...si mahistrado X...ang asawa ni...tanang akong mga higalang suod.

Ang bukidnon mahatingala usab kaayo, ug mamati kang Tadiyo nga magnganga ang baba ug nagbantay kanunay nga anha siya mahimutang sa kilid nga wala.

Si Tadiyo diay higala sa mga mahistrado ug mga gobernador...

—Nakakita ka? Kadtong tawo nga taas, may patilya nga itum, libat ug diyutay ug nagsapot ug itum, mao kadto si mahistrado A., higalang suod sa asawa ni Koronel B. Usa ka adlaw niana, kon wala pa ako, magsinumbagay ang duroha... Adyos...Tan-awa; mao usab gayud ang paghiabut sa Koronel, dili kaha sila magka-away?

Ang bukidnon intawon mohunong sa pagginhawa, apan ang koronel ug ang mahistrado maglamano hay; ang sundalo, nga maoy usa ka ulitawong hamtong, mangomusta sa banay sa mahistrado, ug uban pa.

—Ay, salamat kang Bathala, moginhawa si Tadiyo; ako maoy naka-uli sa ilang maayong kabobot-on.

—Dili ba maayo nga imo silang sultihan nga pasudlon kita? nangotana nga nagpanuko ang bukidnon.

—Kanay dili mahimo...Ako maoy usa ka tawo nga dili moutag kabobot-on; ako hinoon ang mopa-utang, apan sa walay pagpaabut nga bayran ako.

Ang bukidnon mamahit sa iyang ngabil, ug agig pagtahud, mopalayolayo sa iyang katipoglungsod.

Si Tadiyo nagpadayon:

Kana mao ang musiko nga si H...kadto, si manlalaban J. nga mihimog pakigpulong ug nangankon nga iya ang usa ka pakigpulong nga nahimantala sa daghang mga basahon, apan ang namati mupakpak kaniya ug nahibulong sa iyang kinaadman...Si mananambal K., kanang nanaug sa iyang sakyanan, espesyalista sa mga sakit sa mga bata, ug maoy hinungdan nga ginganlan siyag si Herodes...Kadtong usa mao ang bankero nga si L., nga mao ray kanunay niyang hisgutan ang iyang kaadunahan ug ang iyang sakit sa almoranas...si magbabalak M., nga kanunay lamang nagsulti sa mga bitoon ug sa usa ka kalibutan...Atua ang maayong bata nga asawa ni N., nga kanunay nga giduaw ni Pari Q., kon wala diha ang iyang bana...ang magpapatigayong hudiyo nga si P. nga sa pag-abut dinhi usa ka libo ka pisos da ang dala, apan karon milyonaryo na...Kadtong taas ug bungot si mananambal R. nga naadunahan tungod sa paghatag sakit, dili sa pagpanambal.

—Manghatag mga sakit?

—Oo, lagi, sa pagpangeksamin sa mga kintos...Hilum, tan-awa pag-ayo. Kanang ginoong talahuron nga maayo kaayog sapot, dili mananambal, apan may paagi sa panambal nga iyang kaugalingon...nagsunod siya sa *similia similibus*...Ang batan-ong kapitan sa Kabalyeriya nga kuyog kuyog niya mao kana ang iyang tinon-an nga labing pinangga...Kanang nagsapot ug puti nga pinahilig ang kinaw-an, mao si kawani S. nga ang iyang batasan mao ang dili pagtagad sa mga tawo ug magsalig pamalikas kon makakitag usa ka kalo nga gitung-tong sa ulo sa laing tawo...gitinguha kono niya nga maputo ang mga mamumuhat sa kalo sa Alemanya...Kana nga miabut

kuyog sa iyang banay mao kana si C. usa ka magpapatigayon nga sapi-an kaayo, nga kapin sa usa ka gatus ka libo ka pisos ang makita tuigtuig... apan, unsa may ika-ingon mo kon sul-tihan ko ikaw nga hangtud karon siya utangan pa kanakog upat ka pisos, lima ka sikapat ug unom ka daku? Apan, kin-say mangahas sa pagkobra sa usa ka adunahan nga sama niana?

— Utangan kanimo kanang tawhana?

— Tinuod. Usa ka adlaw niana, giluwat ko siya sa usa ka dakung kalisud, biyernis kadto, ika pito ug tunga ang takna sa buntag, nahinumdom pa ako, ug ako wala pa makapama-haw . . . Kanang babaye nga gisunod sa usa ka tigulang mao kana ang nabantug nga Pipay, ang baylarina... karon dili na siya mosayaw, sukad nga gidid-an siya sa usa ka ginoo nga katoliko kaayo ug higala nako... Anaa ang himabaye nga si Z. tingali nagsunodsunod kang Pipay, aron kini mobalik sa pagsayaw... Maayo kaayong tawo, higala kong suod; usa da gayuy apan niya: bisan siya mestisong insik, magpaka katsila. Pst... tan-awa si Ben Zayb, kana nga may panagway sa pagka prayle, nga nagdalag lapis sa usa ka kamut ug nagbitbit sa usa ug usa ka hugpong nga papil... usa ka maayong magsu-sulat, higala nako, ug makinaadmanon kaayo...

— Unya kinsa man kanang diyutay nga tawo nga may patilyang puti?

Kana mao ang tawo nga nagpasulod sa iyang tulo ka anak nga babaye nga mga gagmay pa, nga mga luyoluyo sa "Fomen-to" aron lamang makadawat ug suhol. Maoy usa ka tawo nga abtik kaayo, hilabihan kaabtik... maghimog usa ka binuang ug ipasangil sa uban, mopalit mga sapot ug pabayran sa Ka-gamhanan. Abtik gayud nga tinuod...

Si Tadiyo mikalit paghunong.

— Ug kanang tawo nga isog kaayog panagway ug motan-aw sa tanan sa dakung pagpataas? nangotana ang bukidnon, tinudlo ang usa ka tawo nga naglihok sa iyang ulo sa dakung pagpagarbo.

Apan si Tadiyo wala motubag, gitaas hinoon ang iyang liog aron paglantaw kang Paulita Gomez, nga inubanan sa usa ka higala, ug ni Donya Victorina ug ni Juanito Pelaez. Kini mihatag kanilag usa ka palko ug misamot ang iyang pagka buktot.

Nagpadayon pag-abut ang mga sakyanan ug nangabut ang mga magdudula nga nanulod sa laing pultahan, sinunod sa ilang mga higala ug sa mga nangaibug kanila.

Si Paulita misulod na, ug mipadayon si Tadiyo:

—Kana mao ang mga pag-omangkon sa adunahan nga Kapitan D., kanang nanagsakay sa lando; nakita mo, pagkamaanindot no, ug pagkamaayog mga lawas? Puwes, dili dangtag pila ka tuig kana sila mangamatay kun dili man gani ma-
buang... Si Kapitan D. supak nga sila maminyo, ug ang ka-
buang sa oyoan motungha sa mga pag-omangkon... Kana mao
si Gining E., ang sapiang sumusunod nga giilogan sa kalibu-
tan ug sa mga kombento... Hilum... kana hiilhan ko... si
Pari Irene, nga wala magpaila, nga nagbutag bungotbungot . . .
Hiilhan ko siya tungod sa iyang ilong... Ug kon hunahunaon
ta nga siya supak kaayo niini...

Ang bukidnon gihilasan nga nagtan-aw, ug nakita niya nga nawala sa luyo sa usa ka pundok sa mga babaye ang usa ka lebita nga maayo nga pagkatabas.

— Ang tulo ka mga panagway sa Kamatayon... mipadayon pagsulti si Tadiyo sa pagkakita nga nangabut ang tulo ka mga babaye nga ga-uga lamang ang panagway, mga bukogon, naglugdak ang mga mata, dagkug baba, ug mangil-ad kaayog binistihan. Ginganlag si...

— Atropos? misulti paghinay ang bukidnon, nga buot mo-pasabut nga siya usab adunay hibaloan nga diyutay sa Mitolohiya...

— Dili, dili, ginganlan silag ang mga dalaga sa Bintana, mga hinaway, mga hamtong, mga balhiboon... Nasilag sila sa tanan, sa mga lalaki, sa mga babaye, sa mga bata... Apan, tan-awa, sa luyo sa Dautan, si Bathala magbutang usab ug maayo, ugaling ulahing moabut. Sa luyo nianang mga hulagway sa kamatayon, nga gikalisan sa tibook siyudad, nangabut kanang tulo, nga maoy himaya sa ilang mga higala, ug usa kanila ako. Kanang batan-on nga da-ut, nga lugdat ug mga mata, bako ug diyutay, ug nga kusog nga mangompas kay wala na makapalit ug tikit, mao ang Kimiko nga si S. tagbuhat sa daghang mga basahon sa kinaadman, nga gigantihan ang kadaghanan, ug kahibulongan ang tanan; ang mga kati-
la nag-ila nga siya adunay kaugmaon... Kanang nagbugnaw

kaniya, nga may kataw-anan nga makantalitahon, mao ang magbabalak nga si T., usa ka batan-on nga utokan, higalang suod nako, ug nga tungod kay maayo man siyag ulo, gisalibay niya ang dagang. Ang ikatulo, nga nagsugyot nga adto sila manulod sa pultahan alang sa mga magdudula, mao ang batan-on nga mananambal nga si U., nga daghan kaayog tinambalan nga nanga-ayo; giingon usab nga siya dakug kaugmaon...dili kaayo buktot sama kang Pelaez, apan masinabuton kay niini ug bilyako usab. Ako nagtoo nga hangtud ang kamatayon bakakan niya ug iyang limbongan.

—Ug kanang ginoo nga tabunon nga ang bungot ingon sa bawkag sa baboy?

—Ah, kana mao ang pagpapatigayon nga si F. nga naglimbong sa tanan, hangtud sa iyang sertipiko sa Pagbunyang; buot gayud siya magpaka mestiso katsila ug naninguha pagayo sa paghikalimut sa iyang pinolongan.

—Apan, ang iyang mga anak pulos puti...

—Mao kanay hinungdan ngano nga ang humay mimalhal ug gani pan lamang ang ilang kina-on.

Ang bukidnon wala makasabut kon unsay labut sa bili sa bugas nga humay sa kaputi niadtong mga babayhana.

—Naa angtrato, kanang batan-on nga niwang, nga hinay nga molakaw ug nga nagsunod kanila ug nga miyukbo sa inamahan nga pagyango sa tulo ka higala nga nangatawa kaniya...siya maoy usa ka sinakit sa iyang mga hunahuna, sa iyang pagkadili maantigong mopahigayon sa panahon.

Ang bukidnon mibatig dakung kaibug ug pagtahud niadtong batan-ona.

—May pamayhon sa pagka kuwanggol, ug kuwanggol gayud nga tinuod, mipadayon si Tadiyo; natawo siya sa San Pedro Makati, ug nagpugong sa daghang mga butang nga gikaibgan niya; hapit dili maligo ug dili mokaon sa karne sa baboy kay, matud pa niya, dili mokaon usab ang mga katsila, ug sa mao gihapon nga katarungan, dili mokaon ug humay, patis ug bagoong, bisan mamatay siya sa gutom ug mag!away. Ang tanan nga gikan sa Oropa, ginamus kun dili, lami kaayo alang kaniya, ug wala pa karoy usa ka bulan gitambalan siya

ni Basilio kay nasakit sa *gastritis* (hubag sa atay): gilamoy niya ang usa ka lata nga mostasa aron pagpaila nga siya oropanhon...

Niadtong higayona ang orkista mitogtog usa ka vals.

—Nakakita ka nianang tawhana? nianang niwang nga naglingilingi aron sa pagtan-aw kon duna bay moyukbo kaniya? Mao kana ang nabantug nga gobernador sa Pangasinan, usa ka tawo nga kawad-an sa gana sa pagka-on kon adunay usa ka indiyo nga dili moyukbo kaniya...Diriyut siya mamatay kon wala pa niya ikapagula ang bandilyo sa mga pagyukbo, nga maoy nakapabantug kaniya...Alaut nga tawo... Tulo na ka adlaw nga nahiabut siya gikan sa lalawigan, hilabihan ang paghugo niya...Oy, ania ang dakung tawo, ang bantugan, buk-a pag-ayo ang imong mga mata...

—Kinsa? Kanang tawo nga nangunot ang kilay?

—Oo, kana mao si Don Custodio, ang liberal nga si Don Custodio, nag-abut ang iyang kilay kay nagpalandong tingali sa usa ka hinungdanon nga butang sa pamunoan...kon matuman pa lamang ang iyang tanan nga hunahuna, lain ang mahitabo dinhi sa ato. Oy, ania usab si Makaraig, ang imong kauban sa balay...

Tuod man, nangabut si Makaraig, kuyog kang Pecson. Sandoval ug Isagani. Si Tadiyo, sa pagkakita kanila, midool ug nakighimamat.

—Dili ka motan-aw? nangotana kaniya si Makaraig.

—Wala kami makapalit ug mga tikit...

—Duna kamiy palko, misulti si Makaraig; si Basilio dili makaanhi...uban kamo kanamo...

Si Tadiyo wala maghulat nga usbon pa ang pagdapit. Ang bukidnon, nga nahadlok nga makasamok siya, inubanan sa kataha nga kaugalingon sa usa ka dili siyudadnon, mibalibad ug bisan giunsa na lamag dapit wala gayud mosulod.

ANG DULA

Ang kahimtang sa dulaan malipayon kaayo; puno uyamut sa tawo, ug sa entrada heneral, sa mga agianan makita ang daghang tawo nga nagtindog lamang, nanag-ilog sa pagpalabaw sa ilang ulo kun pagpasilang sa pagtan-aw sa taliwala sa usa ka dalunggan ug usa ka liog. Ang mga palko nga walay salipod, nga napuno ang kadaghanan kanila sa mga babaye, nahisama sa gagmay nga bukag sa bulak, kansang mga gihay nga gipalidpalid sa hoyohoy (maoy akong gisulti ang mga paypay), gipanibaan sa mga alibangbang. Mao ray nakaingon kay aduna may mga bulak nga maanindot ug baho ug aduna usay mga bulak nga makamatay, ug mao usab ang mga sultisulti ug hungihong nga madungog, adunay mga pulong nga usahay makasamad ug mahait. Mga tulo kun upat da ka palko nga wala pay sulod, bisan hataas na ang takna. Ang dula gipahibalo nga sugdan sa ika 8 ug tunga ang takna, ug ika 9, apan wala gihapon kabuksi ang tubil kay ang Iyang Kamahalan wala pa moabut. Ang mga tawo didto sa entrada heneral, nga gilaayan nag pinaabut ug gipig-otan sa ilang mga lingkoranan, nagsamot ug dibal, nagbasal sa ilang tiil ug nagtaguktok sa ilang mga ulisi sa salog.

—Bom, bom, bom... ablihi na ang tabil...

Ang mga artolyero maoy mga sabaan kaayo. Ang mga sumusunod ni Marte (ang bathala sa Gubat), sumala sa gitawag kanila ni Ben Zayb, wala matagbaw sa pagtaguktok ug pagbasal. Sahi sa atua sila usa ka hawanan nga pagatorohan, sugaton nila ang mga babaye nga mangagi sa mga pulong nga sa Madrid nga mga bulak, bisan usahay magdala sa baho sa basurahan. Sa walay pagtagad sa mga sulinga sa mga bana, gipahayag nila sa taas nga tingog ang mga pagbati nga nakapu-

kaw sa ilang kasingkasing ang pagtan-aw sa hilabihang kaanyag.

Sa mga butaka — diin ang mga babaye ingog nahadlok sa paglingkod kay wala man gayuy bisan usa kanila nga makita, — maoy naghari ang kagahob, ang mga katawa nga pinunggan, sa taliwala sa panganud sa mga aso sa tabako... Gilantugian nila ang kalaki sa mga magdudula, gihisgutan ang mga mahilas nga hitabo, ug naglalis kon tinuod ba nga ang Iyang Kamahalan nakig-away sa mga prayle, ug kon ang pagtambong sa Heneral sa dula mao bay usa ka paghagit kun mao ba lamay usa ka paglingawlingaw. Apan ang uban wala makahunahuna ning mga butanga, kon dili ang pagbihag sa mga mata sa mga babaye, pinaagi sa pagbalhinbalhin sa ilang barog ug pagpagilawgilaw sa mga brilyanti sa ilang mga singsing, labi na kon makaalinggat sila nga gipasilang sa mga largabista. Ang uban moyango nga matinahuron sa usa ka babaye nga minyo kun dalaga, ug unya moduko sa dakung kaugdang, samtang mohonghong sa iyang tupad:

— Tan-awa ra, pagkangil-ad, pagkalaw-ay nga babayhana...

Ang babaye usab motubag sa yukbo pinaagi sa paghatag usa ka maanindot nga pahiyum, samtang mohonghong sa iyang tupad, sa kinataliwad-an sa kusog nga pamaypay:

— Pagka-andakan gayud nga tawhana... nabuang na kana sa gugma...

Ang mga taguktok nagmasubsub: bom, bom, bom... tok, tok... Duha na lamang ka palko ang walay sulod, usa niini ang sa iyang Kamahalan nga may kortina nga tersiyopelong pula. Ang orkista mitogtog ug laing bals, ug ang mga tawo nanuyo. Maayo gani nga kay mitungha ang usa ka maloloy-ong bayani nga maoy usa ka tawo nga milingkod sa usa ka butaka ug midumili sa pagtindog aron paghatag sa iyang tag-iya, nga mao si Don Primitivo, ang pilosopo. Sa pagtan-aw niini nga ang iyang mga katarungan wala panumbalinga, midangop siya sa magpapahaluna. — Dili ako motindog, — mitubag ang bayani, samtang nagpahubot sa iyang sigarilyo. Ang magpapahaluna midangop sa direktor. Mao gihapoy tubag: Dili ako motindog, ug mipahaluna hinoon pag-ayo sa

butaka. Ang direktor migula, samtang ang mga artilyero nagdungan sa pag-awit:

— Anha ako sa dili, anha ako sa motindog... Dili... Motindog lagi.

Ang tawo, nga nakaalinggat na nga siyay gitan-aw sa tanan, nakahunahuna nga makaulaw na kon motindog siya, ug mao nga nanggunit pag-ayo sa butaka ug nagdumili giha-pon sa pagtindog bisan sa atubangan sa duha ka sundalo nga gitawag sa direktor. Ang mga sundalo, nga nagtan-aw sa kahimtang sa masupilon, nangita sa ilang kabo, samtang ang tibook dulaan mipadahunog sa ilang mga pakpak, nagpakita sa ilang kahimuot sa kaisug nga gipakita sa tawo nga nagpadayon sa paglingkod sama sa usa ka senador nga romanhon.

Milanug ang mga sitsit, ug ang maisug nga tawo milingi, kay gipakaingon niya nga siya ang gisitsitan. Nadungog ang mga hinagpak sa mga tiil sa kabayo ug ang tanan nagkaguliyang. May nagatoo nga nahitabo na ang usa ka pag-alsa kun kagubot, apan kay ang orkista mitogtog man sa *Marcha Real* ug gihunong ang Bals, ang tanan nakasabut dayon nga ang nahiabut mao ang Iyang Kamahalan, ang Kapitan Heneral ug Gobernador sa Kapopod-an. Ang tanang mata nangita kaniya, gitutokan siya, taudaud nawala, apan wala madugay nitungha sa iyang palko. Human motan-aw sa luyogluyo ug naglipay sa pipila, pinaagi sa pagdawat sa ilang pagyango, milingkod sama sa usa ka tawo sa lingkoranan nga nagahulat kaniya. Ang mga artilyero nangahilum ug gilayon ang orkista mitogtog sa Pasiuna sa dula.

Ang atong mga tinon-an nanlingkod sa atubangan gayud sa palko ni Pipay, ang baylarina. Kining palkoha maoy usa ka gasa ni Makaraig, nga nakigsabut na kaniya aron sa pagalam-alam kang Don Custodio. Ang baylarina nagsulat niadtong hapon usa ka sulat alang niini, ug giingon nga hulaton niya ang tubag didto sa dulaan. Tungod niini, si Don Custodio, bisan misupak pag-ayo sa mga magdudulang pransiyanhon, mitambong sa dula, ug kini maoy hinungdan ngano nga gikan-talitan siya ni Don Manuel, ang iyang kanunay nga ikalan-tugi sa mga tigum sa Ayuntamiento.

—Ako mianhi aron paghukom sa dula, mitubag si Don Custodio nga maligdong uyamut sama sa usa ka Caton, nga malinis ug tanlag.

Si Makaraig nagkinidhatay ug si Pipay, ug kini nagpasaabut nga duna siyay igsusulti. Ug sanglit ang baylarina masayag ug nawong, ang tanan nagtoo nga ang ilang tuyo midaug. Si Sandobal, nga bag-ong nahiabut gikang miduaw sa ubang mga palko, nagpahayag nga ang hukom dapig sa ilang gipangayo, ug nga niadto dayong hapon gipasaka sa Labawng Komisyon ug giyunan. Ang tanan tungod niini mga malipayon. Bisan si Pecson nahikalimot na sa iyang walay pagsalig nga nakakita kang Pipay nga nagpakita nga mapahiyumon sa usa ka sulat. Si Sandobal ug si Makaraig nagpahaliipayay na, ug si Isagani da gayud ang nagpabilin nga mahilumon ug dili gani mopahiyum.

Unsay nahitabo kaha sa batan-on?

Si Isagani, sa pagsulod niya sa dulaan, nakakita kang Paulita sa usa ka palko ug kang Pelacz nga nakigsulti niini. Naluspad siya ug gipakaingon niya nga nasayop siya. Apan wala, siya gayud kadto, siya nga miyango kaniya ug nagpahiyum, samtang ang iyang mga matahum nga mga mata, mao rag nangayog pasaylo ug nagsaad nga maghimog mga balibad. Tuod man: nagsabut sila nga si Isagani mouna sa pagsulod, aron pagtan-aw kon ang dula dili ba mahilas alang sa usa ka batan-ong babaye, ug karon si Paulita nakita niya nga kuyog sa iyang kaatbang. Ang nahitabo sa kalag ni Isagani dili matukib: kaligutgut, pangabubho, kahiubos, ug pagdumot, kining tanan miturok sa kinahiladman sa iyang kasingkasing. Dihay mga higayon nga nagtinguha siya nga ang dulaan mahugno; gilamian siya sa pagtalidhay, sa pagpakaulaw sa iyang hinigugma, paghagit sa iyang kaaway, paghimog usa ka eskandalo... apan milingkod na lamang siya paghinay ug wala na motan-aw kang Paulita. Nakabati siya sa mga maanindot nga hunahuna nga pagabuhaton ni Makaraig ug Sandobal ug ang ilang tingog mao rag halayo da kaayo kaniya; ang honi sa Orkista mao rag mamingaw ug masulob-on, ug kadtong tanan nga nanan-aw pulos mga kuwanggol, ug sa makadaghan gitulon niya ang iyang mga luha. Wala gani siya makaalingat sa nahitabo sa tawo nga wala motindog sa iyang lingkoran ug sa pag-abut

sa Heneral. Ang iyang mata didto lamang sa tabil, diin may gipintal nga usa ka sulod sa balay nga gibitayan mga matahum nga kortina nga mapula ug nga nagtanbo sa usa ka tanaman diin makita ang nagsidlit nga tubig sa taliwala. Pagkamingaw alang kaniya sa pinintal sa tabil ug pagkamasulob-on sa tanan... Usa ka libo ka mga handumanan mitungha sa iyang panumduman sama sa usa ka honi nga layo kaayo sa taliwala sa kagabhion, sama sa mga laylay sa pagkabata, mga hinagangas sa mga kalasangan nga nag-inusara, mga dahunog sa mga sapa, mga gabiing bulanon sa daplin sa baybayon nga walay kinutuban... Ug mabination nga batan-on, nga nagtoo nga siya alaut na uyamut, mihangad sa atop aron ang mga luha dili modaligdig sa iyang mga mata.

Usa ka masipa nga pakpak nakapukaw kaniya sa iyang pagpalandong.

Ang tabil gibuksan na, ug ang malipayon nga koro sa mga mag-ooma ni Corneville mipakita sa iyang mga mata, nagkalo sa ilang mga kalo nga panapton ug nagsul-ob sa ilang mga tiil mga bug-at nga bakya nga kahoy. Ang mga babaye, unom kun pito sila, nga maayog pagkapintal ang mga aping ug mga ngabil, nga binutangag mga malingen nga badlis ang mga mata, aron pagdugang sa ilang kasilaw, nagpasundayag sa ilang mga tambokon ug puti nga mga bukton, mga tudlo nga puno sa brilyanti ug mga bitiis mga lingin ug maayong pagkalalik. Ug samtang nag-awit sa pinaransis nga *allex, marchez, allez, marchez*, nagpangidhat sa ilang mga higala nga naglingkod sa butaka, sa dakung kahilas, nga si Don Custodio, human motan-aw sa palko ni Pipay, aron sa pagpaniid kon kini wala ba usab magpahiyum sa laing maghahalad, misulat sa iyang kartira sa usa ka pahinumdom sa iyang nakिता, ug aron gayud siya matino pag-ayo, giduko ang iyang ulo, aron pagtan-aw kon ang mga magdudula wala ba magpakita sa ilang mga paa.

— Ay, kining mga pransiyanhong babaye, nanghupaw siya, samtang ang iyang hunahuna gilingaw niya sa laing mga butang nga mapuslanon ug naghimo siyag mga tandi-tandi ug mga panlantaw.

Quoi v'la tous les cancan d'la A'maine

miawit si Gertrude, usa ka babaye nga ambungan, nga mipasigpat nga mahagiton sa Kapitan Heneral.

— Ipagula ang *can-can*, misulti si Tadiyo, nga maoy nakadawat sa unang ganti sa pinaransis sa iyang klasi, sa pagkadungog niya ning pulonga. Makaraig, mosayaw silag *cancan*...

Ug dayon kuso-kuso nga malipayon sa iyang mga kamut.

Apan si Tadiyo, sukad sa pagsugod sa dula, wala magkabana sa honi. Gipangita niya ang mahilas, ang malaw-ay, ang eskandalo...ang kahilas sa mga lihok ug ang kanipis sa mga sapot...ug kay makasabut man siyag diyutay nga pranses, gipamati gayud niya pag-ayo ang mga sulti, basin pagkadungog siya sa mga mahilas nga sinultihan, nga maoy gipatuhoan sa mga nagbalantay sa kadungganan sa Yutang Natawhan.

Si Sandobal, nga nagpakaantigo sa sinultihang pranses, nahimong maghuhubad sa iyang mga higala. Parehas da silag hibaloan si Tadiyo, apan nakatabang kaayo kaniya ang kaagi sa dula nga namantala sa mga mantalaan ug uban iya na lamang mina-mao-mao.

— Oo, matud niya, mosayaw silag *cancan*, ug kanang babayhana mao ang mangulo.

Si Makaraig ug si Pecson namati pag-ayo ug daan nang nagpahiyum. Si Isagani mitan-aw sa laing dapit, naulaw nga si Paulita motan-aw niadtong talan-awona, ug nakahunahuna sa paghagit ug away kang Juanito Pelaez sa sunod nga adlaw.

Apan nakawang lamang ang paghulat sa atong mga batanon. Migula si Serpolette, usa ka babayeng matahum, nga nagkalo ug panapton, makabihag ug mahagiton ang panagway:

Hein que parle de Serpolette?

nangotana sa mga tabi-an, linulho ang mga bukton ug mao rag makig-away. Usa ka ginoo mipakpak ug unya misunod kaniya ang mga naglingkod sa butaka. Si Serpolette, sa walay pagbiya sa iyang pamayhon nga maugdang, mipasigpat sa mipakpak pag-una ug gibayran kini sa usa ka pahiyum nga nakapakita sa mga gagmay nga ngipon, nga maingonigon sa usa ka kuwintas nga mutya sinulod sa usa ka tipiganan nga tersipilong pula. Si Tadiyo misagnunot sa pagtan-aw, ug na-

kita niya ang usa ka ginoo nga may bungot nga kuha-kuha ug usa ka ilong nga taas kaayo.

— Porbida dili ba kana si Irenillo, nakasinggit siya.

— Oo, hikit-an ko kana siya didto sa sulod nga nakigsulti sa mga magdudula nga babaye.

Tuod man, si Pari Irene, nga mahigugmaon uyamut sa honi ug batid sa sinultihang pranses, gipadala ni Pari Salvi sa dulaan, sama sa usa ka polis-tiktik sa simbahan, ug mao kini ang iyang gibalibad sa mga tawo nga nakaila kaniya. Ug sama sa usa ka maayong magsasaway nga dili mopiyal sa pagtan-aw sa usa ka dula sa layo, mipadool gayud siya sa mga magdudula, misakot siya sa pundok sa mga maghahalad ug sa mga tawong posturawo, misulod sa ilisan diin ang tanang sinultihan pinaranses, usa ka pinaranses nga tinindahan, sinultihan nga madaling hisabtan sa mga magbabaligya kon ang pumapalit andam sa pagbayad bisan mahal ang baligya.

Si Serpolette, nga gilibutan sa duha ka maambong nga opisyal, usa ka marinero ug usa ka manlalaban, nakaalinggat kaniya nga nagdukiduki ug misulod sa tanang su-ok, ingon sa buot mosusi pinaagi sa iyang taas nga ilong sa mga tinagoan sa dulaan.

Si Serpolette mihunong sa iyang pakigsulti, mipakisdum sa iyang kilay, gilurat ang iyang mga mata, gibuka ang iyang baba, ug, maabtik sama sa usa ka pransiyanhon, mibiya sa iyang gikasulti ug mikalit pagsunod, sama sa usa ka supot, sa magsasaway.

— *Tiens, tiens, toutou, mon lapin...* misinggit siya human guniti ang bukton ni Pari Irene, ug giuyog kini nga malipayon, pinalanog ang iyang tagming nga tingog.

Chut, chut... mitubag si Pari Irene, nga mihana sa pagtago.

— *Mais, comment...toi ici, grosse bete...Et moi qui t'crovais.*

— *Fais pas d' tapage, Lily...il faut m'respecter...suis ici l'pape.*

Lugos makapoypoy si Pari Irene kang Lily. Kini mahinangop kaayo nga nakahibalag siya sa Manila ug usa ka ka-raang higala, nga nakapahinumdom kaniya sa *coulisses* sa du-

laan *Grande Opera*. Ug mao kadto nga si Pari Irene, aron pagpakita sa iyang pagka maayong higala ug pagka magsasaway, miuna sa pagpakpak aron pagdasig kaniya. Labut pa, si Serpolette angayan usab nga pakpakan.

Apan, ang mga kabataan naghulat sa *cancan*, ug si Pecson nagsalig lingilingi. Ang *cancan* wala gihapon. Dihay mga higayon nga kon wala pay mga sakop sa hukmanan nga mitambong, mag-away na unta ang mga babaye ug magbinunlo-tay sa pinangko, tungod sa pagtupo sa pila ka ki-at nga lalaki, nga nagpaabut, sama sa mga tinon-an, nga isayaw ang *can-can*.

Scit, scit, scit, scit, scit, scit,

Disputez-vous, battez-vous,

Scit, scit, scit, scit, scit, scit,

Nons allons competer les coups.

Ang honi nahunong, nanulod ang mga lalaki, namalik paggula ang mga babaye ug nagsugod dayon sila pagsulti nga wala hisabti sa atong mga higala. Naglibak silag sa usa ka wala diha.

—Mao ra man sa mga makaw sa pansiteriya, misulti si Pekson sa hinay nga tingog.

—Ug ang *can can*? nangotana si Makaraig.

—Nagkalalis sila mahitungod sa dapit nga angayan sayawan, mitubag nga ugdang kaayo si Sandobal.

—Mao ra gayud sa mga makaw sa pansiteriya, mibalik na usab pagsulti si Pekson.

Usa ka ginang, kinuyogan sa iyang bana, misulod niadtong higayona ug milingkod sa usa sa duha ka palko nga walay sulod. Ang iyang lihok sama sa usa ka reyna ug mitanaw nga matalamayon sa tibook dulaan, nga maorag nagkanyon: “Ako miabut nga ulahi kaninyo, mga bukidnon; ako ulahi kaninyo.” Tuod man: adunay mga tawo nga mosulod sa mga dulaan sama sa mga kabaw sa usa ka lumba; makadaug ang ulahing moabot. Apan, ang kalipay sa ginang hamubo da nga panahon, kay nakita niya nga may usa pa ka palko nga walay sulod. Mikisdum ang iyang kilay, ug giaway ang iyang uban sa taas nga tingog nga nakahatag eskandalo sa dulaan.

— Sit, sit...

— Ang mga kuwanggol... Mao ra hinoog makasabut silag pranses... Nagkanayon ang ginang, nga milukop sa pagtan-aw sa tanang dapit, sa usa ka pagtan-aw nga mayubiton, ug unya mitutok sa palko ni Pelaez, kay nagatoo siya nga didto maggi-kan ang sutsut.

Si Juanito tinuod maoy may sala. Sukad pa sa sinugdan nagpatoo siya nga nakasabut sa tanan ug nagpagarbo, usahay mokatawa, usahay mopahiyum ug mopakpak pag-una, mao ra gayug nakasabut siya sa tanang gisulti sa mga magdudula. Ug gani, dili kaayo siya motan-aw kanila, kay adto man lamang siya maghinayg tan-aw kang Paulita, nga iyang giingon nga dili siya maghago sa pagtan-aw sa layo, kay hadool kaniya aduna may mga dalagang labi pang matahum... Si Paulita manlipaghong intawon, pasalipdan ang iyang nawong sa iyang paypay, ug mopasigpat sa dapit diin maglingkod si Isagani, nga mao rag wala mahigugma sa dula, kay dili man gani siya mopahiyum ni mokatawa ug mopakpak.

Si Paulita naglagot, wala kaha si Isagani maibog niadtong mga magdudula nga mahagiton? Kining hunahunaa nakadaut sa iyang buot, ug maoy hinungdan nga wala siya makabati sa mga pagdalayeg nga gihimo ni Donya Victorina sa iyang pinalabi.

Si Juanito maayong midala sa iyang papil; usahay molingolingo, sama sa wala mahimuot, ug dihadiha dayon mabati ang mga igham ug mga bagolbol sa pila ka dapit; usahay siya mopahiyum; moyangoyango, ug dihadiha usab madungog ang mga pakpak. Si Donya Victorina nahimuot kaayo ug nakahunahuna na hinoon sa tago nga siya magpakasal sa batan-on inigkamatay ni Don Tiburcio. Kay si Juanito maantigo man ugod nga mosultig pranses, ug ang iyang bana dili. Ug dayon nagsugod siyag poparayeg... Apan si Juanito wala makasabut niini, kay ang iyang gitutokan pag-ayo mao man ang usa ka magpapatigayong katalan nga nakadungog nga sila nagsulti sa pinaranses, maniid lang sa ilang panagway ug moawat kanila.

Nagsunodsunod ang mga gula, ingon man usab ang mga magdudula, ang mga tigpakatawa ug mga kagaykay, sama kang Grenicheuck, nga maugdang ug matawa sama sa markis ug kang Germaine; ang kadaghanan mitakiki pag-ayo sa

sumbag unta ni Gaspard alang kang Grenicheux nga lain ang nakadawat, ingon man sa tagabong niini nga milupad sa hangin, ug sa kasaba ug kagahob inigsira na sa tabil:

—Ug ang *can can*? nangotana pagbalik si Tadiyo...

Apan ang tabil gipasaka dayon ug maoy makita ang baligyaan sa mga binatonan, nga may tulo ka haligi nga giputos sa mga bandila, ug nga nagdala sa mga anunsiyo sa mga *servantes*, *cochers* ug *domestiques*. Si Juanito mipahimulos sa higayon, ug sa paningog nga hataas, aron madungog ni Paulita, misulti kang Donya Victorina:

Servantes, sa ato pa mga binatonan; *domestiques*, mga sulogoon...

—Ug unsa may kalainan sa *servantes* sa mga *domestiques*? nangotana si Paulita.

Si Juanito nakakita dayog tubag.

—Ang *domestiques*, kadto anad na; wala ka ba makaalinggat nga ang uban adunay panagway nga mga salbahis? Mao kana ang mga *servantes*...

—Tinuod, misumpay si Donya Victorina; dihay pila ka book nga ngil-ad kaayog mga panlihok...gipakaingon kadto nako nga didto sa Oropa ang tanan pulos may pamatasan... apan, sanglit didto mahitabo sa Pransiya...makita ta na gayud..

—Sit, sit...

Apan diha na maglisod si Juanito sa diha nga, sa pag-abut na sa panahon sa pamaligya ug gikuha na ang ulang-ulang, ang mga binatonan nga paabangan mosandig tupad sa mga anunsiyo nga gitagana alang kanila ug magpaila sa ilang kahimtang. Ang mga binatonan, mga napulo kon napulog duha ka mga tawo nga may panagway nga lu-og, nagsapot sa sapot sa kotsiro, nagdala sa kamut mga pongpong sa bulak, ug nga mipasilong ubos sa anunsiyo nga *domestiques*.

—Mao kana ang mga sulogoon sa panimalay, miingon si Juanito.

—Tinuod gayud nga dunay panagway sa pagka sulogoon nga bag-o pang naanad, misulti si Donya Victorina. Karon, tan-awon ta ang mga su-salbahis...

Unya, usa ka dosina nga mga dalaga, nga gi-unahan sa malipayon ug lagsik nga Serpolette, nagsapot sa mga labing maanindot nilang sapot, tagsatagsa nagbutag pongpong sa bulak sa ilang hawak, mga matawa, mga makabibihag ug mga matahum, nanindog tupad sa poste sa *servantes*, sa dakung kalagut ni Juanito.

—Unsa, mao kana ang mga salbahis nga imong giingon, nangotana si Paulita.

—Dili; nagka-ilis lamang kana sila... Kanang naa sa luyo.

—Kana nga nagbitbit ug mga latus?

Si Juanito misenyas nga mao, pinaagi sa pagyango sa iyang ulo.

—Kon mao kana, diay nga mga babaye mao ang mga *cochers*?

Si Juanito gi-ubo ug tinuod, ug wala makatingog, apan ang mga nanambong nanuyo.

—Papahawaa kanang itikado, naninggit ang mga tawo.

Itikado? Nganlan siyag itikado sa atubangan ni Paulita? Si Juanito buot motan-aw sa taas ug dila, aron iyang ipalamoy ang iyang sakit. Ug sa pagtan-aw niya nga mi-ulang ang mga babaye, nidugang ang iyang pangisog ug milabi ang iyang karpintas. Maayo gani kay si Don Custodio diay ang nagngalan kaniya nga itikado, ug nga aron walay kagubot nga mahitabo, wala na lamang mag-atomatom.

—Kon dili pa diay kay kuyog kamo kanako... nagkana-yon si Juanito, nga nagpalihoklihok sa iyang kalimutaw. sama nianang mga munyika nga palihokon sa bitaybitay sa mga orasan. Ug aron gayud ingnon, walwalon niya panagsa ang iyang dila.

Niadtong gabhiona nakapatoo siya sa mga mata ni Donya Victorina nga siya usa ka tawong maisug ug maantigong momahal sa iyang dungog, ug milabi dayon ang tinguha ni Donya Victorina sa pagpakigminyo kaniya, inigkamatay ni Don Tiburcio.

Apan, si Paulita nagmasulob-on nga naghunahuna nga pila ka mga babaye nga *cochers* makabihag kang Isagani. *Cochers* nakapahinumdom kaniya angga nga gihatag sa mga kolehiyala sa ilang mga kurang.

Sa katapusan, natapus ang unang yugto, ug ang Markis nakadala na kang Serpolette ug Germaine nga iyang mga bina-tonan, kining ulahi ang panagway sa maanyag nga mahadlo-kon, ug sa pagka kotsiro sa kuwanggol nga Grenicheux. Usa ka masipang pakpak nakapabalik kanila paggula nga nagginu-nitay sa kamut, bisan bag-o pa lamang nga sila naglinutusay ug nagpinuspusay, ug karon nagyangoyango sila sa atubangan sa nanan-aw ug nakigbaylo ang uban mga tinan-awan nga masinabtanon sa pipila sa ilang mga maghahalad.

Samtang nagkaguliyang, tungod sa nanag-ilog sa pag-pangadto sa ilisanan sa mga magdudula aron pagpahalipay kanila, ingon man sa mga nanaka sa mga palko aron paghima-mat sa ilang mga higala, ang pipila nagpagula sa ilang mga hunahuna mahitungod sa dula ug sa mga magdudula.

—Sa walay duhaduha, si Serpolette mao ang labing maa-yo sa tanan, nagkanayon ang usa nga nagpakaron ingnon.

—Alang kanako ang labaw si Germaine, ang matahum nga buagaw...

—Apan wala man siyay tingog...

—Ug unsay sapayan niana?

—Apan sa kabigot sa lawas, kadtong taason...

—Ps...silang tanan walay pulos, wala kanilay sarang ka-nganlan nga artista, misagbat si Ben Zayb.

Si Ben Zayb mao ang magsasaway sa "El Grito de la In-tegridad," ug ang iyang sinultihan nga mayubiton daw naka-padakung tawo kaniya sa atubangan sa mga walay alamag.

—Si Serpolette walay maayong tingog, si Germaine dili maayong mokihol; ang ilang honi dili honi ug dili kita maka-kitag arte sa bisan unsa.

Aduna man ugoy mga tawo nga aron sila tuhoan nga maayong laki, manaway sila sa tanan. Labut pa, duha da ka tikit ang gipadala sa tag-iyang sa dula sa buhatan sa mantalaan.

Sa mga palko, ang tanan nangotana kon kinsay tag-iyang niadtong walay sulod. Kadtong tawhana maoy nakadaug sa tanan, kay maoy katapusan nga mosulod.

Ambut diin maggikan ang mga sultisulti, nadungog nga kadtong palkoha kang Simoun. Ug ang balita natinuod.

Walay nakakita sa alahiro, bisan sa mga butaka, sa ilisan sa mga magdudula ug sa bisan diing dapita.

—Ug unya hikit-an ko siya karong hapon nga nagsultig si Mr. Jouy, misagbat ang usa.

—Ug mihatag usa ka kolyar sa usa sa mga magdudulang babaye....

—Kinsa man niana ang iyang gitagaan?

—Ang hawod sa tanan, kadtong gitutokan pag-ayo sa Iyang Kamahalan.

Mga tinan-awan nga masinabtanon, mga kilo, mga pag-tuaw nga matahapon, mga hongihong....

—Ngano, nagpaka Montecristo siya? misagbat ang usa ka babaye nga buot mopaila nga himasa siyag mga sugilambong.

—Kun magpapalit ba hinoon sa Balay nga Harianon, midugang ang maghahalad niadtong babayhana, nga nagsugod nag pangabubho kang Simoun.

Sa palko sa atong mga batan-on nahibilin si Pekson, Sandobal, ug Isagani. Si Tadiyo miadto pagtupad kang Don Custodio, aron paglingaw niini ug pagsulti mahitungod sa iyang mga maanindot nga hunahuna, samtang si Makaraig nakigsulti kang Pipay.

—Sa walay duhaduha, sumala sa gisulti ko na kanimo, higala, Isagani, nagpakutab si Sandobal, nga nangompas pag-ayo, aron ang iyang tagming mga tingog hibatian sa mga dalaga nga nanglingkod sa palkong silingan, nga mga anak sa adunahan nga nakautang kang Tadiyo; sa walay duhaduha, balikon ko ikaw pag-ingon, ang pinulongang pinaranses dili makatupong sa katam-is ug katahum sa kinatsila. Ako dili makahunahuna, ako dili makatuo nga may mga maayo bang mamumulong nga pransiyanhon. Tingali wala gayud kanilay kanganlan tag tinuod nga mamumulong. Kay dili ta tawgon nga mamumulong ang mga tabi-an. Daghang mga tabian sa tanang nasud sa kalibutan, bisan sa mga mabugnawon ug mahilumon nga mga inglis, hangtud sa mga abtik nga mga pranses....

Ug naghimo siyag matahum nga pag-asoy sa mga nasud, uban sa ilang mga kinaiya ug mga maanindot nga hiyas. Si Isagani igo lang moyango sa pagtangdo, samtang ang huna-

huna niya didto kang Paulita, nga hisakpan niya nga mitan-aw kaniya, sa usa ka tinan-awan nga nagsultig daghang mga butang. Si Isagani buot mosuta sa kahulogan niadtong tinan-awana... Oh, kadtong tinan-awana nagpasabut daghan kaayong mga butang, ug dili tabian...

— Ug ikaw kay magbabalak man, ulipon sa mga matahum nga pulong, ug anak sa mga Musa, nagpadayon si Sandobal nga nangompas daw nagyukbo sa tadoanan sa langit ug yuta sa siyam ka mga magsoon, nakasabut ka, makahimo ka sa pagtoo nga usa ka pinolongan nga kulang sa katam-is ug makaliyon, sama sa pranses, makahimog mga magbabalak nga sama sa atong mga Garcilaso, mga Herrera, mga Espronceda ug mga Calderon?...

— Apan, misagbat si Pecson, si Victor Hugo....

— Si Victor Hugo, higala Pekson, si Victor Hugo, kon siya magbabalak, nahimo siya nga ingon niana tungod sa Espanya... kay nasusi, maoy usa ka butang nga wala na duh-duhai ug giila hangtud sa mga pranses nga nasina kaayo sa Espanya, nga kon si Victor Hugo adunay *genio*, kon siya magbabalak, kana tungod kay sa batan-on pa siya didto siya puyo sa Madrid, didto siya makadimdim sa unang mga pagbati, didto malalik ang iyang salabutan, didto matutu-a ang iyang kasing-kasing ug didto mutorok ang mga matahum nga hunahuna niya. Apan, kon atong hunahunaon, kinsa man si Victor Hugo? Ikatandi kana siya sa atong mga bag-o nga....

Apan, ang pag-abut ni Makaraig nga naminghoy ug maluyahon, nakapahunong sa pakigpulong ni Sandobal. Si Makaraig nagdala usa ka papil nga iyang gitunol kang Sandobal sa walay sultisulti.

Gibasa ni Sandobal:

“Salampati: ang imong sulat ulahi na; ako nang gipasa ang akong hukom ug giuyunan. Apan, sama sa nakatagan ako sa imong hunahuna. gihukman ko sumala sa tinguha sa imong mga tinabangan.

Moadto ako sa dulaan ug hulaton ko ikaw sa gawas.

Ang imong salampating kuyabog,
CUSTODING”

— Pagkaayong tawo ning tawhana... misulti si Tadeo, nga mahinuklogon...

— Ug unya? nangotana si Sandobal; nianang sulata wala akoy nakita nga dautan, hinonoa...

— Oo, mitubag si Makaraig, nga mikisdum, maayo kaa-yong pagkahukom... Bag-o pa gayud akong nakigkita kang Pari Irene....

— Ug unsay pulong ni Pari Irene?

— Sama kang Don Custodio, ug ang salbahis nakaako pa gayud sa pagpahalipay kanako. Ang Komisyon, nga miuyon sa hunahuna sa ponente, miuyon sa hunahuna, ug nagpahalipay sa mga tinon-an tungod sa ilang tinguha sa pagpakakat-on ug sa ilang gugma sa yutang natawhan....

— Ug unya?....

— Mao ray nakaingon, nga tungod kono sa atong daghang mga buhat, ug aron kono dili mausik ang atong hunahuna. mao konoy angayan papangulohon sa tanan ang usa sa mga korporasyon sa mga prayle, kon ang mga dominiko dili buot nga isang-at siya sa unibersidad.

Mga pangagho maoy misugat niining mga sultiha. Si Isagani mitindog, apan wala mosulti bisan usa ka pulong.

— Ug aron makita nga kita maoy mangulo sa Akademya, mipadayon si Makaraig, kita maoy tugyanan sa pagpaningil sa mga amot, apan may katungdanan kita sa paghatag sa tanan sa mamahandi nga itudlo sa korporasyon, ug ang mamahandi mohatag sa mga resibo....

— Mga kabesa sa barangay diay, matud pa ni Tadiyo.

— Sandobal, matud pa ni Pekson, anaa ang hagit, dawa-ta...

— Puf, kana dili maoy usa ka hagit, apan nanimaho sama sa usa ka medyas nga bulingon.

— Ug ang maanindot, mipadayon si Makaraig, kay si Pari Irene nagsugyot nga atong pasidunggan sa usa ka bangkete kun serenata nga may mga sulo, usa ka parada sa mga tinon-an nga molibut sa kadalanan, magpasalamat sa tanang tawo nga nakatabang kono kanato.

— Oo, human sa latus, nga kita mag-awit ug magpasalamat... *Super flumina Babylonis sedimys*....

— Oo, usa ka piging sama sa mga binilanggo, matud pa ni Tadiyo.

— Usa ka harana, nga togtogon ang *Mursellea* ug mga togtog sa minatay...

— Dili, mga ginoo, misulti si Sandobal, nga nagtalidhay. Aron sa pagsaulog sa hitabo, ang labing maayo mao ang usa ka panihapon sa usa ka pansiteriya, nga sinilbihan sa mga insik nga maghubo.

Ang hunahuna, tungod sa ilang pagkamabiyaybiayon ug pagka kataw-anan, giuyunan. Si Sandobal mao ang una nga mipakpak. Dugay na siya nga buot motan-aw nianang mga balaya, nga sa gabii malipayon kaayo ug madasigon.

Ug sa diha gayud nga ang orkista mitogtog aron pagsugod sa ikaduhang yugto, ang atong mga batan-on nanindog ug mibiya sa dulaan, sa dakung kahibulong sa tanan.

XXIII

USA KA MINATAY

Tuod man si Simoun wala mo-adto sa tiyatro. Sukad sa ika 7 sa gabii nanaug sa iyang balay nga wala mahamutang ug naga salig hinuktok; hikit-an sa iyang mga binatonan nga nahisakag kaduha gikuyogan sa nagkalainlaing tawo; sa pagka ika 8 sa gabii hikit-an ni Makaraig nga nagasalig suroy-suroy sa dalan sa Ospital, haduol sa kombento sa Santa Clara, nga nahiatol nga nagadobla ang mga lingganay sa simbahan; sa pagka ika 9 hikit-an pag-usab ni PANSAT NGA LINAPWA-AN sa duol sa tiyatohan nga nakigsulti sa usa ka tawo nga daw estudyante, misulod sa pultahan ug mibalik sa paggula, ug nawala sa mga landong sa kakahoyan.

—Ug unsa may akong labut? — mibalik sa pag-ingon si PANSAT NGA LINAPWA-AN; — unsa may akong makuha kong pahibaw-on ko ang lungsod?

Si Basilio, ingon na sa atong hibaw-an sa sulti ni Makaraig, wala usab motan-aw sa dula. Ang ala-ut nga estudyante sukad mahiuli gikan sa San Diego aron sa paglukat sa pagkabinatonan ni Juli nga iyang pangasaw-unon mibalik sa paggunit sa iyang mga basahon, kanunay lamang sa ospital, nagatuon kun nagapaniid kang kapitan Tiyago, nga masakiton, nga gitinguha niya sa pag-ayo ang sakit nga ginabati.

Ang masakiton nabagulbolan na kaayo ug dili maantus sa oras nga magadaut ang buot, kay magluya tungod kay dili kaayo makatabako sa ampiyon nga ginakutuhan ni Basilio, magasaba, mamalikas ug manumboy kang Basilio; si Basilio moduko lamang sa dakung pag-antus nga magatuo nga kad-tong iyang gibuhat maayo alang sa tawo nga dako kaayo siyag baslonong kabubut-on, ug mao ray ituman sa gusto kong dili na gayud mahimo; kong matagbaw na ang giyan, ang mananap sa bisyo si kapitan Tiyago malipay; mobati, motawag ka-

niya nga anak mohilak nga mahinumdum sa mga pagsilbe kaniya ni Basilio, pagbantay pag-ayo sa iyang mga yuta ug balay, ug magahisgot sa pagbuhat kang Basilio nga iyang sumosunod sa tanan niyang kabilin; si Basilio mohiyom lamang sa dakung kapait ug magahunahuna nga niining kinabuhi ang paghatag ug gusto sa bisyo premyohan ug labaw pa kay sa pagtuman sa katungdanan. Si Basilio kadaghan makahunahuna sa dili lamang pagpugong sa sakit nga mopatuyang laang, aron sa pagdala sa lubnganan sa iyang mananabang, nga magasubay sa usa ka dalan nga puno sa bulak ug puno sa mga malipayong talan-awon, kay sa paglugway sa kinabuhi nga magaan-tus.

—Kabuang ko gayud! — magakanayon kanunay; — ang kadaghanan kwanggol ug kon maoy pabayron...

Apan magalingolingo sa ulo nga magahunahuna kang Juli, sa halapad nga kaawahian nga giatubang niya; nagtinguha sa pagpuyo nga walay buling ang iyang konsiyensiya. Nagasunod sa bulong nga gihatag ug nagabantay...

Bisan pa niini, ang masakiton nagakaanam ug kaluya, bisan usahay ingon sa molagsik ug makadiyot. Si Basilio nga nagatinguha sa pagkuto hinayhinay sa gidaghanon sa ampiyon nga pagatabak-on kun sa dili pagpatuyang sa pagpatabako labi kay sa nabatasang tinabak-anan, inighiuli gikan sa ospital kun gikan ba sa pagduaw sa usa ka masakiton, makatagbo kang kapitan Tiago nga matulog sa mabug-at nga kinatulgan sa mga ampiyoneero, magatilagak ang laway ug maluspad ingon sa usa ka minatay. Ang batan-on dili makasabot kong asa pagakuhaa ang ampiyon; ang kanunay rang tig-adto sa balay, si Simoun da ug si pari Irene; si Simoun panagsa ra kaayong modo ug si pari Irene kanunay nga nagatugon kaniya nga dili gayud patumanan sa gusto ug tumanon gayud ang gitudlo nga pagkuto ug dili lamang magatagad sa mga kasuko sa masakiton kay mao gayuy palabihon ang pag-ayo kaniya.

—Magtuman ka sa imong katungdanan, ite, — magakanayon kaniya; — magtuman ka sa imong katungdanan.

Ug, human, walihan siya mahitungod sa usa ka butang, sa hilabihang pagtuo ug kadasig, nga si Basilio usahay abuton ug pagbati ug gugma sa magwawali. Labut pa si pari Irene nagasaad sa paghatag kaniya ug maayong katungdanan ug

maayong lalawigan, hangtud gipakita pa siya nga tingali himoon siyang magtutuon. Si Basilio, sa walay pagpadaug sa mga malibungong pagpaabut ug kaayohan, nagasugot ug nagatuman sa ginasugo sa iyang kasingkasing.

Niadtong gabhiona, samtang nagadula sa tiyatohan sa LES CLOCHES DE CORNEVILLE, si Basilio nagatoon sa atubangan sa usa ka lamisang karaan hinayagan sa usa ka kingke nga ang isuga lana, nga ang iyang pantalya nga bildo nga lubog nakadungag sa iyang malubog nga hayag sa pagkamamingawon sa iyang nawong. Usa ka daang kalabera, pila ka buok nga bukog sa tawo ug pila ka basahon nga hinapinan pag-ayo ug pinahamutang pag-ayo maoy nagalukop sa lamisa niini may usa usab ka planggana nga may tubig ug usa ka espongha. Usa ka baho sa ampiyon nga nagagula gikan sa tupad nga lawak, nakapabug-at sa hangin ug nagadapit sa pagpakatulog; apan si Basilio nangusog sa dili pagkatulog, pagahumdon ug panagsa ang mga mata sa tubig, kay buot gayud nga dili matulog hangtud makahuman sa pagbasa sa usa ka basahon. Ang maong basahon maoy usa ka bahin sa MEDICINA LEGAL Y TOXICOLOGIA ni Dr. Mata, basahon nga gipahulaman kaniya ug ipauli dayon kaniya sa tag-iya. Ang ilang magtutuon dili motudlo sa laing basahon nga buhat sa uban, kong dili ang buhat da gayud niadtong tawhana, ug si Basilio walay daghang sapi nga ikapalit niadtong basahona, kay pasangil lamang nga kadtong basahona ginadili sa mga magtutugot sa pagpasulod sa mga basahon sa Manila, ug kinahanglan nga padangogan ang mga magbabantay sa pagpasulod, ang mga mamaligya mahal kaayong binaligyaan niadtong basahona. Nalingaw pag-ayo ang batan-on sa pagtoon nga wala lamang makaalinggat sa pila ka buok nga basahong gagmay nga gipadala kaniya sa usa ka tawo nga wala hiilhi, mga basahon nga nanaghisgot sa Pilipinas, ug uban kanila nahilakip kadtong mga basahon nga gikagubtan niadtong panahona tungod sa pagka mahait ug pagkamapanamastamason nga mosulti batok sa mga pilipinhon. Si Basilio wala igong panahon sa pag-ukab niadtong mga basahona, ug tingali usab maoy nakapugong kaniya ang hunahuna nga dili malalim ang pagdawat sa usa ka biaybiay kun sa usa ka paghagit kong dili kita makalaban kun makatubag sa kanila. Ang magtutugot (censura) sa pag-

pasulod sa mga basahon, nagatugot sa pagpanamastamas sa mga pilipinhon, apan naga dili sa pagpabalus kun pagtubag.

Sa kinataliwad-an sa kahilom nga nagahari sa balay, nga pagatugawon lamang ug panagsa sa mahinayng hinagok nga gikan sa tupad nga higdaanan, si Basilio nakadungog sa mahinayng hinagtok sa lakang sa hagdanan, hinagtok nga sa human ning labay sa kayda ug napadulong sa dapit nga iyang giton-an. Giyanghag ang iyang mata, nakita niya nga naable ang pultahan ug sa dakung paghitingala niya, maoy nahitungha ang mangitngit nga panagway ni Simoun.

Sukad sa nahitabo didto sa San Diego, si Simoun wala na mahibalik sa pagkigkita kang Basilio, bisan kang kapitan Tiago?

— ¿Komosta ang masakiton? — nangutana nga ningkalit sa pagtan-aw sa sulod ug ningtotok pagtan-aw sa mga basahong gagmay nga ato nang gihisgutan ug wala pa matabastabas ang iyang mga dahon.

— Ang kinuba sa dughan lugos na madungog... ang pulso mahinay kaayo... dili na gayud mahigugmang mokaon, — ningtubag si Basilio nga ginuntan sa usa ka pagpahimyon mga mamingawon ug sa mahinayng tingog — panington pag-ayog makaadlawon.

Ug sa pagkakita sa tinan-awan ni Simoun nga maoy gitutokan sa pagtan-aw ang mga basahong gagmay ug sa kahadlok nga magasulti na usab sila pag-usab sa butang nga ilang gikasultihan sa lasang, nipadayon:

— Ang lawas puno na sa hilo; dili lamang hibaw-an usa ning mga adlawa mamatay sama sa maigo sa liti... ang butang nga labing diyotay kaayo...

— ¡Ingon sa Pilipinas! — misulti si Simoun sa halawom nga tingog.

Si Basilio wala makapugong sa usa ka paghikurat, ug hugot gayud sa dili pakighisgot sa ilang gikasultihan sa lasang, nipadayon ingon sa wala makadungog sa gisulti ni Simoun:

— Ang makaluya gayud kaniya mao ang mga kakulba ug mga damgo nga makalilisang...

— ¡Ingon sa Gobyerno! — mibalik sa pagpananglit si Simoun.

— Pila na karon ka gabii, nahigmata nga napalong ang suga ug gipakaingon kaha niya nga nabuta na siya: nagasalig tiyabaw, nagasalig pangagho ug gikasab-an ako kay kono gibutanan ko siya... Sa diha nga nagadala na akog suga, gipakaingon niya nga ako si Pari Irene ug ginganlan ako nga iyang manluluwas...

— Mao da gayud sa Gobyerno, walay kapin kun kulang.

— Kagabii, — nipadayon si Basilio nga nagapakabungol lamang sa mga pagtanding ni Simoun; — mitindog ug nangayo sa iyang manok, ang manok nga dugay nang namatay, tolo na katuig, ug aron sa paglingaw gihatagan ko sa usa ka himongaan, ug gipuno ako sa mga pagdalayeg ug gisaaran akog daghang mga kaayohan...

Niadtong orasa — mibagting sa usa ka orasan ang ika 7 ug tunga sa gabii.

Si Simoun nahikurat ug gisanta ang usa ka lihok ni Basilio.

— Basilio, — misulti sa mahinay nga tingog, — pamati-a ako pag-ayo, kay ang panahon nagalupad ug anugon nga masuk. Nakita ko na nga ang mga basahon nga akong gipadala wala nimo basaha; ikaw wala lamang magakabana sa imong Yutang-Natawohan...

Si Basilio buot unta mamalibad.

— Kawang lamang!, — nipadayon si Simoun sa magahiong tingog: Dili dangtan ug oras ang lungsod motindog sa usa nako ka pagsinyas, ug ugma wala nay makatoon, wala nay Unibersidad, ug mao day magahari ang gubat ug ang kamatay. Ang tanan giandam ko na ug ang akong pagdaug dili kaduhaduhan. Kon makadaug na kami, kadtong tanan nga makahimo sa pagtabang kanamo ug unya wala motabang, among ilhon ug isipon nga among kaaway. Basilio, ako ning-anhi dinhi aron sa pagpapili kanimo sa imong kamatayon kun sa imong kapalaran sa mga adlaw nga umaabut!

— Ang akong kamatayon kung ang akong kapalaran sa mga adlawng umaabut! — mingsunod sa pagpamulong si Basilio, ingon sa wala makasabut.

— Magpili ka kon kinsay imong dapigan, kami ba kun ang kagamhanan ba, — mitubag si Simoun; — asa ka moda-

pig, sa imo bang mga mamumono kun sa imo bang lungsod. Pagpili kay ang oras dinalian ako ming-anhi aron sa pagluwas kanimo tungod sa mga handumanan nga dili makapabulag kanato.

— Sa akong mga mamumono kun sa ako bang lungsod? — mingsunod sa mahinayng tingog si Basilio.

Ang batan-on naglisod; nagtan-aw sa alahero sa usa ka tinan-awan, diin maila ang kalisang, mingbati nga namugnaw ang iyang mga kamot ug tiil ug daghanang mga lubog nga hunahuna mingsangtop sa iyang panumduman; ingon sa pagahikit-an niya nga ang kadalanan nabulit sa dugo, pagahidunggan niya ang pinusilay, gipakaingon niya nga siya nahitiliwala sa mga patay ug samdan ug oh mabaskug nga kusog sa iyang naandan! nakita niya ang iyang kaugalingong larawan nga naga sinina sa hataas nga sinina sa iyang pagkamananambal nga namutol sa mga paa ug nanglugit sa mga bala.

— Ania sa akong kamot ang kabubut-on sa Gobierno, — nipadayon si Simoun; — ang iyang kusog ug sapi gipasukan ko sa mga binuang nga buhat ug pagpagubat nga gipahaylo ko sa daghang salapi nga makita; ang ilang hunahuna atua karon sa tiyatro malinaw ug nangalingaw sa usa ka gabiing malipayon, apan bisan usa kanila walay makahigda pagbalik sa unlan... Aduna akoy mga sundalo ug tawo nga nagahulat sa akong kabubut-on. Ang uban gipatoo ko nga ang Heneral maoy nagasugo sa pagpaalsa, ang uban gipatoo ko nga ang mga prayle maoy nagasugo; ang uban gipamalit ko ug gipanaaran kog mga katungdanan; kadaghanan, daghan kaayo ning-apil aron sa pagpanimalus, kay gipanaugdaugdaug kay wala na may kapaingnan kong dili ang pagpatay ug pagkamatay... Si kabesang Tales anaa sa silong ug — mikuyog kanako hangtud dinhi! Balikon ko ikaw sa pag-ingon mouban ka ba kano kun palabihon mo ba nga kaligotgutan ka sa akong mga sako? Sa mga panahong malisod, ang pagpalingpaling makahagit sa kaligutgut sa duha ka manag-away.

Si Basilio nanglipowas ug makadaghan sa iyang agtang ingon sa buot momata sa usa ka makalilisang nga damgo: nakita niya ang iyang agtang nga mabugnaw kaayo.

— Na! dali na pagpili na! — mibalik pag-ingon si Simoun.

— Ug... unsa may akong buhaton? — Nangutana sa usa ka tingog nga halawom, basag ug maluyahon.

— Usa ka butang nga masayon kaayo, — mitubag si Simoun nga ang nawong ninghayag sa usa ka silaw sa pagpaabut; — tungod kay ako may mangulo sa pagpaalsa, ako dili maka atubang sa laing buhat. Nagakinahanglan ako nga samtang ang tanang pagbantay sa siyudad mabahinbahin sa laing dapit, ikaw sa ulo sa usa ka pundok, imong lungkabon ang pultahan sa konbento sa Sta. Clara ug kuhaon mo didto ang usa ka tawo nga, gawas kanako ug kang kapitan Tiago, ikaw ray nakaila... Ikaw walay kalisod nga agian.

— Si Maria Clara! — Nanghupaw ang batan-on.

— O, si Maria Clara! — Misumay si Simoun, ug mao pa kadtong panahona nga ang iyang tingog milanog nga mamingawon ug mabination; -- buot kong luwason, kay tungod sa pagluwas kaniya nagapakabuhi ako, mibalik ako... himoon ko ang kagubot kay usa ra ka kagubot ang makapaable kanako sa mga pultahan sa mga konbento?

— Ay! — Miingon si Basilio nga midagpo sa iyang mga kamot: — ¡ulahi na ang imong pag-abut, walay nay panahon!

— Ngano? — Nangutana si Simoun nga midiyong ang agtang.

— Si Maria Clara patay na!

Si Simoun nahilukso ug kadamagong sa batan-on.

— Patay na? — Nangutana sa usa ka tingog nga malilising.

— Karong hapon, sa ika 6; tingali karon gi...

— ¡Dili tinuod! — misinggit si Simoun nga maluspad ug nalain ang nawong; — dili tinuod! si Maria Clara wala mamatay Si Maria Clara buhi, kay si Maria Clara kinahanglan nga mabuhi! maoy usa lamang ka pasangil nga kinaiya sa mga talawan si Maria Clara wala mamatay, ug karong gabii luwason ko siya kun ikaw ba ugma ang mamatay!

Si Basilio igo lamang nagapalihok sa iyang abaga.

Pila na karon ka adlaw nga nasakit ug ako nagakanunay sa pag-adto sa kombento aron sa pagkasayud sa iyang kahimtang. Tan-awa nia ang sulat ni pari Irene. Si Kapitan Tiago nagasalig minatay sa tibook nga gabii, nagasalig halog ug

pangayog pasaylo sa larawan sa iyang anak, hangtud nga mitabakog daghang ampiyon . . . Karong hapon gibagting ang iyang agoniyas.

¡Ah — nangagho si Simoun, ug wala mahagliyok nga gisagpo ang iyang ulo sa iyang duha ka kamot!

Nahinumdom nga hidunggan niya ang bagting sa agoniyas sa nagasuroysuroy pa siya sa hadool sa kombento.

Patay na — mituaw paghinay ingon sa nakigsulti sa usa ka animo, — patay na! namatay nga wala nako hikit-i, namatay nga wala mahibalo nga ako nagapakabuhi tungod kaniya namatay nga nagaantus! . . .

Ug sa pagkabati nga usa ka unos nga makalilisang, usa ka bagyo sa alimpulos ug dalogdog nga walay usa ka tulo nga ulan, mga pagbakho nga walay luha, mga pagsiyagit nga walay tingog mihuros sa iyang dughan ug hapit na mobuto ingon sa lapok nga makapaso sa mga bolkan nga gipugngan sa dugayng mga adlaw, midali sa paggula sa higdaanan ni Basilio. Si Basilio nakabati nga nanaog sa hagdan, nga wala magakasina-bot ang lakang; nakadungog sa usa ka halawom nga pagtuaw, pagtuaw nga ingon sa nagapahibalo sa pag-abut sa kamatayon pagtuaw nga makalilisang ug makapanglibawot sa balhibo, ang batan-on nahitindog sa iyang gilingkoran, maluspad ug nagapangurog, apan nabati niya nga nagakawala ang hinagtok sa lakang ug ang pultahan sa dalan gisirhan pagkusog.

— Intawon! pagkaalaut nga tawhana! — miyagubyub si Basilio, ug ang iyang mga mata napuno sa luha.

Ug wala mahinumdom sa pagtoon, nagaliraw-liraw ang tinan-awan sa tanang dapit, nagahunahuna niadtong duha ka tawo, ang usa sapian, batan-on, maalam, gawas, tag-iya sa iyang kapalaran, maanindot ug sangputanan, ug siya, ang babaye, maanyag ingon sa usa ka kinabuhi nga malipayon, aron halaran sa sulod sa panimalay ug tauron sa kalibutan apan, niadtong duha ka tawo nga puno sa gugma ug sa mga bililhong tinguha ug mga mahimayaong pagpaabut, tungod sa dautang palad, ang lake nagalaroylaroy sa kalibutan, ginuyod kanunay sa usa ka unos nga dugo ug luha, nagasabwag sa kadautan inay magabuhat sa kaayohan, nagapalong sa maayong pagbati nagingtinga sa dili masusing kangitngitan sa usa ka kombento, diin

nangitag kalinaw ug tingali maoy hikaplagan ang mga pag-antus, diin misulod nga putli ug walay buling ug tingali namatay ingon sa usa ka lawos nga bulak!

Katulog sa kalinaw anak nga walay palad sa akong masolub-ong Yutang Natawohan! Itunod sa lubnganan ang kaanyag sa pagkabatan-on nga nalawos sa kinataliwad-an sa iyang pagpangalimyon! Kon ang usa ka lungsod dili makahatag sa iyang mga ulay usa ka pinuyanang malinaw, sinilongan sa balaang kagawasan; kon ang tawo mao ray ikabilin ang kaulawan sa iyang balo, mga luha sa iyang inahan ug kaulipnan sa iyang mga anak, maayo pa nga magapadayon kamo sa pagkaulay sa gihapon ug tuokon ninyo sa inyong sabakan ang binhi sa umaabut nga kaliwatang walay palad. A!, bulahan ka nga dili na mobati sa imong lubnganan sa kangutngut sa balatian sa mga magapamati sa siniyagit sa nanagtinga sa kangitngitan, sa mga naninguha sa paglupad, apan dili makahimo kay ginapus man, ug sa mga hapit na malumos, tungod sa pagka walay kagawasan. Lupad, lupad uban sa mga damgo sa magbabalak, ngadto sa mga dapit nga walay kinutuban, landong sa babaye, nga gidan-agan sa silaw sa bulan ug giawitan sa mga malubay nga kawayan... Bulahan ang mamatay nga pagahilakan, ang magabilin sa kasingkasing sa hinigugma sa usa ka putling handumanan, nga wala mabuling sa mga dautang pagbati nga mangalisngaw sa katuigan! Lupad kay handumon ka namo sa gihapon! Sa putli nga hangin sa among Yutang Natawohan, sa ilawom sa iyang matahom nga langit, sa ibabaw sa mga balod sa sapa, nga giliyongan sa mga bukid nga sapiro ug sa mga lapiyahan nga esmeralda, sa iyang mga matin-awng subasuba, nga gidayan-dayanan sa mga bulak ug ginakalingawan sa mga alindanaw ug mga alibang-bang, sa ilang linuparan nga tiniaw-tiaw nga daw nagaduladula sa hangin sa ilalom sa gilandongan sa mga kawayanan; sa kahilum sa atong kalsangan, sa awit sa atong mga kasubaan, sa inulan nga mga brilyante sa atong mga busay, sa matamis nga hayag sa atong bulan, sa panghayhay sa hinoyohoy sa kagabhion sa atong bulan, sa panghayhay sa hinoyohoy sa kagabhion sa tanan nga

butang nga makapahinumdom sa larawan sa gihigugma, hikit-an ka namo sa gihapon, ingon sa among pagdamgo kanimo, maanyag, matahum, mabihagon sama sa paglaum, putli sama sa kahayag; apan mamingawon ug masolub-on nga nagsud-ong sa among mga kagulanan.

XXIV

MGA DAMGO

Sa sunod nga adlaw, huwebes kadto, pila ka takna una pa mosalop ang adlaw, mipaingon si Isagani sa maanindot nga suroyanan sa Maria Cristina paingon sa Malikon, aron sa papakigkita kang Paulita sumala sa sabut nila niadtong buntaga. Ang batan-on wala magduhaduha nga magkahisgut sila sa nahitabo sa unang gabii, ug sanglit siya mangayo man gayug mga katin-awan ug nahibalo sa pagkamapahitas-on ni Paulita, nagpaabut siya nga sila magkabalag. Aron sa pagpanagana niini, gidala niya ang duha ka pirasong papil, diin mabasa ang pila ka dalan nga sinulat sa dinalidali ug may daghang pinapas-an ug maarang-arang ang agi, mga apan kini nga wala makapugong niadtong batan-on nga nahigugma sa pagtipig kanila, sama sa pagtipig sa mga sinulat ni safo ug sa magbabalak nga si Polimnia.

Kining pagpalabi sa gugma kay sa kaulawan, ang paghibalo nga siya nag-antus sa pagtuman sa katungdanan, wala makaulang nga usa ka dakung kamingaw mohari sa kasingkasing ni Isagani ug makapahandum kaniya sa mga maanindot nga adlaw ug sa mga gabii nga labi pang maanindot, nga maghinonghongay silag mga matamis nga binuang sa rehas nga puno sa bulak sa bintana sa entresuwelo, mga binuang kini nga alang sa batan-on nagdalag kaugdang ug kamahal, nga gipakaingon niya nga mao day angayan hunahunaon sa hataas nga salabutan sa tawo. Si Isagani naghandum sa mga pagsuroysuroy nila sa mga gabiing bulanon, didto sa Perya, ingon man sa mga pagkaadlawon sa Disyembre human sa mga misa sa aginaldo, sa tubig nga bendital nga iyang itunol sa iyang tudlo ug nga dawaton sa iyang hinigugma, pinaubanan sa tinan-awan nga puno sa gugma, ug mangilogkilog sila inigkatulog sila inigkatakdo sa ilang mga tudlo. Mga tunog nga panghupaw sama

sa mga gagmay nga kohitis manggula sa ilang mga dughan ug mahinumdum siya sa tanang mga balak, sa tanang mga maanindot nga pulong nga magamit sa mga magbabalak ug magsusulat kon maghisgut na sila sa pagkamakaliton sa mga babaye, gipanghimaraut niya ang pagtukod sa mga tiyatohan ug sa operata nga pranses, ug nagsaad siya sa iyang kaugalingon sa pagpanimalus kang Pelaez sa unang higayon.

Ang tanan nga naga-alirong kaniya mao rag maitum ug mamingawon sa iyang panan-aw; ang dagat, nga mahinlo ug nag-inusara, nga misamot pagkamingaw tungod sa kakulang sa bapor nga midunggo; ang adlaw nga hapit na mosalop luyo sa bukiran sa Mariveles, kulang sa katahum ug kaanindot, walay mga panganud nga nagkalainlain ang panagway sa unang mga hapon nga bulahan; ang Bungdo nga pinahinungod kang Anda, mangil-ad ug dagway, dinaginot ug kulang sa katahum ug kaugdang, makapahinumdum kanato sa servete kun sa usa ba ka pastil; ang mga tawo nga nagsuroysuroy sa Malekon, bisan pa ang ilang panagway mga malipayon, gipakaingon niya nga mga garboso ug mapahitas-on; ang mga bata, mga liho-kan ug walay batasan, nga nagduladula sa baybayon ug naglabaylabay mga batong gagmay sa tubig, kun nangita sa bonbon ug mga agukoy ug mga kasag, nga ilang dakpon ug patyon sa walay kapuslanan nga makuha; ug sa katapusan, hangtud ang walay pagkahuman nga trabaho sa landiganan, nga kaniadiyang gipahinungdan ug tulo ka balak, karon gipakaingon na niya nga walay hinungdan, mangil-ad ug daw dulaan sa mga bata.

— Ang dunggoanan, ah, ang dunggoanan sa Manila, sama sa usa ka anak sa gawas nga inigpanamkon, makapahilak sa kaulaw sa tanan... kon ang bata dili lang unta mahimugso nga mangil-ad, human siya pato-i daghang luha...

Miyango siya sa wala lang kaayog pagtagad sa duha ka hesuita nga iyang mga karaang magtutoon; wala gani siya makaalinggat sa usa ka *tandem* nga gisakyan sa usa ka Amerikanhon ug nakapaibog sa daghang mga batan-on nga nagsakay sa ilang mga kalisa; dool sa Bungdo ni Anda hidunggan niya nga si Ben Zayb nakigsulti sa usa ka tawo mahitungod kang

Simoun, nga sa unang gabii mikalit lamang sa pagkasakit, ug wala motugot nga siya duawon, bisan sa mga luyoluyo sa Heneral.

—Mao na gayud kana...mituaw si Isagani, nga nangitlib sa iyang ngabil; alang niadtong tawhana, ang tanang mga pag-alagad, kay adunahan man...ang mga sundalo nga mamauli gikan sa gubat, mga masakiton ug samaran, walay moduaw...

Ug sa iyang paghunahuna niining mga pag'angyaw sa mga sundalo aron sila makiggubat ug sa palad nga ilang maangkon sa atubangan sa pagsukol sa mga tawo nga dili buot paulipon, misantop sa iyang panumduman nga kon ang kamatayon sa mga sundalo bulawanon tungod kay nagtuman sila sa ilang katungdanan, labing bulawanon ang sa mga nisukol aron pagpanalipod sa ilang panimalay.

Kahibulongan ang palad sa pila ka lungsod....nagkanyon siya. Tungod lang kay usa ka langyaw moabut sa ilang baybayon sila kawad-an dayon sa kagawasan, ug mahimo na nga mga ulipon, dili lamang kay sa langyaw da, kon dili hangtud sa mga sumosunod niini ug sa mga katagilungsod niya, dili lamang sa pila da ka katuigan, kon dili hangtud sa kahangturan....Pagkahiwi nga pagsabut sa katarungan...Kanang kahimtanga makahatag katungod sa pagpu-o sa tanang langyaw, sama sa usa ka mananap nga mapintas nga idagsa sa dagat....

Ug naghunahuna siya nga kadtong tanang mga katsila, nga gigubat sa iyang yutang natawhan, mao ray ilang sala ang ilang pagkakulang sa kaisog. Ang mga langyaw misulong usab sa kabaybayonan sa ubang mga yuta, apan kay nakita man nila nga ang pomupuyo mga maisog, wala sila mopadayon sa ilang tinguha. Mga maluyahon tuod, apan gianindutan siya sa ilang talan-awon nga gipakita, ingon man sa mga ngalan sa mga kaaway, nga dili hikalimtan sa pagbiaybiay sa mga mantalaan nga nagnngalan kanila nga mga talawan ug mga mabudhion. Kini sila nahimong mga bantugan, kay nagpakamatay sa dakung himaya sa tiilan sa ilang mga kotta, nga mga bastos ug ba-ul nga pagkabuhat, labing mga maisug kay sa mga karaang bayani sa Troya. Ug kadtong mga sundaloha wala manguban bisan usa na lamang ka Elena nga Pilipinhon. Ug dinala sa kadasig sa iyang pagkamagbabalak, nakahunahuna siya sa mga batan-on niadtong mga pulo-a, nga mapuno sa himaya sa atu-

bangan sa ilang mga kabayen-an, ug giabut siyag kasina kanila kay makahimo sa paghikog nga dungganan. Ug dayon mituawang magbabalak:

— Ay, buot unta ako magpakamatay, magpaka-abug, magbilin sa akong yuta ug usa ka ngalan nga mahimayaon, magpakamatay tungod kaniya, aron pagpanalipod batok sa pagsulong sa mga langyaw, ug unya nga banwagan sa silaw sa adlaw ang akong lawas nga patay, sama sa usa ka magbalantay nga magbarog nga walay lihok sa kapangpangan nga nagtambo sa dagat...

Ug hinumduman niya gilayón ang gubat batok sa mga aliman, ug hangtud nasubo siya nga nahusay. Siya unta magpakamatay sa dakung kahinangop aron sa paglaban sa bandilang espanyanhon ug pilipinhon ug aron kita dili mahiagum sa mga kamut sa mga langyaw....

— Kay kon hunahunaon ta pag-ayo ang atong yuta ug ang Espanya gibaligtos sa mga hugot nga baligtos sa kagahapon, sa kaagi, tinuhoan ug pinolongan...

— Oo, ang pinolongan... Ug unya usa ka pahiyom nga makantalitahon mitungha sa iyang mga ngabil: niadtong gabiona duna silay usa ka piging sa usa ka pansiteriya, aron *pagsaulog* sa kamatayon sa akademya sa Kinatsila.

— Ay, nanghupay siya — kon ang mga liberal sa Espanya sama sa mga ania dinhi, sa dili madugay maihap na lamang ang gidaghanon sa mga dumadapig niya...

Ang kagabhion nag-anam ug kalaum, ug kini nakapadugang sa kamingaw sa kasingkasing sa batan-on, nga hapit na kawad-an sa paglaum nga magkakita sila si Paulita. Ang mga tawo nga nagpasiyo sa hinayhinay nangawala sa Malekon aron pagpadulong sa Luneta, diin ang usa ka banda sa musika nagpalanog sa iyang honi nga gidaladala sa hangin; ang mga marinero sa usa ka bapor nga iggugubat, nga naglawig sa dunggoanan, nanaghimo sa mga tulomanon nila kon moabut na ang gabii; ang mga sakayan nagsuga na ug ang baybayon nagukay diin ang hangin nag-ukay sa mga balud nga mahilumon, diin ang hinaganas makusog nga moabut sa lapyahan sumala sa balak ni Aleyos, nagginhawa sa halayo mga gagmay nga aso nga, tungod sa kahayag sa bulan, nga takdol niadtong gabhiona, mao rag mga masihag ug maputi nga gabon...

Usa ka kanaas nga gikan sa layo nadungog, ug sa hinay-hinay nagkadool. Milingi si Isagani, ug ang iyang kasingkasing mosugod sa pagkuba...usa ka kotsi nga gibira sa mga kabayo nga puti, mga puting kabayo nga iyang hiilhan bisan mahisakot sa usa ka gatus ka libo ka mga kabayo...Sa kotsi nagsakay si Paulita, si Donya Victorina ug ang higalang dala-ga sa unang gabii.

Wala pa gani makalakang si Isagani usa ka lakang, si Paulita milukso na sa dakung kalagsik, sama sa usa ka manolonda, ug mipahiyum kang Isagani sa usa ka pahiyum nga masaaron. Si Isagani mibalus sa pagpahiyum ug dihadiha, gipakaingon niya nga ang tanang panganud, ang tanang mga hunahuna nga masolob-on nga miabut kaniya sa dili pa dugay, nangahanaw sama sa aso. Mao rag nakakita na siyag kahayag sa langit, ug nakadungog mga awit nga gidaladala sa kahanginan, samtang ang dalan gibakbakan sa mga balili nga puno sa bulak. Ugaling ang nakadaut kay didto si Donya Victorina nga nakigtupad gayud kang Isagani aron pagpangayo niini ug mga balita mahitungod kang Don Tiburcio. Si Isagani ugod misaad man nga pangitaon niya kon hain kini magtago, ug nga pakitabang siya sa mga tinon-an nga iyang mga higala.

— Hangtud karon wala pa gayuy nakahatag kanakog balita, mitubag siya ug nagsulti siya sa tinuod, kay si Don Tiburcio atua man magtago sa balay sa oyoan sa batan-on, si Pari Florentino....

— Maayo nga pahibaw-on mo siya — nangisog si Donya Victorina, nga gamiton ko ang Guwardiya Sibil; buhi kun patay, buot ko hibaw-an kon hain siya . . . kay dili ako makahulat ug napulo ka tuig una ako makaminyo pag-usab...

Si Isagani mitan-aw kang Donya Victorina nga puno sa kahibulong. Buot siya magminyo pag-usab...Kinsa kaha in-tawon ang alaut nga iyang pamanhon?

— Unsay hunahuna mo kang Juanito Pelaez?, nangotana si Donya Victorina sa kalit.

— Si Juanito?

Si Isagani wala makatubag dayon. Buot niya itug-an kon unsa kadautan si Pelaez, apan ang maayong pamatasan maoy

mihari kaniya, ug gidayeg niya ang iyang ribal. Si Donya Victorina nalipay uyamut, ug midason dihadiha pagdayeg niya ang iyang sa mga maayong hiyas ni Pelaez, ug iya na unta nga tug-anan si Isagani sa iyang bag-ong gugma, ugaling ang higala ni Paulita miabut nga nagdagan aron sa pagsugilon nga ang paypay niini nahulog sa kabatoan sa baybayon, dool sa Malkon. Lansis ba kadto kon nahiatol ba lamang, ang nahitabo mao nga kini nakahatag higayon aron ang higala mahabilin sa tigu-lang ug si Isagani magkasultig si Paulita sa usa ka bahin, nalipay si Donya Victorina, ug aron siya makatag-iya kang Juanito, gitabangan na si Isagani sa iyang mga tinguha kang Paulita.

Si Paulita may lansis nga iya; sa paghatag niyag pasalamat, nagpasukosuko nagpasuko ug iyang gipasabut si Isagani nga nahibulong siya nga didto siya niadtong dapita, nga ang tanang tawo atua man sa Luneta, hangtud ang mga magdudula nga pransiyanhon....

— Imo akong gisaaran nga makigkita ka dinhi...

— Apan, kagabii wala ka gani, makaalinggat nga didto ako sa dulaan. Gisalihan ko ikaw ug tan-aw ug ang imong mga mata didto lang gayud nianang mga cochers....

Nabali na hinoon. Si Isagani nga miadto aron pagsudya, mao hinoon na ang gisudyaan, apan giabut siyag dakung kalipay sa pag-ingon ni Paulita nga gipasaylo siya niya... Nahatungod sa iyang pagsulod sa dulaan, maayo gani nga magpasalamat siya.... gipugós siya sa iyang iyaan, ug siya miadto aron lamang makakita kaniya. Gitamay niya pag-ayo si Pelaez...

— Ang akong iyaan mao ang nahigugma kaniya, miingon siya nga kataw-onon kaayo.

Nangatawa silang duha. Ang kaminyoon ni Pelaez kang Donya Victorina nakalipay kanilang duha, ug mao rag nakita na nila nga nahinayon. Apan, si Isagani nahinumdom nga si Don Tiburcio buhi pa, ug gitug-anan niya niini ang iyang hinigugma, apan gipasaad nga dili gayud siya mosulti sa uban. Si Paulita misaad tuod, apan nakahunahuna siya nga iyang tug-anan ang iyang higala.

Ug gilayon nagkahisgut sila sa lungsod ni Isagani, mga giliyohan sa mga lasang ug nahimutang sa lapyahan sa dagat

kansang mga balod nagkanaas sa tiilan sa mga tag-as nga pangpang.

Ang tinan-awan ni Isagani mihayag sa makausa lamang sa paghisgut niadtong gamay ug wala hiilhi nga dapit; ang paghigugma niya sa iyang lungsod nakapapula sa iyang aping; milanog ang iyang tingog; miabut ug kainit ang iyang kasing-kasing sa pagka magbabalak, ang mga pulong nag-ilog pagpanggula sa iyang baba, puno sa kadasig, sama sa maghisgut siya sa iyang gugma sa mga gugma...

—Oo, sa kamingaw sa akong kabukiran ako mobati ako nga usa ka tawong gawas, gawas sama sa hangin, sama sa suga nga moiwag ug walay makabalda sa iyang pagsusuhotsuhot sa kalibutan...Libo ka libo ka mga siyudad, libo ka libong mga palasyo...silang tanan dili ko iilis sa suok sa Pilipinas diin, halayo sa katawhan, ako mahimong usa ka tawong gawas. Didto, sa atubangan sa kinaiyahan, sa atubangan sa tanghaga sa kinaiyahan, sa atubangan sa tanghaga sa kinabuhi nga dili matukib, sa atubangan sa lasang ug sa dagat, ako maoy usa ka tawo nga walay giila nga agalon...

Si Paulita, sa pagtan-aw niya sa hilabihang kadasig ni Isagani nga nagsulti sa iyang lungsod nga natawhan, kadasig nga wala niya hisabti, kay siya naanad man sa pagpamati nga libakon ang iyang yutang natawhan ug gani siya malagmit nga moduyog sa paglibak, nagpaila nga siya nangabubho ug nagpasukosuko.

Apan, gibugnaw siya dayon ni Isagani.

—Oo, mituaw siya — ang akong lungsod gihigugma ko labaw sa tanan sa wala pa ako makaila kanimo. Mahagugma ako nga magsu-otsu-ot sa kinabag-ang sa iyang kalasangan, mahigugma ako nga mahinanok sa landong sa iyang kakahoyan, mahigugma ako nga maglingkod sa kinatumyan sa usa ka pangpang aron paglantaw sa dagat sa pasipiko, nga magaukay sa akong atubangan sa iyang mga balud, nga nagpadungog kanako sa lanog sa mga awit nga hikatonan sa kabaybayonan sa Amerikang gawas...Sa wala pa ako makaila kanimo, kadtong dagata alang kanako maoy akong kalibutan, akong himaya, akong gugma, akong mga damgo...kon siya mahinanok ug ang adlaw nagkasiga sa itaas, malingaw ako nga magtan-aw sa bung-aw, sa gilay-on nga kalim-an ka metro gikan sa akong

tiil, magnanaw sa iyang ilalum nga puno sa mga tipay ug mga kinhason, sa mga dagkung bitin, nga sumala sa sulti sa mga bukidnon, namiya sa mga kalasangan aron pagpuyo sa dagat ug pagkab-ut sa gidak-on nga nakalilisang... Sa mga hapon nga, matud pa, maoy itungha sa mga kataw, pagabantayan ko sila sa matag balud, sa labihang pagbantay nga hangtud gipakaingon ko nga pagahikit-an sa taliwala sa mga bula sa tubig, nga magduladula; mao rag pagahidunggan ko ang ilang mga awit, awit sa kagawasan, ug mao rag moabut kanako ang tingog sa ilang mga arpa... Kaniadto malingaw ako sa tibook adlaw nga magtan-aw nga mag-usab-usab ang panagway sa mga panganud; maglantaw sa usa ka kahoy nga mag-inusara sa tatag, kun sa usa ka pangpang, sa walay paghibalo sa hinungdan sa pagbati nga ilang napukaw kanako... Pagawalihan akog tag-as nga wali sa akong oyoan, nga nahadlok nga mamangkoliahon ako ug naghigut na gani sa pagda'a kanako sa balay sa usa ka mananambal. Apan hikit-an ko ikaw, gihi-gugma ko ikaw, ug niining miaging bakasyonis, gipakaingon ko nga may nakulang kanako, nga ang lasang mamingaw da kaayo, nga ang sapa nga nagbaktas sa kapatagan maso'ub-on, laay ang dagat, walay makita sa dapit diin nagtakdo ang langit ug yuta... Ay, kon makaduaw ka pa lamang bisan makausa da, kon ang imong tiil makataak pa niadtong mga dalana, kon ang tumoy sa imong mga tudlo makakutaw pa lamang sa tubig sa sapa, kon makakita ka pa sa dagat ug makalingkod ka sa pangpang ug imong pakurogon ang hangin sa imong mga maanindot nga awit, kadtong akong Lasang mahimong usa ka Eden, ang mga kanaas sa mga sapa-sapa mag-awit, mutungha ang kahayag sa mga maitum nga dahon ugma mahimong mga brilyanti ang mga tulo sa tun-og ug mga mutya ang mga bula sa dagat...

Apan si Paulita nakadungog nga kon sa pag-adto sa lungsod ni Isagani kinahanglan kita moagi sa usa ka bukiran diin daghan ang mga alimatok, ug kining hunahuna lamang nakapaturok kaniyang kahadlok. Tungod kay siya nabata sa pagpangga ug pag-amoma, miingon nga mipanaw lamang siya kon magsakay sa usa ka kotsi kun sa tirin.

Si Isagani, nga nahikalimut na sa iyang mga kasubo ug alang kaniya ang tanan niyang nakita mga bulak nga walay tunok, mitubag;

—Sa dili madugay, ang tanang mga pulo dugtongon sa mga dalan nga puthaw, diin mga matulin ug daw naglupad ang mga tirin kanunay nga magdagan sumala sa giingon sa usa, ug kon moabut na kining higayona ang tanang mga dapit nga matahum sa kapopod-an kabuksan na alang sa tanan...

—Apan, anus-a kana mahitabo? Unya kon matigulang na kita...

—Ha, wala ka lamang mahibalo sa mahimo namo sulod sa pila ka tuig, mitubag si Isagani. Wala ka lamang mahibalo sa kusog ug kadasig nga nahitabo karon sa lungsod human ang hataas nga katuigan sa paghinanok...Gitagad kita sa Espanya; ang atong mga batan-on nga tu-a sa Madrid naninguha adlaw ug gabii sa atong kauswagan ug gihalad nila sa yutang natawhan ang tanan nilang panahon; mga tingog nga maloloy-on miduyog didto sa atong tingog, ingon man ang mga politiko nga nakaalinggat nga walay pisi nga labing maayong maka- bugkos sa duha ka lungsod sama sa gugma ug pagbati. Karon giila na ang atong katakus ug ang tanan nagapaabut ug ma- ayong sangputanan...Tinuod nga kaming mga tinon-an na- kadawat ug diyutay nga kapakyas, apan ang pagdaug nagka- dool na...ug anaa na sa kasingkasing sa tanan. Ang ulahing kapakyas nga among nakab-ut mao lamay pagpaila sa katapu- sang pagginhawa, sa katapusang panlimbasug sa himalasyon... Ugma damlag kita ilhon na nga mga lungsuranon sa Pilipinas, kansang kaugmaon matahum kay ania man sa atong mga ka- mut nga mapinanggaon...O, tinuod gayud, ang kaugmaon ato nang naangkon ug nakita ko ang iyang matahum nga bulok, ingon man nga nakita ko usab nga ang kinabuhi nag-anam ug kabaskug niining atong kayutaan nga sa dugay nga panahon wala maglihok ug mao rag himalasyon...Mao rag pagahikit- an ko na nga motindog ang mga lungsod sa agianan sa mga dalan nga puthaw, ug sa bisan asa, mga pabrika, mga dag- kung balay sama niadtong sa Mandaluyong...Mao rag pa- gahikit-an ko na nga motindog ang mga lungsod sa agi- anan sa mga dalan nga puthaw, ug sa bisan asa, mga dagkung balay sama niadtong sa Mandaluyong...Mao rag pagahidung- gan ko ang pito sa mga bapor, ang hinaganas sa mga tirin, ang kasaba sa iyang mga makina...mao rag makita ko ang aso nga nagatuybo, ang iyang kusog nga pagginhawa, ug naka-

baho na ako sa baho sa lana, nga mao ang singot sa mga dagkung mananap nga nagdagandagan... Kanang dunggoanan nga naglisud sa paghimugso, kanang subaa diin kaniadto naghimalasyon ang patigayon, makita nga mapuno sa layag ug sa mga palo, ug daw makapahinumdum kanato sa panahon sa tingtugnaw sa Oropa... Kining hangin nga putli ug kining mga bato nga malinis kaayo, mapuno sa karbon, sa mga kahon ug mga baril, nga maoy bunga sa kinaadman sa tawo. Apan, walay sapayan, manakay kita sa mga sakyanan nga kusog nga modagan padulong sa kinataliwad-an sa lalawigan, aron paghanggap ug laing hangin ug pagtan-aw mga laing talan-awon sa laing mga baybayon, labing mabugnaw nga hinoyohoy sa tiilan sa kabukiran.... Ang mga bapor nato nga iggugubat magbantay sa atong mga baybayon, ug ang katsila ug ang pilipinhon manag-inilogay sa pagpanalipod sa atong yuta batok sa pagsulong sa mga langyaw, aron mahimong malinawon ang atong pagpuyo ug kamong mga kabayen-an makapadayon sa pagkatawa sa taliwala sa kalinaw, hinigugma sa tanan ug tinahud... Tungod kay nahigawas na sa pagpigot, sa katahap ug kaligutgut, ang lungsod maningkamut sa pagbuhat, kay ang trabaho dili na man ilhon nga makakauulaw, kay dili na man pinugos... Unya, ang katsila dili na mainggit, dili na magpasipala, ug masayag ang tinan-awan ug malomo ang kasingkasing, kintang tanan maggakus, ug ang patigayon, ang industriya, ang pag-oma ug ang kinaadman mouswag, sa taliwala sa kagawasan usa sa mga balaod nga matarung ug makiangayon, sama sa mauswagon nga inglaterra....

Si Paulita naglingolingo ug nagpakitag pahiyom nga maduhaduhaon.

—Mga damgo, mga damgo, nanghupaw siya... Nakadungog ako nga kamo daghag mga kaaway. Si Iya Torina nag-sulti nga kining yutaa dili gayud mobiya sa pagka ulipon.

—Tungod kay kanang imong iyaan mao may usa ka kuwanggol, tungod kay dili man siya mabuhi kon wala siyay mga ulipon, ug kon kawad-an na gani, magdamgo nga makakaplag siya ugma damlag, ug kon dili kini mahimo, magbalaybalay lamang siya sa iyang hunahuna. Tinuod nga duna kamiy mga kaaway, nga adunay mahitabo nga bugno, apan kami modaug. Ang karaang paagi mogawi sa mga batong

giguba sa ilang dotta aron ilang himoog salipdanan, apan amo silang ilogon nga mag-awit sa kagawasan, ubos sa silaw sa imong mga mata, ug sa mga pakpak sa imong mga hinigugma ko kaayong kamut... Sa usa ka bahin, ayaw kabalaka: ang bugno dili agasag dugo. Igo lamang nga dasigon kami ninyo sa pagtoon ug pukawon ninyo ang mga pagbati namo nga balaanon, sinaaran nga gantihan ninyo sa inyong walay katapusang pagpangga....

Si Paulita nagpadayon gihapon sa iyang pahiyom nga maduhaduhaon, nga daw tigmo. Nagpalandong siya ug nagtanaw sa suba, nga nagpikpik sa iyang aping sa iyang paypay.

—Unya, kon wala kamoy makab-ut?, nangotana siya nga daw naglirawiraw ang hunahuna.

Ang pangotana nakapasubo kang Isagani. Gitutok niya ang mga mata sa iyang hinigugma, gihinay pagkuha ang kamut ug gitubag:

—Pamati, kon wala kamiy makab-ut...

Ug mihunong nga nagpanuko.

Pamati, Paulita, mipadayon siya. Nahibalo ka kon giunda ko ikaw paghigugma, giunsa ko ikaw pagpangga; nahibalo nga ako malain kon tutokan sa imong mga mata, kon akong hisakpan sa imong tinan-awan ang usa ka kidlap sa pagbati.... apan, kon wala kamiy makab-ut, magdamgo lamang ako sa usa nimo ka tinan-awan ug magpakamatay nga malipayon, kon makita ko sa imong mga mata nga ikaw mapagarbohon sa akong gibuhay ug unya makaingon ka, sa atubangan sa akong minatay: Ang akong gugma namatay nga nakigbugno sa kagawasan sa akong yutang natawhan....

—Tana, inday, pauli na kita, kay hitun-ogan unya ikaw, niadtong higayona nadungog ang tingog ni Donya Victorina.

Kadtong tingoga nakapabalik kanila sa kalibutan. Miabut na ang takna sa pagpauli, ug, aron sa pagpa kitag maayong pamatasan, gidapit nila si Isagani ng mosakay sa kotsi, pagdapit kini nga gidawat dayon niini. Sanglit ang kotsi kaugalingon ni Paulita, dayag na lamang nga ang lingkoranan nga labing maayo gilingkoran ni Donya Victorina ug sa higala ni Paulita. Ang duroha ka naghigugmaay nanglingkod sa bangkito.

Ang pagkuyog sa usa ka kotsi, ang paglingkod sa iyang kiliran, paghanggap sa iyang kahumot ug pagpakigsaghid sa iyang sinina nga sida, ug ang pagsud-ong kaniya nga mapalandongon, kiniyugpos ang mga kamut, dinigo sa silaw sa bulan sa Pilipinas nga makahatag katahum sa mga butang nga labing laksot sa kalibutan, mao kadtay usa ka damgo nga wala paabuta ni Isagani. Pagka-alaut sa mga tawo nga namauli nga nag-inusara, naglakaw ug mopadaplin inig-agi sa sakyanan.... Niadtong ilang panagsakay sa dalan nga nagsubay sa baybayon, sa dalan sa Sabana, agi sa taytayan sa Espanya, si Isagani walay laing nakita kon dili ang usa da ka pinangko nga maayong pagkasudlay, tinukod sa usa ka maanindot ug lubaylubay nga li-og nga natago sa usa ka sinina nga pinya. Usa ka ariyos nga brilyanti mao rag nagkidhat kaniya gikan sa dalunggang gamay, sama sa usa ka bitoon sa taliwala sa mga maputi nga panganud. Si Isagani nakadungog sama sa usa ka lanog sa halayo nga nangotana kaniya kang Don Tiburcio de Espadana ug sa ngalan ni Juanito Pelaez, apan kadtong tanan mao rag mga binagting sa lingganay mga gikan sa halayong dapit, sama sa mga tingog nga pagaw nga madungog ta una mahinanonok.

Tungod sa kalingaw ni Isagani, gibuyag siya nga nahiaabut na sila sa plasa Santa Cruz.

MGA KATAWA UG HILAK

Ang hawanan sa Pansiteria Macanista De Beun Gusto nagpakita niadtong gabhiona sa usa ka talan-awon nga talagsaon.

Napulog upat ka mga batan-on, nga gikan sa nagkalain-laing mga pulo sa kapopod-an, gikan sa lubos nga indiyo (kon aduna man ganiy lubos) ngadto sa lubos usab nga katsila, nagkatigum aron pagsaulog sa piging nga gisugyot ni Pari Irene, tungod sa hukom nga gihatag sa hunahuna sa pagtudlo sa kinatsila. Ilang giabangan alang kanila da ang tanang mga talad, gipadungagan ang mga suga ug gipapilit sa paril, tupad sa mga kuwadro mga ininsik, kining mosunod nga sinulat:

HIMAYA KANG DON CUSTODIO TUNGOD SA
IYANG KAIGMAT UG PANSIT DINHI SA YUTA SA
MGA BATAN-ON NGA MAAYONG KABOBOT-ON.

Sa usa ka lungsod diin ang tanang kataw-anan pagatabanan sa pintal sa kaligdong, diin daghan ang mousbaw gumikan sa pa-aso ug sa hangin nga mainit; sa usa ka nasud diin ang mga maligdong ug tininuod nga pagbati makahatag kadaut iniggula na sa kasingkasing ug usahay makahatag kagubot, tingali kadtong gibuhat sa mga batan-on mao ang labing maayo aron sa pagsaulog sa kalaki sa bantugang Don Custodio. Ang gikantalitahan motubag sa kantalita nga motalidhay lamang, ug ang matam-is nga gidulot sa kagamhanan bas'ag usa ka plato nga pansit, ug labaw pa...

Mangatawa ang tanan, managtiaway, apan makita sa tanan nga ang katawa linugos; ang mga talidhay nagdalag usa ka pangurog sa kaunuran, sa mga mata mangidlap ang kagool nga gibati ug dihay kapin sa usa nga nakita nga nagluha. Apan, kon tan-awon pag-ayo, kadtong mga batan-ona wala magsu-bay sa katarungan...Dili kay mao pa kadtong higayon nga

husayan sa samang paghusay ang mga maanindot nga hunahuna, dili kay kadto dang higayona kutloon ang mga matahum nga damgo. Bisan sa wala pa si Don Custodio, kadaghan na kaayo kini mahitabo

Sa taliwala sa hawanan ug ubos sa mga parol nga mapula, makita ang upat ka lamisang malingin, nga gipahimutang nga mag-inatbangay; maoy gigamit nga mga lingkoranan ang mga bangko nga kahoy nga malingin usab. Sa taliwa sa tagtagsa ka lamisa, sumala sa batasan sa pansitan, gipahimutang ang upat ka gagmay nga plato nga pinintalan nga gisudlag tagup-at ka matam-is matag usa, inubanan sa upat ka tasa alang sa tsa, nga tinabonan, tanan hinimo sa pinggan nga pula; sa atubangan sa mga bangko makita ang usa ka botilya ug duha ka kopa nga may bildo nga masihag.

Si Sandobal, nga kutikutihan kaayo, nagdukiduki sa tanan, mitilaw sa mga matam-is, nanan-aw sa mga kuwadro ug mibasa hangtod sa listahan sa mga bili sa pagkaon. Ang uban nagsulti sa ginahisgutan niadtong adlaw, sa mga magdudulang pransiyanhon ug sa kahibudngan nga sakit ni Simoun, nga matud pa sa uban hipalgan sa dalan nga samdan, ug matud usab sa pipila, buot unta kono maghikog. Dayag na lamang, ang mga banabana nagkalainlain. Si Tadiyo maylaing hindunggan, nga sarang katuhon, matod pa niya. Si Simoun kono giatangan sa usa ka tawo nga wala hiilhi sa karaang plasa sa Vivac; ang tuyo kono mao ang panimalus, ug kamatuoran niini, si Simoun dili mohatag katin-awan. Ug gikan dinhi gihisgutan dayon ang mga tinagong pagdinumtanay, ug dayag na lamang, nahilakip sa paghisgut ang mga kalaki sa mga prayli, ug dihadiha usag-sa nag-asoy sa mga nabuhat sa mga kura sa ilang tagsatagsa ka lungsod.

Usa ka bulobalak, sinulat sa dagkung letra, gipilit sa taliwala sa bongbong, ug nag-ingon:

Ang kabesilya ning pansitan sa kadaghanan nagpahimangno nga walay ibilin sa ilang da'la sa ibabaw sa mga lingkoranan ug lamisa

— Pagkabinuang da nianang pahimatngona nagkanayon si Sandobal; mao ra mag way pagsalig sa atong pundok, no? ug,

nakabasa kamo sa mga berso? Mao ra gayug si Don Custudio nga gihimog usa ka balak nga taki — ang isa ka tiil labing taas kaysa usa, gitaliwad-an sa usa ka sungkod...Kon makita kana ni Isagani, tingali igasa sa iyang umaabut nga iyaan....

—Ania na si Isagani, mitubag ang usa ka tingog gikan sa hagdanan.

Ug ang malipayon nga batan-on mitungha nga masayang panagway, sinunod sa duha ka insik nga walay sinina, nga nagdalag mga dagku nga bandihado nga may sulod nga sud-an maanindot kaayog baho. Kini gisugat sa mga malipayong siyagit...Wala pa mahiabut si Pelaez, apan kay miabut na man ang panahon nga gitagal, ang tanan nanlinkod sa lamisa nga mga malipayon uyamut. Dayag na lamang, si Juanito dili gayud mahibalong motuman sa pulong...

—Kon, sa iyang dapit, si Basilio pa hinoon ang atong gidapit, miingon si Tadiyo, malingaw pa kita paglabi. Ato unta siya nga hubgon, aron mosulti sa pila ka tinagoan.

—Ngano, si Basilio nga but-an, duna diay gitipigan nga mga tinagoan?

—Duna ba lang...ug mga hinungdanon ra ba kaayo. Adunay mga tanghaga nga siya day nagtipig sa yawi....pananglitan, ang batan-on nga nawala, ang mongha...

—Mga ginoo, ang pansit lang-lang mao ang sabaw nga labing lami-an, misinggit si Makaraig; sumala sa makita mo, Sandobal, gisaktan sa mga libgos, mga pansit kun owang, itlog, tanghjun, mga piraso sa manok, ug daghan pa uyamut nga mga panakot. Sama sa unang halad, ihalad ta ang mga bukog kang Don Custodio; tan-awon ta kon unsay mga hunahuna nga matawo sa iyang ulo...

Kining mga sultiha gisugat sa katawa ug talidhay.

—Kon mahibalo uroy siya...

—Magdagan sa pag-anhi, mitubag si Sandoval; ang sabaw lami kaayo, unsay ngalan niini?

—*Pansit lang-lang*, sa ato pa, pansit nga ininsik, aron may kalainan sa pansit nga binuhat dinhi sa ato.

—Yati, pastilan usab kalisud nga hinumduman naglana. Aron pagpasidungog kang Don Custodio, ako siyang bunyagan nga “*oprecto de sopa.*”

Ang bag-ong ngalan giuyonan.

—Mga ginoo, misulti si Makaraig, nga mao ang naghikay sa mga sud-an; duna pa kitay tulo ka sud-an... Lumpia nga ininsik nga sinaktan sa unod sa baboy...

—Ipahinungod ta kang pari Irene....

—Dili. Si Pari Irene dili mokaon sa baboy kon dili kuhaan una sa ilong, mipahimangno ang usa ka batan-ong ilonggo sa iyang katupad.

—Puwes, kuhaon ang ilong...

—Puyra ang ilong ni Pari Irene, misinggit ang tanan...

—Pagtahud, mga ginoo, pagtahud, misulti si Pekson, nga nagpakatarongtarong...

—Ang ikatulo ka sud-an mao ang torta sa lambay kun alimango...

—Nga ipahinangod ta sa mga prayli, misagbat ang bisa-ya...

—Tungod kay sila kusog nga molinambay... midugang si Tadiyo.

—Igo gayud, ug kutob karon nganlan tag torta sa mga prayle... Ang tanan misabat: torta sa mga prayli...

Mosupak ako niana, sa ngalan sa usa, misulti si Isagani...

—Ug ako usab, sa ngalan sa mga alimango, misagbat si Tadiyo.

—Pagtahud, mga ginoo, pagtahud, mibalik pagsinggit si Pecson nga napuno ang baba.

—Ang ikaupat mao ang pansit nga ginisal nga ipahinungod to sa... kagamhanan ug sa nasud...

Ang tanan milingi kang Makaraig.

—Hangtud sa dili pa dugay karon, mga ginoo, mipadayon siya, ang pansit gipakaingon nato nga ininsik kun hinapon, apan ang nakaingon kay wala man siya hiilhi bisan sa Tsina bisan sa Hapon, ug maingon ta nga Pilipinhon, apan ang nagluto ug naggisal kaniya ang mga insik; sama sa nahitabo sa kagamhanan ug sa Pilipinas: mao rag mga insik,

apan kon insik kun dili, ang mga doktor da sa atong Inahan nga simbahan mao ray makatug-an... Ang tanan mokaon kaniya ug lamian, apan magdilidili ug mao rag lud-on; mao usab ang mahitabo sa atong nasud, sa atong Kagamhanan. Ang tanan nabuhi kaniya, ang tanan nagpahimulos sa iyang mga pangilin, ug unya moingon dayon nga walay nasud nga dautan sama sa Pilipinas, walay Kagamhanan nga gubot sama sa ato... Tungod niini, atong ipahinogod ang pansit sa nasud ug sa Kagamhanan...

—Nga ipahinogod ta, misinggit ang tanan.

—Supak ako niana, misulti si Isagani.

—Tahuron ta ang mga gagmay, tahuron ta ang mga di-naugdaug... misinggit si Pecson sa iyang tingog nga pagaw ug pinatindog sa taas ang bukog sa manok.

—Atong ipahinogod ang pansit kang insik Kiroga, usa sa upat ka Gahum sa kalibutang pilipinhon, misugyot si Isagani.

—Dili, ipahinogod ta hinoon sa Kardenal nga agta...

—Hilum kamo, misulti ang usa sa usa ka paningog nga mao rag hikulbaan... Sa plasa anaay mga panon nga naminaw kanato ug ang mga paril makadungog...

Tuod man, mga panon sa mga kuryoso nagpundok sa atubangan sa mga bintana, samtang ang kasaba ug ang mga katawa sa mga tindahan nga silingan nabilum sa kalit, sama sa namati silang tanan sa mga hitabo sa panihapon sa mga batan-on. Kadtong kahiluma kahibudngan uyamut.

—Tadiyo, ipamulong na ang imong pakigpulong, gisikdol kini ni makaraig.

Gikasabutan nga si Sandobal, tungod kay mao may maayong mamumulong, maoy motapus sa mga pakigpulong.

Si Tadiyo, nga taspukan sama sa gihapon, walay inandam nga pakigpulong, ug nahimutang sa usa ka malisud nga kahimtang. Samtang nagsuyop sa usa ka taas nga tanghun, naghunahuna kon unsaon niya paggula niadtong kalisura, hangtud nga nahinumdom siya sa usa ka pakigpulong nga nasag-ulo niya sa klasi, ug nakahunahuna siya nga iyang sundon ug awaton.

—Mga hinigugma kong igsoon sa mga hunahuna nga gihunahuna, misugod siya sa duha ka palito nga pagagamiton sa mga insik kon sila mokaon.

—Mananap, biyai kanang sipit, kay giguba mo ang akong hinapay, miingon ang usa ka diha sa iyang tupad.

—Tinawag sa inyong pagpili aron paghulip sa lungag nga gibilyaan sa....

—Oy, kawatan, kanang pakigpulonga mao kana ang sa pangulo sa atong Liceo... misinggit si Sandobal.

—Tinawag sa inyong pagpili, — mipadayon si Tadiyo nga wala manumbaling — aron sa paghulig sa lungag nga gibilin sa... akong ulo (ug gitudlo ang iyang tiyan) sa usa ka tawong bantugan tungod sa iyang doktrina Kristiyana ug sa iyang mga hunahuna ug mga paagi, nga angayan magbaton ug diyutay nga panumduman, unsay ikasulti sa usa ka tawo nga, sama kanako, gigutom kaayo tungod kay wala makapamahaw?

—O, dawata, Tsoy, kining li-og sa manok.

—Adunay usa ka sud-an, mga ginoo, nga bahandi sa usa ka lungsod nga karon maoy mitamay sa yuta, diin nagpangadto aron sa pagsandok sa ilang gutom nga kutsara ang mga dagkung dawo sa tibook kasadpan... ug gilayon gitudlo sa iyang sipit si Sandobal nga nakigbugno sa usa ka pako sa manok.

—Ug sa silangan usab, mitubag si Sandobal nga mihimo sa iyang kutsara ug usa ka sirkulo, aron sa pagpasabut nga nahiapil ang tanang natambong.

—Walay pagsanta nga itugot...

—Mangayo ako nga tugutan sa pagsulti...

—Ug ako mangayog patis, misagbat si Isagani.

—Isilbi na ang lumpiya...

Ang tanan nangayo sa lumpiya, ug si Tadiyo milingkod nga malipayon nga nakagula siya sa malisud nga kahimtang.

Ang sud-an nga gipahinungod kang Pari Irene wala kaayo kahimut-i, ug si Sandobal nagpahayag sa iyang hunahuna.

—Nagsinaw lamang sa mantika sa gawas, ug baboy ang sulod... Nga isilbi na ang ikatulong sud-an, ang torta sa mga prayli...

Ang torta wala pa maluto, ug madungog ang inuro sa mantika sa kaha. Samtang naghulat pa sila sa sud-an, gipahi-

muslan ang higayon aron sa pag-inom sa mga alak, ug gi-pangayo nga pasultihon si Pecson.

Si Pecson nanguros sa dakung kaugdang, mitindog nga nagpugong pag-ayo sa iyang katawa, ug sinunod ang usa ka paring agustinos nga niadtong panahona nabantug pag-ayo, misugod sa pagyagubyub, sama sa nagyamyam sa tima sa iyang wali.

“Si tripa plena laudat Deum, tripa pamelica laudabit fratres.” Sa ato pa, kon ang tina-i nga busog modalayeg kang Bathala, ang tina-i nga gutum modalayeg sa mga prayli. Mga pulong nga gisulti ni Don Costudio sa baba ni Ben Zayb, man talaan “El Grito de la Integridad,” ikaduhang sinulat, binuang 157....

“Mga hinigugma kong igsoon Hesukristo.

“Ang kadaut naghuyop sa iya ug mahugawng gininhawa sa mga lunhaw nga baybayon sa Praylandiya, nga giangaan ug Kapopod-ang Pilipinhon. Dili moagi ang usa ka adlaw nga dili molanog ang usa ka pagsaway, usa ka pagbiaybiay batok sa mga talahuron, tinahud ug giwali kanunay nga mga korporasyon, nga dili makapanalipod ug kulang sa sandiganan. Tuguti ako, mga kaigsoonan, nga sa usa ka panahon magpaka kabalyiro ako aron sa paglaban sa mga kimay ug mga balaanong kaponongan nga nagtoon kanato ug nagmatuod, sa makausa pa, sa hunahuna nga nahimutang sa sanglitanan nga “usa ka tina-i nga kusog modalayeg kang Bathala, usa ka tina-i nga gutum modalayeg sa mga prayli...

—Maayo, maayo...

—Pamati, misulti si Isagani sa dakung kaugdang; ako ikaw nga pahimangnoan nga kon maghisgut ka gani sa mga prayli, ako dunay gitahud nga usa.

Si Sandobal, nga malipayon na kaayo, misugod sa paglaylay:

Usa ka prayli, duha ka prayli, tulo ka prayli sa korooooo.

Sama ra gayud sa kahimtang sa usa ka tarooooo...

Pamati, mga kaigsoonan, ilingi ang inyong mga mata sa mga maanindot nga adlaw sa inyong pagkabata; sud-onga ang kahimtang karon ug sutaa ninyo ang umaabut. Unsay inyong makita? Mga prayli, prayli, prayli! Usa ka prayli maoy mo-

hunyang kaninyo, mopirma kaninyo ug moduaw kaninyo sa eskuelahan sa dakung kabalaka; usa ka prayli ang mamati sa inyong unang mga tinagoan, ang unang mohungit kaninyo sa usa ka Bathala, ang moagak kaninyo sa dalan sa kinabuhi; mga prayli ang una ug katapusan ninyong mga magtutoon, prayli ang mobukas sa kasingkasing sa inyong mga hinigugma aron mamati sa inyong mga pulo aron makahanggap kamog mga bag-ong hangin ug makapahimulos mga bag-ong kalingawan; siya ang motambong sa inyong pagtinga ug bisan kamo bitayon, naa ang prayli aron pag-uban kaninyo sa inyong mga pangadye ug mga luha, ug kamo angayan nga dili magduhaduha nga siya mobiya hangtud nga kamo namatay ug gibitay. Apan ang iyang kalooy wala matapus diha; sa namatay na kamo, mopahigayon siya aron kamo ilubong sa maayong paglubong, makig-away aron ang inyong minatay iagi sa simbahan, makadawat sa mga pag-ampo ug anha ra siya mopahulay nga malipayon kon gikahatag na kamo niya sa mga kamut sa Magbubuhat nga putli dinhi sa yuta, salamat sa mga dili dayon nga silot, pag-antus ug pagpaubos. Kay hibalo man sila sa doktrina ni Kristo nga nagsira sa pultahan sa langit sa mga adunahan, sila, mga bag-ong manunubos, mga tinuod nga ministro sa atong Manunubos, nagmugna sa tanang mga lansis aron kamo magaan sa inyong mga sala, sa ato pa, sa mga katigayunan, ug dad-on kini nila sa layo, halayo uyamut didto sa dapit diin ang mga ispidnohanong nga insik ug mga protestante atua magpuyo, ug biyaan kini nila nga dapita nga malinis ug putli, aron sa ingon niana wala na gayud kitay makita nga diyutay nga salapi nga makapasilot sa atong kalag.

“Kon tungod niini, sila gikinahanglan aron sa atong kalipay, kon bisan asa nato isimhot ang atong ilong ato gayud nga makita ang lumoy nga kamut, nga gutum sa mga halok, nga magpislal adlaw nga tanan sa ato nang daan nga ilong nga pislal, ngano man nga ato silang hinginlan, inay hinoon panggaon ug patambokon? Palandunga sa makadiyot ang kadaku sa hulipan kon sila mawala sa atong katilingban! Mga mamomoo nga dili kapoyon, nag-ayo ug nagpasanay sa mga kaliwat; ug sanglit kita nagkabalagbulag gumikan sa kasina ug mga pangabubho, ang mga prayli mao ang naghiusa kanato sa usa ka paghiusa nga hugot uyamut nga hapit na gani

magkasangko ang atong mga siko! Kuhaa ang prayli, mga ginoo, ug makita dayon ninyo nga ang poloy-anang pilipinhon magun-ob, tungod sa kakulang sa mga kusganong abaga ug mga balhiboon nga paa, ug ang kinabuhing pilipinhon molalik sa pagkamingaw nga kawad-an kun ma-ilo na sa laranawan sa prayli nga malipayon ug ki-at, sa mga basahon gagmay ug sa mga wali nga makapakatawa, sa mga pangandak sa mga ulong walay sulod, ug dili na nato makita adlaw nga tanan ang kinabuhi sa mga tawo nga nahimutang sa mga sugilanon ni Boccaccio ug Lafontaine! Kon wala na ang mga koriya ug mga rosaryohan, unsay laing mabuhat sa inyong mga asawa kon dili ang pagdaginot na lamang sa salapi ug paghimo kanila nga ulitan ug dawo? Kon wala na ang mga misa, mga nobinaryo ug mga prosesyon, asa man mangitag mga panggingi nga sarang nila lingawlingawan? Wala na silay laing ka'ingawan kon dili ang mga bulohaton sa panimalay, ug inay mobasa sa mga sugilanon sa mga milagro, magpangita na hinoon kita sa mga basahon nga dili igkita! Kuhaa ang prayli, ug mawala usab dayon ang kaisug, ug maangkon na hinoon sa tanan ang mga hiyas nga logaynon; kuhaa siya ug ang indiyo dili na mabuhi; kay ang Prayli mao ang Amahan, ang indiyo ang anak; kadto mao ang Magsisilsil, kini ang estatuwa, kay ang tanan natong kinaiya, ang atong gihunahuna ug gibuhat, dautang ra sa mga prayli, sa iyang pagpailub, sa iyang pag-antus, pagbudlay ug walay pagpahulay sulod sa tulo ka gatus ka tuig nga gihulma nila ang panagway nga gihatag kanato ni Bathala! Ug ang Pilipinas, kon wala nay prayli ug indiyo, unsay mahitabo sa Kagamhanan nga mahimutang na unya sa kamut sa mga insik?

— Puwes, mokaon ug torta nga lambay, mitubag si Isagani nga gilaayan sa pakigpulong ni Pecson.

— Ug kana maoy angay ta buhaton. Wala nay pakigpulong!

Tungod kay wala mahitungha ang insik nga magdala sa sud-an, mitindog ang usa ka tinon-an ug miadto sa balkon nga dunay nakitang kahibulongan.

— Gibantayan kita; akong nakita ang pinangga ni Pari Sibyla!

— Tinuod?, mituaw si Isagani nga mitindog.

—Kawang lamang; nawala dayon sa pagkakita kanako.

Ug gilayon midool sa bintana ug mitan-aw sa plasa. Ug unya gisinyasan ang iyang mga kauban aron sila manool. Nakita nila nga migula sa pansiteriya ang usa ka batan-on nga naglingilingi ug misulod uban sa usa ka tawo nga wala hiilhi sa usa ka kotsi nga naghulat dool sa asiras. Kadto mao ang sakyanan ni Simoun.

—Aha, ang ulipon sa Bise-Rektor nga gisilbihan sa agalon sa Heneral, misinggit si Makaraig.

PINASKINAY

Buntag pa kaayo nga daku ningmata na si Basilio aron pag-adto sa Ospital. Gibahin-bahin na niya ang iyang oras: moduaw usa sa iyang mga tinambalan, ug sa human, moadto siya sa Universidad aron sa pagpakisayud mahitungod sa pag-pa-eksamen aron sa pagdawat sa titulo sa pagkamananambal, ug gikan sa Universidad moadto siya kang Makaraig aron sa pagpakigsulti mahitungod sa mga galastohon sa iyang pagdawat sa titulo.

Ang kadaghanan sa iyang natigum nga kuarta, nagawi niya sa paglukat kang Juli ug sa pagpabuhat ug usa ka payag nga kapuy-an ni Juli ug sa iyang apuhan, ug wala mangahas sa pagdangop kang Kapitan Tiago kay nahadlok tingali nga unya kanunayang gisaad kaniya.

Nalingaw ning hunahunaa wala makaalinggat sa pundok sa mga estudyante nga sayo kaayong namauli gikan sa siyudad mao ra sa gitakupan ang pultahan sa tunghaan; labi na gayud nga wala makaalinggat sa nawong nga maluspad sa uban tungod sa kakulba, sa mga hinonghungay ug sininyasay. Ug maoy hinungdan nga sa pag-abut niya sa "San Juan de Dios," ang iyang mga higala nangutana kaniya mahitungod kono sa usa ka panagsabutsabot sa pag-alsa, si Basilio nahilukso nga nahinumdom sa ginahikay ni Simoun nga wala mahinayon tungod sa usa ka kabilinggan nga nakaulang kaniya. Puno sa kahadlok ug nabalhin ang tingog nangutana nga nagakawalay kalibutan.

— Ah! ang pagsabutsabot sa pag-alsa?

— Hisusihan! — ningtubag ang usa — ug daw daghan ang mga nanghilakip.

Si Basilio naninguha sa dili pagkaluba, aron dili siya hiilhan nga gikulbaan.

—Daghan ang mga nanghilakip? — ningsunod sa pagpangutana nga nagatinguha sa pagtag-an sa tinan-awan sa uban: — ug kinsa man...?

—Mga estudyante, daghan kaayong estudyante!

Si Basilio nakahunahuna sa dili na pagpangutana kay nahadlok nga katahapan unya hinoon siya, ug pasangil nga moduaw siya sa iyang mga tinambalan, ning bulag sa pundok Usa ka magtutuon sa *Clinica*¹ ningsugat kaniya ug ningpikpik sa iyang abaga, ingon sa dunay dakung butang nga isulti — ang magtotoon iyang higala — nangutana sa paghinay:

—Didto ka ba sa panihapon kagabii?

Si Basilio, sa iyang kakulba, wala kaayo makadungog ug gipakaingon niya na ang gipangutana mao ang sa niadtong usa ka gabii, kay niadtong usa ka gabii mao may ilang panagkasulti ni Simoun. Buot untang mamalibad.

—Suginlan ko ikaw, — ningyagubyub — tungod kay si Kapitan Tiago malisod na man ug tungod kay nagtinguha man gayud ako sa pagtapus sa Mata...²

—Maayo ra nga wala ka mahiadto, — ning-ingon ang magtutuon; — apan ikaw apil nianang talaan sa mga estudyante?

—Mohatag ako sa akong amot...

—Kong mao kana, usa ka tambag: pauli karon dayon ug gisiang tanang mga papel nga naa kanimo, nga makadaut kani-mo.

Si Basilio ningpalihok lamang sa iyang mga abaga kay wala man siyay mga papel, duna hinoon siyay mga sinulat sa liksiyon sa klinika, apan mao ra: wala nay lain.

—Ugaling ugod si ginoo Simoun...?

—Si Simoun walay labut nianang gikagubtan, salamat kang Bathala! — ningsulti pagdayon ang mananambal; — Si Simoun gisamaran sa usa ka tawo nga wala hiilhi ug karon nagahigda sa banig. Dili, dinhi adunay laing mga kamot, apan mga kamot nga makalilisang.

Si Basilio nakaginhawa. Si Simoun mao day bugtong nga makadaut kaniya. Apan nakahunahuna kang kabesang Tales.

¹ Usa ka bahin sa pagtoon sa pagpanambal nga mao ang pag-ila ug pagdapat sa mga tambal sa usa ka sakit.

² Basahon nga tun-anan sa pagpanambal.

— May mga tulisan ba? ...

— Wala, ondo, wala: pulos da mga estudyante. Si Basilio hiulian sa iyang kalisang.

— Unsa man diay ang nahitabo? — Nangahas sa pagpangutana.

— May hipanghikit-an nga mga paskin nga mahagiton kaayo sa kagubot, wala ka ba diay manghibalo?

— Diin man?

— Sa Universidad.

— Mao ra diay kana?

— P. — unsa pa may imong pangitaon? — Nangutana ang magtutoon nga daw nagalagot; — ang mga paskin gipasangil sa mga estudyante nga nahisakop sa katiguman apan, hilom!

Nagapadulong kanila ang magtutoon sa *Patologia*² usa ka tawo nga ang nawong labi pang angayng sakristanon kay sa himoong mananambal.

Gihimong magtutuon gumikan lamang sa makagagahum uyamot nga kabubut-on sa Pangabaga sa Universidad, sa walay popangayog kabantug ug kalig-unan sa iyang pagkamananambal, kon dili ang pagkaitoy da niya sa mga prayle, gibantug nga maoy usa ka tiktik ug usa ka tabian sa mga magtutoon sa Universidad.

Ang unang magtutoun mibalos kaniya sa pagyango sa dakung kabugnaw, ug mikidhat kang Basilio nga gisultihan sa kusog nga tingog:

— Nahibalo na ako nga si Kapitan Tiago nagapanimaho na nga minatay; ang mga uwak ug mga manaol nanuaw na kaniya.

Ug misulod sa sala sa mga magtutoon.

Wala na kaayo hikulbai, si Basilio nagsusisusi sa mga lain pang balita. Ang tanan nga iyang hibaw-an mao nga may hipanghikit-an nga mga paskin sa pultahan sa Universidad mga paskin nga gipapakpak sa Pangabaga aron sa pagpadala sa Gobyerno Sibil. Gisugilon nga ang maong mga paskin puno sa mga hulga, pamunggot sa liog, nga sudlon ang Manila ug uban pang pangandak.

Mahitungod ning hitaboa ang mga estudyante nagabalay-balay sa ilang hunahuna mahitungod sa mga hitabo. Ang mga

² Usa ka bahin sa pagpanambal nga nagatooon sa mga sakit.

balita nagagikan sa nagbantay sa pultahan kini didto mahibalo sa usa ka binatonan sa Sto. Tomas nga nahibalo usab gikan sa usa ka kapista. Gitag-an na ang mga umaabut nga kalbasaon ug dakponon, nga mao ang mga sakop sa katiguman sa mga estudyante.

Si Basilio nahinumdom sa mga pulong ni Simoun: Sa adlaw nga makahimo sila sa pag-unlod kanimo... Ikaw dili makatapus sa imong pagtoon...

— Hibaw-an ba kaha? — nangutana sa iyang kaugali-ngon; — tan-awon ta lamang kong kinsay labawg kalaki.

Ug giwala ang iyang kahadlok aron sa paghunahuna kon unsay angayng buhaton ug aron sa paghikay sa iyang pag-examen sa pagkamananambal, milakat padulong sa Universidad: Didto moagi sa dalan ni Legaspi, miliko sa dalan sa Beaterio ug sa pag-abut sa likoanan sa dalan ni Solana, nakapaniid nga tinuod diay nga may dakung hitabo.

Ilis sa mga pundok nga malipayon ug sabaan kaniadto, sa mga kadaplinan makita ang mga beyirana nga nagabuwbuwag sa mga estudyante nga manggula sa Universidad nga mga hilumon, ang uban mga mamingawon, ang uban nagalagot nga mohunong sa layolayo kong mopauli ba sa ilang tagsa ka balay. Ang una niyang hikitan mao si Sandoval. Kawang lamang ang pagtawag ni Basilio ingon sa nabungol: wala manumbaling.

— Bunga sa kahadlok nga nanuhotsuhot sa tibuok nga kalawasan! — Nahunahuna ni Basilio.

Sa human nakasugat kang Tadiyo nga malipayon kaayo. Sa katapusan ang kuatsa nga walay pagkatapus modangat na gayud.

— Unsa na Tadiyo?

— Unsa na? Wala kitay tunga tingali gayud dili makaulang sa usa ka simana! Kaanindot!

Ug gikusokuso ang iyang mga kamot sa kalipay.

— Apan unsa may nahitabo?

— Pamilanggoon kitang tanan nga nahisakop sa katiguman?

— Nan, malipay ka diay?

— Walay tungha, walay tungha! — ug mibulag nga dili na moarang sa iyang lawas tungod sa labihang kalipay.

Hikit-an niyang nagapadulong kaniya si Juanito Pelaez nga maluspad ug gikulbaan; niadtong orasa ang iyang kabuktot misamot tungod sa hilabihang dinali sa paglikay. Siya usa sa mga makugi kaayong magtotokod sa katiguman samtang kini maayo pagpalakat.

— Eh! Pelaez, unsay nahitabo

— Wala man, ako wala mahibalol! Ako walay labut niana — mitubag nga nagakurog; — ako kanunayng nagaingon kaniya nga kana mga binuang... Dili ba tinuod nga ako nagaingon niana?

Si Basilio wala manghibalo kong miingon ba siya niana kun wala ba; apan aron sa pag-alagad nitubag;

— O, lagi apan unsa bay nahitabo?

— Tinuod no? Timan-i ha? Ikaw ang akong saksi ha? Ako baya kanunay baya gayud nga wala mouyon! saksi ka baya ha? Ayaw baya pagkalimot!

— O, lagi, o. Unsa ba gayud, unsa ba lagi ang nahitabo?

— Pamati, ikaw makasaksi nga ako wala mopasakop sa katiguman alang sa laing tinguha, kong dili aron sa pagtambag...

— Dili lagi ako molimod, apan unsa bay nahitabo, tawong kristohanon?

Si Juanito wala na makadungog, mibulag na, halayo na; nagpaduol ang usa ka betirana ug nahadlok nga siya dakpon.

Si Basilio napadulong sa Universidad aron sa pagtan-aw basin na lamang kon giablihan ang sekretariya ug aron sa pagpamatig mga balita. Ang sekretariya gitapukan ug sa sulod may dakung kagubot. Nagasaka kanaug sa mga hagdanan ang mga prayle, mga sakup sa kasundalohan, mga walay opisyo, mga karaang manlalaban ug mananambal, tingali aron sa pagpasidaan nga sila andam sa paghaad sa ilang kusog aron gawion sa paglaban sa mga prayle.

Nakita niya sa layo ang iyang higala nga si Isagani, nga maluspad ug nagapangurog, ug puno sa katahum nga batanon, nagadasig sa pila niya ka kauban kinusog ang tingog, ingon sa wala lamang magakabana kon hindunggan siya.

—Kinsay nagapalandong, mga ginoo, kinsay magapalandong nga usa ka hitabo nga walay hinungdan makapagubot kanato ug makapaguliyang kanato ingon sa mga maya kon yugyugon na ang bugaw sa kahumayan! Kay ngano karon pa ba mosulod ang kabataan sa bilangoan tungod sa paglaban sa kagawasan? Hain na man ang nangamatay, hain na man ang gipamitay ug gipamaril? Ngano man nga mosibog kita karon?

Apan kinsa man kaha ang buang nga nagasulat nianang mga paskin? — nangutana ang usa nga gilaw-ayan.

—Unsa may labut ta kong kinsay nagasulat? — mitubag si Isagani; — kita walay kinahanglan nga magasusi, susihon nila! Sa dili pa kita masayud kon giunsa sa pagsulat, dili kinahanglan nga magapasundayag kita sa atong pagdapig! Hain gani ang kalisdanan, adto kita, kay diha anaa ang kadungganan! Kong ang ginaingon sa mga paskin angay sa atong kabuot ug pagbati, bisan kinsa ang nagabuhat, nagabuhat ug kaayohan, ug may katungdanan kita sa pagpasalamat kaniya ug sa pagdali pag-ipon sa atong mapirma sa iya! Kon dili angay kanato, ang atong mga buhat ug ang atong konsiyensiya mao ray manghimakak ug mopaila sa atong dili pag-uyon ug maoy magalaban kanato sa tanang mga pasangil.

Si Basilio sa pagkadungog sa sinultihan ni Isagani, bisan kini gihigugma kaayo niya. Misumbalik ug migula. Daku siyag kinahanglan sa pag-adto sa balay ni Makaraig, aron sa pagsulti niini sa iyang buot nga hulaman nga salapi.

Sa duol na siya sa balay ni Makaraig nakaalinggat sa mga sinyas nga kahibudngan kaayo sa mga silingan. Si Basilio walay kalibutan kon unsay naingnan, nipadayon sa dakung kalinaw sa paglakat ug misulod sa pultahan. Duha ka betirana misugat kaniya ug nangutana kong unsay tuyo niya. Si Basilio nakasabut dayon nga nahiligan siya sa iyang hilabihang pagdalidali, apan dili na siya makasibog.

—Mianhi ako sa pagpakigsulti sa akong higala nga si Makaraig. — Mitubag sa walay kakulba.

Ang mga betirana nagtinan-away.

— Hulat usa dinhi, — miingon ang usa; — hulat usa nga manaug ang kabo.

Si Basilio namahit sa iyang mga ngabil, ug ang mga pulong ni Simoun milanog pag-usab sa iyang mga dalunggan... Nanganhi ba kaha aron sa pagdakop kang Makaraig? nakahunahuna siya apan wala mangahas sa pagpangutana. Wala magholat pagdugay; niadtong orasa nagakanaog si Makaraig nga nakigsulti nga malipayon sa kabo nga nagasunod sa usa ka agwasil.

— Unsa, ikaw usab, Basilio? — nangutana.

— Mianhi ako sa pagpakigsulti kanimo...

— Salaminang pamatasan — miingon si Makaraig nga nagakatawa; — sa panahon sa kalinaw ikaw molikay kanato...

Ang kabo nangutana kang Basilio sa iyang ngalan ug gisulat sa usa ka listahan nga dala.

— Nagtoon sa pagkamanambal ug tua magpuyo sa dalan Anloague, "No? — nangutana ang kabo.

Si Basilio namahit sa ngabil.

— Maayo hinoon kay dili na lamang kami magahago sa pag-adto, — nipadayon ang kabo nga gibutang ang kamot sa abaga ni Basilio; — uban kanamo!

— Kay unsa, ako usab?

— Si Makaraig nahikatawa.

— Ayaw lamang kaguol, higala, magkotse kita, ug sa ingon niana suginlan ko ikaw sa panihapon gabii...

Ug sa usa ka paglihok nga mabihagon ingon sa tua sa iyang balay gidapit ang agwasil ug ang kabo sa pagpaluwan sa kotse nga nagahulat kanila sa pultahan.

— Sa Gobyerno Sibil! — giingon ang kotsero.

Si Basilio nga hiulian na sa iyang kalisang misulti kang Makaraig sa tuyo sa iyang pag-adto. Wala patibawasa pag-asoy ni Makaraig ug gipig-it ang kamot.

— Salig lamang kanako, salig lamang kanako, ug sa kom-bira sa atong pagdawat sa atong titulo, dapiton ta kining mga ginoo — miingon nga gitudlo ang kabo ug ang agwasil.

ANG PRAYLE UG ANG PILIPINHON

Vox populi vox Dei

Gibiyaan ta si Isagani nga nagdasig sa iyang mga higala. Sa taliwala sa iyang pakigsulting madasigon, gidool siya sa usa ka kapista aron pagsulti kaniya nga si Pari Fernandez, usa sa mga magtutoon sa taas nga basahon, buot makigsulti.

— Si Isagani giabut ug kabalaka. Si Pari Fernandez maoy usa ka tawo nga talahuron kaayo: ang tawo nga dili gayud niya ipalakip, kon duna may mosultig dautan batok sa mga prayli.

— Ug unsa may tuyo kanako ni Pari Fernandez, nangotana siya.

Ang kapista igo lamang nga mipakibo sa iyang abaga. Apan si Isagani minunot kaniya nga wala layhi.

Si Pari Fernandez, kadtong prayli nga nakita ta sa Los Baños, naghulat sa iyang lawak nga maugdang ug masolob-on, nagkisdum ang iyang agtang, sama sa nagpalandong. Mitindog siya sa pagsulod ni Isagani, gihimamat kini niya, gilamano ug dayon gisirhan ang pultahan. Unya nagsuroysuroy pagbalikbalik sa lawak. Si Isagani, nga nagtindog, naghulat nga sul-tihan siya:

— Ginoo Isagani, namulong sa tingog nga daw nagkurog. Sukad sa bintana hidunggan ko ikaw nga nagdasig sa imong mga higala, kay ako, tungod kay sugpaon, mag-igmat kaayo ang akong mga dalunggan, ug maoy hinungdan nga gipatawag ko ikaw aron ako makigsulti kanimo. Kanunay gayud akong mahigugma sa mga batan-on nga maayong mosulti ug mosulti sa walay lipodlipod sa ilang mga hunahuna, bisan kining mga hunahuna supak sa ako. Kamo, sumala sa akong hidunggan, may panihapon kagabii, ayaw paglimod...

— Ako dili molimod!, misagbat si Isagani.

—Maayo, labing maayo!' kana nagpaila nga ikaw andam sa pagdawat sa sangputan sa imong mga buhat. Sa usa ka bahin, dili maayo nga ikaw maghimakak, kay ako wala mosaway kanimo, ako dili motagad sa tanang gisulti didto kagabii, ug dili ko ikaw pakasad-on, kay sa pagkatinuod, ikaw dili namo tinun-an, karon lamang tuiga nga nakabaton kamig higayon sa pag-ila kanimo ug tingali mawala kana kanamo sa sunod nga tuig. Ayaw paghunahuna nga ako manumboy; dili ako niana; dili ko usikan ang akong panahon sa mga butang nga binata. Ako ikaw nga gipatawag, kay ako nagtoo nga ikaw usa sa pila ka book nga tinon-an nga mobuhat sa ilang gituhoan nga angay buhaton, ug sanglit mahigugma ako sa mga tawo nga nagbatog kaugalingong hunahuna, nakaingon ako sa akong kaugalingon, kang G. Isagani makigsulti ako.

Si Pari Fernandez mihunong ug mipadayon sa iyang pagsuroysuroy, dinuko ang agtang ug pinaubos ang mga mata.

Mahimo nimo paglingkod, kon mahigugma ka, mipadayon siya; ako naanad sa pagsulti nga magsuroysuroy, dinuko ang agtang ug pinaubos ang mga mata. Ako naanad sa pagsuroysuroy, kay sa ingon niini modaling motungha kanako ang mga hunahuna.

Si Isagani wala molingkod, hinangad ang ulo, naghulat nga ang Magtutoon mosugod sa pagsulti sa iyang tuyo.

—Walo na karon ka tuig nga ako nagtudlo, mipadayon si Pari Fernandez pagsulti nga nagsuroysuroy gihapon; nakatudlo ug naila ko kapin sa duha ka libo ug lima ka gatus ka mga batan-on; akong gitun-an silang tanan, akong gitudloag maayong pamatasan ug gipaturok ko sa ilang panumduman ang mga pagbati sa katarungan ug pagmahal sa kaugalingon, ug bisan pa niini, niining mga panahon nga daghan kaayo ang mosaway kanamo, wala ako makahibalag bisan usa lamang nga nagbatog igong kaisug sa pagnawong kanamo sa ilang gisaway....dili gani mosultig kusog kon dunay daghan nga magpamati...Daghan ang mga batan-on nga kusog kaayong mosaway ug molibak kanamo sa among likod apan kusog nga mohalok sa among mga kamut kon ania sa among atubangan ug sa makantalitahong pahiyum magpakalimos sa among pagtan-aw kanila! Pup! Unsa may mabuhat namo sa mga tawo nga sama niana!

—Dili ila ang tanang sala, Pari Fernandez, mitubag si Isagani; maoy tagsala ang nagdili aron sila magbatog hunahunang gawas, ug kagawasan sa pagsulti. Dinhi ang tanang hunahunang gawas, ang tanang sulti nga wala mahiuyon sa kabubot-on sa makagagahum, nganlan dayog pilibustero, ug ikaw nahibalo kon unsay kahulogan ning polonga! Buang na gayud ang tawo nga aron siya ingnon nga maisug mopagula sa iyang hunahuna aron unya siya gukdon!

—Unsa man nga pangukura nga nahiaguman nimo?, nangotana si Pari Fernandez nga nagpataas sa iyang agtang; gidid-an ko ikaw sa pagpagula sa imong hunahuna sa akong klasi? Apan ikaw dili sama sa uban, nga kon tinuod pa ang imong gisulti, angayan ka unta nako badlongon, aron pagangay sa tanan ug aron ang imong taras dili himoon nga panig-ingnan!

—Si Isagani mipahiyum.

—Magpasalamat ako kanimo, ug dili ko ikaw lantugion kon ako lain ba sa uban; akong dawaton ang imong ginginganlan kanako, aron ikaw modawat usab sa akong ingalan kanimo. Ug sanglit dinhi dili man kita angay magsulti sa atong kaugalingon, ug mao kini ang akong hunahuna, hangyoon ko ang akong magtutoon nga magsulti kita sa mga laing butang.

Si Pari Fernandez, bisan aduna siyay mga pagbating makiangayon, mihangad ug mitutok nga puno sa kahibulong kang Isagani. Kadtong batan-on walay popanapi-on sa iyang pagsulti, labaw sa iyang gituhoan, ug bisan tuod nagtawag kaniya nga magtutoon, apan iyang nakita nga, sa ilalum wala motoo nga aduna kanilay labaw. Sama sa usa ka diplomatiko, si Pari Fernandez dili lamang kay miuyon sa gihangyo ni Isagani, kon dili siya gayud ang milaktud sa paghisgut sa iyang tuyo:

—Maayong hunahuna!, miingon siya; apan ayaw ako tanawa nga imong magtutoon; ako usa lamang ka prayli ug ikaw usa ka tinon-an nga pilipinhon, walay kâpin, walay kulang! Ug karon mangotana ako kanimo: unsay tuyo sa mga tinon-an pilipinhon kanamo?

Ang pangotana kalit da kaayo, ug si Isagani wala ma-kaandam. Kadto maoy usa ka estokada nga kinalit samtang kabatok nangandam pa sa pagsagang, sumala sa mga eskrimador. Si Isagani, nga wala pa makapangandam, mibalos sa

usa ka malisod nga panagang, sama sa usa ka eskrimador nga dili pa hanas.

—Nga kamo magtuman sa inyong katungdanan, mitubag siya.

Si Pari Fernandez nahitiurok. Kadtong tubaga midahunog sama sa usa ka buto sa kanyon.

—Nga tumanon namo ang among katungdanan! misumpay si Pari Fernandez nga mibarog pag-ayo. Apan, wala kami magtuman sa among katungdanan? Unsang mga katungdanan? Unsang mga katungdanana ang inyong ipatuman kamo?

—Ang mga katungdanan nga giangkon ninyo sa pagsulod ninyo sa inyong kaponongan, ug nga, sa diha na kamo, inyong gipangako! Apan, sa akong pagka tinon-an nga pilipinhon, wala akoy katungod sa pagsusi sa inyong kinabuhi bahin sa inyong mga tulomanon sa inyong kaponongan, sa inyong pagka katoliko, sa inyong mga katungdanan alang sa Kagamhanan, sa lungsod nga pilipinhon ug alang sa tibook katawhan; mga butang kini nga kamo day angayan mosulod alang sa inyong mga magtutukod, sa Papa, sa Kagamhanan, sa mga lungsuranon ug kang Bathala; sa akong pagka tinon-an nga pilipinhon, mao lamay hisgutan ko ang inyong mga katungdanan alang kanamo, ang kapraylihan, tungod kay sila nangahimo nga magbalantay sa mga paagi sa pagtoon sa mga lalawigan, ug ang mga dominiko, labi na gayud, tungod sa ilang paghakohako kay sila nangahimo nga magbalantay sa mga paagi sa pagtoon sa mga lalawigan, ug ang mga dominiko, labi na gayud, tungod sa ilang paghakohako sa pagtudlo sa mga batan-on pilipinhon, nakaangkon sa katungdanan, sa atubangan sa walo ka milyon ka mga lungsuranon, sa atubangan sa Espanya ug sa tibook katawhan, diin kami nahisakop, sa pag-ayo sa ngadtongadto sa bag-ong binhi, aron pag-agak ngadto sa ilang kabulahanan, aron sa pagtukod usa ka lungsod nga dungganon, mauswagon, maalam, bililhon ug dili ma-budhion. Ug karon, sa akong bahin, mangotana ako: nakatuman ang mga prayli sa ilang katungdanan?

—Ginatuman namo...

—Ay, Pari Fernandez, misagbat si Isagani; ikaw. Kon itapion mo ang imong kamut sa imong kasingkasing, ma-

kaingon nga ginatuman mo, apan kon ibutang nimo ang imong mga kamut sa kasingkasing sa imong kaponongan, sa kasingkasing, sa tanang kaponongan sa mga prayli, dili ka makaingon niana, kon dili ka maglimbong sa imong kaugalingon! Ay, Pari Fernandez, kon ako anaa sa atubangan sa usa ka tawo nga akong gimahal ug gitahud, palabihon ko nga ako mao ang sinumbong ug dili magsusumbong, palabihon ko nga ang ako ang managang ug dili ang maharong. Apan, kay nagsugod na man gayud kita sa pagdinayganay, tiwason ta na lamang kini. Giunsa pagtuman sa ilang katungdanan sa mga tawo nga sa kalungsuran maoy nagbantay sa mga paagi sa pagtoon? Gidili ang pagtoon! Ug dinhi, kining naghakohako sa pagtudlo, kining buot mohulma sa panumduman sa mga batan-on, ug dili motugot nga adunay lain nga mosalmot, giunsa nila pagtuman sa ilang katungdanan? Ginadaginot kutob sa mahimo ang mga pagtulon-an, gipalong ang kainit ug kadasig, gikuhaan sa ilang maayong ngalan, nga mao ray untay bugtong magpupukaw sa kalag, ug mao hinooy gitudlo ang mga karaang hunahuna, mga dunot nga kinaadman, mga mithi nga wala na mahiangay sa kinabuhi ug sa kauswagan!, Ay, alang sa pagpakaon sa mga binilanggo, pagbuhi sa mga kriminal, ang Kagamhanan maghimog usa ka subasta aron pagpangita sa labing maayong moalagad kanila, sa dili makapatay kanila sa gutom, apan alang sa paghatag kaalam sa usa ka lungsod, pagbuhi sa mga batan-on, nga mao sa kaulahian ang mahimong lungsod, ang Kagamhanan dili lamang kay dili maghimo ug usa ka subasta, kon dili itugyan pa gayud ang gahum niadtong mga tawo nga nagpasibantug sa ilang pagkakaaway sa kinaadman ug sa pag-uswag! Unsay atong ikasulti sa usa ka kontratista sa mga bilanggoan nga, human makadaug sa subasta pinaagi sa mga paaging malimbungon, inay mohatag maayong pagkaon sa mga binilanggo, pasagdan lang hinoon nga sila mangamatay sa gutom, pinaagi sa paghatag mga makaon nga dubok, ug unya namalibad nga dili maayo nga ang mga binilanggo tagaag maayong pagkaon, kay kon sila motambok mahimo man dayon nga malipayon, ug ang kalipay makahimo kanilang maayong tawo, makapabuotan kanila, ug alang sa magpapakyaw kun kontratista dili maayo nga ang mga binilanggo mahimong mga buotan kay alang sa iyang patigayon labing maayo nga modaghan ang mga kriminal? Unsay ikasulti ta kon unya ang

Kagamhanan ug ang kontratista magsabut kun magkomboya, aron sa salapi nga madawat niini matag usa ka kriminal, magtungang sila ug ang Kagamhanan?

— Si Pari Fernandez nagpamahit sa ngabil.

— Mapait kaayo kanang mga sultiha, miingon siya, ug ikaw milapas sa atong gikasabutan.

— Dili, Pari Fernandez, nagpadayon ako sa pagsulti mahitungod sa kahimtang sa mga tinon-an. Ang mga prayli, ug dili ako moingon nga kamo, kay ikaw wala nako iapil sa kadaghanan, ang mga prayli sa tanang kaponongan nangahimo nga mamamakyaw sa paghatag kanamo sa kinaadman, ug gi-bandilyo nila kini, sa walay pupanagana, nga dili maayo nga kami makakat-on kay unya mobulag sa Espanya! Kini sama da sa dili pagpakaon sa isa ka binilanggo aron mahimo siyang buotan ug makagula sa bilanggoan! Ang kagawasan alang sa tawo sama sa kinaadman alang sa salabutan, ug ang dili pagsugot sa mga prayli nga kami makakat-on maoy sinugdan sa among pagmahay!

— Ang kinaadman ihatag lamang sa angayan kaniya!, mitubag sa magahing paningog si Pari Fernandez; kon siya ihatag sa mga tawo nga walay karakter ug walay kaugdang, maoy pagbuling sa iyang kaputli!

— Ug ngano man nga adunay mga tawo nga walay karakter ug walay kaugdang?

— Ang dominiko mipakibo sa iyang abaga.

— Mga depekto nga masuso sa mga inahan, nga mahanggap sa mga panimalay... ambut, wala ako mahibalo!

— Dili kana mao, Pari Fernandez, mitubag nga mainggiton ang batan-on; ikaw wala motugkad ning butanga, ikaw wala modungaw sa bungaw aron dili nimo makita sa ilalum ang anino sa imong mga kaigsoonan! Kon unsa kami, kamo maoy naghimo kanamo. Usa ka lungsod nga giulipon, gihi-mong ma-ot; kadtong dili tug-anan sa tinuod, gitagaan sa bakak; ang mga maluibon manganak ug mga ulipon. Walay maayong pamatasan, matud pa nimo; tugutan ta, bisan ang mga hitabo naghimakak kanimo, kay dinhi wala man mahitabo ang mga kalapasan nga nahitabo sa ubang mga lungsod nga gibutaan sa ilang pangandak sa gabatog putling batasan. Apan, dili kita magsusi kon unsay makahimo sa kinaiya

sa tawo kay kini bunga man sa pamatasan nga iyang hikitonan, uyunan ko ikaw nga kami daghan ug mga apan. Kin-sa may tagsala niana? Kamo, nga sulod sa kapin sa tulo ka gatus ka tuig nga nag-agak kanamo, kun kami ba nga igo lamang sa pagsugot? Kon human sa tulo ka gatus ug tunga ka tuig, ang magsisilsil mao ra gayuy nahimo ang usa ka kahoy, tingali ug hilabihan da ka kuwanggol!

—Kon dautan ba hinoon ang kahoy nga iyang gisilsilan!

—Labing kuwanggol hinoon, kay bisan nahibalo na siya nga dautang ang kahoy, nagpadayon pa gayud siya sa iyang buhat ug nag-usik sa iyang panahon... Ug dili lamang kay kuwanggol da, kon dili tikasan ug kawatan pa, kay misupak pa gayud siya nga laing magsisilsil moilis kaniya ug mosulay kon duna ba siyay mahimo! Mga kasinang dautan sa kaburong!

Ang tubag mahait kaayo, ug si Pari Fernandez nagapus. Mitutok siya kang Isagani ug gipakaingon niya nga kini daku da kaayo ug dili madaug, ug mao pa kadtoy higayon sa iyang kinabuhi nga nakatoo siya nga dag-on siya sa usa lamang ka tinon-an. Nagbasol siya nga mihagit sa paglantugi, apan wala nay panahon sa pagbasul. Sa iyang kahimtang, ug sa atubangan sa usa ka kaaway nga kahadlok, nangitag usa ka maa-yong taming ug mipasangil sa Kagamhanan.

—Kamo nagpasangil kanamo sa tanang sayop, kay mao ra may inyong nakita nga naa sa dool, mitubag siya sa paningog nga mabugnaw; dayag na lamang, ug ako dili mahibulong niana. Ang tawo maglagot gayud sa sundalo kun aguwasil nga modakop kaniya, ug dili sa maghuhukom nga maoy nagsugo. Kamo ug kami nagsayaw lamang sa usa ka musika; kon tungod sa honi sakwaton ninyo ang inyong tiil dungan sa amo, ang honi maoy tagsala niana. Nagtoo ba kamo nga ang mga prayli walay mga tanlag ug wala naninguha sa kaayuhan? Nagtoo kamo nga kami wala maghunahuna kaninyo, nga wala maghunahuna sa among mga katungdanan, ug nga kami nakakaon lamang aron kami mabuhi ug nabuhi kami aron pagharihari? Maayo unta kon tinuod kana! Apan, sama kaninyo, nagsunod kami sa honi nahitiliwala kami sa sundang ug sa paril: Kun kamo ba ang mopapahawa kanamo kun ang kagamhanan ba! Ang Kagamhanan maoy magsugo, ug magsugo, ug kinahanglan kita mosugot!

— Sa ingon niana mahunahuna ta, misagbat si Isagani, nga mipahiyom sa usa ka masolob-ong pahiyum, nga ang Kagamhanan naninguha sa among kadautan!

— Ah, wala ako mag-ingon niana! Ang akong buot ipasabut nga adunay mga tinuhoan, mga paagi ug mga balaod nga, bisan mga maayog tinguha, makahimog mga kadaut. Aron pagpasabut kanimo, magbutang akog pananglitan. Aron sa pag-ali sa usa ka diyutayng kadaut, ipagula ang daghang mga balaod nga makahatag hinoog daghang mga kadaut: sa linatin pa, *curruotisima in republica plurimae legus*, sumala kang Tacito. Aron pagpanagana sa usa ka tikas, ipakanaug ang libo ka libo nga pahamangngno ug panagana, nga makapukaw na hinoon sa kadaghanan sa tinguha sa paglusot sa maong mga panagana: aron paghimog kriminal sa usa ka tawo, ang labing maayong mao ang pagkatahap kaniya. Ipakanaug ang usa ka balaod, dili kay dinhi da, kon dili sa Espanya, ug makita mo dayon nga tun-an ang paagi aron sa paglapas sa maong balaod, ug ang nakaingon niini mao kay ang mga magbabalaod nali-mut nga kon tagoan hinoon pag-ayo ang usa ka butang, mosa mot ang tinguha sa tawo sa pagtan-aw kaniya. Ngano man nga ang minaldito ug ka guatsi giila nga maoy mga dagkong hiyas sa lungsod sa Espanya, nga unta dili man kita makakita ug makatupong kaniya sa pagkamabination, pagka mapahitas-on ug malikayon sa kaulaw? Tungod kay ang atong mga magbabalaod, sa labing maayong tinguha, nagduhaduha sa iyang kaayo, nagsamad sa iyang pagkamapahitas-on ug gihagit ang iyang pagka malikayon sa kaulawan! Buot ka sa Espanya nga magtukod ug usa ka dulaan sa kinaaliwad-an sa kapangpangan? Puwes, masayon da, pagbutang ug pahimangno nga magdili sa pag-agi nianang dapita, ug makita dayon nimo nga ang tanan, aron pagtutol batok pagdili, dili na moagi sa dalan aron pagkatkat sa pangpang. Sa adlaw nga sa Espanya adunay usa ka magbabalaod nga magdili sa mga maayong hiyas ug magtugot sa kahilay-an, sa sunod nga adlaw ang tanan pulos na buotan!

Ang dominiko mihunong, ug unya mipadayon:

— Apan ikaw makaingon nga nahilayo na kita sa atong gikasultihan; mobalik kita kaniya... Ang akong ikaingon aron pagpatuo kanimo nga ang mga apan nga inyong nakita ka-

ninyo, dili angayan ninyo ipahid kun ipasangil kanamo kun sa Kagamhanan; naggikan kana sa pagkadili hingpit sa kahimtang sa atong katilingban, *qui multum probat, nihil probat*, nga mausik tungod sa hilabihang pagpanagana, sa kakulang sa mga kinahanglanon ug sa pagkapin sa wala kinahanglana.

—Kon ikaw miangkong nianang mga apana sa imong katilingban, mitubag si Isagani, ngano man nga manghilabut kamo sa paghusay sa katilingban sa uban, inay ninyo husayon pag-una ang inyo?

—Nagkalayo na kita sa atong gikasultihan, batan-on; ang mga butang nga nanghitabo na kinahanglan angkonon...

—Maayo, mouyon ako kay maoy usa ka butang nga nahitabo na, apan mopadayon ako sa pagpangotana: ngano man, nga kon ang inyong kaponongan adunay mga apan, dili man ninyo ilisan, dili man kamo mamati sa tingog sa mga tawo nga nag-antus tungod kaninyo?

—Nagkalayo na gayud kita: ang atong gihisgutan mao kon unsay tuyo sa mga tinon-an kanamong mga prayli...

—Tungod kay ang mga prayli nagpasalipod man sa Kagamhanan, ang mga tinon-an molaktud na lamang sa pag-atubang sa Kagamhanan...

Ang tubag ni Isagani matarong kaayo, ug niadtong dapita wala nay lutsanan.

—Ako dili mao ang Kagamhanan ug dili ako makapanalipod sa iyang mga buhat. Unsay buot sa mga tinon-an nga among buhaton alang kanila sa sulod sa dapit nga among gi-barugan?

—Nga dili kamo mosupak sa pagtudlo nga gawas, ug hinonoa inyong tabangan. Ang dominiko milingolingo sa ulo.

—Dili ko isulti kanimo ang akong kaugalingong hunahuna, apan sama da kanamo sa pagpangayo nga kami maghikog.

—Dili, mao hinoon ang pagpangayo nga dili ninyo babagan aron dili kamo hiligsan ug mapigsat.

Hm, miigham si Pari Fernandez ug mihunong nga naghinuktuk. Unahon ninyo pagpangayo kadto nga dili kaayo mabug-at alang kanamo sa paghatag, usa ka butang nga tag-satagsa kanamo makahatag sa walay pagsamad sa among ki-

naiya, kay kon kita magasabut ug mahimo nato pagpuyo sa taliwala sa kahusay, unsa may makuha nato nga magbatog kasilag ug katahap?

— Sa ingon niana, tagsatagsaon ta ang mga butang...

— Maayo, kay kon uyugon nato ang haligi, sa walay duhaduha magun-ob ang balay...

— Tagsatagsaon ta tuod, ug biyaan ta ang atong tagsatagsa ka mga hunahuna, mitubag si Isagani nga nagpahiyum, sa *wala gihapoy pagpagula sa akong kaugalingong gituhoan* — ug kini gibundak pag-ayo sa batan-on sa pagsulti — ang mga tinon-an mohunong sa ilang gibuhat ug mahusay ang tanan, kon ang mga magtutoon mahibalo nga modala pag-ayo kanila labaw sa ilang ginabuhat karon...Kini anaa sa ilang mga kamut.

— Kay ngano?, nangotana ang dominiko: adunay mulo ang mga tinon-an batok kanako?

— Pari Fernandez, nagkasabut kita sukad sa sinugdan nga dili kita magsulti kanimo ug kanako. Hisgutan nato ang kadaghanan: ang mga tinon-an, labut pa nga wala sila makakuhag dakung kapuslanan sa klasi ning miaging mga tuig, kadaghanan kanila magbilin ug mga tipik sa ilang kaulawan sa nga tunghaan, kon dili man gani ang tanan...

Si Pari Fernandez mipahit sa iyang ngabil.

— Walay nagpugos kanila sa pagtoon; ang mga kaumahan gibiyaan, mitubag ang pari sa dakung kaugdang.

— Nganong wala? adunay nagpugos kanila sa pagtungaha — mitubag si Isagani sa daku usa nga kaugdang ug tinitok ang iyang mga mata sa dominiko — Labut pa sa katungdanan sa tagsatagsa sa pagpangita sa iyang kahingpitan, anaa sa tawo ang tinguha nga dala sa iyang pagkabata sa paggalam sa iyang salabutan, tinguha kini nga dinhi labi pang madasigon tungod kay gipig-otan; ug ang maghatag sa Kagamhanan sa iyang bulawan ug kinabuhi, may katungod sa pagpangayo niini nga suklian siyag kahatag aron makapangita siyag daghang bulawan ug panggaon niya paglabi ang iyang kinabuhi. Tinuod, Pari Fernandez; dunay nagpugos kanila, ug kini mao da usab ang Kagamhanan, kamo da, nga nagyubit sa walay kalooy sa indiyong burong. Kamoy gahubo sa

indiyo, ug unya kamo da usab ang nagpakaulaw sa ilang pagkahubo!

Si Pari Fernandez wala motubag; nagpadayon sa iyang pagpasopaso, apan ang iyang nawong nanlipaghong, ingon sa nasuko kaayo.

—Ikaw miingon nga gibiyaan ang mga oma, mipadayon si Isagani sa lain nang paningog, human ang mubong kahilum; dili nato susihon karon kon unsay hinungdan, kay mahilayo na kita sa atong gikasultihan; apan; ikaw Pari Fernandez, ikaw magtutudlo ikaw usa ka tawong maalam, ikaw buot motan-aw sa usa ka lungsod sa mga magdadaro, usa ka lungsod sa mga mamomoo? Kon buot ka ba lang hinoon nga ang kinaadman imo da, ug ang trabaho alang sa uban?

—Dili, ako buot sa kinaadman alang niadtong angay kaniya, alang sa maantigong mogalam kaniya, mitubag ang dominiko; sa adlaw nga ang mga tinon-an magpakitag kamatuoran nga sila nahigugma sa kinaadman; sa adlaw nga makita ta ang mga batan-on nga may kaugalingong hunahuna, nga maantigong molaban sa ilang katungod ug mopatahud niini, ang kinaadman hikaplagnan ug unya hikaplagnan usab ang mga magtutoon nga maayo! Kon duna karoy mga magtutoon nga madaugdaugon. kana tungod kay adunay mga tinon-an nga magdaugdaug!

—Kon duna na unyay mga maayong magtutoon, motungaha na usab mga maayong tinon-an!

—Pagsugod kamo sa pagbalhin sa inyong taras, kay kamo ang angay magbalhin, ug kami mosunod.

—Oo, mitubag si Isagani nga nagpahiyom sa usa ka pahiyom nga nagdalag apdo; nga kami maoy mo-una kay ania kanamo ang mga kakulian! Sayud na ikaw sa dangaton sa usa ka tinon-an nga mosukol sa usa ka magtutoon; bisan ikaw, nga mahigugmaon sa katarungan, bisan ikaw nga adunay mga maayong pagbati, halus ikaw makapugong sa imong kasuko sa diha nga gisultihan ko ikaw sa mga mapait nga kamatuoran, ikaw, Pari Fernandez! Unsay nakuha sa usa kanato nga buot unta motisok ug mga maayong hunahuna? Ug unsang mga kadautana ang miabut kanimo, tungod kay ikaw buot mag-ayo kana, o ug motuman sa imong katungdanan?

Ginoo Isagani, miingon ang dominiko nga mihatag sa iyang kamut; bisan tingali ning atong panagsulti wala kitay bunga nga nakuha, apan adunay diyutay nga kaayuhan nga nakab-ut; sultihan ko ang akong mga igsoon sa imong gisulti kanako, ug nagpaabut ako nga dunay diyutay nga makuha. Mao ray akong nahadlokan nga sila dili motoo nga adunay tawo nga sama kanimo...

—Mao usab kana ang akong gikahadlokan, mitubag si Isagani nga mipig-it sa kamut sa dominiko; nahadlok ako nga ang akong mga higala dili motoo nga may tawo nga sama kanimo, sumala sa gikakita mo karon kanako.

Ug ang batan-on, human magpasabut nga natapus na ang ilang panagsulti, nanamilit.

Si Pari Fernandez miabli sa pultahan ug ginuntan niya pagtan-aw si Isagani hangtud nga nakita niya nga miliko sa hagdanan. Gipamati niya sa dugay ang hinagtok sa iyang linaktan, ug unya misulod sa iyang lawak ug mihulat nga mogula ang batan-on sa dalan. Tuod man, nakita niya, ug iya pa gayud nga nadungog nga mitubag sa usa ka kauban nga nangotana kon asa siya padulong:

—Sa Gobyerno sibil! Tan-awon ko ang mga paskin ug makig-ambit ako sa palad sa uban!

Ang iyang kauban, nga gikulbaan, milurat ang mga mata nga nagtan-aw kang Isagani, sama sa pagtan-aw sa usa ka buot maghikog, ug mipalayo nga nagdagan.

—Alaut nga batan-on! nagkanayon si Pari Fernandez, nga nanglugmaw ang luha sa iyang mga mata; nasina ako sa mga hesuita nga maoy nag-agak kanimo!

Si Pari Fernandez nasayop ug daku kaayo; ang mga hesuita usab wala moila kang Isagani, ug sa hapon nga nakabalita sila nga si Isagani gidakop, nakaingon nga siya tingali makaamong kanila.

—Kanang bataa nadaut gayud ug maangin kita! Nga angay hibaloan nga wala siya makakat-on kanato sa iyang mga hunahuna!

Ang mga hesuita wala mamakak. Kanang mga hunahuna mao ray makahatag si Bathala, pinaagi sa Kinaiya!

XXVIII

TATAKUT

Si Ben Zayb mao rag nakatag-an sa iyang pahayag nga gihimo sa miaging pila ka adlaw sukad sa iyang pamantalaan nga ang kinaadman makadaut, makadaut uyamut alang sa Pilipinas. Ug karon, human ang mga hitabo niadtong Biyirnis nga dihay mga nakitang mga paskin, nagpasibantug ang magsusulat sa iyang pagdaug, ug nakapadiyutay ug nakapakaulaw sa iyang kabatok nga si *Horatius*, nga nakapangahas sa pagbugalbugal kaniya sa iyang tudling nga giulohag *Pirotecnia* sa ingon niini:

Among nabasa sa among kauban nga *El Grito*:

“Ang kinaadman makadaut, makadaut uyamut sa Pilipinas”

Nakasabut kami.

Apan, saglit ang *El Grito* nagtoo nga siya nagdala sa tingog sa lungsod nga pilipinhon, “luego”... , kamo na lamay sumpay niini.

Pero si *Fray Ybañez* mahimong usa ka moros kon siya magsulat na, ug kamo nasayud na kon unsa alang sa mga moros ang kinaadman.

Saksi, sumala sa giingon sa usa ka magwawali, ang *Biblioteca* sa Alejandria.

Karon, nakatunong na gayud siya, si Ben Zayb. Dili ba daan na man siyang nagpasibantug nga siya day utokan sa Pilipinas, ang bugtong tawo nga makatag-an sa umaabut!...

Tuod man, ang balita nga may nakitang mga paskin nga mahagiton sa pultahan sa Unibersidad, dili lamang kay nakuha sa gana sa pagkaon sa daghan ug nakapaempatso sa uban, kon dili nakapanerbiyos pa gayud sa mga dili matarog nga insik, nga wala na mangahas sa paglingkod nga magtinambid

sa ilang tiil, kay kakulangan na unya sila sa panahon sa pagtuy-on kon duna nay dinaganay. Sa ika 11 sa sa buntag, bisan ang adlaw nagpadayon sa iyang paglakaw ug ang iyang Kama-halan, ang Kapitan Heneral, wala magpakita nga mag-una sa iyang mga sundalo, apan ang tinuod mao nga ang kahadlok nagpabilin: ang mga prayle nga magkanunayan sa tindahan ni Kiroga wala na igkita ug kini maoy usa ka dautang tilimad-on. Kon ang adlaw nagpakita pa unta nga kuwadrado ug dili malingon ug ang mga Santokristo nagkalsonis, dili unta mabalaka kaayo si Kiroga. Pakaingnon lang unta niya nga ang Adlaw maoy usa ka *liampo* ug ang mga larawan nga magdudula sa *Chapdiki* nga napildihan hangtud sa ilang mga sapot, apan ngano man gayud nga wala manungha ang mga prayle nga unta giabtan man siyag daghang mga igbabaligyang bag-o!...

Sumala sa sugyot sa usa ka taas nga ponoan sa kaparian nga iyang higala, si Kiroga nagdili sa pagpasulod sa iyang balay diin gidula ang *liampo* ug *chapdiki* sa tanang indiyo nga wala kaayo hiilhi. Ang umaabut nga Konsul sa mga insik nahadlok nga sila mangawat sa salapi nga mapildi didto sa mga alaut nga magdudula. Human ayom-ayoma ni Kiroga ang iyang tindahan aron masayon kining sirhan kon moabut ang higayon, si Kiroga nagpauban sa usa ka guwardiya nga karaan paingon sa balay ni Simoun, Nakita ni Kiroga nga kadtoy labing maayong higayon sa paggamit sa mga pusil ug mga bala nga naa sa sulod sa iyang tindahan sumala sa sugyot sa alahiro: gipaabut na niya nga sulod sa pila ka adlaw daghan ang mga rikisa nga himoon, ug unya pagkadaghan kaha sa mabilanggo, kadaghan kaha sa mga tawo nga mogasto sa katapusan nilang salaping tinipigan....Mao kana ang gihimo kanunay sa mga karabinero nga, human mobutag mga tabako ug uban pang mga kontrabando sa ilalum sa mga balay, morikisa dayon niining mga balaya ug magpaugos sa mga tagloya sa pagbayad mga dagkung hiphip kon mga silpi. Apan karon dili na tabako ang kontrabando kon dili mga hinagiban na gayud nga gidili...

Apan si Simoun dili makigkita bisan kang kinsa ug gipasugan lang si Kiroga nga pasagdan lang niya ang mga butang sa ilang nahimutangan, ug, tungod niini, si Kiroga miadto kang Don Custodio aron pagpangotana niini kon andaman ba

niyang mga hinagiban ang iyang tindahan, apan si Don Custodio dili usab modawat ug bisita, kay nagtoon sa mga paagi nga iyang himoon kon ang iyang balay alirongan. Nahinumdum siya kang Ben Zayb, aron pagpangotana niining mga bag-ong balita, apan sa pagkakita niya niini nga puno sa hinagiban ug nag-atubang sa duha ka rebolber nga gihimo niyang dat-uganan sa papil, wala siya makasulti sa iyang tuyo ug midali hinoon sa pagpauli sa iyang balay, kay kono nagmakasakiton siya.

Sa ika 4 sa hapon wala nay naghisgut sa mga paskin. Nampungog na nga ang mga estudyante may panagsabot nga gihimo sa mga tulisan sa San Mateo; ginaingon nga didto sa usa ka pansiteriya ang tanan nanumpa sa pagsulong sa siyudad; dihay naghisgut sa mga bapor nga aliman, nga kono naghulat atbang sa landiganan, aron pagpanalipod ug pagbawi sa usa ka pundok sa mga batan-on nga nangadto sa Malakanyang aron pagtanyag sa ilang pag-alagad sa Heneral, apan gipamalanggo kay kono nakita nga pulos sangkap sa hinagiban. Ang Kalangitan nagpasalipod pa gayud sa Iyang Kamahalan nga wala makaatubang niadtong mga kriminal kay niadtong higayona nakigsulti siya sa mga Ponoan sa Kaparian, sa Bise-Rector ug kang Pari Irene, nga sinugo ni Pari Salvi. Katuhoan kining mga hongihonga kon motoo kita kang Pari Irene, nga niadtong hapon mibisita kang Kapitan Tiago. Matud pa niini, may pila ka tawo nga mitambag sa Iyang Kamahalan nga pahimuslan niya ang higayon sa paghadlok aron paghatag ug usa ka pagtulon-an nga maayo sa mga manggubut.

—Kon magpusil sa pila ka book, — matud pa sa usa, — ug unya hinginlan dihadhiha sa tungang gabii ang pila ka dose-na nga manggugubot, igo na kanang makapakuha sa aso sa ulo sa mga manggugubot.

—Dili kana maayo, matud sa usa nga maayog kasingkasing, igo na kaayo nga pasuroyon sa mga dalan ang mga sundalo, ang batalyon sa kabalyeriya nga magpasundayag sa ilang mga sabli; igo na nga ipaguyod ang pila ka kanyon, igo na kana. Ang mga lungsuranon hadlokan kaayo ug manago dayon sulod sa ilang mga balay.

—Dili, dili kana maoy maayong buhaton, nagsugyot ang lain pa. Karon mao ang higayon sa pagwala sa mga kaaway. Dili igo nga sila pasudlon sa ilang mga balay. Labing maayo nga sila pagul-on, sama sa mga mangil-ad nga hubag, pinaagi

sa mga sinapismo. Kon dili sila manukol, ato silang pasukolon gayud... Ako uyon kaayo nga sundalo mangandam apan dili magpakita sa ilang pangandam, aron ang mga kaaway magsalig ug mangisog. Ug unya, kon molihok sila, na, mao na kana ang higayon....

— Ang atong gidulong makahatag katarong sa atong pagabuhaton misagbat pa gayud ang usa. Ang atong panalipdan mao ang atong balaanong tinuhoan ug ang paghiusa sa Yutang Natawhan. Kon aduna kitay mga mangil-ad nga tilimad-on nga nakita, nga walay kokalooy nga ipakita. Sakpon ta ang kanang mga ilustrado ug mga adunahan ug... silhigan ta ang atong Yuta.

— Kon wala pa ako moabut dayon, aron pagtambag nga dili himoon ang mga paaging dinalidali, matud pa ni Pari Irene nga nakigsulti kang Kapt. Tiago, ang dugo mibaha na unta sa kadalanan. Ako nahinumdum dihadiha kanimo, kapi-tan... Ang pundok sa mga manggugubot walay nakuha sa Heneral, ug gipaabut unta nila si Simoun. Kon wala pa kini masakit....

Tungod sa pagbilanggo kang Basilio ug sa pagrikisa nga gihimo sa mga basahon ug mga papil niini, si Kapt. Tiago nagmasakiton. Ug karon ania kini si Pari Irene, nga nagsugilon kaniyang mga butang nga makahadlok. Ang alaut giabut ug dakung kalisang, mikurog ang iyang lawas ug wala na siya makasulti. Ang mata naglurat ug ang agtang napuno sa singot, si Kapt. Tiago migunit kang Pari Irene ug buot unta motindog, apan wala makahimo. Human magyamyam ug mga pulong nga dili masabut, si Kapt. Tiago natumba sa higdaanan. Ang mga mata naglurat ug nagkaway ang baba. Patay na siya. Sa taliwala sa iyang kahadlok, si Pari Irene midagan unta, apan, sanglit ang minatay naggunit kaniya, kini naguyod hangtud sa gawas sa lawak.

Sa gabii, ang kalisang midugang. May mga hitabo nga makahadlok nga nakapatoo sa tanan nga maoy buhat sa mga manggugubot.

Sa usa ka bunyag, may gisabwag nga mga kuwarta alang sa mga bata ug, dayag na lamang, nagubut sila sa pultahan sa mga simbahan. Niadtong higayona may nahiagi nga usa ka opisyal sa kasundalohan, ug kay gipakaingon niya nga kadto

maoy usa ka pagsukol sa Kagamhanan, misulod sa simbahan ug gipanglutos ang mga bata inibut ang iyang sabli, ug kon wala pa siya masabud sa kortina, daghan unta ang masamad. Sa pagkakita niini sa mga hadlokan, sila nagtoo gilayon nga kadto mao na ang Kagubot. Ang mga tindahan gipanirhan dayon, ug dihay mga insik nga sa ilang pagdalidali nakabilig mga panapton sa gawas, ug daghan ang mga babaye nga nakabiya sa dalan sa ilang mga sinilas. Maayo gani kay usa day samaran ug dihay pipila nga nabun-og, ug usa niini ang opisyal nga natumba sa iyang pagpakig-away batok sa kortina. Kadtong buhata nakahatag sa opisyal ug dakung kabantug, ug pagkaayo unta kon ang kabantug makab-ut sa maong paagi, kay diriyut da unta ang mga inahan nga maghilak, ug dili unta daghan ang mamatay.

Sa usa ka baryo, may nasakpan sa mga pumupuyo nga duha ka tawo nga naglubog mga hinagiban sa silong sa ilang balay nga tabla. Nagubot ang tanan. Buot unta ang duha ka tawo nga dakpon ug patyon, apan dihay mitambag nga ang maayong himoon mao lamang ang pagdala kanila sa atubangan sa hukmanan. Ang giingon nga mga hinagihan duha diay ka eskopita nga karaan nga tingali dili na magpulos.

— Buyno, matud pa sa usa ka maisog. Kon buot sila nga kita moalsa, halla, padayon...

Apan wala makatapus siya sa pagsulti, kay dihaduha gitabangan ug sumbag ug kusi sa mga tawo, labi na gayud sa mga babaye, mao ra hinoon kon siyay tag-iya sa mga eskopita.

Sa Ermita grabe ang nahitabo, apan wala kaayo masaba, bisan dihay pinusilay. Usa ka kawani nga mahadlokong nga nangandam sa iyang hinagiban, sa gabii na, nakakitag usa ka landong dool sa iyang balay. Kay gipakaingon niya nga usa ka estudyanti, iyang gipabuthan makaduha sa iyang rebolber. Ang landong usa diay ka guwardiya beterano. Namatay ug gilubong....

Sa Dulumbayan may nadungog usab nga pila ka buto, ug nangamatay ang usa ka alaut nga tigulang nga bungol nga wala makadungog sa "quien vive" sa sundalo ug usa ka baboy nga bisan nakadungog wala motubag nga *España*. Ang tigulang wala dayon ikalubong kay walay mibayad sa simbahan, ug ang baboy giuhaw ug gikaon.

Sa Manila, sa usa ka baligyaan sa mga matam-is dool sa Unibersidad, nga kanunay nga gipundokan sa mga estudyanti, ang mga hitabo gihisgutan sa ingon niini:

— Hidakpan na ba si Tadiyo, — nangotana ang tag-iya.

— *Aba, ñora*, mitubag ang usa ka estudyanti nga nagpuyo sa Parian. *Pusilawo ya.*

— *Pusilawo, naku, no pa ta paga conmigo su deuda.*

— Ay, ñora, ayaw pagsaba, tingali unyag ingnon nga may labut ka. Ako gani, ako man nga gisunog ang basahon nga gihulaman ko kaniya. Nahadlok ako nga rikisahon ako ug unya hikitan diri kanako. Pusilon unya ako, tawon....

— Ang babaye igo lang nga nagpakibo sa abaga.

— Kanako wala nay utang. Ug karon, unsay gibuhath intawon ni Paulita?

— Dili kana siya kawad-an ug hinigugma, ñora. Tingali mohilak siyang makadyot, ug unya maminyo dayon sa usa ka katsila.

Kadtong gabhiona mingaw kaayo. Sa kabalayan gipangadye ang rosaryo, ug ang mga babaye nga matuhotuhon nangadyeg tag-as nga amahan namo ug mga rekyim alang sa mga kalag sa mga kaparentihan ug mga higala. Sa pagka ika 8 sa gabii, walay nay naglakaw sa kadalanan. Usahay hinoon madungog ang lakaw sa kabayo, nunot sa tingog sa sabli, ug unya mga pito sa mga guwardiya. Adunay mga sakyanan nga kaugalingon sa mga adunahan nga moagi magpahugong, sama sa adunay galutos kanila nga mga manggugubot.

Apan wala maghari ang kamingaw sa tanang dapit.

Sa plateriya nga gipuy-an ni Placido Penitente gihisgutan ang mga hitabo ug ang panagsultihay gihimo sa dakung kagawasan.

— Ako dili motoo sa mga pasking, — nagkanayon ang usa ka mamomoong da-ut nga mao rag nawad-an na sa laway tungod sa huyop kanunay sa sopliti. Alang kanako, kana maoy buhat nga sinugo ni Pari Salvi.

— Ehem, ehem, — miigham ang hepe sa mga platiro, nga aron dili siya ingnon nga hadlok, dili buot mosalmot sa lantugi. Kining tawhana igo lang nga moigham ug mokilo

sa iyang hepe, samtang molantaw sa dalan, sama sa magpahimangno: "Tingali baya gibantayan kita"....

—Tungod sa operita tingali, nagkanayon ang mamomoo.

—Oho, misagbat ang eskribiyinti, sama sa nalooy: ang mga paskin tinuod. Chichoy, apan tagaan ko ikaw ug katin-awan. Ug, sama sa maghonghong, misulti siya:

—Kadto maoy usa ka kalaki ni insik Kiroga....

—Ehem, ehem, miigham na usab ang platiro nga nagpaburot sa iyang baba sa buyo.

—Tuhoi lagi ako, Chichoy, si insik Kiroga gayud. Ako kana nga nadungog sa akong buhatan.

—Naku, tingali tinuod, miingon ang usa, nga mao rag mitoo na gayud sa sulti nga iyang nadungog.

—Si Kiroga, nagpadayon ang eskribiyinti, adunay usa ka gatus ka libo ka pisos nga salaping mehikanhon nga gidala sa usa ka bapor nga naa wala pa makasulod. Unsaon pagpasulod nianang salapi-a? Puwes, gimugna niya ang mga paskin-paskin, pinahimuslan ang kuwestiyon sa mga estudyanti, ug, samtang ang tanan nagibuot, pum, gilalahan ang mga kawani ug gipasulod ang mga kahon sa salapi.

—Husto tuod, husto. Poriso palang si insik Kiroga, poriso... Apan wala na siya makasumpay, kay wala man usab siyay igsusumpay.

Ug mihilum na lamang kay wala man siyay ikasulti mahitungod kang insik Kiroga.

—Ug unya kita ang mag-antus, misulti si Chichoy, nga mao rag naglagut.

—Ehem, ehem, miigham na usab ang platiro, nga nakadungog nga adunay miagi sa dalan.

Tuod man, ang tunob mao rag nagkadool, ug ang tanan mihilum.

—Si San Pascual Bailon maoy usa ka dakong balaan, matud pa sa platiro sa kusog nga tingog, apan nagkidhat sa mata sa iyang mga kauban... Si San Pascual Bailon....

Niadtong higayona, mitungha si Placido Penitente, nga kinuyogan sa tigbuhat sa mga kohitis nga nakita ta na nga gikasulti ni Simoun. Ang tanan mialirong sa mga bag-ong niabut, nangotana sa mga balita.

—Wala ako makasulti sa mga binilanggo, matud pa ni Placido; tingali 30 silang tanan.

—Magbantay kamo, mosulti ang kauban ni Placido, kay matud pa, karong gabii adunay pinutlanay sa ulo.

—Ha, linti, misinggit si Chichoy, nga mao rag nangitag usa ka hinagiban nga iyang ikasukol, apan kay wala man siyay nakita, migamit na lamang sa sopliti.

Ang hepe milingkod. Nagkurog ang iyang paa. Mao rag nakita na niya nga siya gipunggutan sa ulo, ug naghilak na tungod niini sa mahitabo sa iyang banay.

—Ka, matud pa sa eskribiyinti, walay mahitabo. Ang magtatambag sa....ug mihimo siyag usa ka sinyas nga hisabtan na sa tanan, si....masakiton.

—Si Simoun.

—Ehem, ehem, ehem....

Si Placido ug ang tigbuhat sa kohitis nagtinan-away.

—Kon wala lamang siya masakit....

—Maghimog usa ka rebolosyon, matud pa sa tigbuhat sa kohitis, human modagkot sa iyang sigarilyo sa siga sa kinke. Ug, unya, unsay atong himoon?

—Puwes tinuoron na lamang gayud, kay puslan man nga punggutan kita sa ulo....

Tungod kay gihutoy ang platiro wala nay nakadungog sa sumpay sa sulti. Tingali si Chichoy may gisulti nga makalilisang, kay ang iyang nawong nalain man pag-ayo ug mikisdum ang iyang panagway, sama sa usa ka haponanon nga napildi sa sugalan.

—Maayo pa nga miingon kamo nga nagpasakitsakit siya, kay mahadlok nga mogula. Kay kon hikitan siya....

Human kini niya isulti gihutoy siya, ug napugos sa paghangyo sa iyang mga gikasulti sa paggula sa gawas.

—Apan, maayo gayud nga kita mangandam, matud pa sa tigbuhat ug kohitis; kay kon kita pugson sa pagpatay kun pagpakamatay....

Gihutoy na usab ang "maestro," ug gilayon ang iyang mga sakop namauli sa ila sala ang mga martilyo, gawas ug uban pang mga butang nga makasamad, andam sa pagpanalipod kutob sa mahimo sa ilang mga kinabuhi....Si Placido ug ang tigbuhat sa kohitis namalik sa paggula.

— Pailob, pailob, gipahimangnoan sila sa “maestro” sa usa ka tingog nga maloloy-on.

— Ikaw na lamay mahibalo sa akong asawa ug mga batang ilo unya, naghangyo ang matuhotuhon sa tingog nga maloloy-on.

Ang alaut mao rag nakakita nga gituhogtuhog na siya sa mga bala.

Niadtong gabhiona ang mga guwardiya sa pultahan sa siyudad giilisag mga katsila, ug sasunod nga adlaw, igo lang gayud nga mihayag, si Ben Zayb nangahas sa pagpasiyo aron pagtan-aw sa kahimtang sa mga paril, ug didto dool sa Lunita, nakita niya ang minatay sa usa ka babayeng indiya, nga hubo ug daw gipasagdan lamang. Si Ben Zayb nalisang, ug human niya kuhita sa iyang baston, mipadayon sa iyang paglakaw, naghunahuna sa pagsulat usa ka sugilanon nga mahinuklogon. Apan walay hisgut nga migula sa mga mantalaan sa mga adlaw nga nagsunodsunod, ug, tungod sa kakulang sa mga balita, bisan si Ben Zayb napugos sa paghisgut sa usa ka bagyo nga nahitabo sa Amerika, nga nakaguba daghang kabalayan ug nakapatay sa kapin sa duha ka libo ka mga tawo. Human sa iyang mga pasiuna, iyang gisulat kini:

“Ang pagbati sa kalooy nga makita ta sa dayag sa mga nasud nga katoliko labaw kay sa ubang mga nasud, ug ang handumanan niadto nga, sinugo sa iyang kalooy, nagpasakit alang sa Katawhan, maoy magsugo kanato sa pagkalooy sa atong mga isigkaingon ug sa pagpaninguha nga unta, niining atong yuta, nga kanunay nga gisilotan sa mga unos ug mga bagyo, dili mahitabo ang mga makalilisang talan-awon nga kanunay nga hisaksihan sa mga pumupuyo sa Tinipong Bansa sa Amerika.”

Apan, si Horatius, nga kanunay gayud nga nangitag higayon aron pagpakaulaw kang Ben Zayb, wala mohisgut sa indiya nga gibuno, ug sa uban pang mga hitabo nga nakahatag kalisang sa mga tawo, ug ang iya hinoon nga gisulat sa iyang *Pirotecnia* mao kini:

“Human sa pagsulti sa kalooy ug uban pa, si Fray Ybañez, aw si Ben Zayb diay, igo lang nga nangayo niini alang sa Pilipinas.

Dayag na lamang, tungod kay dili siya katoliko ug ang pagbating maloloy-on adto ta makita sa....

XXIX

MGA KATAPUSANG PULONG MAHITUNGOD KANG KAPITAN TIAGO

Si Kapitan Tiago ma-ayog kamatayon, kun sa laing pagkasulti, gilubong nga talagsa-on da igkita nga pagkaanindot. Matuod hinoon nga ang pari sa simbahan nga hisakpan ni kapitan Tiago nagapasugo sa pagpasugilon kang pari Irene, nga si kapitan Tiago namatay nga wala makakompisal, apan si pari Irene mikatawa lamang nga mayubiton, naghikap-hikap sa iyang ilong ug mitubag:

— Hilom! --- ayaw na lamang ako niana! Kon mao kanay atong buhaton, nga dili ta ilubong ug responsuhan ang tanang mangamatay nga dili makakompisal, mahikalimot kita sa “DE PROFUNDIS”! Kung mga pagpig-uta, ingon sa imo nang hibaw-an, gawion lamang alang niadtong mga tawo nga dili makabayad sa mga balayranan sa simbahan; apan kang kapitan Tiago . . .! Na, jhilom na! gani ang mga insik nga walay bunyag gilubong man nimo ug gipahinungdan man nimog misa!

Si Kapitan Tiago nagatudlog “albacea” kun magtutuman sa katapusan niyang kabubut-on kang pari Irene, ug nagabilin sa iyang mga katigayonan, ang uban sa Santa Clara, ang uban sa Papa, sa Arsobispo, sa mga kapunongan sa mga prayle, ug kawha-an ka pisos aron ibayad sa matrikola sa mga estudyanteng kakabus. Kining katapusang bahin nahimutang, gumikan sa mga pagsugyot ni pari Irene nga nagapapakamananabang sa mga batan-ong makuging motu-on. Gipapas ni kapitan Tiago sa iyang kabilin ang kawha-an ug lima ka pisos nga mga batan-ong makuging motu-on. Gipapas ni kapitan Tiago sa iyang kabilin ang kawha-an ug lima ka pisos nga gibilin niya kang Basilio, gumikan sa gawing makaliton nga gipakita ni Basilio sa dayon nang pagkamatay niini,

apan gi-uli-an ni pari Irene, nga nanugilon nga iya lamang hatagan sa sapi niyang kaugalingon, kay mao kanay sugo sa iyang konsiyensiya.

Sa balay sa namatay, diin sa pagka-ugma nanugok ang mga kara-ang kaila ug higala, gihisgutan pag-ayo ang usa ka milagro. Ginadungog nga sa takna nga nagatinga siya ang kalag ni kapitan Tiago mitungha sa mga mongha nga masiga kaayo. Ang kalag giluwes ni Bathala gumikan sa daghang misa nga gipamisa niya ug sa salapi nga iyang gibilin sa simbahan. Ang balita ginahisgutan, gipunopuno-an ug walay usa nga nagaduha-duha. Giasoy ang gisinina ni kapitan Tiago nga kuno nagaparak, ang mga aping nagaburot tungod sa tilad nga gi-ugom, ug wala usab hikalimti ang iyang kwako sa ampion ug ang manok niyang igbubulang. Ang sakristan mayor nga nahi-ipon sa pundok nagamatu-od sa dakung kaug-dang nga nagayango-yango sa ulo ug naghuna-huna nga kon siyay mamatay mobalik siya nga magadala sa panaksan nga sinudlan sa "tahu nga puti, kay kon wala kadtong pa-inita, dili masabut ang himaya bisan sa langit, bisan sa yuta. Mahitungod ning butanga ug tungod kay dili man makahisgot sa mga nanghitabo sa adlaw sa pagkamatay ug tungod kay didto may mga sugarol, nagakalainlain lamang ang mga hunahuna nga gipahayag hangtud ang labing binuang ginahisgot-hisgutan kong dapiton ba kaha kun dili ba ni kapitan Tiago si S. Pedro sa pagtigbakay, kon managkapusta ba kaha, kon ang manok dili ba baka mangamatay, kon ang mga manok mga kublan ba kaha ug kon mao kini ang mahitabo, kinsa man kaha ang kuyme, kinsa man kaha ang makada-og, ug uban pa, mga paglantugi nga hiangayan kaayo sa mga nanagtukod ug kinaadman, mga pa-agi ug kalaki nga pinasikad sa usa ka basahong dili masayop ug dili malalis. Ginasultihan usab ang mga ginasugilon sa mga nobina, sa mga basahon sa mga milagro, sa mga sugilon sa mga pari mahitungod sa hitsura sa langit ug uban pang binuang. Si D. Primitivo, ang pilosopo nanghaud sa iyang kina-adman nga nagapahayag sa mga hunahuna sa mga tiyologo.

Didto wala nay mapildi, — nagakanayon sa dakung pag-laum — kay ang pagkapili makasuko, ug sa langit wala nay kasuko.

Kong ma-o kana, makada-ug silang duha, walay libog.

Kanang pagpakada-og sa duha dili makatugot si Martin Aristorenas, siya nga sukad sa iyang pagkabata didto siya sa modako sa bwangan ug kanunay niyang makita nga usa ka manok bihagon ug ang usa makabuno; magakabwang-bwang anha ra gayud sa tabla, apan dili gayud mahitabo nga ang duha makada-ug. Kawang lamang nga si D. Primitivo mosultig linatin, kay si Martin Aristorenas molingolingo gayud, ug kana gani ang lating ni D. Primitivo masayon kaayong sabton, kay nagasulti sa AN GALLUS TALISAINUS, ACUTO TARI ARMATUS, AN GALLUS BEATI PETRI BULIKUS SASABUNGUGS SIT ug uban pa, hangtud nga mapilit sa paggawi sa katarungan sa pagagawi-on sa kadaghanan aron sa pagpahilom.

Higala Martin maespidno ka, mahulog ka sa pagkacerehes. ¡CAVE NE CADAS! ¡DILI na ako makigsugal kanimo sa monte! Dili ka mo-ila sa pagkamakagagahum ni Bathala, ¡PECCATUM! MORTALE! Wala ka motu-o sa Santisima Trinidad: ¡tolo nga usa ra ug usa nga tutolo! ¡Pagbantay baya! ¡Nagapasabut ka nga dili ka makatu-o nga duha ka kinaiya, duha ka salabutan ug duha ka kabubot-on makahimo sa pabaton sa usa ka panumduman! ¡Pagbantay baya! ¡QUICUMQUE NON CREDERIT, ANATHEMA SIT!

Si Martin Aristorenas nahipus nga maluspad ug nagapanngurog ug si insik Kiroga nga namati pag-ayo sa mga katarungan, sa dakung pagmahal midalit sa pilosopo ug usa ka maayong tabako ug sa usa ka tingog nga maparaygon, — nangutana:

¿Sigulo, himo kana kontalata sa bwangan kan Kilisto ha?
¿Kon ako kana matay, kontalata ako, ha?

Sa laing pundok labaw pa ang paghisgot sa minatay; naglalis kong unsay maayong ipasinina. Si kapitan Tinong misulti nga maoy maayong ipasinina ang abito sa usa ka pransiskano, labi na kay may usa siya nga gitipigan, daan na kaayo, gisi ug pinilotan, matahum nga sinina, kay matud pa sa prayle nga iyang gilimsan ni-adtong abitoba, ilis sa katlo-an ug unom ka pisos, makaluwas sa minatay sa kalayo sa espidno ug nag-sugilon, aron katuho-an ug pila ka sugilanon nga pinupo sa mga basahon nga ginapanghatag sa mga kura. Bisan si kapi-

tan Tinong nagamahal kaayo niadtong sinina-a andam siya sa paghatag sa iyang minahal nga higala, labi na kay wala man siya makadu-aw sa nasakit na. Apan usa ka magtatahi misupak pinasubay sa katarungan, kay ngano man? 'dili ba hikitan man sa mga mongha si kapitan Tiago nga misaka sa langit nga nagasininag prak? Kinahanglan nga prak usab ang ipasinina kaniya dinhi sa yuta ug walay kinahanglan nga mangan-dam ug magsininag dili tuphon sa ulan, magasininag prak kon moadto sa usa ka sayaw, sa usa ka kalingawan, ug dili la-in ang pagsabut didto sa kahitas-an...ug jtan-awa ninyo! naga-kahiatol gayud nga siya may natahi nga usa ka prak ug ibaligya lamang niyag katlo-an ug duha ka pisos, labi pang barato kay sa abito sa pransiskano, kay siya dili man lamang moganansiya kang kapitan Tiago: jtungod kay sa buhi pa siya managsuki sila ug karon ma-o nay iyang patron didto sa langit! Apan si pari Irene nga maoy albacea ug magtotuman sa katapusang kabubut-on ni kapitan Tiago, wala mo-uyon sa usa ug usa, ug nagasugo nga sinina-an ang minatay sa bisan unsa niyang sininang daan ug nagasinantolon sa pag-ingon nga sa Bathala dili magatagad sa sinina.

Ang lubong gihimo sa dakung kaugdang. Giresponsuhan sa ilang balay ug sa dalan, ug gikuyogan sa tolo ka prayle, ma-o ra hino-on nga dili makada-ug ang usa ka prayle sa pagpas-an sa kalag ni kapitan Tiago; gihimo ang tanang mga pangadye-on ug gibantug nga gipun-ag mga bag-ong pangadye, ingon sa mga benepisyo sa mga dula nga mga laing awit. Kadto maoy usa ka matahum nga paglubong: gigawi ang daghang insiyenso aron sa pagpahumot, gi-awit ang daghang linatin, gisabyag ang daghang tubig nga bendita — si pari Irene aron sa pagpahinungod sa iyang higala niduyog sa pagawit didto sa koro sa DIES IRAE ug ang mga silingan gipanakitag tinu-od sa ulo tungod sa hilabihang dinobla sa lingganay.

Si donya Patrosinio, ang nakigbangga kang kapitan Tiago sa pagkasantolon, naningguhag tinuod nga mamatay siya sa pagka-ugma aron sa pagtugon nga ilubong siya labaw pa kang kapitan Tiago nga gipaka-ingon niya nga nadaug na niya sa pagkasantolon, inigkamatay, mabanhaw sa labawng ka-

tahum. Oo nagatinguha nga mamatay siya ug daw pagahidunggan niya ang kahibulong sa mga tawo nga manambong sa iyang lubong:

¡Mao kiniy lubong! ingon niini, donya Patrosinio, pagpakamatay.

SI JULI

Ang kamatayon ni kapitan Tiago ug ang pagkabilanggo ni Basilio hibalo-an dayon sa lalawigan, ug sa dakung dungog niadtong mga mulupyo sa San Diego, maka-ingon kita nga gibati pa ang pagkabilanggo ni Basilio kay sa kamatayon ni kapitan Tiago, ug mao kining gisultihan, Ug, ingon sa atong mapaabut, ang balita gipuno-puno-an ug mga mapa-it nga kaagi ug makalilisang nga paghitabo, ginaingon nga kadtong paghitabo-a ma-oy dili masabut, gipuno-puno-an sa mga pagbana-bana ang wala hibalo-i, ang mga pagbana-bana gitohoon nga tinuod ug ang balita nga nahimo sa ingon niini nakapaturok sa kakulba hangtud sa mga tawong nagtukod sa balita.

Sa lungsod sa Tiani gidungog nga ang labing diyutay nga mahitabo, mao nga si Basilio idestiyero ug tingali gani kaha patyon lamang sa dalan. Ang mga hadlokang ug mga dautang hunahuna dili lamang kay kini day gipa-abut hangtud naghigot nga tingali bitayon ug pahukman sa Hukmanan sa mga kasundalohan (consejo de guerra). Ang Enero maoy bulang da-utan, sa Enero mao usab ang paghitabo sa Kabite, ug gani kadto sila pa, gipamitay, si Basilio pa ba kahay dili bitayon nga usa ka kabus, walay mga higala nga makatabang kaniya.

¡Da-an pa gayud siya nakong gi-ingon! — Nanghupaw ang Maghuhukom sa pakigda-it, ingon sa nakatambag kang Basilio, — daan pa gayud siya nakong gi-ingon nga...

¡Da-an pa gayud ako nga ma-oy sangputanan! — mipa-subli si "hermana" Penchang; — ¡mosulod sa simbahan ug tan-awon gani niya nga mahugaw ang tubig sa binditahan, dili motunlob sa tudlo ug dili manguros. Nagsulti nga sa tubig adunay mga magagmayng mananap nga maoy sinugdan sa mga sakit, aha, hampak sa katarungan! Maayo ra! Mao ra hinoon kon ang tubig sa binditahan makapatakboy sa mga sakit! Silabon, makaayo hinoo sa tanang sakit!

Ug nagsugilon sa iyang pagkaayo sa empatso nga gihumod lamang niya ang iyang pusod sa tubig sa binditahan ug ginuntan sa pagpangadye sa Sanctus Deus, nagatudlo sa mga namati sa tambal nga maayo, kon mobatig kalibag dugo kun butod ba sa tiyan, kun modangat ba ang kamatay, ugaling kay ang nakalain kay ang maong pangadye kon gamiton nga tambal, pangadyeon man sa kinatsila.

Santos Dios

Santos Fuerte

Santo immortal

Libranos, Señor, de la peste,

y de todo mal.

—Kining tambala makaayo gayud, apan kinahanglan nga pahiran sa bendita ang dapit nga masakit, — nagkanayon siya.

Apan daghan ang mga tawo nga wala motoo ning mga sul-tiha ug wala usab mag-isip nga hampak ni Bathala kadtong pagkabilanggo ni Basilio. Wala usay manoo nga nahiapil siya sa kagubot, ug usa sa nagsulat sa paskin, kay hiilhan na man kaayo ang iyang kamahinayon ug kabuot, ug maoy gituhoan nga hinungdan niadtong hitaboa ang mga panimalus sa mga prayle, tungod sa paglukat kang Juli, ang anak sa usa ka tulisan nga dakung kaaway sa usa ka makagagahum nga kaponugan.

Ug tungod kay naila na man ang mahugawng pamatasan sa kaponongan ug hinumduman ang mga tibalawan nga panimalus, ang maong katahap maoy gituhoan nga labing hadool sa katin-awan ug labaw nga pasikaran.

—Maayo ra gayud nga gipapahawa ko sa akong balay!, nagkanayon si “hermana” Pechang. Dili ako buot nga hikasuk-an ako ug kasilagan sa mga prayle, ug maoy hinungdan nga giapil ko gayud sa pagpangitag salapi.

—Apan ang tinuod mao nga siya nasubo kaayo nga nahibulag si Juli, kay si Juli nangadye ug nagpuasa man tungod kaniya, ug kon nadugaydugay pa tingali, hangtud mao na lamay papangadyeon sa mga penitensiya nga gihatag kaniya sa pari kon mokompisal siya. Kay ngano man? Kon ang mga pari makapangalili sa pag-ampo kanato ug si Hesukristo nagpakamatay tungod sa atong mga sala, dili ba usab makahimo sa pagpangalili si Juli kang “Hermana” Pechang?

Sa paghiabut sa balita sa payag nga gipuy-an ni Juli ug sa iyang apuhan, si Juli wala makatoo dayon kon tinuod ba siya nga nakadungog niadtong balitaa, ug nangotanag makaduha. Mitan-aw kang "hermana" Bali, nga ang nagsugilon kaniya niadtong balitaa, ingon sa wala makasabut sa gisugilon kaniya, unya mingitngit ang iyang salabutan, misiyok ang iyang mga dalunggan, mibatig kahuot sa iyang dughan ug mao rag mibatig kakulba nga kadtong hitaboa nakatabang sa pagdaut sa iyang sangputanan. Apan namasin sa iyang hunahuna, nga tingalig tiaw lamang ni "hermana" Bali, ug maoy hinungdan nga mopahiyom siya, kay bisan tuod masakit kaayong tiawa, andam siya sa pagpasaylo kon sultihan lang siya nga tiaw ra kadto; apan si "hermana" Bali nanumpa nga gikuros ang iyang tudlo sa kumagko, nga ang balita tinuod. Ug sukad niadto, nawala na ang pahiyum ni Juli, miluspad siya pag-ayo ug mibati nga nawad-an siya sa kusog ug sa panumduman, ug mao kadto ang unang pagkuyap kaniya sukad siya mabata.

Sa diha nga hiulian na si Juli, gumikan sa mga kusi pahit, duot sa kabuhi, bubo sa tubig, panguros ug paghaplas sa sinunog nga lukay nga bininditahan, nakaila siya sa kadaut nga midangat kaniya, ug gilayon nanglugmaw ang luha sa mga mata ug nagapatulo nga walay tingogtingog, walay pagminatay ug pagmahay. Siya naghunahuna kang Basilio nga walay laing gisaligan kon dili si Kapitan Tiago, ug karon nga kini patay na, si Basilio mag-inusara na lamang, wala nay saligan ug wala nay kagawasan. Sa Pilipinas hibaw-an na nga sa bisan unsang butang, kinahanglan nga duna gayuy padrino, sukad sa pagbunyag hangtud sa pagkamatay, aron sa pagkab-ut sa katarungan, pagpangayog pananghid sa pagpanaw sa laing gingharian kun sa pagpatigayon. Ug tungod kay gidungog man nga kadtong pagbilanggo kang Basilio maoy nakaingon ang pagpaninalus tungod kaniya ug sa iyang amahan, misamut ang kasubo ni Juli nga kulang na lang nga maghikog. Karon siya na usab si Juli ang may katungdanan sa pagluwas kang Basilio, sama sa pagluwas niini kaniya sa iyang pagkabinatonan, ug usa ka tingog na ilalum sa iyang kasingkasing nagsugyot kaniya sa usa ka paagi nag makalilisang kaayo ug makapanlimbawot sa balhibo.

— Si Pari Camorra, ang kural, nagkanayon ang tingog. Si Juli namahit sa ngabil ug naghinoktok nga nagmasolob-on.

Tungod sa pagbuno sa iyang amahan, gibilanggo ang apuhan, basin na lang sa ingon niadto mahitungha ang iyang amahan. Mao ray nakapabuhi si Pari Camorra ug si Pari Camorra wala malipay nga gipasalamatan lamang siya sa pulong, ug tungod sa kinaiyang dili matago, nangayo kang Juli sa usa ka butang nga maoy labing mahal sa usa ka babaye. Sukad niadto si Juli nagalikay na sa pagpakigkita kang Pari Camorra, apan ang pari kon magpahalok sa kamot, pisliton ang iyang ilong ug mga aping, motiaw kaniya nga magkatawa ug mokusi nga ipaagi lamang sa tiaw. Si Juli maoy nakaingon nga gisagpa sa pari ang pila ka batan-on nga nagharana sa kadalagahan. Ang mga matahom, kon makakita nga molabay si Juli nga magduko ug maugdang, magsulti dayon nga tuyoon nila sa pagpadungog....

— Kon buot pa diy siya, pasayloon gayud si Kabesang Tales.

Si Juli moabut sa ila nga masulob-on ug magliraw-liraw ang mga mata.

Midangat ang kabuntagon ug ang mamingawong hunahuna ug ang mga kakulba sa kangitngitan mihupaypayg diyutay. Ang kahayag nakapaturok sa iyang kasingkasing sa usa ka bag-ong pagsalig. Apan sa pagkahapon, ang mga balita makalilisang na kaayo; gisulti nga dunay gipamaril, ug kadtong gabhiona makalilisang kaayo alang kang Juli. Sa iyang kagool nakahunahuna na lamang siya sa pagsugot sa pari kon mosidlak na ang adlaw, ug unya maghikog siya dayon. Mouyon na lamang siya sa tanan, nga dili na lamang siya magantus niadtong pagkabutanga.

Apan ang banagbanag makapaturok kaniyang mga bag-ong paglaum, ug ang batan-on wala manaug sa iyang balay, wala mosulod sa simbahan. Nahadlok nga dag-on siya sa panulay.

Ug sa ingon niini, miagi ang pila ka adlaw; nagampo nanghimaraut, misangpit kang Bathala ug nagtinguha sa kamatayon. Pagahitan-awan niya ang iyang amahan nga nagbagdoybagdoy, gutom ug walay pahulay. Pagahikit-an niya si Basilio nga nagtinga sa dalan, nga samaran sa duha ka samad,

nga agi sa duha ka bala, sama sa minatay nga iyang silingan nga gipatay sa dalan sa mga guwardiya sibil. Ug pagahikit-an niya ang gapus nga naglubong sa kaunuran, pagahikit-an ang dugo nga nanggula sa baba ug pagahidunggan niya nga nag-siyagit si Basilio: Luwasa ako Luwasa ako! Ikaw ra gayud ang makaluwas kanako!

— Ay Nanay, inahan ko!, nagkanayon siya sa iyang pagmata.

Sa katapusan, usa ka nahiadto sa Manila nagsugilon kon giunsa pagbuhi sa mga binilanggo. Mao ray wala buhii si Basilio, kay wala man siyay padrino. Gidungog usab sa Manila nga si Basilio idiyistirro sa Karolinas, ug gipatimaan sa usa ka sinulat diin gipahayag nga kadto pinangayo niya. Ang nagsugilon miingon nga nakakita siya sa bapor nga sakyang ni Basilio.

Kadtong balitaa nakatiwas sa pagpanuko ni Juli; nangita siya dayon kang “hermana” Baku ug sa usa ka tingog nga makapahadlok miingon nga uyon na siya sa pag-adto sa kombento ug nangotana kon mouban ba siya.

Si “hermana” Baku mitangdo, ug gipasalig si Juli nga wana mahitabo kaniya, si Pari Camorra, bisan tuod kundatan, apan dili magpasipala sa iyang atubangan.

Kadtong mga pulonga maoy nakatiwas sa tanan. Sa atubangan sa mga pagtamay, nga ginuntan sa Kaligutgut, kasuko ingon sa usa ka buot maghikog, gipiyong ni Juli ang iyang mga mata aron dili siya makakita sa bungaw nga iyang ambakan, ug sa walay pupanagana misulod sa kombento. Usa ka panghupaw migula sa iyang ngabil. Si “hermana” Bali nagsunod nga nagpahimatngon...

Sa pagkagabii gihungihong pagtago ang nahitabo niadtong hapon.

Usa ka dalaga milukso sa bintana sa kombento ug didto mahulog sa mga pinatong nga bato ug namatay. Sa mao giha-pong higayon, usa ka babaye nagdagan sa paggula sa pultahan sa kombento, nagtagawtaw sama sa usa ka buang. Walay nangahas sa pagngalan sa babaye, ug daghan ang mga inahan nga nangkusi sa ilang mga anak aron dili makayamyam ug unya mahiapil sa kagubot.

— Ah, Bathala, Bathala, nagkanayon ang usa ka alaut nga babaye. Ikaw ray maghukom kanamong tanan sa hingpit nga katarungan.

— Oo, mitubag ang bana, kon ugaling kanang Bathala nga kanunay nga giwali dili bakak ug dili usa ka limbong.

Sa pagka ika 8 sa gabii, gisugilon nga kapin sa pito ka mga prayle nga gikan sa mga lungsod nga silingan nagkolo-kabildo sa kombento. Sa pagka ugma nawala si Tandang Selo sa balangay, gidada ang iyang bangkaw sa ayam.

ANG HATAAS NGA KAWANI

L'Espagne et sa vetur,
L'Espagne et sa grandeur
Tout s'en en!

VICTOR HUGO

Ang mga mantalaan sa Manila nangaligaw sa pag-asoy sa usa ka bantugang bunong nga nahitabo sa Oropa, sa mga pagdalayeg ug mga pag-ulo-ulo sa pila ka mga mangwawali sa siyudad sa maayong pagdula sa operatang pransiyanhon, nga lugos gani makasulat aron sa paghisgot sa mga binuang nga ginahimo sa lalawigan sa usa ka panon sa mga tulisan ng gipangulohan sa usa ka pangulo nga makalilisang nga ginganlan si Matanglawin. Apan kon mao na gani ang tulisan ang usa ka kombento kon ang usa ba ka katsila, manungha dayon ang tagas nga sinulat nga magsaysay sa mga makalilisang kaagi ug mangayo sa pagpakanaug sa JUEZ DE CUCHILLO, ug sa mga makapatagam nga paagi ug uban pa. Ug maoy hinungdan nga wala makahisgot sa nahitabo sa lungsod sa Tiani, bisan na lamang usa sa pasumbingay kun usa ka dungogdungog. Sa mga pundok sa dili mga sakop sa Kagamhanan, may hungihong nga diyutay apan ang tanan lubog kaayo ug walay katin-awan, nga wala gani ipahibalo ang ngalan sa gidaugdaug, ug ang mga pahayag nga nagpaila sa ilang tinguha nga masusi kadtong hitaboa. Mao ray hibaw-an sa tinonga si Pari Camorra mipahawa sa lungsod aron sa pagbalhin sa lain human ang pila ka adlaw nga pagpuyo sa ilang kombento sa Manila.

— Intawon si Pari Camorra, — nanghupaw si Ben Zayb nga nagpakamaloloy-on — labon malipayon siya kaayo maayog kasingkasing!

Matuod nga ang mga estudyante nakakaplag sa ilang kagawasan gumikan sa panlimbasug sa ilang mga ginikanan, nga

wala magdaginot sa mga galastohan, sa mga gasa ug ubang mga paagi. Sumala sa atong mapaabut, ang unang nakagawas mao si Makaraig, ug ang katapusan mao si Isagani, kay si Pari Florentino dugay man nga miabut sa Manila.

Mao ray wala makagawas ang makalolo-oy nga Basilio, nga labut pa sa iyang paghilakip sa Akademya, gisumbong nga nagbaton sa iyang kaugalingong mga basahon nga ginadili. Wala nato hibaw-i kon mao bay gipahinungdan ang basahon sa Medicina Legal y Toxicologia ni Dr. Mata, kon ang mga polyito ba nga hisakpang nga naghigut sa pagkabutang sa Pilipinas.

Gisultihan kono ang Heneral sa pag-ingon:

— Kinahanglan gayud nga adunay usa nga pabayron aron maluwas ang dungog sa Kagamhanan ug dili maingon nga nagubot kita sa walay hinungdan. Kinahanglan nga nahabilin ang usa ka binilanggo!

— Usa na lamang ang nahabilin, nga ang usa, matud pa ni Pari Irene, nahimong binatonan ni Kapitan Tiago. Walay mangita kaniya....

— Binatonan ug estudyante?, nangotana ang Heneral, kon mao kana, siyay ipabilin.

— Tugutan ba ako nimo pagsulti, Heneral ko?, misagbat ang hataas nga kawani na nahiatol nga didto niadtong higa-yona. Gisuginlan ako nga kanang batan-on nagtoon sa pagkamananambal, ug but-an kono kaayo, sumala sa iyang mga magtutoon...Kon padayonon siya sa pagbilanggo, mausik ang usa ka tuig nga iyang pagtoon ug kini ra bang tuiga maoy itapus niya....

Ang pagpataliwala sa hataas nga kawani kang Basilio nakadaut hinoon niini. Dugay na nga ang hataas nga kawani ug ang Heneral may dautang kabubot-on ug kini nisamot sa mga lantugi ug panagbingkil. Ang Heneral nagpahiyom, apan nagpangurog ang ngabil...

— Apan, tinuod? Labing maayo hinoon nga padayonon siya pagbilanggo...usa ka tuig nga pa kapin sa pagtoon dili makadaut kaniya...Ug kon siya mabatid unya sa pagka mananambal, dili siya kanganlan nga dautan nga mananambal. Labing maayo nga ibilin siya sa bilanggoan. Ug unya dunay

moingon nga sa atong pagpamunoan wala lang kita magtagad sa lungsod...

Ang hataas nga kawani nakasabut sa iyang sayop, apan nangako pa gayud siya sa paglaban kang Basilio.

—Apan sa akong pagsabut kanang bataa maoy walay sala sa tanan....

—Nganong wala nga hisakpan man ang mga basahon, mitubag ang sekretaryo...

—Oo, hisakpan ang mga basahon...mahitungod sa pagpanambal ug basahon nga gagmay nga sinulat sa mga katsila Unsa may naa niana? Labut pa, kanang bataa wala motambong sa panihapon sa pansiteriya, wala manghilabut bisan kang kinsa. Ingon sa akong gisulti, mao ang labing walay sala...

—Labing maayo, misanggit nga malipayon ang Heneral, sa ingon niana, ang silot kapanaminan ug makapaturok ug kahadlok.

Ang taas nga kawani nanlimbasug sa pagpugong sa iyang kaugalingon, ug gipalahos lamang sa iyang dalunggan ang mga pasumbingay sa Heneral....Migawi siyag laing paagi...

—Apan, Heneral ko, dili ikaw mahadlok...ikaw unyay dat-ugan sa kadaut?

—Unsa may akong kahadlokan? misanta ang Heneral nga naglagut na. Wala akoy kagamhanan sa pagpamunoan, gahum nga walay magsusi kon giunsa ko paggamit? Makahimo ba ang usa ka binatonan sa pagsumbong batok kanako? Tinonto! Ug bisan duna pa siyay salapi nga magamit aron pagsumbong kanako, ang iyang sumbong kinahanglan nga moagi una sa Ministerio, ug ang Ministro....

Nangompas sa kamot nga nagkatawa:

—Ang Ministro nga nagpahamutang kanako, wala na hibaw-i kon hain na karon, ug tingali malipay siya kaayo nga makakita kanako kon mahiuli ako. Kining Ministro karon, dili ko lamang tagdon, ug kana usab dili madugay molagpot. Ang mo-ilis kaniya...Ang akong konsiyensiya, Ginoo ko. mao ray gisunod ko.

—Oo, Heneral, apan ang lungsod....

—Ikaw, ikaw, mao ang lungsod? Siya bay nagpili kanako sa paghimutang dinhi?

Ang hataas nga kawani mitubag sa usa ka hataas nga tubag, nga naglaban sa katungod sa mga pilipinhon. Sa pagkatapos niyag sulti, ang Heneral nangutana:

—Nahibalo ka kon kanus-a mogikan ang sunod nga bapor padulong sa Espanya.

Ang taas nga kawani mitotok sa Heneral, ug unya mi-duko sa walay tingogtingog ug dayon kanaug sa palasyo.

Sa silong hikit-an niya ang usa ka kotsi nga naghulat ka-niya.

—Kon sa umaabut nga adlaw makakab-ut kamo sa inyong kagawasan, nagkanayon siya sama sa nagsukit sa iyang kaugalingon ayaw kamo kalimot nga sa Espanya wala maku-lang ang mga kasingkasing nga mibati kaninyo ug nanlimbasug sa paglaban sa inyong katungod.

—Asa, sinyor, nangotana ang kotsiro...

Human moagi ang duha ka takna, ang taas nga kawani mipasaka sa iyang pagluwat ug nagpahayag nga siya mopauli sa Espanya sa unang bapor nga mogikan.

ANG BUNGA SA MGA PASKIN

Gumikan sa mga hitabo nga naasoy na, daghang mga inahan nanawag sa ilang mga anak aron sa dihadiha sila mamiya sa ilang pagtoon ug mag-atiman na lamang sa paglingawlingaw kun sa pagyuta na ba lang hinoon.

Sa pagdangat na sa pasulti, daghan ang wa makalabang ug taga da kaayo ang nakalahos sa mga sakop sa nabantog nang kapunongan nga kaniya wala nay mibalik sa paghisgot. Si Pecson, Tadeo ug Juanito Pelaez wala usab makalabang; ang nahiuna gikatawa lang ang iyang pagkahulog nianang kinatawanan nga kinuwanggol ug nagsaad nga mosulod na lang siya sa pagkapangulo sa mga kawani sa bisan unsang hukmanan; si Tadeo, mao gihapon, kanunay lamang nagataspok, sa katapusan gidaoban ang iyang mga basahon; ang uban wala usab maluwas ug sa katapusan namiya na lang sa ilang pagtoon, sa dakong kahimuot sa mga inahan nga kanunayng nagalaraw sa ilang mga anak nga pagabitayon kon sila makakat-on sa giingon sa mga basahon. Si Juanito Pelaez mao day nag-antos pag-ayo sa nahitabo, kay mibiya hangtod sa hangtod sa pagtoon aron pagbantay na lang sa tindahan sa iyang amahan, nga unya gihimo siyang komboya sa patigayon: ang tapulan wala gayod malingaw sa tindahan, apan ang iyang mga higala, sa gidangtag pila ka adlaw, hikitan siya pag-usab nga nalingin ang tuybo sa iyang kabuktot, ilhanan nga mibalik na usab ng iyang pagkaguwatsi. Ang sapian nga Macaraig, sa atubang sa kadaot, nagbantay pag-ayo nga dili maligas ug, kay nakakuha man siyang pananghid sa paglangyaw pinaagi sa hiphip, midali dayon pagsakay padulong sa Uropa: ginaingon nga ang Kapitan Heneral, sa iyang tinguha sa paghimog kaayohan tungod sa kaayohan ug mabinantayon sa maayong pagkabutang sa mga pilipinhon nagababag sa paggikan sa tanang dili makapaha-

yag sa kamatuoran nga dili siya magkalisodlisod pagpangina-buhi sa kinataliwad-an sa mga dakbayang oropanhon. Sa atong mga kaila nga, ang nakagawas da pag-ayo mao sila si Isagani ug Sandoval: ang nahiuna nakalabang sa pasulit sa basahon nga gitudlo ni Pari Fernandez ug nahulog sa uban, ug ang ikaduha nakapalibog sa mga maghuhokom gumikan sa, iyang mga pakigpulong. Si Basilio mao da ang bugtong nga wala makalabang sa pasulit, wala mahulog ug wala usab mahagikan sa Oropa; gibilanggo gihapon sa Bilibid, pagasukton siya sa matagtulo ka adlaw, halus mao gihapon ingon sa sinugdan sa walay laing kalainan kon dili ang pag-ilis-ilis ug maghuhokom nga maghusay kaniya, kag hayan tungod tingali sa hilabihang kasal-anan, ang tanan mangapukan kun mangagyo nga mali-sang.

Ug samtang gipakatulog ug ginahan-ok ang mga kalig-onan sa buroka, samtang nagtipun-og ang mga papel nga pinatikan ingon sa mga hagkap sa manambal nga kuwanggol nga ihappas sa usa ka gikabuhian, si Basilio nasayod sa tanang nahitabo sa Tiani, bahin sa kamatayon ni Juli ug sa pagkawala ni Tandang Selo. Si Sinong, ang gidagmalan nga naghatod kaniya sa San Diego, didto na nagpuyo sa Manila, magadua-wan kaniya ug maoy magasugilon kaniya sa tanang mahitabo.

Matud pa sa mga mantalaan, si Simoun hiulian na sa maayo niyang lawas. Si Ben Zayb nagpasalamat sa Makagagahom nga nagtukaw sa malahalang kinabuhi ug nagpahayag sa paglaum nga ang Makagagahom nagbuot nga may adlaw da nga hibaw-an ang makakasala, nga hangtud karon wala pa kasiluti gumikan sa kamaluloy-on ni Simoun, nga naniid pag-ayo sa mga pulong sa Dakung Sinakit: "*Amahan ko, pasayloa sila kay sila wala masayod sa ilang gihimo!*" Kini ug uban pang mga butang maoy giingon ni Ben Zayb sa mantalaan, samtang sa baba iyang gisusi nga tinuod ba kaha ang nadungog nga ang sapiang maghihiyas maghatag usa ka dakung pangilin, usa ka Kombira nga wala pa igkita, aron pagsaulog sa usa ka bahin tungod sa iyang pagkaayo, ug sa laing bahin tungod kay siya na manamilit sa lungsod diin modugang ang iyang kapalaran. Matuod nga nadungog nga si Simoun mahiuban na unta sa Kapitan Heneral sa iyang pagpauli sa Pagkatapos sa

iyang katungdanan unya sa Mayo, gihimo ang tanang panlimbasog aron makab-ot didto sa Madrid usa ka lugway sa pamunoan sa Heneral ug nagtambag niini nga maghimog gubat aron dunay kapasikaran sa iyang pagpabilin, apan ginaingon usab nga ang iyang kamahalan, mao pa gayud kini, nga wala patoo sa mga tambag sa iyang pinangga, nagtoo nga usa ka kaulawan niya kon mohupot pa siya bisan usa ka adlaw sa iyang katungdanan, mga kutsokutso nga ginapatoo nga ang gidungog nga pingilin pagahimoon sa dili madugay. Kang Simoun, labot pa, wala gayuy nakatugkad; dili na kaayo siya makigharong, talagsa na lang mupakita, ug magapahiyum sa dakung kahibulongan kon siya pagasultihan sa gibutyag nang pangilin.

— Dali na, ginoo Simbad, — giingon sa makausa ni Ben Zayb; — pakitaa gani kamig buhat nga inamerikano! Oy, hunahunaa baya nga duna kay diyutay nga nautang niining lungsora.

— Sa way dihaduha, — mitubag sa iyang uga nga pahiyom.

— Tay-ugon mo tingali ang balay sa kasadya, no?

— Tingali, ugani kay wala man akoy balay...

— Imo untang gipalit ang kang Kapitan Tiago nga napalit hinoog barato ni Pelaez!

Si Simoun nahilom ug sukad niadto pagahikit-an siya usahay sa tindahan ni Don Timoteo Pelaez, nga ginaingon nga nakigkomboya na siya. Sa miagi ang pila ka semana, sa bulan sa Abril, nabutyag nga si Juanito Pelaez, ang anak ni Don Timoteo, pagakaslon kang Paulita Gomez, ang batan-on nga gikaibigan sa mga pilipinhon ug mga lumalangyaw.

— Aduna gayuy mga tawo nga palaran! — miingon ang ubang mga pagpapatigayon nga masinahon; — nakapalit usa ka balay nga barato kaayo, makabaligyag maayo sa iyang mga sin, nakakomboya kang Simoun ug pagminyo sa iyang anak sa usa ka sapian nga may kabilin, ingna nga mao kalan-on nga malalim nga wala makabaton ang tanang mga tawong dungganan?

— Kon nasayod pa kon diin maggikan kanang mga lalalim nga kan-onon sa katigayonan ni Pelaez!

Ug sa paningog sa iyang tingog nagatudlo kaniya da usab.

Ug usab ikaingon ko kaninyo nga adunay pangilin, apan dakuan, — mipadayon nga may kahulogan mga tulogkaron.

Matuod man, sa pagkatinood, nga si Paulita pagakaslon kang Juanito Pelaez. Ang iyang mga pagbati kang Isagani nangahanaw na sama sa tanang unang mga gugma, pinasikad sa balak ug sa pagbati. Ang mga nanghitabo sa pinaskinay ug ang pagkabilanggo nakakuha sa batan-ong Isgani sa tanan niyang kamabihagon. Kinsa may nangita sa kalisdanan, nagtinguha pagsalmot sa kapalaran sa iyang mga kauban, nagpadakop, nga ang tanan gani nanago man ug wa man gani mangilabot nga sila nanghiapil? Maoy usa ka inuplok, usa ka binuang, nga way tawong but-an sa Manila dili makapasaylo ug adunay igong katarungan si Juanito sa pagyam-id kaniya, nanig-ingon sa iyang dagway sa higayon sa nagpadulong na sa Gobyerno Sibil. Dayag na lang, ang maanyag nga Paulita dili na makahimo paghigugma sa usa ka batan-on nga nasayop kaayo sa iyang pagtoo sa katilingban ug ang tanan nagsaway kaniya. Si Paulita misugod sa pagpalandong. Si Juanito igmat kaayo, batid, malipayon, ki-at anak sa usa ka salapiang magpapatigayon sa Manila ug mestisong katsila pa gayod, kun maoy tuhoan ta si Don Timoteo, katsila gayong lubos; apan si Isagani, usa ka indiyos sa laing lalawigan, nagdamgo sa ilang kalasangan nga napuno sa daghang alimatok, ang iyang kagikan giduhaduhaan, may uyoan nga pari nga tingali ka-away sa pamustora ug sa sayaw nga iya kaayong gihigugma. Usa ka buntag niana nakaalinggat siya nga nahimo diay siyang usa ka dakung buang nga si Isagani maoy iyang gipili sa ubang nag-ulitawo kaniya ug sukad niadto hialinggatan nga mitubo ang kabuktot ni Pelaez. Ang taras sa mga mananap nga hisusihan ni Darwin ginasonod sa hingpit ni Paulita sa wa lang siya masayod, nga ang baye mupalabi gayod sa laki nga labing batid, ang maantigong mopahiangay sa pamatasan nga ginagawi, ug aron pagpuyo sa Manila wa nay lain maingon pa kang Pelaez, nga sukad pa sa gamay pa nasayod na sa mga binuang.

Miagi ang kuwaresma, ug usab miagi ang mga mahal nga adlaw sa mga pasunding ug sa mga balaang hilikayon ug maoday nakalain ang gubot nga nahimo sa mga artilyero, nga wala gayod hibaw-i ang hinungdan. Gipangguba ang mga gag-

mayng balay nga nipa, nga gi-alimahan sa mga sundalo nga nagkabayo aron pagpadasmag sa mga tag-iyá kon ugaling managpanukol; daghan ang nanaghilak ug daghan ang nanagpanghayhay apan ang nahitabo kutob da dinha. Ang maki-susi, uban kanila si Simoun, nanagpangadto aron pagtan-aw sa mga wala nay gipuy-an, nanagsuroysuroy nga wa lang mabalaka ug nag-ingon hinoon nga sukad niadto, mahikatulog na sila sa dakung kalinaw.

Sa naghinapos na ang Abril, sa diha nga gihikalimtan na ang tanang kakulba, sa Manila usa da ka hitabo ang ginahisgutan. Mao ang pangilin nga pagahimoon ni Don Timoteo Pelaez tungod sa kasal sa iyang anak nga tungod sa pagkamakiangayon sa Heneral misugot nga himoon siyang padrino. Ginaingon nga si Simoun maoy naghikay niana. Ang Kasal pagahimoon sa kulang na lag duha ka adlaw sa paggikan sa Heneral; kini magapasidungog sa balay ug muhatag gasa sa pamanhon. Nadungog nga ang Maghihiyas nga Simoun mosabwag sa magdahili nga mga brilyante, magasabulak ug pila ka hakgom nga mutya, nga ipahinungod sa anak sa iyang kombaya ug nga, tungod kay dili man siya makahimo paghatag pangilin sa iyang balay tungod kay wa man siya kaugalingon ug tungod kay siya ulitawo man nga hamtong magapahimulos siya sa higayon aron pagpahikugang sa lungsod nga pilipinhon niadtong mabinationg panamilit. Ang tibuok Manila nangandam aron sila pagadapiton; mao pa kadtoy pagturok kanila sa labihang kahingawa gumikan sa kahadlok basin dili sila hinumduman pagdapit. Nanaglalis sa pagkahigala nga maayo ni Simoun, ug daghang mga bana, pinugos sa ilang mga asawa, nanagpamalit daghang puthaw ug mga sin aron lamang sila mahigala ni Don Timoteo Pelaez.

ANG KATAPUSAN KATARUNGAN

Sa katapusan midangat ang adlaw.

Si Simoun, sukad pa sa buntag, wa gayod mahigula sa iyang balay, nagkapulikig hapnig sa iyang mga hinagiban ug sa iyang mga alahas. Ang mga butang mahal nga mao kaniyay nakapasapian sa labihanay, didto iya nang gigakutan sa usa ka dakong maleta nga puthaw nga gihapinan pagputos sa mabaga nga lona. Diha sa gawas dihay diriyot nga mga kahon nga gisudlag mga pulseras, mga alpiler nga bulawan, tingali mga gasa kadto nga iyang gihunahunaan nga ihatag. Siya gumigikan na gayod uban sa Kapitan Heneral nga wa na gagod mosugot nga lugwayan pa ang iyang pagpamunoan, nagkahadlok kon unsa na usab unyay tabi sa mga tawo. Ang mga matahapon nagpasabot nga si Simoun dili mangahas sa pagpabilin nga siya na lang usa, kay tingali unya, kon kawad-an na siyag sandigan, siya panimaslan sa daghanan niyang gipanapi nga nangaalaot, labi na kay ang Heneral nga mopuli dinhi nadungog nga maoy panig-ingnan sa katul-id ug nga tingali unya, ipauli ang pipila nga iyang nasapi. Ang mga indiyos nga matuhotuhon hinoon nagtoo nga si Simoun mao ang panulay nga dili na gayod mobulag sa iyang hisakpan. Ang mga dautag hunahuna nanagkidhat sa usa ka kidhat nga makasasala ug nagkanayon:

“Sa naupaw na ang kamaisan, nanlupad sa laing dapit ang dulong.”

Pipila da kabuok, diriyot da kaayo, nanagpahiyum ug wala magbanha.

Sa pagkahapon, si Simoun nagpahimangno sa iyang sulogon nga kon duna gani batan-ong nga mangita kaniya nga ginganlag Basilio, pasudlon dayon. Unya nanira gilayon sa iyang lawak ug nagpalandong sa halaum nga pagpalandong.

Sukad sa iyang pagkasakit, ang nawong sa maghihiyas midugag kagahi ug kapaok, nanglawom pag-ayo ang kunot sa tiliwa sa duha niya ka mga kilay. Ingon sa nabako siya ug diyutay; ang iyang ulo wala na patuyhara, hinuon nagduko na. Labihan da kaayo ang paghitiurok niya sa iyang pagpanghunahuna ug wala na gani makadungog nga diha bay nagtawag sa ganghaan. Ang mga tuktok sa ganghaan ginasubli. Si Simoun nakurat:

— Dayon! — miingon.

Ang nagtuktok maoy diay si Basilio, apan pagkadako ang pagkabalhin! Kon dako ang pagkabalhin ni Simoun sulod sa duha ka bulan, ang sa batan-ong tinun-an gayud makapakugang. Ang iyang mga aping namiyahok, nagakakusnot ang sinina, namalpag ang buhok. Nawagtang na kadtong mga matamis nga kamingaw sa iyang mga mata; kanila nagakidlap usa ka kalayo nga madulom; maingon ta nga siya namatay na ug ang iyang minatay nabanhaw nga nalisang sa iyang nakita didto sa laing kalibutan. Kon dili ang sala ang iyang anino nga malaksot nagalukop sa tanan niyang panagway. Hangtod si Simoun nahakugang ug gibatig kalooy sa alaot.

Si Basilio, sa way pupanghatag katahuran, mihinay pagdool ug sa tingog nga nakapakurog sa maghihiyas, nagkanayon:

— Ginoo Simoun, ako nahimong mangil-ad nga anak ug mangil-ad nga igsoon; nalimot ako sa pagbuno sa akong igsoon ug sa mga pag-antos sa akong inahan ug si Bathala nagdagmal kanako niini! Karon way nay nahibilin kanako kon dili ang tinguha da sa pag-uli sa dautan aron pagpabayad sa dautan nga akong nadawat, sa sala bayad sa gihimo kanakong sala, sa pagpugos pagdagmal balos sa pagpugos sa pagdaogdaog nga gihimo kanako!

Si Simoun naminaw sa labihan kahilom.

— May upat na ka bulan karon, — mipadayon si Basilio, — gisultihan mo ako sa imong buot buhaton, nagdumili ako pag-salmot, ug mangil-ad ang akong nahimo; ikaw may katarungan. Hapit na matulo ka bulag tunga ang kagubot diriyot na gayod mobuto, wala gihapon ako mosalmot kaniya ug ang hikay napakyas. Bayad sa akong nahimo gibilanggo hinoon ako ug ang akong paghigawas ikaw mao ang akong nautaugan. Ikaw maoy may katarungan ug karon nia mianhi ako

aron pag-ingon kanimo: hatagig hinagiban ang akong bukton ug ang kagubot pabutha! Andam ako sa pag-alagad kanimo uban sa tanang mga alaot!

Ang panganod nga nakakisdom sa agtang ni Simoun nahanaw sa daklit, usa ka silaw sa pagdaog mikidlap sa iyang mga mata, ug ingon sa nakakaplag sa iyang gipangita, nagkanyon:

— Aduna akoy katarungan,, oo, aduna akoy katarungan! Ang katungod ania kanako, ang katarungan ania sa akong bahin, kay ang akong buroka mao ang buroka sa mga alaot. . . Salamat, batan-on, salamat! Ikaw mianhi sa pagwagtang sa akong mga pagduhaduha, sa pagpakig-away sa akong mga pagukon-ukon. . .

Si Simoun mitindog ug ang iyong nawong nagmasanagon; ang kainit nga nagadasig sa diha, nga sa wala pay upat ka bulan, naga-asoy siya kang Basilio sa iyang paagi sa didto sa lasang sa iyang mga katigulangan, namalik karon pagpakita sa iyang panagway ingon sa usa ka mapula nga kahapunon tapos sa usa ka nagpaok nga adlaw.

— Oo, — nagpadayon; — ang kagubot wala mahinayon ug daghan ang namiya kanako kay ila akong nakita nga nahugno sa kaluya sa pagdangat na hinoon sa takna sa pagbuhat; may nahibilin pa man ugod nga diyutay sa akong kasingkasing, dili ako tag-ya sa tanan kong mga pagbati ug diha pay akong gihigugma!...Apan karon, ug wala na gayuy minatay nga makagaba nga ang iyang paghinanok akong pagatahuron! Wala nay mahitabo nga pag-ukon-ukon; hangtud ikaw, batan-on, salamat nga walay apdo, nakasabot sa kakinahanglanon, nahianhi ikaw kanako ug nagahulhog sa paghimo! Nalangan ug diyutay ang pagbuka sa imong mga mata! Ikaw unta ug ako ang nagakasabot ug naghanyag mga paagi nga matahom; ako sa kahitas-an, sa mga tag-as ug kahimtang, magasabwag sa kamatayon sinakot sa mga pahumot ug bulawan, magapabuang sa mga tawong naglunang sa kahilayan ug magapaalaot ug magahawid sa diriyot nga maayo, ug ikaw sa kinaubsan, didto gayod sa lungsod, sagol sa mga batan-on, magahandom sa kinabuhi sagol sa daghang dugo ug mga luha! Ang atong mabuhat, inay magakabulit sa dugo ug sa linampingas, mahimo untang tang maluloy-on, puno sa kahingpitan ug arte, ug sa way

duhaduha ang pagdaog magapurongpurong gayod sa atong mga panlimbasog! Apan wala gayoy kabuot nga nagadason kanako; hinuon ang kahadlok ug kahuyang maoy akong gihibalag sa mga tawong maalam, kay siya onhon sa mga adunahan, kamatuhotuhoon sa kabatan-on, ug himoon sa kabukiran, sa mga tawong kabus ug makalolooy didto ako makahibalag ug akong mga tawo! Apan way sapayan! kon dili kita makahimo pagkuha ug hingpit nga larawan, sa baol nga larawan nga atong nahimo, sila da unya ang mahibalo sa pag-ayom-ayom, ang mga tawong mahisunod kanato!

Ug gigunitan niya sa bukton si Basilio nga naminaw kaniya nga wala kaayong kasabot sa tanan, kini iyang gidala sa laboratoryo diin tua didto ang iyang mga sinagol bahin sa kimi-ka.

Sa ibabaw sa usa ka talad nahimutang ang usa ka dakung sudlanan sa mga kasangkapan sa pagpangaon nga hinimo sa sapi nga ighahatag nga gasa sa mga sapian ug sa mga hari. Gibuksan kini ni Simoun, ug sa sulod nakita ang usa ka kingke nga talagsaon kaayog panagway, hinapinan sa raso nga mapula. Ang sudlanan sa gas nagpanagway sa usa ka bunga sa granada, dako ingon sa ulo sa usa ka tawo, may diyutay nga liki, diin makita ang mga liso nga tua sa sulod, nga maoy gihi-mo ang mga dagkong mga bato nga mapula. Ang gihimong panit mao ang bulawan nga pinagba ug nakapanig-ingon gayod sa hingpit hangtud sa kunot sa maasoyng bunga sa granada.

Gikuha paghinay ni Simoun ang kingke, ug gikuha usa ang butanganan sa pabilo, gitan-aw ang sulod sa butanganan sa gas; ang iyang bayanan hinimo sa asero, may mga duha ka tudlo ang gibag-on ug mahimo pagsulod ug gas kaniya nga kapin sa usa ka baso nga kasarangan. Si Basilio ingon sa nagpangutana kaniya sa iyang tinan-awan; wa gayod siyay hisabtan.

Sa wa lay asoy-asoy, si Simoun mikuha sa labihang pagbatak sa usa ka aparador usa ka botelya ug gipakita sa batan-ong Basilio ang ngalan nga gisulat sa ibabaw.

— Nitro-glicerina!¹ — miingon si Basilio, — musibog ug gikuha gilayon ang iyang kamot. — Nitro-glicerina! Dinamita!

¹ Tubig nga buhatog dinamita.

Ug ingon sa nakasabot, nanlimbawot ang iyang balhibo.

— Oo, nitro glicerina! — misubli paghinay si Simoun nga mipahiyom ug bugnaw, ug nagsud-ong nga mahinamon sa botelya; — labaw pa sa nitro-glicerina! Maoy mga luha nga init, mga pagdumot nga pinuga ug mga paglupig ug pagdaugdaog! Mao ang labawng katarungan sa mahuyang, kusog batok kusog, paglugos batok paglugos... Dili pa dugay nagpanuko ako, apan ikaw karon mianhi ug ikaw kanako ang nakapalukmay! Karong gabii manlupad nga madugmok ang mga mamimiot mga labing makadaot, ang mga mamimiot nga way alamag, kanang nanagtago sa luyo ni Bathala ug sa Kagamhanan, ug kanang ilang mga pagpatuyang wala kasiluti tungod kay kanila walay makahimo pag-usisa! Karong gabii makabati ang Pilipinas sa binuto, nga makapulog sa baol nga bungdo nga ang iyang kadugta akong gihinanali!

Si Basilio ingon sa nabuang; ang iyang mgangabil nanglihok nga walay migula nga tingog, gibati niya nga mikubol ang iyang dila, nga namad-an ang iyang tutonlan. Mao pa kadtoy iyang pagpakakita sa makagagahom tubig, nga sa makadaghan na niya hibati-i, ingon sa sinala sa kangitngitan sa mga tawong subo nga nakiggubat sa dayag batok sa katilingban. Karon anaa na sa iyang atubangan, masihag ug madalag ug diyutay, gibubo niya sa labihang pagbantay sa sulod niadtong matahom nga granada. Si Simoun nagpakita kaniya ingon sa alamagon sa *Mil y una Noches* nga motunga sa ibabaw sa dagat; adunay gidak-on nga kabugan, nasungko sa langit ang iyang ulo, nabungkag ang balay ug natay-og ang tibuok siyudad sa usa lamang ka pagkibo sa iyang bukobuko. Ang granada adunay panagway sa usa ka daku nga malingin, ug ang iyang liki, ingon sa usa ka katawang ispidnohanon diin manggula ang mga baga ug siga. Mao pa kadtoy hitabo si Basilio nadala sa kahadlok ug nawad-an siya sa hingpit sa kabugnaw sa iyang dugo. Bisan pa niana, si Simoun, nagahugot sa tornilyo sa usa ka makapahibulong ug malisod nga kasangkapan, gibutang ang usa ka tubo nga bildo, unya ang bomba, ug ang tanan iyang gilukongan sa usa ka matahom nga pantalya. Unya mipalayo ug diyutay aron pagsid-ing kon igo na ba, ug iyang gisulingsuling sa masigkakilid aron gayod paghukom ug sa maayo sa iyang dagway ug katahum.

Ug sa pagkakita nga si Basilio nagatan-aw kaniya sa mga mata nga daw adunay gipangutana ug nga gikulbaan, mitingog:

—Karong gabii adunay pangilin ug kanang kingkeha iga-pahaluna sa tiliwa sa usa ka gamayng kiyosko nga kan-anan nga akong gipabuhat alang niana. Ang kingke magahatag kahayag nga labihan nga bisag siya dang usa da, igo na kaayong makahayag sa tanan apan, kon dangtan nag kawhaan ka gutlo ang kahayag mupid-ok, ug nga unya, kon gusto nilang padakan ang kahayag, musipa dayon ang usa ka kapsula sa kalit lamang, ang granada muboto dungan ang kan-anan, kay sa iyang atop ug sa iyang sawog, akong gitaguan ang mga sinako nga polbora aron wala gayoy maluwas kanila...

Nahilom ug makadiyot; si Simoun nagsud-ong niadtong iyang kingke, ug si Basilio ingon sa wa magginghawa.

—Sa ingon niana wa diay kinahanglana ang akong hinabang, — miingon ang batan-on.

—Dili, ikaw adunay laing katungdanan nga pagatumanon, — mitubag si Simoun nga ngapalandong; — sa ika 9 ang takna kining atong makina mobuto na ug ang iyang kasipa madungog sa mga lungsod nga haduol, sa mga bukid, sa mga lugot. Ang pagtindog nga akong gisabot sa mga artilyero napakyas tungod sa kakulang sa paagi ug pagbanusbanus. Kini karon dili na kana mahitabo. Sa pagkabati sa buto, ang mga timawa, ang mga piniutan, ang mga naglatagaw nga ginukod sa kusog managpanggula sangkap sa hinagiban ug managkapundok uban kang Kabesang Tales sa Santa Mesa aron mohugpa sa siyudad; samtang ang mga militar nga akong gipatoo nga ang Heneral nagsugo pagpagubat aron ingnon nga ang lungsod mitindog aron adunay kapasikaran sa iyang pagpabilin dinhi, manggula sa ilang mga kuwartel andam sa pagpusil bisan kangkinsa nga akong itudlo. Ang lungsod sa ingon niana, nga hikugangan, ug natoo nga midangat na ang takna sa pagpunggot sa iyang liog, mubangon andam sa pagpakamatay, ug tungod kay wala may hinagiban ug wala mahikay, ikaw uban sa pipila ka tawo mao ang mangulo kanila ug mangadto kamo sa tindahan ni insik Quiroga diin ko tagui ang akong mga pusil. Si Kabesang Tales ug ako magatagbo sa siyudad ug amo siyang kuhaon, ug ikaw adto sa mga balangay aron

pagbantay sa mga taytayan ug didto maglig-on ka, andam sa pag-ipon kanamo aron pagtabang ug pagpatay sa tanan dili lamang kay ang manukol da kanato, kon dili ang tanang mga lalake nga dili mouban kanato dinala ang hinagiban!

— Ang tanan? — nangutana si Basilio sa pagaw nga tingog.

— Ang tanan! — misubli si Simoun sa tingog nga makalilisang, — ang tanan, mga indiyo, mga mestiso, mga insik, mga katsila, ang tanang abutog kahadlok walay kalig-on... Gikinahanglan nga bag-ohon ang kaliwatan! Mga amahan nga talawan mao day ikasanay mga anak nga ulipon ug dili angayng hagoan pagguba aron balikan pagpatukod sa mga dunot nga kasangkapan! Unsa gikulbaan ka? Nangurog, nahadlok ka nga magtisok sa kamatayon? Kay unsa ba ang kamatayon? Unsa may kahulogan sa kamatayon sa kawhaan ka libo ka mga alaot? Kawhaan ka libo ka sinakit ang nakuha, ug kapid-an ka milyon ka mga timawa ang naluwas sa ilang kagikan? Dili manapion ang labing mahadlukon mga punoan sa paghimog usa ka balaod nga makahimog kadaot ug mahinayng paghingutas sa libo ka libong mga sakop nga maayong pagkabutang, mga makugi, mga malipayon tingali, aron lang pagtagbaw sa usa ka way hinungdan tinguha, sa usa ka hinungdan tinguha, sa usa ka gihunahunaan, sa usa ka kalagot, ug ikaw mikurog tungod kay sa usa ka gabii pagatapuson na hangtud sa hangtod ang mga pagsakit sa lawas sa daghang mga ulipon, tungod kay usa ka lungsod nga masakiton ug hupong sa kadautan mamatay aron mopailis sa lain nga bag-o, batan-on, kugihan ug puno sa kabaskog? Unsa ba ang kamatayon? Mao ang pagkawala kun paghinanok? Ikapananglit ba ang kasakit nga iyang gihingawa-an sa katinood sa mga pagpaantos sa tanan sa usa ka alaot nga kaliwatan? Kinahanglang laglagon ang mangil-ad, pagpatyon ang bitin aron pagdigo sa iyang dugo sa lungsod nga bag-o ug paghimo kaniyang malipayon ug Kublan! Unsa man diay hinungdan sa dili molalis ang Balaod sa Kinaiya, balaod sa bugno nga ang maluya kinahanglang mamatay aron dili magadayon ang mangil-ad nga kaliwat ug aron ang mga tawo dili maglakaw nga masibog? Kuhaa kanang bina-bayeng kahadlok! Matuman ang mga balaod nga dayon, ato silang pag-alimahan, ug kay ang yuta musamot pagkamabunga-

hon kon ato siyang buboan ug dugo, ug ang mga gingharian labing magmalig-on kon ang ilang pamunoan adto ipasukad sa mga kalapasan ug sa mga minatay, wala na kanila ang pag-ukon-ukon, wala na ang pagduhaduha! Unsa ba ang kasakit sa kamatayon? Ang hasmag sa pagbati sa daklit lamang, tingali makapalibog, tingali makapahimuot ingon sa pag-aagian gikan sa alimungaw ngadto sa damgo... Unsa may laglagon? Usa ka kangil-ad, ang pag-antos, mga balili nga mga malabong! Kanganlan mo kanag pagguba? Ako kanang paga-nganlag pagtukod, paghimo, pagtil-og, pagbuhi...

Kanang mga dugong pangatarungan, pinamulong sa dakung pagtoo ug kalinaw, nakapalipong sa batan-on nga ang iyang salabutan naluya sa kapin sa tulo ka bulan niyang pagkabilanggo ug binutaan sa kahinam sa panimalos, wala makahimo pag-usisa sa giladmon sa kaayohan sa mga butang. Inay motubag siya nga ang tawong labing ngil-ad kun dili mapangahason kanunayng labaw ug diyutay kay sa tanom, tungod kay siya aduna may usa ka kalag ug usa ka salabutan nga, bisan unsa pa ka hugaw kun kangil-ad sa iyang kahimtang, mahimo pa pagtubos; inay unta siya motubag nga ang tawo walay katungod sa paggawi sa bisan kinsang kinabuhi aron pagapahimuslan kang bisan kinsa, ug nga ang katungod sa kinabuhi anaa sa tanang tawo igo sa katungod sa kagawasan ug sa kahayag; inay siya motubag nga kon maoy pagpatuyang sa mga kagamhanan pagsilot sa mga makasasala sa mga kalapasan kun mga kasal-anan, nga ilang hiaguman tungod sa ilang pagkayamhangan kun sa pagkahungog, unsa na man kaha ang mahitabo sa usa ka tawo, bisan unsa ka dako ug pagkaalaot, nga modagmal sa kabos nga lungsod sa sayop sa ilang pamunoan ug sa ilang katigulangan, inay moingon nga si Bathala da ang makahimo pagtintal sa maong mga paagi, nga si Bathala mao day makahimo paglaglag kay makahimo man pagmugna, si Bathala nga anaa kaniya ang pagbalos, ang kagihapunon ug ang umaabot aron pagmatood sa iyang nga nahimo ug ang tawo dili gayod makahimo! inay niini untag mga panghunahunaa, si Basilio misupak tungod lamang sa usa walay hinungdan niyang paniid:

— Unsay ipamulong sa kalibutan, sa pagtan-aw niining daghan nga kamatay?

— Ang kalibutan mudalayeg gihapon, maoy hatagag katarungan ang labing kusganon, ang labing maisog! — mitubag si Simoun sa iyang mabangis nga kinataw-an — Ang Europa nagadayeg sa diha nga ang mga nasod sa Kasadpan sa pagpatay sa Amerika sa pila ka milyon ka mga indiyo, ug dili aron pagtukod ug nasod nga labi pang matarong ug madaiton; anaa tan-awa ang sa amihanan sa Amerika mahitungod sa iyang kagawasan nga siya onhon, sa iyang balaod ni *Lynch*¹, sa iyang mga limbong sa pamunoan; anaa ang Habagatan sa iyang mga republika nga kanunay lang nagkaguliyang, kagubot nga linuog, mga pag-unay sa mga sundalo, sama sa ginahimo sa inahan niyang Espanya! Ang Uropa midalayeg sa diha nga ang makagagahom Portugal nangilad sa mga Pulo sa Molukas, midalayeg sa diha nga ang Inglatera naglaglag sa Pasipiko sa mga unang kaliwat aron maoy mopauli ang iyang mga pumapanaw. Ang Uropa magadalayeg ug pagpakpak sa katapusan sa usa ka dula: ang katawohan dili kaayo makaalinggat sa anaa gayod, kon dili mao day iyang tan-awon ang sangputanan! Himoa lang pag-ayo ang sala aron siya pagadayegon ug hinoon daghan kaayo ang magaamping kaniya kay sa mga buhat nga maayo, nga pagahimoon sa dakung pagpaubos ug binuotan.

— Maayo kaayo, — mitubag ang batan-on; --- unsa may labot ko sa katapusan nga mudalayeg sila kun mag-asaway, nga kanang mga tawhana wala mangagad sa mga piniutan, sa nga kabus ug sa mga mahuyang babaye? Ngano man nga magatagad ako sa katilingban nga siya gani wala man magatagad kanako?

— Mao kanay akong gusto, — miingon nga madaugon ang maninintal.

Ug mikuha sa usa ka kahon usa ka rebolber, iyang gihtag tag nga nagkanayon:

Unya sa ikanapulog ang takna hulata ako atbang sa simbahan sa San Sebastian aron pagdawat sa akong mga kataposang pahimangno. Ah! Sa ika siyam kinahanglan tu-a na ikaw sa layo, layo kaayo sa dalan Anloague!

Si Basilio mihiling sa hinagiban, gikargahan ug gisulod sa bolsa sa sulod sa iyang amerikana. Nanamilit sa usa ka magahi nga: — Hangtud unya!

¹ Balaod sa pagpatay nga dili lang pahukman, sa usa ka tawo nga kasilagan sa lungsod.

ANG KASAL

Sa diha na siya sa dalan, si Basilio naghunahuna kon un-say iyang buhaton sa dili pa mudangat ang makalilisang tak-na, kay ika-7 pa man lamang. Nabiatol kadto nga maoy pa-nahon sa mga paglinghayaw sa mga tinun-an ug kini silang ta-nan diha sa tagsatagsa nila ka mga lungsod. Si Isagani mao day bugtong nga wala mopauli, apan nawala lang sukad pa niadtong buntaga ug wala hibaw-i ang iyang gidangatan. Kini gisugilon kaniya kang Basilio, nga sa paggula niya sa bilang-goan miduaw siya sa iyang higala aron pagpangilyupo nga pa-puy-on unta siya sa iyang balay. Si Basilio wala masayod kon asa siya muadto, wala siyay salapi, wala gayud siyay nahot gawas sa iyang rebolber. Ang handumanan sa lamparahan maoy anaa sa iyang hunahuna, sulod sa duha ka takna mahita-bo na ang dakung kadaot ug, sa paghunahuna lamang kaniya, ingon ug ang mga tawo nga nanglabang sa atubangan sa iyang mga mata, nanglabay nga mga walay ulo; misantop kaniya ang yawan-ong kalipay sa paghunahuna nga bisan siyá tuod gutóm, niadtong gabhiona mamahimo siyang kahadlokán, nga gikan sa pagkakabos nga tinun-an ug sulogoon, ang adlaw ma-gasud-ong kaniya nga makalilisang ug makahadlok, magbarog sa imabaw sa tipun-og sa mga minatay, nga magpakanaog mga balaod alang niadtong tanang nanglabay sa atubangan sulod sa ilang mga matahum nga salakyanan. Mikatawa siya ingon sa usa ka sinilutan sa Espidno, ug dayon niyang hikap sa pu-on sa iyang rebolber; ang mga sudlanan sa bala didto sa iyang mga bolsa.

Nakapangutana siya sa iyang kaugalingon, asa man kaha magsugod ang kaguliyang? Tungod sa iyang kalisang, wala siya makapangutana niini kang Simoun, apan si Simoun nag-ingon kaniya nga mupahilayo siya sa dalan Anloague.

Sa ingon niana nakahunahuna siya; niadtong hapona, sa

paghigula niya sa bilanggoan mipadulong gilayon siya sa ka-raang balay ni Kapitan Tiago aron pagpangita sa diriyot niyang mga butang, ug iyang nakita ang maong balay nga nausab ug andam alang sa usa ka pangilin; mao ang kasal ni Junito Pelaez; Si Simoun nagsulti niining pangilina.

Niini nakakita siya nga milabay sa iyang atubangan usa ka hataas nga katay sa mga kotse nga puno sa mga ginoo ug mga ginang nga nagtabi sa dakung kadasig; ingon sa iyang nakita sa sulod mga dagkong pungpong sa mga bulak, apan wala lang kaayo sa magkabana niana. Ang mga kotse nagpadulong ngadto sa dalan Rosario ug, tungod sa iyang paghisugat sa mga nanglugsong sa taytayan sa Espanya, kinahanglan manghunong usahay, ug unya pagpalakaw sa mahinay. Sa usa ka sakyanan nakakita siya kang Juanito Pelaez tupad sa usa ka babaye nga nagsapot sa maputi ug nagpandong ug sihay; kiní naila niya nga mao si Paulita Gomez.

— Si Paulita: — mituaw siya nga nahibulong.

Ug sa pagtan-aw niya nga mao gayong matuod, nga nagsinina sa sinina sa kaslonon, uban kang Juanito Pelaez, ingon sa gikan sa simbahan.

— Intawon si Isagani: — nagkanayon — unsa kahay gihi-mo kaniya?

Naghunahunag makadiyot sa iyang higala, adunay kalag nga hadako, maluloy-on, ug sa iya lang hunahuna nangutana sa iyang kaugalingon nga dili ba kaha maayo nga iyang pahibaw-on sa ginahikay, apan sa iya lang usab nga hunahuna nagtubag siya nga kadto si Isagani dili gayud mag-apil-apil nianang pinatyanay...Kang Isagani wala sila maghimo ingon sa gihimo nila kaniya.

Unya naghunahunahuna siya nga kon wala pa siya mabilanggo; siya mahimo untang kaslonon kun bana niadtong mga taknaa, nakatapos na unta siya sa pagka-Mananambal, magapuyo ug mamulong sa usa ka suok sa iyang lalawigan. Ang landong ni Juli, nawataswatas sa iyang pagkahulog, milagbas sa iyang handuraw; mga sigang maitum sa kaligotgot nagasunog sa iyang mga kalimutaw, ug mibalik paghinol sa puan sa iyang rebolber naguol siya nga wala pa mudangat ang makalilisang takna. Niini nakakita siya nga si Simoun migula sa ganghaan sa iyang balay nga nagdala sa kahon sa lamparahan, nga giputos pag-ayo,

misakay sa usa ka kotse nga misagnunot sa laray sa mga sakyanan nga nagsunod sa mga kaslonon. Si Basilio, aron dili siya mahimulag kang Simoun, iya gayong gitutokan ang kotsero, ug sa dakong katingala naila siya nga mao ang walay palad nga naghatod kaniya sa San Diego, si Sinong ang gikulata sa Guardia Sibil, ang kanunayng gataho kaniya sa sulod sa bilanggoan sa tanang nahitabo sa Tiani.

Nagpalandong siya nga sa dalan Anloague adto mahitabo ang hitabo, ngadto mipadulong ang batan-on, gilagsik niya ang iyang linaktan ug miuna siya sa mga kotse. Tuod man, nagpadulong ang tanan sa karaang balay ni Kapitan Tiago; didto nanagkatigom aron pagpangitag sayaw aron pagpaanod sa kahanginan; Si Basilio mikatawa sa pagkakita sa nagtinagurha nga mga beterrana nga nagbantay. Gumikan sa ilang gidagha non sa mga dinapit ug sa gidak-on sa pangilin. Ang balay nagsugwak sa mga tawo, nagabul-og usa ka baha sa kahayag sa iyang mga tambuanan; didto sa itaas, tingali sa iyang karaan ug nag-usara nga lawak, nagatugtug karon ang orkesta ug mga huni nga masadya nga wala makapatabon sa tanang kagahob sa mga katawa, mga pangutana ug mga tukiki:

Si Don Timoteo Pelaez nahiabot na sa kinatumyan sa kapalaran, ug ang tinuod nga nahitabo milabaw pa sa iyang ginadamgo. Giminyo na sa katapusan, ang iyang anak sa salapiyan uyamot nga sumosunod sa kabilin sa mga Gomez, ug salamamat sa salapi ni Simoun nga gipauslan kaniya, iyang nadayan-dayanan pag-ayo kadtong dakung balay, nga iyang napalit sa katunga lamang sa iyang bili, diin siya karon naghatag dakung pangilin, ug ang mga dagkong Bathala sa Olimpo nga manilan-on maoy iyang mga pinasidunggang dinapit aron pagpulong kaniya sa kahayag sa ilang kabantug. Nanghisantop sa iyang kaisipan sukad niadtong buntaga, ingon sa dili nato hikalimtang awit nga nasangyaw na, pipila ka mga huwasa mga pulong nga iyang hibasahan sa iyang mga pagkalawat: "Mida-ngat na ang takna nga mahimayaon! Dili na madugay matuman diha kanimo ang mga dalaygong mga pulong ni Simoun: Buhi ako, apan dili ako kon dili ang Kapitan Heneral maoy nagpuyo kanako ugb." Ang Kapitan Heneral, nga padrino sa iyang anak!. Wala hinoon motambong sa pagkatinoood sa kasal; si Don Custodio mao ang miatubang sa iyang dapit, apan muadto sa pagpanihapon, ug magadala usa ka gasa sa kasal,

usa ka lampara nga gisagang kang Aladin...—bisan nagpasalipod — si Simoun mao ang muhatag sa lampara. Timoteo, unsa pay buot mo?

Ang pagkabalhin nga nahimo sa balay ni Kapitan Tiago hilabihan; ang kisame ug mga bongbong gibaghoan pagpapilit sa mga papel pinintalan sa labihan sa tahum; ang aso ug ang baho sa ampiyon nangawala sa hingpit. Ang dakong hawanan sa sala na binakbakan sa alpombra midugang paglapad kay sa mga dagko nga salamin atong makita nga sa iyang luyo atua pay laing gidak-on sa sala ug nakapadaghan hinoon sa dili maisip sa mga suga sa mga aranya: ang mga sala didto sa Oropa adunay mga alpombra, ug bisan ang mga salog masinaw kaayo ug lagpad ang mga tabla, kinahanglan usab alpombrahan ang balay, kay kon dili, mao na lamay makulang!. Ang mga matahom nga lingkoranan ni Kapitan Tiago nangawala na, sa iyang dapit atong makita ang lain, ang mga lingkoranan nga gigamit sa panahon ni Luis XV; mga dagkong kortina nga tersiyopelo nga mapula, binuldahan sa bulawan, binutangan sa mga ngalan sa gikasal ug hiniktan sa mga pungpong sa bulak sa buongon, nanagbitay sa mga ganghaan ug nanagsangyad sa salog nga binitayag mga malinging gagmay nga hinimo sa bulawan. Sa mga eskina sa balay makita ang mga dagkong saro sa Hapon nga gisal-otan sa mga saro usab sa Sébres nga luto kaayo ang ilang pagkatagum nga itumon, pinahiluna sa mga tungtonganang kahoy nga maglaro nga kinulitan. Ang bugtong da nga dili maayo mao ang mga larawan nga madasigon nga ni Don Timoteo gipuli sa mga karaang santos ni Kapitan Tiago. Bisag giunsa na lang ni Simoun wala gayod siya makapiog; ang magpapatigayon wala mosugot sa mga larawan nga pinintal, tingali unyag ingnon nga binuhat lamang sa mga pintor nga pilipinhon...siya, magbuhí sa mga artistang pilipinhon, dili mahimo! kay kana makapaungkag sa iyang kalinaw ug tingali sa kinabuhi! Matuod nga siya nakadungog na sa mga ngalar. sa mga pintor nga langyaw ingon kang Rafael, Murillo, Velazquez, apan wala siya mahibalo unsaon sa pagsulat kanila, ug tingali usab unya hinoon kon makadaot.... Sa mga larawan nga pinatik walay mga kadaot nga mahitabo, ang mga pilipinhon wala managhimo niana, ug usab mahiigo kaniyag barato, ang sangputanan managsama da, kon dili man gani labing maayo, kay ang mga kromo kun oinatik

labing maayo nga pagkahimo! Si Don Timoteo nasayod na kaayo kon unsaon pagpanginabuhi dinhi sa Pilipinas!

Ang dakong kayda sa hagdanan nga gidayandayanan sa mga bulak, nahimo na hinoong usa ka kan-anan, usa ka dakong talad sa iyang tiliwala nga makalingkod ang katloan ka mga tawo, ug sa kadaplina, sinampig sa mga bongbong, diha usay laing mga talad nga gagmay nga mapahaigo ang mga duha kun tutolo. Mga pungpong sa mga bulak, mga bukid sa mga bungahoy uban sa mga matahom laso ug mga suga, maoy anaa sa mga tiliwala sa talad. Ang kutsara sa pamanhonon pagailhan sa gibugkos nga mga bulak, ug ang sa pangasaw-onon, gitalian usab sa mga bulak sa buongon ug sa asusenasa. Sa atubangan sa labihan panayandayan ug sa labihan kadaghan sa mga bulak makahunahuna kita nga mga Dalilang nga nagsapot sa masihag ug mga Cupido nga may mga pako nga banganon magatanyag mga duga sa bulak ug mga kalan-on sa mga Bathala sa mga dinapit sa kahanginan, sa kinataliwad-an sa mga paningog sa Subing ug sa kananoy sa mga alpa.

Bisan pa niana, ang talad alang sa mga dagkong bathala wala dinha, atua ginaalagaran didto sa kinataliwad-an sa halapad nga pantaw, sa usa ka matahom uyamot nga kiyosko, gitukod pagtuyo alang lamang niadtong higayona. Usa ka selosiya sa kahoy nga pinulog sa bulok nga bulawan nagakombitay ang mga mahumot nga bagon, nagatago sa sulod sa mga mata sa katawohan sa walay pagpugong sa kagawasan sa pagsulod-gula sa hangin, aron pagmakanunayon sa kahayahay nga gikinahanglan niadtong dapita. Usa ka nagatuybo nga pagapaga naka pahitaas sa talad gikan sa gisukaran sa ubang mga talad diin asa mangaon ang mga timawa nga binuhat, ug usa ka langit-langit nga pinintalan sa katahom sa mga labing maayong artista, magasalipod sa mga talahurong bagolbagol sa mga tinanawang masinahon sa mga bitoon.

Dinha nianang dapita walay laing makalingkod kon dili ang pito lamang ka mga tawo; ang ilang mga kutsara, tenedor ug mga kutsilyo pulos gayod mga plata, ang mga mantel ug mga serbilyeta pulos mga panapton nga mahal; ang ilang mga alak, ang labing mga mahal ug lamian. Si Don Timoteo nangita gayod sa labing talagsaon ug mahal, ug dili unta siya magapanuko paghimog sala kon ang Kapitan Heneral miingon pa lamang nga siya gustong mukaon ug unod sa tawo.

ANG PANGILIN

“Pagsayaw sa imabaw sa bolkan.”

Sa ika pito ang takna sa gabii nanagpangabot ang mga dinapit; ang una, ang mga bulobathala nga gagmay, mga ubos nga kawani, mga pangulo sa tagsatagsa ka put-ong sa buhatan, mga magpapatigayon ugb. nga nangyukbo sa dakong pagtahod dinala ang pamayhon nga maligdong; sa sinugdan mga baki-kaw kaayog panlihok ingon sa bag-o pang nanagpakakat-on; kadaghang suga, kadaghan sa mga kortina nga ang mga dinapit ingon hinoog mataha. Sa nadugay na niining tanan sila nahinasa ug nagsinuntokay hinoon sa mahinay, nagdinagpasay sa tiyan ug ang uban midangat sa paggunitay sa liog. Ang uban, tinuod hinoon, nanagpakaaron-ingnon, ingon sa wala lamang manumbaling aron maingon sa ubang tawo nga sila anad na kaayo sa mga maayong butang, naanad mo lang! Dihay usa ka babaye nga daw wala layhe, nanghuy-ab ug nagkana-yon nga kadtong hitaboa mangil-ad ang pagkahikay; dihay usa nga nakig-away sa iyang ubán, mihuyad na sa iyang bukton aron ilambos niini. Si Don Timoteo nagkapulikig yukbo sa mga dinapit; kanunay lamang nagtingsi, nagapalihok sa iyang hawak, usahay musibog, unya mubalik, mubalik ugb. hangtod nga usa ka babaye mihunghong sa iyang tupad nga nagpasalipod sa paypay:

— Inday, pagkamaabiabihon karon ni Ondo! Tan-awa ingon lang sa usa ka pahoy!...

Unya, nangabot ang mga bag-ong minyo, inubanan ni Donya Victorina ug sa tanan nga nanambong sa kasal. Mga pahalipay, mga pinig-itay sa kamot, mga pikpik sa abaga sa bana, mga tutok nga pagtan-aw, mga bahigning tinan-awan alang sa bag-ong gikasal, mga pagsid-ing sa sinina sa bag-ong minyo, mga pamanabana sa kalig-on sa lawas, sa iyang kabigot ugb.

— Si Psiquis ug si Cupido nangatubang sa Olimpo! — nakahunahuna si Ben Zayb ug nahipatik ang panig-ingnan sa iyang kaisipan aron paggawi sa maayong higayon.

Ang bana aduna sa pagkatinuod ing panagway nga bahigni ingon sa usa ka bathala sa gugma, ug kon duyogan sa maayong kabubot-on mahimo pag-isip nga sudlanan sa paná ang iyang kabuktot nga wala gayod matago sa kaugdang sa iyang prak.

Si Don Timoteo nagsugod na pagbati sa kasakit sa iyang hawak, ang mga kubal sa iyang mga tiil nang-ul-ol sa hinay-hinay, ang iyang liog nanikig na ug, wa gihapon mahiabot ang Kapitan Heneral! Ang mga dagkong bathala, uban kani-la si P. Irene ug si P. Salvi, nanagpangabot na, apan nakulang pa ang labing matambok. Wala siya mahimutang, nagpangilogkilog; ang iyang kasingkasing miputok pag-ayo, buot siya muhimog usa ka sugo sa lawas, apan kinahanglan siya una moyukbo, mupahiyom, ug unya buot siya muadto ngadto apan dili makahimo, mulingkod na man siya, unya mutindog, dili makadungog sa gipanulti kaniya, dili siya makabungat sa mahitabo kaniya. Ug niini usa ka dinapit nga mahigugmaon kaayo sa arte nagpunayg sud-ong sa iyang mga kuwadro ug kini gisaway nga miingon kaniya nga ang maong mga kuwadro nagsamok lang sa iyang bongbong.

— Makasamok sa mga bongbong! — nagsubli si Don Timoteo nga nagpahiyom nga gilaliman kaayo nga mukarwas kaniya; — apan kana pulo mga binuhat sa Oropa ug maoy labing mga mahal nga akong napalit dinhi sa Manila.

Ug si Don Timoteo nagapanumpa pagpaningil sa sunod nga adlaw sa tanang utang nga sa magsasaway nahimo sa iyang tindahan.

Nadungog ang mga silbato, mga pagdagan sa kabayo, sa katapusan!

— Ang Kapitan Heneral! Ang Kapitan Heneral!

Naluspad sa pangilogkilog, mitindog gilayon si Don Timoteo wala magpaila sa kasakit sa kubal sa iyang mga tiil, ug inubanan sa iyang anak ug sa ubang mga dagkong tawo, na-naog aron pagdawat sa *Magnum Jovem*. Nawala kaniya ang sakit sa hawak gumikan sa pagduhaduha nga misantop kaniya niadtong higayona; unsaon niya pagsugat? Magpahiyom kaha siya kun magaugdang ba hinoon? Siya ba kaha ang mouna

pagpig-it sa kamot kun maghulat ba lang siya nga ang Heneral maoy mouna pagdunol sa iyang kamot? Kayati! Ngano gayod siya nga wa mahinumdom ning butanga aron unta pagpakitambag sa iyang dakong higala nga si Simoun? Aron pagtago sa iyang pangilogkilog nangutana siya sa hinay nga tingog ug pagaw sa iyang anak:

— Nag-andam ka bag usa ka pakigpulong?

— Wala na maurog karon ang mga pakigpulong, labi na niining higayona!

Nahiabot si Júpiter kuyog kang Juno, ug kini nahimo ingon sa usa ka kastilyo nga nagpangidlap sa mga kalayo nga binuhat: mga brilyante ang gidayandayan sa iyang mga buhok, mga brilyante ang diha sa liog, sa mga bukton, sa duha niya ka mga abaga, sa tanang dapit! Nagpasundayag sa usa ka matahom sinina nga seda, nga hataas kaayog ikog, binuldahan sa mga bulak nga lutaw uyamot.

Ang Heneral misaka sa balay sama sa iyang kaugalingon, kay mao may gihangyo nga nagkanguhal na Don Timoteo. Ang orkesta mitugtog sa "marcha real," ug ang langitnong magtiayon misaka nga maugdang kaayo sa inalpombrahan nga hagdan.

Ang kaugdang sa Iyang Kamahalan dili tinun-an; tingali nga kadto maoy una, sukad sa iyang pag-abot sa Kapupodan, nga gibati siyag kasubo; adunay diyutay nga kasubo nagatukaw sa iyang mga panghunahuna. Kadto maoy katapusan niyang pagdaog sa iyang tutolo ka tuig nga pagkahari, ug sulod sa duha ka adlaw, hangtod sa hangtod ikanaog na siya niadtong kahitas-an nga labihan. Unsay gibilin niya sa iyang luyo? Sa Iyang Kamahalan wala gayod ilingi ang iyang ulo ug iyang gipalabi ang pagtan-aw ngadto sa atubang, ngadto sa umaabot! Matuod makadala siyag katigayonan, daghang salapi gipatipigan sa mga Bangko sa Oropa nagahulat kaniya, aduna siyay mga otel, apan siya nakahimog kadaot sa kadaghanan, aduna siyay daghang mga kaaway sa kagamhanan didto, ang hataas, ang hataas nga punoan nagahulat kaniya sa labing madali ug nga karon nangahapay na usab. Nganong dili pa man siya pabilin ug dugay ingon sa gitambag kaniya ni Simoun? Dili, ang kaulawan maoy una sa tanan. Ang mga pagyukbo kapin pa, dili na kaayo mabination ingon kaniadto; iyang hipanid-an mga tinan-awan nga dili na kaayo makanunayon, ug hangtod di na

matinagdanon; ug niining tanan siya nagatubag sa dakong kalu-mo ug hangtod nagsanasana siya pagpahiyom.

— Nagpaila nga ang Adlaw anaa na sa iyang kasadpan! — nakapaniid si P. Irene ug kini iyang gihonghong kang Ben Zayb --- daghan na ang makigharong pagtan-aw sa Heneral!

Kayamat usab sa kura! Mao usab unta kanay iyang isulti.

— Inday! — mihunghong sa iyang tupad niadtong naghi-ngalag pahoy kang Don Timoteo, — nakakita ka kon unsa ka-nang sayaha?

— Uy! ang mga kortina man kana sa palasyo!...

— Saba oy,! apan tinuod! Dad-on man kaha ang tanan. Tan-awa da, di ba himoon usab ug kupo ang mga alpombra!

— Kana nagpaila lamang nga duna gayoy utok ug maan-tigong mipili! — nakapaniid ang bana, gibadlong niya ang iyang asawa pinaagi sa tinan-awan; ang mga babaye kinahanglan unta nga madaginoton!

Gisakitan pa ang alaot nga bathala sa gipaningil kaniya sa mananahi.

— Anak ko! hatagi akog kortina nga tagnapulogduha ka pisos ang metro ug makita mo kon mosinina pa ba ako niining mga nuoga! — mitubag nga naglagot ang asawa; — Hesus! unya da sulti niana kon ikaw makabaton nag mga sapiang gini-kanan nga imong masunod!

Samtang nanghitabo kana, si Basilio didto sa atbang sa balay, nahisagol sa daghang mga makisusi, nagaihap sa mga tawo nga manganaog sa kotse. Sa pagtan-aw niya daghang tawo nga malipayon, masaligon; sa pagpakakita niya sa mga bag-ong gikasal, sinunod sa mga batan-ong babaye nga wala pay alamag ug mga matahom, ug nakahunahuna siya nga dinha anha sila makahibalag sa usa ka kamatayong makalilisang, giabot siyag kalooy ug iyang gibati nga napuypoy ang iyang kaligutgot.

Giabot siyag paninguha sa pagluwas sa daghang mga walay sala, nakahunahuna siya pagsulat aron pagsumbong sa mga pu-noan; apan niini usa ka kotse nahiabot ug nanganaog si P. Salvi ug si P. Irene, ang duroha nagyapayapa sa kahimuot, ug sama sa panganod nga lumalabay, nangawagtang ang mga ma-ayo niyang tuyo.

— Unsa may akong labot? — misulti sa iyang kaugalingon, — nga magabayad ang mga makasasala uban sa mga way sala!

Ug unya midugang pagsulti aron paglinaw sa iyang mga katahap:

— Ako dili tabian, ako dili angayng magpatuyang sa pag-salig nga gipiyal kanako. Ako nakautag kabubot-on kaniya labaw pa kay kanilang tanan; siya ang nagakalot sa lubnganan sa akong inahan; kana sila mao ang nagpatay! Unsay labot ko kanila? Gihimo ko ang tanang mahimo aron ako mamaayo, aron ako mahimong mapuslanon; akong gipanguha ang pagkalimot ug ang pagpasaylo; giantos ko ang tanang panaogdaog ug mao day akong gipangayo nga dili na lang unta ako paghilabtan! Ako wala magsamok kang bisankinsa. Unsay ilang gihimo kanako? Nga manlupad ang ilang mga tul-an nga namagsak sa hangin! Hilabihan na kaayo ang atong mga pagantos!

Unya nakakita siya nga nanaog si Simoun sinapnay sa iyang mga bukton ang makalilisang lamparahan, nakita niya nga milabay sa silong hinay kaayo, dinuko ang ulo ingon sa dunay gihunahuna. Si Basilio mibati nga ang iyang kasingkasing nagaputok hinay uyamot, nga ang iyang mga tiil ug kamot nangamig ug nga ang maitom panagway sa maghihiyas nagpakitag pamayhon nga makapahadlok linibutan sa daghang mga kalayo. Didto nahunong si Simoun sa tugkaran sa hagdan ingon sa nagaduhaduha; si Basilio wala muginhawa. Ang pag-ukon-ukon wala molungtad ug dugay; mihangad ang ulo ni Simoun, misaka sa hagdan sa walay pupanapion ug dayon nawala.

Ug niadto gipakaingon sa tinun-an nga ang balay mobuto na sa dili madugay ug nga ang mga bungbong, mga lamparahan, mga dinapit, ang atop, mga tambuanan, ang orkesta, nanglupad nga miaslay sa kahanginan ingon sa usa ka kumo nga mga baga sa kinataliwad-an sa usa ka buto nga ispidnohanon; mitan-aw siya sa iyang luyo ug ingon siya sa nakakitag mga minatay inay sa mga makisusihon; sila iyang nakita nga nanga-dugmok, gipakaingon niya nga ang hangin napuno sa mga kalayo, apan ang wala makibo niyang kaisipan midaog niad-

tong iyang salimuang nga lumalabay nga ang kagutom na-kaalima ug nakaingon siya kaniya:

— Samtang dili manaog, walay mahinabong kadaot. Wala pa man usab mahiabot ang Kapitan Heneral!

Ug nanlimbasog siya pagpakitag kahusay pinaagi sa pag-pugong sa pangurog sa iyang mga paa, ug gihimo niya ang paglingaw pinaagi sa paghunahuna sa laing mga butang. Gibati niya sa iyang kaugalingon nga dunay nagbiaybiay kaniya nga nagaingon:

— Kon nangurog karon ikaw, sa wala pa gani mahitabo ang kadaot, unsa na kahay mahitabo kanimo kon makita mo na nga adunay mga dugo nga nangagas, masunog na ang mga balay ug magahagyong ang mga bala?

Nahiabot ang Iyang Kamahalan napan ang batan-on wala makakita kaniya kay naniid siya sa nawong ni Simoun nga maoy usa sa nanganaog aron pagsugat sa Heneral, ug iyang nabasa sa nawong sa maghihiyas ang hukom sa kamatayon niadtong tanang mga tawo, ug tungod niana, bag-ong kalisang midasmag kaniya. Namugnaw siya ug nahisandig sa paril sa balay ug, nagatutok ang mga mata sa mga tambuanan ug nag-paminaw ang mga dalunggan, buot siya mutag-an sa mahitabo. Nakita sa hawanan sa balay ang mga tawo nga nagaalirong kang Simoun, ug nagsud-ong sa lamparahan; nabati ang pipila ka mga pahalipay, mga pamulong sa pagdayeg; ang mga pulong “kan-anan, pagsubo” ginasubli sa makapila; nakakita siya sa Heneral nga mipahiyom ug gibanabana niya nga subhan niadtong gabhiona, ingon sa gihunahuna sa maghihiyas ug adto gayod sa talad diin adto manihapon ang Iyang Kamahalan. Si Simoun nawala lamang, sinunod sa daghanan niyang mga sa-gabay.

Niadtong higayona ang iyang maayong kasingkasing naka-buntog, nahikalimot siya sa iyang mga kaligotgot, nalimot siya kang Julí, buot niyang luwason ang mga walay sala ug andam siya, bisan unsay mahitabo, milabang siya sa dalan ug buot siya mosulod, gihulga siya sa pagtawag duha ka mga *Veterana*.

Niadtong higayona nanaog pagdali si Simoun nga maluspad. Ang magbalantay mibiya kang Basilio aron pagyukbo sa maghihiyas ingon sa dunay milabay nga santos. Si Basilio na-

kasabot sa panagway ni Simoun nga nanaog aron dili na mubalik niadtong balay nga mangil-ad ug nga ang lamparahan nasug-an na. *Alea jacta est* Dinaog sa kahadlok sa kamatayon, nakahunahuna sa pagluwas sa iyang kaugalingon. Mahimo nga mahitabo kang bisan kinsa nga tungod sa kahibulong tandugon ang lamparahan, patas-an ang pabulo nga magpid-ok, ug mga tungod niana, gilayon mobuto ug ang tanan mahilubong didto. Hindunggan pa niya si Simoun nga miingon sa kotsero:

—Dali, ngadto sa Eskolta!

Nahiugnok ug nalisang nga makabati sa dili madugay sa makalilisang butó, si Basilio nagkapuliki aron pagpahilayo niadtong dapit sa kadaot; ang iyang mga paa ingon sa mga walay umoy, ang iyang mga tiil nanghidalin-as sa aseras, ingon sa nagalakaw apan wala makalihok, ang mga tawo nga iyang hisugatan ingon sa nagaali kaniya sa dalan ug sa dili pa siya makalakang ug kawhaan ka lakang gipakaingon na niyag nanglabay na ang lima ka gutlo. Sa layolayo hibanggaan niya ang usa ka batan-on nga nagbarog, hinangad ang ulo, nagatan-aw pagtutok ngadto sa balay. Naila dayon ni Basilio nga kadto mao diay si Isagani.

—Nag-unsang ka dinhi? — iya siyang gipangutana. — Marika gani!

Si Isagani mitan-aw kaniya nga ingon lamang sa wala, mipahiyom sa dakong kasubo ug mibalik pagtan-aw ngadto sa mga balkon nga binuksan, nga sa luyo niini makita ang hanap nga pamayhon ni Paulita, nga gisipitan sa bukton ni Juanito Pelaez nga iyang bana, ug nagakalayo sa dakong kahuyang.

—Marika, Isagani! Palayo kita nianang balaya, marika! — miingon sa tingog nga pagaw si Basilio nga migunot sa iyang bukton.

Kini giwakli ni Isagani sa dakong kaaghop ug mipadayon pagtan-aw sa mao gihapong mapait nga pahiyom sa iyang mga ngabil.

—Tungod kang Bathala, palayo kita dinhi!

—Ngano mang magpalayo ako? Ugma dili na mao siya!

Dihay dakong kasakit niadtong mga pulonga nga si Basilio nalimot sa usa ka gutlo sa iyang kalisang.

— Buot ba ikaw mamatay? — gipangutana siya.

Si Isagani igo lang mipakibo sa iyang mga abaga ug mipadayon gihapon pagtan-aw.

Si Basilio buot pa gayod moguyod kaniya pag-usab.

— Isagani, Isagani, paminawa ako, dili kita maglangan! Kanang balaya napuno kana sa mina, muaslay kana karon dili madugay, sa usa lamang ka pagtandong, sa usa lamang ka paghibulong... Isagani, ang tanan mawagtang hitabunan sa iyang mga ginun-ob!

— Hitabunan sa iyang mga ginun-ob — gisubli pagpamulong ni Isagani ingon sa buot musabot ug wala gayod mobulag pagtan-aw sa tambunan.

— Oo, hitabunan sa iyang mga ginun-ob, oo, Isagani! Tungod kang Bathala, tana! Asuyan ko da ikaw unya, tana! Laing tawo nga labi pang alaot kay kanimo ug kanako, maoy nagsilot kanila... Nakita mo kanang kahayag nga maputi, matin-aw, sahi sa suga nga dagitabnon, nga gikan sa sotea? Mao kana ang kahayag sa kamatayon! Usa ka lamparahan nga gisudlag daghang dinamita, sa usa ka kan-anan nga gibutangag daghang mina, ... mobuto kana karon ug bisan usa ka ilaga walay maluwas nga mabuhi, tana!

— Dili! — mitubag si Isagani nga naglingolingo sa dakong kasubo sa iyang ulo; buot ako magpabilin dinhi, buot ako mutan-aw kaniya sa katapusang higayon... ugma, si Paulita malain na!

— Nga matuman ang pagbuot sa palad! — mao day napa-mulong ni Basilio nga milighot sa labing madali.

Si Isagani nakakita nga ang iyang higala nahilayo sa usa ka paghilayo nga naila sa usa ka matuod nga kahadlok ug nagpadayon gihapon siya pagtan-aw ngadto sa makabigon nga tamboanan, sahi sa olitawo sa Toggenburg nga naghulat nga manambo ang iyang hinigugma, nga gisugilon kanato ni Schiller. Niadtong higayoha ang hawanan sa balay walay tawo; ang tanan nangadto sa kan-anan. Iyang gihinumdoman ang iyang nawong nga gakalisang, siya, nga nianang tanan wala gayod makibó, nagsugod na siya pagpalandong. Usa ka hunahunang dayag mipakita sa iyang handuraw: ang balay ilupad gayod ug si Paulita mahiuban kaniya, si Paulita mamatay gayod sa usa ka kamatayon nga makalilisang...

Sa atubangan niining hunahunaa ang tanan iyang gihikalimtan: mga pangigi, mga pag-antos, mga kaguol, sa pagbati; ang maluloy-ong batan-on mao day iyang nahunahuna ang iyang gugma. Wala maghunahuna kaniya, sa walay pag-ukon-ukon, mipadulong gilayon sa balay ug salamat sa iyang panapot nga maayo ug sa iyang panglihok nga walay makapugong, nakalahos sa dakong kasayon sa ganghaan.

Samtang kining mga mughong hitabo nahimo diha sa dalan, didto sa kan-anan sa mga hamili, gidawatdawat sa daghang kamot usa ka tinabas nga panit nga gihimong papel ug gisulatan sa tinta nga mapula niining mga makalilisang nga mga pulong:

Mane Thecel Phares

(Titimanan) *Juan Crisóstomo Ibarra*

— Juan Crisóstomo Ibarra?, — kinsa man kana siya?, — nangutana ang Iyang Kamahalan ug gihatag ang papel sa iyang tupad.

— Kangil-ad nianang tiawa! -- miingon si Don Custodio; — gitimanan ang papel sa usa ka manggugobot nga namatay na kapin sa napulo na ka tuig!

— Manggugobot!

— Maoy usa ka tiaw batok sa kagamhanan.

— Labi na kay dunay mga babaye...

Si P. Irene nangita sa nagtiaw ug nakakita kang P. Salvi, nga diha naglingkod sa too sa Kondesa, nga naputi sa kaluspad ingon sa iyang serbilyeta, ug ang mga mata nanglurat, nga nagsud-ong sa mga kahibulongang mga pulong. Ang talanawon niadtong ulo nga mosulti mipakita sa iyang hunahuna.

— Unsa na, P. Salvi?, — nangutana; — nag-ila ka sa tiamaan sa imong higala?

Si P. Salvi wala motubag; buot unta mosulti ug wala lang makaalinggat sa iyang gihimo, namahid sa iyang agtang sa serbilyeta.

— Unsay nahitabo sa Imong Kamahalan?

— Mao gayod kini ang iyang sinulatan! — mitubag sa tingog nga mahinay, lugos gani masabot.; — mao gayod kini ang sinulatan ni Ibarra!

Ug nagairag sa sandiganan sa iyang gilingkoran, gihuyhoy niya ang iyang mga bukton ingon sa nakulangan sa kusog.

Ang kahiwasa nahimong kalisang; nagtinan-away ang usag-usa sa walay paglitok bisan usa na lang ka pulong. Ang iyang Kamahalan buot unta mutindog, apan nagakahadlok nga ingnon unya nga ang iyang pagtindog tungod sa kahadlok, mao nga mipugong na lang sa iyang kaugalingon ug mitan-aw sa iyang masigkakilid. Walay mga sundalo nga nakita; ang mga binatang nga nag-alagad kaniya pulos dili niya ilá.

—Padayon kita pagpangaon, mga ginoo, — miingon, — ug dili lang nato tagdon ang usa ka tiaw!

Apan ang iyang tingog, ináy magpalinaw, midugang hi-noon ang kahiwasá; ang iyang tingog nagakurog.

—Gibanabana ko nga kanang *Mene thecel phares*, dili ma-ingon nato nga kita pamatyon niining gabhiuna? — miingon si Don Custodio.

Ang tanan nahitiurok.

—Apan mahimo nga hiloan kita...

Nangaslay ang mga kutsara.

Ang kahayag nagsugod kangiob sa hinayhinay.

—Ang lamparahan nagakapawong, — nagpaniid ang Heneral nga gigil-asan; — amber, patas-i kono ang pabilo, P. Irene?

Niadtong higayona, kalit ingon sa linti, midasmag usa ka panagway ug pinukan ang usa ka lingkuranan ug hidam-agan ang usa ka binatang ug, sa tiliwala sa kahibulong sa kadaghanan, gisapupo ang lamparahan, midagan padulong sa sotea ug gilabay ngadto sa suba. Kanang tanan nahitabo sa usa lang ka pagpilok; ang kan-anan nangitngit dihaduha.

Ang lamparahan nahulog na didto sa tubig una pa maka-siyagit ang mga binatang: — Kawatan, kawatan!... — na ngadto usab dayon ngadto sa sotea.

—Usa ka rebolber! — misiyagit ang usa; — dali, usa ka rebolber! Kawatan!...

Apan kadtong landong, labi pang igmat kay kanilá, didto na nahakabayo sa paril nga linetsada ug sa wala pa sila maka iwag didto miambak na sa suba, nabati ang hinagsa nga pagaw sa pagkahulog sa tubig.

MGA KAGUL-ANAN NI BEN ZAYB

Dihadiha dayon sa iyang pagkasayod sa nahitabo sa pagdala nga mga suga ug sa iya nang pagpakakita sa daghang mga ngil-ad nga pagkabutang sa mga kadagkuan nga hikalitang, si Ben Zayb, puno sa kalagot ug gihatagan na sa paguyon sa Piskal sa patikanan, midagan dayon pagpauli sa iyang balay — usa ka silong diin siya magpuyo tipon sa uban — aron pagsulat sa sinulat nga labing maayo nga wala pa mabasa ubos sa langit sa Pilipinas; ang Kapitan Heneral tingali untag mopauli nga masulob-on kon dili pa makabasa sa iyang mga pagdalayeg, ug niini, si Ben Zayb dunay maayong kasingkasing, dili gayod makahimo pagtugot. Gihimo nalang niya ang pag-antos sa dili pagpahimulos sa panihapon ug sa Sayaw, ug wala matulog niadtong gabhiona.

Mga tunog nga pagagho sa kalisang, sa kalagot, pagpakaingon nga ang kalibotan nagun-ob na ug ang mga bitoon, ang mga walay katapusang mga bitoon, nagakapingki na ang usag-usa! Unya usa ka pagsugod nga tulokibon, puno sa mga pasumbingay, mga pagpasabot..., unya ang asoy sa nahitabo ug ang pangatarongan sa katapusan. Gidaghan niya ang mga maayong tumong sa mga pulong, giti-ti niya ang mga maayong paghan-ay sa sulti aron pagbatbat sa pagka tukay-ang ug ang laygay mga pagbunyang sa mahakgot nga sabaw sa sud-an nga nahibu-bo sa mapahitas-ong agtang sa Iyang Kamahalan; gidayeg ang ka-abtik nga nahiuli dayon aron siya makatindog, aron pagpahiluna sa iyang ulo diin kaganina dinha ang iyang mga pa-a miawit ug usa ka alawiton kang Bathala tungod sa maayo niyang pagbantay nga mahigugmaon sa mga mahal nga bukog ug kining bahina nahimong matahom, nga ang Iyang Kamahalan nahimong usa ka bayani ug tungod niini misamot kataas ang iyang gikahulgan, ingon sa gipamulong ni Victor Hugo Nagasulat siya, papason na man, dungagan na

man ug iyang siksikon pag-ayo aron sa dili pagtipas sa katinuod — kini maoy dalaygong hiyas niya sa pagkaperyodista — ug aron mahimong dako ang tanan alang sa pito ka mga bathala, ang mabiyaybiyon alang sa wala hiilhing kawatan, “nga nagahukom sa iyang kaugalingon, nalisang ug nakaila dayon sa gidak-on sa iyang sala.” Iyang giila ang gibuhat ni P. Irene sa pagsuong sa ilalom sa talad, nga “usa ka kaisog nga dala sa iyang pagkatawo, nga ang sinina sa usa ka Bathala sa kalinaw ug sa kaaghop, nga iyang gisul-ob sa tibook niyang kinabuhi, wala makakunhod sa naasoyng kaisog”; si P. Irene buot unta mohasmag sa kawatan ug aron sa pagpanglaktod didto agi sa ilalum sa talad. Sa lakbit lang naghisgot sa mga langob sa ilalom sa dagat, iyang gihisgutan ang usa ka paagi ni Don Custodio, iyang gihinumduman ang kaalam ug ang lagyong panaw sa pari. Ang kuyap ni P. Salvi nagagikan sa hilabihan ka sakit nga gibati sa buotang pari, sa pagkita niya sa kadiriyot sa bunga nga nakuha sa mga indiyos sa iyang mga madaitong wali; ang paghitirok ug kalisang sa ubang mga dinapit, uban kanila ang sa Kondesa nga “mikapyot” (migunit) kang P. Salvi, maoy kalinaw ug kabugnaw sa dugo sa mga bayani, nga naanad na sa kadaot sa kinataliwad-an sa pagtuman sa ilang katungdanan, nga kon itupad sa kanila ang mga senador nga romanhon, nga hikalitan sa mga galo nga nanakas mahisama lang sila sa mga mahadlokong babaye nga mahikugang lamang sa mga ipus nga pinintalan. Unya aron paghatag kalainan sa panagway sa kawatan; siya nahadlok, nabuang, nahikugang, nalubog ang tinan-awan, nagbungiot ang panagway ug kataha sa mga tawong katsila! Ang iyang pagtahod sa tinuhoan pagkita niya nga nagakatigom didto ang mga halangdong mga tawo! Ug dayon ang hataas nga pagtamay batok sa pagkabalhin sa mga maayong pamatasan, ug tungod niini gikinahanglan ang pagtukod usa ka hukmanang dayon sa kasundalohan, “ang pagpakanaog usa ka balaod sa panaggubot nga magila nga dunay gubat ang kapupod-an, usa ka balaod nga talagsaon, nga makapugong, nga mabangis, kay kinahanglan gayod sa tanang higayon, ug angay gayong dalion sa pagpakita sa mga dautang tawo nga kon ang kasingkasing maoy maluloyon alang sa mga buotan ug mga masinugtanon sa balaod, apan ang kamot kinahanglang malig-on, makanunayon, dili maluba, mabangis ug mapintas alang sa mga mubatok sa katarungan

nga magalapas sa balaod ug "managpakaulaw sa mga hangdong kapunongan sa Yutang Natawohan. Oo, mga ginoo, kini maoy ginapangayo dili lamang tungod sa kaayohan ning kapupod-an, dili lamang sa kaayohan sa tanang katawohan, kon dili usab sa ngalan sa Espanya, sa dungog sa ngalang katsila, sa kabantog niining lungsora, kay labaw sa tanang butang, kitang tanan pulos mga katsila ug ang bandila sa Espanya ugb., ugb.

Ug gitapos ang sinulat niining panamilita:

"Pumauli nga malinawon ang ma-isog nga manggugobot nga sa batid nga kamot nagmando sa kapalaran niining lungsod sa panahon nga labing lisod! Pumauli nga malinawon sa paghanggap sa mahumotong huyohoy sa Manzanares. Kami dinhi magpabilin ingon sa mga matinumanong mga magbalantay aron paghalad sa imong handumanan, pagdalayeg sa imong maalamon nga gimbut-an, ug pagpanimalos sa mahugawng buhat batok sa imong matahom gasa, nga among hipalgan bisan pag kinahanglan nga among pahubsan ang kadagatan! Ang malahalong gasa mao ang dayon nga bungdo sa imong katarong sa dugo ug kaisog."

Giingon niini pagtapos ang sinulat nga nagkayamokat lamang ug sa wa pa gani mosilang ang Adlaw, gipadala na ngadto sa buhatan sa pamantalaan nga tinugotan nang daan sa magsasaway. Ug gilayon natulog siya sama kang Napoleon sa tapos niini nahikay ang paagi sa paggubat sa Jena.

Gipukaw siya sa pagkabuntag nga giuli ang iyang sinulat uban sa gisulat sa pangulo nga nag-ingon nga ang Iyang Kama-halan nagabaod gayod sa dili paghisgot sa nahitabo ug nagtugon pagbakwi sa mga hisgot nga gipalakaw, aron pag-ingon nga kanang tanan mga sugilanon lamang, mga palabawg sulti ug mga tumotumo.

Alang kang Ben Zayb kadtong hitaboa maoy pagpatay sa usa ka anak nga maayog dagway ug maisog, nga natawo ug gimatuto sa labihan ka sakit ug kabudlay ug, asa man karon idapat kadtong matahom niyang sinulat, ang pasundayag nga matahom sa pangandam sa bugno nga matarong? Ug sa paghunahuna nga sulod sa usa ka bulan kun duha mobiya na siya sa Pilipinas, ug ang sinulat dili mahimantala sa Espanya, kay unsaon sa pagsulti niana batok sa mga makasasala na Madrid

nga didto nasabwag man ang laing mga hunahuna, ginapangita ang mga hitabo nga makapakulang sa gibug-aton sa sala, pagatimbangon ang mga buhat, adunay mga tul-id nga maghuhokom ugb.? Mga sinulat ingon sa iya mahisama lang sa mga alak nga makahilo nga ginahimo sa Oropa, nga maayo lang ibaligya sa mga agta, *good for negroes*, apan may kalainan lamang kay kon ang mga agta dili moinom kanila sila dili maunsa, samtang nga ang mga sinulat ni Ben Zayb, basahon kun dili sa mga pilipinhon, makadaot gayod kanila.

Kon duna pa untay mahitabo nga laing kalapasan ugma kun damlag! — nagkanayon.

Ug sa paghunahuna niya niadtong anak nga namatay nga wala pa mahipatik, mga putot nga nangamig, ug sa pagbati nga ang iyang mga mata nagaumog, nag-ilis aron pagpakigkita sa pangulo sa pamantalaan. Ang pangulo igo lamang mipakibo sa iyang mga abaga. Ang iyang Kamahalan nagdili niana, kay kon mabutyag nga ang pito ka mga dagkung bathala miuyon lamang nga sila kawatan ug gikalitan lamang sa usa ka wala hiilhing tawo samtang ginawarawara ang mga tenedor ug kutsilyo, hayan madaot ang kadungganan sa Yutawhan! Ug mao nga nagtugon nga dili lang ipapangita ang lamparahan bisan ang kawatan, ug nagatugon sa iyang mga pumopuli nga dili sila mangahas sa pagkaon sa bisan-asang balay nga dili sa lungsod, ug nga dili linyokan sa mga sundalong pinili ug mga magbalantay. Ug tungod kay niadtong gabhiona ang nangasayod ug diyutay sa nahitabo sa balay ni Don Timoteo ang kadaghanan nga kawani ug mga sundalo, dili malisod ang pagbakwi sa kadaghanan sa nahitabó; angay gayong panalipdan ang kadungganan sa yutawhan. Tungod sa ngalang yutauhan, si Ben Zayb mipaduko sa iyang ulo puno sa pagbating lungsodnon, nagahunahuna kang Abraham, kang Guzman el Bueno, kang Brutus ug sa ubang mga karaang bayani sa kaagi.

Ang mga dagkung pagpasakit dili mahimo nga dili kabaslan. Ang bathala sa mga periyodista nahimuot kaayo kang Abraham — Ben Zayb.

Halos sa maong panahon nahi-abot ang manulondang tigbalita nagdala sa karnero ubos sa panagway sa usa ka panulis, nga nahitabo sa usa ka matahom balay sa daplin sa Pasig, diin ang pipila ka mga prayle didto magpahayahay sa panahon sa

ting-init! Kadto maoy higayon nga si Abraham-Ben Zayb makadalayeg sa iyang bathala!

Ang mga tulisan nakakuhag kapin sa duha ka libo ka pisos, gibiyaaan nga samdan ang usa ka pari ug duha ka binatunan... Ang kura nanalipod kutob sa mahimo sa iyang kaugalingon didto sa luyo sa usa ka lingkoranan, nga nag-uba diha sa iyang mga kamot...

— Yauna, yauna! — miingon si Ben Zayb nga nagkuhag balita; — kap-atan kun kalim-an ka mga tulisan ang mihugpa pagkalit...mga rebolber, mga sundang, mga eskopeta, mga pistola. . mga leon nakigdumog, lingkoran. . . nangabali. . . gisamaran sa mananap...napulo ka libo ka pisos...

Ug madasigon ug wa pa gayod matagbaw sa mga gibali-ta, mibalhin pa gayod sa dapit nga hitaboan, nga gisulat nang daan sa dalan ang asoy sa tulis. Usa ka pagpadasig gipasulti sa pangulo? Usa ka pulong sa pamiaybiay sa ba-ba sa pari? Tanang mga panaglitan ug mga pagtanding, mga gigawi niya sa Iyang Kamahalan, kang P. Irene ug kang P. Salvi, mahiangay gayod pag-ayo alang sa paring nasamad, ug ang iyang paglarawan sa kawatan alang sa tagsatagsa ka mga tulisan. Sa mga pagmaymay makahimo pa unta nga iyang lugwayan, mahimo pa niya pagsulti bahin sa tinuhoan, sa pagtoo, sa kalooy, sa mga pagbagting sa lingganay, ang sa mga indiyó nautang nilang kabubot-on sa mga prayle, paglukmay ug paghilis kaniila pinaagi sa mga pulong hinashasan. Ang mga dalaga sa kaulohan mubasa kaniya ug magkanayon:

— Si Ben Zayb maisog ingon sa leon ug malumo ingon sa usa ka karnero!

Sa pag-abot niya sa dapit nga hitaboan, sa dakong kahitangala niya iyang gihibalag nga ang samdan dili diay lain kon dili si P. Camorra, ang sinilutan sa ilang Pangulo sa pagpaantos sa balay sa kalipay sa daplin sa Pasig, tungod sa iyang mga binuang sa lungsod sa Tiani. Adunay diyutay nga samad sa kamot, usa ka garas sa ulo sa pagkahulog niya nga natakliad; ang mga kawatan tutolo ug pulos nanagtakin ug sundang; ang salapi nga ilang nakawat, kalim-an ka pisos.

— Dili mahimo! — miingon si Ben Zayb; — mohilom ka...wala ka masayod sa ginaingon!

—Nga wala ako masayod, kayamat!

—Dili ikaw buang!...ang mga kawatan daghan pa nina...

—Tsoy! kini gayong manunupsop sa tinta...

Maayo ang ilang pagkalalis. Ang tinguha gayod ni Ben Zayb mao ang dili paglugak sa sinulat, paghatag pahiangay sa nahitabo aron musampot sa tinguha sa iyang ginamaymay.

Giputol ang panaglalis sa usa ka hungihong nga hindunggan, nga ang mga kawatan nga hindakpan nanaghimog panugid nga hinungdanon. Usa sa mga tulisan ni *Matanglawin* (Kabesang Tales) gipanghimangno sila aron makigtipon sa iyang hinanib didto sa Santa Mesa, aron pagpanulis sa mga kombento ug sa mga balay sa mga sapian...Maoy motultol kanila ang usa ka katsila nga hataas ug barog, tabunon, maputi ang iyang mga buhok, nga nagsulti nga siya sinugo sa Heneral, nga iyang higala kaayo; iya pa gayong gipasalig nga ang artilyeriya ug ubang mga rehimyento mutipon usab kanila, ug nga tungod niini dili sila angayng mangalisang. Ang tanang mga tulisan pangindultohan, ug ang ikatulo ka bahin sa mga butang nga matulis ihatag kanila. Ang sinyas mao untay usa ka buto sa kanyon, ug nga ila kining gihulat sa wa silay nakuha, ang mga tulisan nanagtoo nga sila lamang gibuungan, ang uban namauli, ang uban namalik sa mga bukid nga ilang gipuy-an uban ang saad nga ila gayong panimaslan ang katsila nga sa makaduha na nagbinuang kanila sa wa pagtuman sa iyang gisaad. Kadto hinoong mga kawatan nga hindakpan nga gipamuhian, mipadayon gayod sa ilang tinguha sa pagdasdas ug maoy ilang gitumong ang ilang natulis sa katsila nga may mga buhok nga maputi, kon ugaling kini man mangayo sa iyang bahin.

Nanagkahiatal ang mga senyas sa kang Simoun, mao nga ang gipanugid sa kawatan wala tuho-i ug tungod niini ang tulisan gisakit sa tanang paagi sa pagsakit, hangtud nga siya gipakurog pinaagi sa makina sa elektrisidad gumikan niadtong dako niyang huwab. Kapin pa, ang balita sa pagkawagtang sa Maghihiyas maoy nahimong sumsuman sa mga tawo sa Eskolta, ug tungod kay hipalgan man ang pipila ka mga sako sa polbora ug daghan kaayong mga bala sa iyang balay, ang ginasugid ingon sa ginatuhoan ug ang kangitngit nagsu-

god sa pagliyok sa hinayhinay sa nahitabo, nga nakapaputos kaniya sa landong, ug mao nga kini ginahisgutan sa hungihong, sa inubo, uban sa tinan-awang matahapon ug sa daghang mga pulong haguka sa higayon. Ang mga nahitingala wala gayod bulagi sa ilang kahibulong, mutaas na man ang ilang mga nawong, moluspad na man, ug diyutay na lay kulang nga ma- buang ang daghang tawo sa paghisusi sa pipila ka mga butang nga nanglabay nga wala lamang hialinggati.

—Maayo gani nga naluwas kita! Kinsay magdahom ni- ana...

Sa pagkahapon, puno ang mga bolsa sa rebolber ug sa daghang bala, si Ben Zayb miadto pagduaw kang Don Custodio, nga iyang hipalgan nga nagkapulikig hikay sa usa ka paagi batok sa maghihiyas nga amerikanhon. Mihunghong sa dalunggan sa peryodista, sa tingog nga mahinay kaayo ug sinalipdan sa duha niya ka kamot ug pulong nga kahibulo- ngan.

—Tinuod kana? — nangutana si Ben Zayb nga nagkuot ang mga kamot sa iyang bolsa, samtang nanlupad kaayo siya.

—Ug kon asa nila hikiti...

Natapos ang sulti sa usa ka pagwarawara nga mapaha- yagon. Gibakyaw ang duha niya ka mga bukton diha kutob sa iyang nawong, ang tuo labi pang giuk-ok kay sa wala, ki- nulob ang mga palad sa kamot ngadto sa salog, gipiuong ang usa ka mata ug mihimog duha ka lakang sa atubangan.

—Psst, psst!! — misitsit.

—Ug ang mga brilyante! — nangutana si Ben Zayb.

—Kon ugaling hikiti-an. . .

Ug mihimog laing warawara sa mga tudlo sa kamot nga tuo, nga gituyoktuyok niya sa atubangan, sa likod ug gikan sa gawas ngadto sa sulod, sama sa pagpalihok sa usa ka paypay nga tak-umon, ingon sa usa ka butang nga hipuson, ingon sa mga palabad nga magtulilik nga magasilhig mga hinanduraw nga panagway nga kabigon nganha kaniya sa maayong pagka- lamat sa kamot. Si Ben Zayb mitubag usab sa laing warawara, nga milurat pag-ayo ang mga mata, kinidhat ang mga kilay ug nagahanggap pag-ayo sa hangin, ingon hinoon ug hisusihan na nga ang hangin, maayo diayng kalan-on.

—Huuuus!!!

ANG KATINGALAHAN

Bisan pa sa daghang mga pangandam nga dili mabutyag, ang mga hungihong midangat gayod sa kadaghanan, bisan hinoo inusab na ug dili na gayod mao ang nahitabo. Mao ang sumsuman sa mga sultisulti sa sunod gabii sa balay sa salapiang banay ni Orenda, magpapatigayon sa mga alahas sa manggibuhatong balangay sa Santa Cruz. Ang daghanang mga higala sa balay mao da gayod ang gisultihan. Wala magdula sa *trasciete*, bisan pa sa pagtugtog sa piyano, ug ang diyutay nga Tinay, ang kamanghuran sa tanang mga dalaga, gitak-an na ug nagsungka nga nag-inusara, nga wala makasabot kon ngano nga gikagubtan ang pagsulong sa usa ka lungsod, ang paghikay sa pagsukol sa kagamhanan, ang mga sinako nga polbora, nga unta aduna may daghang mga matahom nga sigay sa pito ka mga lungag sa sungkaan nga ingon sa nagpangidhat kanato ug nagapahiyom sa iyang ba-ba nga naganganga aron sila idan-ok sa dakong lungag kun balayng-inahan sa sungkaan; si Isagani nga kon mahiduol magadula kaniya ug unya motuyo sa pagpalimbong, wala gayod patoo bisan giunsa na lang niyag tawag, kay didto si Isagani nagpaminaw sa dakong kahinam sa gisugilon ni platero Chichoy. Si Momoy, angtrato ni Sensia, ang kamagulangan sa mga anak ni Orenda, matahom ug mapiskay nga batan-on bisag matiaw ug diyotay, mibiya sa tamboanan diin usahay magabii anha sila magsultihayg ang iyangtrato. Kini nakapasuko pag-ayo sa piriko nga ang iyang halwa didto ibitay sa tapangko, piriko nga nakapahimuot kaayo sa tagasulod-balay tungod sa iyang pagkatabian nga kon mabuntag larino kaayong manghatag katahuran sa tanan uban sa iyang tabi bahin sa gugma. Si Kapitana Loleng, ang kugihan ug masinabutong Kapitana Loleng, nagaukab sa basahon sa ilang patigayon nga wala gayod siya mubasa ni mosulat bisag diyutay kaniya; wala magatagad sa mga pinggan nga na-

puno sa mga mutya, bisan pa gani sa mga brilyante; niadtong higayona nalimot lang siya sa tanan gumikan sa labihan niyang paminaw sa mga sultisulti. Ang iyang kaugalingong bana, ang dakong Kapitan Toringoy, angga sa ngalang Domingo, ang labing malipayon sa balangay, sa walay laing libang kon dili ang pagpamiste da gayog maayo, pagkaon, pagsuroysuroy ug pagtabi samtang ang iyang banay nagabuhat ug tinuod, wala mangadto sa pakigtabi aron pagpamati sa dakong kahadlok ug kahinam sa mga makahahadlok nga balita sa dauton nga Chichoy.

Ug wala didtoy mga butang ikapangandak. Si Chichoy miadto aron paghatod sa gipabuhat kaniya si Don Timoteo Pelaez usa ka parisan nga ariyos alang sa mga bag-ong minyo, sa higayon gayod nga sa pagguba sa kiyosko nga sa gabiing miagi maoy gihimong kan-anan sa mga dagkong-tawo. Dinhi si Chichoy naluspad ug nanlibawot ang iyang mga balhibo.

—Naku! — nagkanayon; — sinako nga polbora, sinako nga polbora nia ubos sa sawog, sa taas sa lawting, sa ubos sa talad, sa sulod sa mga lingkoranan, sa tanang dapit! Maayo gani kay sa mga mamumoo wa gayoy nagtabako!

—Ug kinsa man kahay nagbutang nianang mga sinakong polbora — nangutana si Kapitana Loleng, nga isug kaayo ug wa gayod mangluspad ingon kang Momoy.

Si Momoy nakatambong sa kasal ug masabot kaayo ang iyang mga nanghibiling kakuyaw. Si Momoy didto gayod duol sa kiyosko.

—Mao kanay wala gayoy makaasoy sa nahitabo, — mitubag si Chichoy; — kinsa may naninguha pagbalda sa pangilin? Usa da gayod ka tawo, — miingon ang nabantog nga manlalanban nga si Ginoo Pasta nga dinha miduaw, kun usa ba hinoon siya ka kaaway ni Don Timoteo, kun usa ba hinoon ka kaaway sa gugma ni Juanito...

Ang mga gining Orenda sa wa lang sila masayod nanlingi ngadto kang Isagani, ug si Isagani mipahiyom sa tago.

—Tago, oy!! — miingon kaniya si Kapitana Loleng; — tingali unyag pasanginlan ka...Tago, oy!

Si Isagani mibalik pagpahiyom ug wala gayod motubag bisan diyutay.

— Si Don Timoteo, — mipadayon si Chichoy, — wa masayod kon kinsay takos kapasanginlan sa nahitabo, kay siya gayod ang nangunay sa paghimo sa buhat, siya ug ang higala niya nga si Simoun, ug wala nay lain. Ang balay nagubot, miadto ang tenyente sa Veterana, ug tapos magtugon sa tanan sa dili pagsabasaba, gipapauli ako. Apan...

— Apan... apan... — nagbungabunga si Momoy nga nagkurog.

— Naku! — miingon si Sinsiya nga nagtan-aw sa iyangtrato ug nagpangurog usab sa paghinumdom niya nga didto usab diay sa pangilin; kining ulitawoha... kon mibuto pa unta...

Ug mitan-aw sa iyangtrato sa mga mata nga maligutgoton ug nahitingala sa iyang kaisog.

— Kon mibuto pa unta...

— Walay mahibilin bisankinsa nga buhi sa tibuok dalan sa Anloague! — midason si Kapitan Toringoy nga nagpakitag kaisog ug kawala manumbaling sa mga mata sa iyang banay.

— Ako mipauli nga nalisang, — mipadayon si Chichoy, — naghunahuna nga bisan unta na lang usa ka aligato, usa ka sigarilyo, kon nahulog pa unta kun nailab pa ba unta ang usa ka kingke, karon untang mga taknaa wala na kitay Heneral, bisan Arsobispo, bisan mga kawani na lang! Ang tanan untang nanambong sa pangilin, nangaabog!

— Mahal nga Birhen! Kini untang ulitawoha...

— Susmaryosep! — mituaw si Kapitana Loleng; — ang tanan nga utangan kanamo miadto didto; susmaryosep! Ug diha da ba sa duol duna kami balay! Kinsa man kaha?...

— Karon masayod da kamo — midason si Chichoy sa tingog nga mahinay, apan kinahanglan nga dili ninyo ipanabi. Karong hapon gikakita ko ang usa ko ka higala, manunolat sa usa ka buhatan, ug sa pagsulti namo bahin sa nahitabo, misugilon kanako sa tinuod; hibaw-an kini niya sa pipila ka mga kawani... Sa inyong paghunahuna, kinsa man kahay nagbutang sa mga sako sa polbora?

Daghan ang mipakibo lamang sa ilang abaga; si Kapitan Toringoy mao da ang mipasigpat kang Isagani.

— Ang mga prayle?

— Si insik Quiroga?

— Usa ba ka tinun-an?

— Si Makaraig?

Si Kapitan Toringoy miigham ug mitan-aw kang Isagani.

Si Chichoy nagpanlingo sa ulo nga nagpahiyom.

— Si maghihiyas Simoun!

— Si Simoun!!!

DAUTANG PALAD

Si Matanglawin mao ang gikalisan sa Luzon. Ang iyang hinanib usahay mobutho lamang sa usa ka lalawigan diin wala sila paabuta, ug usahay mobutho sa usa ka lalawigan nga nangandam sa pagsukol kanila. Sa Batanggas nagsunog sa usa ka intusan sa tubo, nanghabas sa mga tanom; pagkasunod adlaw gibuno ang Huwes de Pas sa Tiani, ug sa laing adlaw gikalitan pagsulong usa ka lungsod sa Kabite ug giilog ang mga hinagiban sa tribunal. Ang mga lalawigan nga nahitiliwa, gikan sa Tayabas hangtod sa Panggasinan, nanag-antos sa iyang mga panulis ug ang iyang ngalan nga nabulit sa dugo nadungog hangtud sa Albay, sa habagatan ug sa Amihanan hangtod ngadto sa kagay-an. Ang kalungsoran, kinuhaan sa mga hinagiban gumikan sa katahap sa usa ka kagamhanan nga lulid, nangahulog kini sa iyang mga kamot ingon sa mga butang sayon nga tulison; kon siya mahiduol sa usa ka dapit, ang mga mag-uuma mamiya sa ilang mga uma, ang mga hayop malaglag ug usa ka tunob sa dugo ug kalayo magahulma sa iyang agi. Si Matanglawin nagbugalbugal lamang sa tanang mga pig-ot nga balaod nga gipakanaog batok sa mga tulisan; niana mao day nanag-antos ang mga pumopuyo sa mga bala-ngay, nga mabihag kun pagadagmalan kon mosukol, kun makigsagabay kaniya pagahampakon kun pagahinginlan sa kagamhanan, kana kon sa hingilin managpanangat sila ug dili sila bation sa dalan ug usa ka hitabo nga makamatay. Salamat niining makalilisang pagpig-ot, daghang mga tagaibabaw nanagpasakop na lang kaniya.

Gumikan niining pamunoan sa kalisang, ang patigayon karon sa kalungsoran nagatinga na, natiwas gayod pagkamatay. Ang adunahan dili na mangahas sa pagpanaw, ug ang kabos magkahadlok nga bilanggoon sa Guwardiya Sibil kinsa, pinugos sa paggukod sa mga tulisan, dakpon na lang gayod ang

unang hikít-an sa dalan ug pagadagmalan sa usa ka pagdagmal nga dili ikaasoy. Sa iyang kamahinungdanon, ang kagamhanan nagpasibantog sa iyang kakusganon sa atubangan sa mga tawong gihunahuna niya nga angayng katahapan, aron nga, gumikan sa iyang kabangis, ang mga lungsod dili makaila sa iyang kahuyang, sa kahadlok nga maoy nagapugós pagpahimo nianang mga paagiha.

Usa ka talay niining mga alaot nga gikatahapan, mga unóm kun pito ka mga tawo, hiniktan sa numero otso kun gibinaklid nga nanag-abot ang mga siko, ug gipanghugpong ingon sa bulig sa saging, nagalakat sa usa niana ka udto sa usa ka dalan nga namasbas sa usa ka bukid, sinunód sa napulo kun napulogduha ka mga sundalo nga nanagdalág mga pusíl. Gumikan sa labiháng kainit, ang mga bayoneta nanagpangidlap, ang mga kanyon sa pusil nanginit, ug ang mga dahon sa gabón nila sa ilang mga kapasete, halos gani makasagáng sa kainit sa makapasong Adlaw sa Mayo.

Dili makalihok ang mga bukton ug dinikit ang usag-usa aron pagdaginot sa pisi, ang mga binilanggo nanglakaw halos ang tanan walay mga pandong ug nanagtiniil lamang: Ang labíng maayo kanilang pagkabutáng, nanagpuróng sa ilang ulo. Nanaghagál, waláy mga nahót, punó sa abóg nga nahisagol sa ilang mga singót, gibati nila nga nahilis sa kainit ang ilang mga bagulbagol, ingon sila ug nakakitag aninipot sa kapunawan ug mga lámá nga mapulá sa hangin. Ang labihan kaka-poy ug kalaay maoy nahipatik sa ilang nawong; ang pagkawala nay gipaabot, ang kaligotgot, usa ka pagbating dili ikag-asoy, tinan-awan sa himalasyon nga nagpanghimaraot, sa usa ka tawo nga nayugót sa kinabuhi, sa iyang kaugalingon, nga nanghimaraot batok kang Bathala... Ang labíng makasukol sa kaka-poy nagpadukó lamang sa ulo, namag-id sa ilang nawong sa mga mahugawng bukobuko sa nanag-una kanila aron kapahiran ang singot nga nakapapiyong sa ilang mga matá; daghan ang nanagtaki-ang. Kon ang usa, inigkapukan, makabalda sa ilang paglakát, madungog dayon ang usa ka pakaulaw ug gilayon usa ka sundalo moduol magawarawara ug usa ka sangá nga linaksi sa usa ka kahoy, ug pagapugson pagpabangon ang napukan ug paw-on taman sa ginhawa. Ang pisi nga gihigot kanila nahalugway kay nagaguyod man sa napukan nga nagakaligid sa abóg ug nagatiyabaw nga nangandoy sa kamatayon;

sa takulahaw makahimo pagbangon ug makatindog, ug sa ingón niana magapadayon sa iyang paglakaw nga magahilak ingon sa usá ka bata ug magapanghimaraot sa takna sa iyang pagkatawo.

Ang pungpong sa mga tawo mohunong usahay samtang ang nanagdala kanila nanginóm pa, ug unya magapadayon sa iyang paglakaw nga magmala ang ba-ba, ang kaisipan naga-kisdorn ug ang kasingkasing pono sa mga panghimaraot. Ang kauhaw dili maoy labing gikayugtan niadtong mga alaot.

—Halá, lakáw, mga anák sa p...! Nagasinggit ang sundalo nga hiuli-an sa kalagsik, nagsiyaok sa pakaulaw nga binastos sa mga tawong musimós nga pilipinhon .

Ug nagahagyong ang pudlos nga sanga sa kahoy ug didto mahitama sa usa ka bukobuko, sa labíng haduól, usahay sa usa ka nawong, ug nagabilig usa ka labhag sa sinugdan maputí, unya mapulá, ug unya pa gayód mahugaw gumikan sa daghang ahóg sa dalan.

—Hala, lakaw nga talawán! — magasinggit usahay sa kinatsila nga magpabaság pag-ayo sa tingog.

—Mga talawán! — mosubli ang mga lanog sa bukid.

Ug ang mga talawan molagmit sa ilang paglakáw ubos sa binagang puthaw nga langit, sa usa ka dalan nga makapaso, dinagmalan sa mga sanga sa kahoy nga linibwasan sa dahon nga nakalatá sa panit nga napuno na sa mga labód. Ang tug-naw sa Siberia tingali labí pang maluloy-on kay sa Adlaw sa Mayo sa Pilipinas!

Apan, niadtong mga sundalo adunay usa nga wala mahiuyon niadtong mga kabangís nga walay hinungdan; naglakát nga way tingog-tingog, ang mga kilay nagdiyong ingón sa naglagot. Sa katapusan, pagtan-aw nga ang sunda'long nagbantay, wala matagbaw sa sanga nga gihimo niyang pudlos, namatid pa gayód sa mga binilanggong nanghisukamod, wala na gayód makaantos iyang gisinggitan ang sundawo:

—Pamati, Mautang, pasagdi kaná silá nga naglakaw sa kalinaw!

Si Mautang nahilingi nga nahibulong.

—Kay unsa may labot nimo Carolino? — nangutana.

—Wala lagí akoy labot, apan malooy akó kanila! — mitubág ang Carolino; silá mga tawo sama kanato!

— Mailá gayod nga bag-o pa ikaw sa katungdanan! — mitubág si Mautang nga nagkatawáng maluloy-on; — giunsa man diay ninyo pag-atiman sa mga binilanggo sa gubat?

— Sa way duhaduha, sa labíng dakúng puangod! — mitubág ang Carolino.

Si Mautang walá una mahigtingóg, ug unya, ingón sa nakahibalag sa iyang tubág, niingón sa dakung kalinaw:

— Ah! kadto ugód silá mga kaaway man, ug usáb manukol, samtang kiní silá... kiní mga katagilungsod nato!

Ug miduol arón paghunghong sa Carolino:

— Kabuang mo gayód! Ingon niini silá pag-atimán arón silá magsamasama sa pagsukol kun pagkagyo ug sa ingón niana... pung!

Ang Carolino walá motubág.

Usá sa mga binilanggo naghangyo nga papahulayon una siyá arón paghimo sa usá ka sugo sa lawas.

— Kiníng dapita awa-aw! — Mitubág ang kabo, nagtan-aw nga walá mahimutáng sa bukid: — Sulong!

— Sulong! — misubli si Mautang.

Ug mihagyong ang latús. Ang binilanggo nagbulobalit-ad ug gitan-aw siya sa mga matá nga mabiyaybiayon:

— Ikaw labí pang mabangis kay sa katsila! — Miingón ang binilanggo.

Si Mautang mitubag kaniya ug lain pang mga paglutús. Halus sa maóng higayón mihagyong ang usá ka bala, sinunod sa usa ka butó. Hiluwatán ang pusil ni Mautang, mipalanog usá ka panumpa ug dinagpo ang duhá ka mga kamót sa dughan, mikunti ug dayong kapukan. Ang binilanggo nakakitá kaniya nga nagkabalintong sa abóg ug nagbugwak ug dugó sa bá-bá.

— Hunóng! — misinggit ang kabo nga kalit lamang miluspad.

Ang mga sundalo nanghunong ug nanglingi sa ilang luyó. Usá ka hanáp nga bugwaak sa asó migula sa usa ka libon sa ilayá. Mihagyong na usáb ang laing bala, nabati ang laing butó ug ang kabo nasamad sa pa-a, nahipakulob nga naggahót ug mga panghimaraot. Ang pundok sa mga sundalo gisulong sa mga tawo nga nagpahipí sa mga pangpang sa bukid.

Ang kabo, milagóm sa kaligutgot, nagtudlo ngadto sa gipungpong mga binilanggo ug miingón:

—Pamusilá!

Ang mga binilanggo nangluhod, puno sa kalisang. Tungód kay dilí man makahimo pagtuyhad sa ilang mga kamót, nanag-pangayog pakilooy nga manghalok sa yuta kun nagpatuyhad sa ilang ulo: adunay nanagsulti sa ilang mga anak, adunay sa ilang mga inahán nga nanghibilín nga wala na unyay magdigamo; ang ubán nagsaad nga muhatag ug kuwarta, ang uban nangaliya kang Bathala, apan ang mga kanyon sa pusíl dihá gitará sa kanila ug usa ka makalilisang butóbutó nakapahilom kanilang tanán.

Sa ingón niana misugod ang mga butóbutó batok sa nanag-pahipí sa pangpang, nga sa hinayhinay gipuotan sa asó. Tungód niana ug sa kahinay sa butóbutó, mahunahuna nga ang mga kaaway nga nanagpasalipód aduna lamang diay tingali mga tutoló ka pusíl. Ang mga sundalo, sa kinataliwad-an nianang tanan, nagadasdas ug nagpabutó usáb, nanagpasalipód sa mga dagkong gamót sa kahoy nga nangigdal, nanagkamang sa hinay arón pagdangat sa kahitas-an. Nanagpangaslay mga tinipák sa pangpang, nangabali ang mga sangá sa kahoy, nanagtuasík mga tinipsing sa yuta. Ang unang sundalo nga nanga-has pagkatkat, napukan nga nagkaligíd ug nasamad sa usa ka bala sa abaga.

Ang kaaway nga dili makita nakabintahá sa iyang pagkabutang; ang mga maisog nga sundalo nga dili maantigong mudagan, buót na unta manlunga, kay siláng tanán nanghunong ug dili na buot mudasdas. Kadtong awaya batok sa mga dili makita nakapakuyaw kanila. Wala silay laing nakita kon dili mga asó da ug mga pangpang; walá silay nadungóg nga tingog sa tawo, waláy nakita bisan landong; maingón nato nga silá nakigbugno batok sa bukid.

—Dalí na, Carolino! Hain na kanang imong pagkahinigo, p! misinggit ang kabo.

Niadtong higayona usa ka tawo mibutho sa imabaw sa pangpang nagwarawara sa iyang pusil.

—Pusilá kaná! — misinggit ang kabo nga mitu-awg usá ka mahugaw nga panamastamas.

Tutoló ka mga sundalo miluthang apan ang tawo nagpa-dayon sa iyang pagbaróg; misulti nga nagsiyagít apan walá siyá hisabti.

Ang Carolino mihunong, ingón sa nakaila niadtong baroga nga nadigo sa kahayag sa Adlaw. Apan ang kabo naghulga kaniya sa pagpusil kon dili kadto niya luthangon. Ang Carolino mitunóng ug mabati ang usá ka butó. Ang tawo nga nagbaróg sa pangpang mikonti ug nawagtang nga nagtiyabaw nga nakapalipong sa Carolino.

Nagubót ang kalibunan ingon sa nagkaguliyag panagan ang nanagpasalipód kaniya. Ang mga sundalo sa ingón niana nanagpanasdas gilayon, gawas na sa tanáng pagsukol. Laing tawo mibutho sa imabaw sa pangpang nagwarawara sa usa ka bangkaw; giluthang sa mga sundalo, ug ang tawo napikó sa hinayhinay, migunit sa usa ka sangá sa kahoy; giluthang pagusab, ug napukan dihádhá sa imabaw sa pangpang.

Ang mga sundalo nangatkat sa labihán ka abtik, gipanaod ang mga bayoneta sa ilang pusíl, andam sa usá ka bugno nga linawasay; ang Carolino mao da ang bugtong nga naglakaw sa dakóng kataspok, sa panan-aw nga nagaliraw, masulob-on, naghunahuna sa siyagit niadtong tawo sa iyang pagkalusno pinukan sa bala sa iyang pusíl. Ang unang nakadangat ngadto sa imabaw nakahiabot sa usá ka tigulang nga himalasyon, nagbuyod sa imabaw sa pangpang; iyang gidugsak sa bayoneta ang lawas, apan ang tigulang walá mamilók; ang tinan-awan didto itutok sa Carolino, usa ka tinan-awan nga dili ikag-asoy ug sa usa ka bukogóng kamót nagtudlo kaniya ug usá ka butáng didto sa luyo sa mga pangpang.

Ang mga sundalo nanglingi ug nakakitá sa Carolino nga nanluspap pag-ayo, ang ba-ba nagngangá ug sa usá ka panan-aw nga naglutaw ang katapusang kinidlap sa iyang salabutan. Ang Carolino nga dili lain kon dili si Tanó, ang anak ni Kabesang Tales, nga nahiuli gikan sa Carolina, nakaila sa himasyon nga ang iya diayng apuhán, si Tandang Selo, nga, tungod kay dili na mahimo kaniya pagsulti, miingon kaniya pinaagi sa nagtingá nang mga matá sa usá ka kaagi nga punó nga punó sa kasakitán. Ug hangtud sa patáy na, kanunay gihapong nagtudlo sa usá ka butáng luyó sa mga pangpang...

Sa iyang hilit nga hingilin, sa daplin sa dagat, kangkansang malihok nga kalawran makita sukád sa mga binuksan nga tambu-anan nga mikanap ngadto sa halayó hangtod nga nahitakdo sa utlanan sa langit ug sa dagat, si P. Florentino nagakalingaw sa iyang pag-usara pagtugtog sa iyang armoniun mga honing maugdang ug masulob-on, nga maoy nahimong duyog ang malanugong dahunog sa mga balód ug ang yagungyong sa mga sangá sa kahoy sa lasáng nga silingan. Mga paningog nga lurray, mga bus-ok, mga mahilakon ingón sa usá ka pangaliya nga walá kawad-i sa iyang pagkamadasigon, nanagpanggulo sa karaan nang tulonggon; Si P. Florentino, nga maoy usá ka maayong musiko, nagtugtog sa waláy pupangandam, ug nga tungód kay nag-usara man siyá, gipahungaw niya ang mga kamingaw sa iyang kasingkasing.

Sa pagkatinuod ang tigulang masulob-on kaayo. Ang iyang maayong higala nga si Don Tiburcio de Espadaña, bag-o lang kaniyang nibiya, nagalikay sa paggukod kaniya sa iyang asawa. Niadtong buntaga nakadawat siya ug usá ka sulat sa usá ka tenyente sa Guardia Civil nga nagaingón:

“Hinigugma ko nga Capellan: Bag-o lang akóng nakadawát sa komandante usa ka telegrama nga nagaingón: *Katsila nagtago baláy Pari Florentino dakpa ipadalá buhi kun patáy.* Tungód kay ang telegrama mahuloganon man kaayo, pasidan-i ang higala arón walá siyá dihá kon ako na siyang dakpon sa ika waló sa gabii.

Imong matinahuron,
PEREZ

Sunoga unyá kiníng sulát”

—Ki...ki...Kiní si Donya Victorina! — nagkanguhal si Don Tiburcio; — ma...ma...makahimo kaayo pagpapusil kanako.

Si P. Florentino walá makahimo kaniya sa paghawid; kawang lamang ang pag-ingón kaniya nga ang pulong *cojera* angayng sabton nga *cogerá*; nga ang katsila nga nagtago dili si Don Tiburcio kon dili ang maghihiyas nga si Simoun, nga duhá pa lang ka adlaw nahiabót, samdan ug ingón sa mikagyo, nangayo kaniya nga paabton siya sa iyang baláy. Si Don Tiburcio walá gayod patoo; *cojera* mao ang iyang kaugalingong pagka kimpang, ang utlanan sa iyang pagkatawo; kadto nga binuang lamang ni Victorina nga buót gayód makigtipon kaniya buhi kun patáy, sumala sa gisulát ni Isagani sukád sa Manila. Ug ang makalooloy nga Ullis mibiya sa baláy sa pari arón pagtago sa payág sa usá ka mangangahóy.

Wala magduhaduha si P. Florentino nga ang katsila nga gipangita mao ang maghihiyas nga si Simoun. Nahiabót sa dakóng kahibulongan, nga siyá gayód ang nagpas-an sa iyang maleta, nagkadugo, masulob-on ug lapóy kaayo. Tungod sa maabiabihong kinaiya sa mga pilipinhon, gisagóp siyá sa pari sa walay pupangutana, ug tungód kay ang mga hitabó sa Manila wala pa man mudangat sa iyang mga dalunggan, wala siya makasabót kaayo sa hinungdan niadtong pagkabutanga. Ang bugtong pamanabana nga nahisantop sa iyang kaisipan mao nga, tungod kay migikan na man ang Heneral, ang higala ug magtatabang sa maghihiyas, tingali ang mga kaaway niini, nga mga dinaugdaog, ang mga linupigan, nanindog karón nagtuawg panimalos, ug ang Heneral nga mipuli nagagukód kaniya arón iyang luwatán ang katigayunan nga iyang natigom. Tungód niana siyá mikagyo! Apan ang iyang mga samád, diin maggikan? Buót ba unta siyá maghikog? Maó bay gisangputan sa mga panimalos sa iyang mga kaaway? Mao ba kadtoy mga samád lamang nga nahimo sa iyang pagdanghag, sumala sa gipasabot ni Simoun? Iya bang nadawat kanang mga samara sa iyang paglighot sa mga sundalo nga nanaggukod kaniya?

Kining katapusang pamanabana maoy nakapakita kaniya nga adunay dan-ag sa katinood. Nakapadugang sa paglig-on kaniya ang iyang katahap sa hatudkawat nga sa dili pa dugay nadawat ug ang kabubot-ong wala maliso nga gipakita ni Simoun sukad pa sa sinugdan sa dili pagpabulong sa mananam-bal sa kaulohan. Sa maghihiyas maó day giuyonan ang mga pag-atimán ni Don Tiburcio ngani kini sa dayág iya pang gi-

katahapan. Niining bahina nangutana si P. Florentino sa iyang kaugalingon, unsay takus niyang mahimo kon ang Guardia Sibíl muanhi arón pagdakóp kang Simoun? Ang kahimtang sa masakitón dili motugot sa pagpalihok ug labí na gayód sa hataás nga panaw... Apan ang hatudkawat nag-ingón “buhí kun patáy”...

Si P. Florentino mihunong pagtugtog ug miduol sa tambuanan arón pagsud-ong sa dagat. Ang walay nagtikawtikaw nga kalawran, walá bisan usá ka baroto, waláy nakasugyot kaniya. Ang pulo nga gamay nga makita sa halayo, nagausara, mao day gisulti kaniya ang iyang pag-usara ug nakapasamót pa hinooon sa pagpausara sa kapunawan. Ang kalayó nga wáy kinutoban mao usahay makapataká uyamot nga kahilom.

Naninguha ang tigulang pagtugkad sa pahiyóm nga masulob-on ug mabiyabiyon sa pagkadawát ni Simoun sa balita nga siya bilanggoon. Unsay gipasabót niadtong pahiyuma? Ug ang laing pahiyóm, nga labíng subó ug labí pang mabiyabiyon, sa pagkasayod niya nga maó diay iadto sa managdakóp kaniya sa ika walo sa gabii? Unsay gipasabot niadtong dili matugkad nga gawi? Ngano nga nagdumili si Simoun sa pagtago?

Nahisantop sa iyang kaisipan ang nabantog nga pakigpulong ni San Juan Crisostomo nga nagalaban sa *cunuco* nga si Eutropio: “Wala” náy ingón sama karón nga angay isulti: “Kakawang sa kakawangan ug ang tanán kawang lamang!”

— Oo, kadtong Simoun nga sapian kaayo, nga makagagahum kaayo, nga gikahadlokan kaayo sa miaging semana, karón, labí pang alaot kay kang Eutropio, nagapangitag kahiklinan, ug dili sa mga alampuanan sa usá ka simbahán, kon dili sa makalulooyng baláy sa usa ka kabós nga pari nga indio, natago sa lasáng, sa daplin nga nagausara sa dagat! Kakawang sa kakawangan ug ang tanán kawang lamang! Ug kadtong tawhana, sulod sa hamubóng panahón, mahimo nang binilanggo, binunlot sa higdaanan diín siyá maghigda, sa walay pagtahod sa iyang kahimtang, sa walay pagtamód sa iyang mga samád *buhí kun patáy* gikinahanglan siyá sa iyang mga kaway! Unsaon sa pagluwás kaniya? Asa ihibalag ang mga pulong makapahinuklog sa Obispo sa Constantinopla? Unsa may gahóm, sa iyang mga kabós nga mga pulong, ang mga pulong sa usá ka pari nga Indiyó, kangkansang kaulawan, kad-

to gayód si Simoun, sa iyang mga adlawng malipayon, ingón man ug iyang gikalipay ug ginadasig?

Si P. Florentino wala na mahinumdom sa walá pagtagád kaniya sa maghihiyas sa milabáy nang duha ka bulan, sa pagpangama niya nga luwasón unta si Isagani, nga nabilanggo gumikan sa iyang kamadalidaliog hunahuna; nahikalimot na sa pag-atiman ni Simoun arón sa pagdalí sa kaminyoon ni Paulita, kaminyoon nga nakapalumon kang Isagani sa usá ka mapintas nga kasub-anan nga nakapagil-as sa uyo-an; si P. Florentino nahikalimót sa tanán ug maó day iyang gihinumduman ang kahimtang sa masakitón, sa iyang katungdanan sa pagkatagbaláy nga nakapaukáy sa iyang utok. Iya ba siyang tagoon arón paglikay nga hisakpan sa mga punoan? Apan unsay iyang nahimo nga gani ang tagtungód wa man lamang nagatagád ug nagpahiyóm man lamang? ...

Niini naghunahuna ang maayong tigulang sa dihá nga usá ka sulogoón nagpahibaló kaniya nga ang masakiton nagtinguhá pagsulti kaniya. Misulod sa sunód nga higdaanan, usa ka malinís ug mahayahay nga lawak, nga ang mga salóg mga lagpad nga kahoy mga masilakon ug hindik, dinayandayanan sa mga dagko ug mabug-at nga lingkoranan, sa panagwayng karaan, waláy mga pasinaw ug dayandayan. Aduna sa usá ka daplin ing usá ka dakóng higdaanan nga kamagóng nga adunay upát ka mga haligi arón pagpugóng sa purongpurong nga sab-ungan sa "mosquitero" ug, sa tupád, sa usa ka talad nga punó sa mga botella, mga hilo ug mga bugkos sa samád. Adunáy usá ka ludhanan ubós sa tiilán sa usa ka Santokristo ug usá ka diyutayng butanganan sa mga basahón nagapailá nga kadto maóy higdaanan sa usá ka pari, nga gipahigdaan sa tagbaláy, sumala sa kinaiyang pilipinhon sa paghatag sa dumoduong sa labíng maayong talad, sa labíng maayong lawak ug sa labíng maayong higdaanan sa baláy. Sa pagpakakitá sa mga tambuanan nga binuksan arón pagpasulod sa labíng kasayón sa putling hangin sa dagat ug sa mga lanog sa iyang waláy katapusang dinaghong, waláy makaingon dinhi sa Pilipinas nga didto igahibalag ang usa ka masakiton, kay kinaiya man ang pagtak-op sa tanáng mga tambuanan ug pagsap-ong sa mga gagmayng lungág kon ugaling adunay ubhon kun sakitán bisan diyutay sa ulo.

Si P. Florentino mitan-aw ngadto sa higdaanan ug sa dakó niyang kahikugáng nakakitá nga ang nawong sa masakiton nawalá kaniya ang pamayhon nga malinawon ug mabiyaybiayon. Usá ka sakit nga tinago ingón sa nakita sa nagdiyong niyang mga kilay, sa iyang panan-aw nakita ang kamapaninguhaon ug ang iyang mga ngabil ingón sa nagapahiyóm sa kasakit.

—Nag-antos ba ikaw, ginoong Simoun? — nangutana nga makisusihon ang pari nga miduol.

--Diyutay, apan sulod sa makadiyót, dili na akó mag-antos! — mitubág nga naglingólingó ang iyang ulo.

Si P. Florentino nagkiyugpos sa iyang mga kamót nga nalisang, ingón sa nagtoo sa usá ka makalilisang matood.

—Unsay imong gihimo, Ginoong ko? Unsay imong nainóm ug mikawhat ang iyang kamót sa mga botelya.

—Kawang lamang! Walá na kiníy kaayohan! -- mitubág sa usá ka masakít nga pahiyóm; — unsay buót mong akong mahimo? sa dili pa muhagtok ang ikawaló nga takna... Buhi kun patáy...mamatáy oo, apan buhi, dili!

—Ginoong ko, Ginoong ko! Unsay imong gihimo?

—Mohilom ka lamang! — mitubág ang masakitón sa usá ka pangimbig; — ang nahimo nahimo na. Dili mahimo nga akó hidakpang buhi sa mga kamót kangbisan kinsa...mahimo nga ila akóng pugson pagpatug-an sa tinaguan. Ayaw lamang pagdali, ayaw lamang pagkabu-ang, kawang lamang... Paminawa akó! muabót na ang kagabhion ug dili nato pag-usikan ang panahón...buót kong isulti kanimo ang akong tinagoan, buót kong ipiyal kanimo ang katapusan kong kabubot-on...buot kong makita mo ang akong kinabuhi...Sa katapusan kong higayón buot kong higaanan akó sa usá ka kabug-at, buót kong iasoy ang usá ka katahap...Ikáw nga mitoo gayód kang Bathala...buót ko nga ingnon mo akó nga aduna bay usa ka Bathala!

—Apan usá ka tambal sa hiló ginoong Simoun...duna akó'y "apomorfina"...duna ako'y "eter" ug "clorofomo"...

Ug ang pari buót na unta mangita usa ka botelya hangtud nga si Simoun, nahingawa na sa iyang gibati, misinggit:

—Kawang lamang...kawang lamang! Ayaw na pag-usik sa panahón! Dad-on ko sa akong lubnganan ang akong tinaguan!

Ang pari, nagkabuáng, napahiuraray sa iyang ludhananan, nag-ampo ubós sa mga tiíl ni Kristo gitago ang nawóng sa iyang mga kamót ug unya mitindog sa dakóng kaligdong ug kaug-dang ingón sa nadawat niya sa iyang Bathala ang tanáng kalag-sik, ang tanang kamahalan, ang tanáng kagahóm sa usá ka Maghuhokom sa mga balatian. Giduol ang usa ka dakóng ling-koranan sa uhan sa masakiton, ug miandam sa pagpamati.

Sa unang mga pulong nga gihunghong kaniya ni Simoun, sa pag-ingón kaniya sa matuod niyang ngalan, ang tigulang pari mipaantaw ug gitan-aw siya sa dakóng kalisang. Ang masakiton mipahiyom sa dakóng kapait. Nalumon sa labihán kahikugáng, walá makapugóng sa iyang kaugalingon, apan hiu-lian usáb dayon ug gitabonan ang iyang nawong sa panyo, mi-balik pag-ubó arón pagbalik pagpaminaw.

Si Simoun naghinugilón sa iyang mapait nga kaagi, nga na-pulog tuló na katuig karon, nga nahiulí siyá gikan sa Oropa, punó sa mga paglaum ug sa mga masayág nga tinguha, mianhi siyá arón pagpakighiusa sa usá ka batan-on nga iyang gihigugma, andam sa paghimog kaayohan ug sa pagpasaylo sa tanáng nanaghimo kaniyag kadaot, samtang siyá dili lamang hilabtan ug pasagdan siyá sa pagpuyó sa kalinaw. Walá mahitabó sa ingón niini. Usa ka kamót nga walá hiilhi nagtukmod kaniya sa usá ka alimpuos sa usá ka kagubot nga gihikay sa iyang mga kaaway; maayong ngalan, katigayonan, gugma, umaabot, kagawasán, ta-nán nawalá kaniya ug maó day nakalingkawas kaniya sa kama-tayon ang kaisog sa usá ka higala. Sa ingón niana nanumpa siya sa pagpanimalos. Dinala ang katigayonan sa iyang banay, nga gilubóng sa usá ka lasáng, mikagyo siyá, miadto sa laing yuta ug nag-atimán siyá sa patigayon. Misalmot siyá sa kagu-bot sa Cuba, nga nagatabang sa tanáng pundok, apan nga na-kasapí siyá kanunay. Didto siyá makailá sa Heneral, nga niad-tong panahuna Komandante pa lamang, nga iyang nahigala kay gipahulám niyag salapí ug sa nadugay na nasandurot gayód ni-ya gumikan sa daghang tinago nga kalapasan nga hibaw-an sa maghihiyas. Siyá, gumikan sa iyang salapí, nakab-ot niya nga maóy matudlong Heneral sa Pilipinas ug sa dinhi na, gigawi niyang galamiton arón paghimog daghang kalapasan gumikan sa labiháng pag-amping sa Heneral sa bulawan.

Ang pagpanugid milungtad ug dugay ug makutí kaayong pamation, apan samtang naingón niana ang pari wala na mu-

balik pagpakita nga siyá nahikurát ug makapilá da siyá musanta sa masakitón. Gabii na sa dihá nga si P. Florentino, namahid sa singót sa iyang nawong, mituyhad ug gilayón nagpalandong. Maóy naghari sa higdaanan ang kangitngit nga kahibugngan, nga ang mga dan-ag sa Bulan, nga nagasulod sa tambonan, nagapunó sa kahayag nga hanáp ug sa mga dan-ag nga magabunon.

Sa kinataliwad-an sa kahilom, ang tingog sa pari nabati nga masulob-an, mahinay, apan maluloy-on:

— Si Bathala magapasaylo kanimo, ginoo... Simoun, — miingón; — siyá masayod nga kitáng tanán masayóp, siyá nakakita nga ikáw nagaantos, ug sa pagtugot niya nga ikáw makakaplag sa silot sa imong kasal-anan sa kamót sa mga tawo nga imong gipanugyutan, makita ta ang Iyang waláy kinutobang kalooy! Siyá ang nagbungkag sa tagsatagsa mong mga pagpaagi, ang labíng maayong pagkahan-ay, ang una maó ang pagkamatáy ni Maria Clara, unyá tungod sa usá ka hitabó nga walá kapangandami, ug unyá sa dakóng pagtahod... ampingan ta ang Iyang kabubot-an ug pasalamatán ta siyá!

— Sumala kanimo, — mitubág sa dakúng kaluya ang masakiton, — ang iya diayng kabubot-on maó nga kiníng kapupod-an...

— Magapadayon sa kahimtang nga iyang gihilakán? — gitapos sa pari pagtan-aw nga si Simoun mihunong. — Walá akó masayod, ginoo; walá ko mabasa sa hunahuna sa dili Matugkad! Nasayod akó nga walá siya mobiya sa mga lungsod nga sa mga higayóng malisód nanagsalig Kaniya ug nanaghimo Kaniyag Maghuhokom sa ilang pagkapiniutan; nasayod akó nga ang Iyang bukton walá makulang sa dihá, nga giyatakan ang katarungan ug napupos ang tanáng paagi, ang piniutan mogamit sa hinagibán, ug makigbugno tungód sa iyang panimalay, tungód sa iyang asawa, tungód sa iyang mga anák, tungód sa iyang mga halangdong katungód nga, sumala sa giingón sa magbabalak nga alcmán, nagakasigá nga dili mangapiko ug matarog didto sa kahitas-an ingon gayod sa mga kabitoonang waláy katapusan! Dili, si Bathala nga maó ang katarungan, dili makahimo pagbiya sa iyang katungód, sa katungód sa kagawasán, nga kon kiní mahanaw, waláy katarungan nga mahimo!

—Ngano man lagi nga iya mang gitungina kanako ang iyang panabang? — nangutana ang tingog sa masakitón, punó sa mapaít nga pagsumbong.

—Kay ikaw nagpili man sa usá ka paagi nga Siyá dili makahimo pagtugot! — mitubág ang pari sa tingog nga buotan: — ang himaya sa pagluwás sa usá ka lungsod dili hibatunán niadtong nakatampo sa paghimo sa iyang kahapay! Ikaw nagtoo nga ang sa kalapasan ug sa kadautang buhat gibulingán ug gihiwi, laing kalapasan ug laing kadautang buhat makahimo kanila pagputlí ug pagluwás? Dakóng sayóp! Ang kaligutgot maó day mahimo ang mga dagway nga mangil-ad, ug ang salá mga tawong malapason; ang gugma maó day makahimog mga buhat nga katingalahan, ang buhat nga maayo maó day makahimo pagluwás! Dili; kon ang atong lungsod makakaplag man ugaling sa iyang kagawasán, dili tungód sa kahilayan ug sa dautang buhat, dili tungód sa iyang pagpasalaag sa iyang mga anák, nga pagalimbungan ang ubán, ug pamalitón ang ubán, dili; ang katubsanang nagpailag maayong buhat; ang maayong buhat nagpa-ilág maayong pamatasan, ug kini maoy pagpasakit sa kaugalingon, ug ang pagpasakit sa kaugalingon, nagpailag gugma ug pagbati.

— Oo, akong dawaton ang imong pamalibad, mitubag ang masakiton human moginhawag makadyot, ako nasayop, apan tungod kay ako nasayop, may katarungan na ba si Bathala sa pagdumili sa kagawasan sa usa ka lungsod, ug iyang tagaag kagawasan ang daghan nga labon pang mga kriminal kay kanako; ikatandi ba akong sala sa sala sa mga anaa sa gahum? Ngano nga kanang inyong Bathála mohatag man ug labing dakung pagtagad sa akong kadautan kay sa sangpit sa mga tawong walay sala? Ngano nga wala ako siloti ug unya gipadaug ang lungsod? Ngano nga motugot siya nga magpadayon ang pag-antus sa daghang mga tawong buotan ug matarong ug magpakiyugpos lamang nga magtan-aw nga sila gidaugdaug?

— Ang mga buotan ug mga matarong kinahanglan mag-antus, aron ang ilang mga hunahuna maila ug mokaylap... Kinahanglan uyugon kun buk-on ang mga baso aron mayabo ang ilang kahumot, kinahanglan kudlitan ang bato aron mogula ang kalayo... Pagbuot sa langit ang panaugdaug, ginoo Simoun....

— Ang nasayud nianang tanan, nagkanayon sa mahinay nga paningog ang masakiton, ug mao kanay hinungdan ngano nga gidasig ko ang panaugdaug....

— Tinuod kana, higala ko, apan ang kadaghanan sa mga nayabo mao ang mga tubig nga dili masingo... Imong gitugutan nga molangbo ang panaugdaug, apau wala ka magtisok ug bag-ong hunahuna... Nianang paglangbo sa mga bisyo mao ra gayuy atong maani ang kalaay, ug kon duna man ganiy moturok sa inigkabuntag, tingali libgos da gayud, kay kini da may moturok sa taliwala sa basurahan. Tinuod hinoon nga ang mga kahilayan makadaut sa kagamhanan ug makamatay niini, apan makapoo usab sa katilinban. Ang angayan sa usa ka Kagamhanan nga hugaw mao ang usa ka lungsod nga hugawan usab, sa usa ka pamunoan nga walay konsiyensiya mao ray mabuhi ang mga lungsuranon nga kawatan ug mga tulisan. Unsa gani ang agalon, mao usab ang ulipon. Unsa gani ang Kagamhanan, mao usab ang lungsod....

Mihari sa makadyot ang kahilum.

— Kon mao kana, unsay atong buhaton? nangotana ang masakiton.

— Mag-antus ug magtrabaho....

— Mag-antus... magtrabaho...., misabat ang masakiton sa dakung kasakit: ay, kana masayon kaayo nga isulti, kon wala kita mahimong alaut... kon atong nakita nga ang trabaho gigantihan... Kon ang inyong Bathala nagpugos sa tawo sa pag-sakit sa iyang kaugalingon, sa tawo nga wala gani mahibalo sa iyang gibarugan niining adlawa, ug nagduhaduha sa Kaugmaon; kon nakakita ikaw, sama kanako, sa daghang mga alaut, nga binayaan sa palad nga nag-antus sa silot sa mga sala nga wala nila mabuhay, sa mga pagpatay nga gipasangil kanila aron ang tinuod nga makasasala makagawas, sa mga amahan sa banay nga gilangkat sa ilang payag aron patrabahoon sa mga dalan nga madali dang maguba ug nga mao rag gihimo lamang aron pagsakit sa mga banay ug pag-unlod kanila sa kagulan... ay, ang pag-antus... ang pagpasakit... mao ang Kabubot-on ni Bathala... Ingna kana sila nga ang ilang kamatayon mao ang ilang kaluwasan, nga ang pagpasakit sa ilang kaugalingon mao ang makahatag ug kaayuhan sa ilang

panimalay Pag-antus pagpasakit Unsa ugod kanang Bathalaa?

— Usa ka Bathala nga makatarunganon uyamut, ginoo Simoun, mitubag ang pari; usa ka Bathala nga nagsilot sa atong kakulang sa pagtoo, sa atong mga bisyo kun kahilayan, sa atong walay pagtagad sa kadungganang ug sa mga maayong hiyas nga lungsodnon Atong gipasagdan lamang ug kita nahimong bisyoso sama kanila, ug usahay gahi ato nga gidasig . . . ug tungod niini, dayag na lamang nga mag-antus kita usab sa sangputanan ug molakip sa pag-antus ang atong mga anak Siya ang Bathala sa Kagawasan, ginoo Simoun, nga nagpugos kanato sa paghigugma kaniya aron magaan ang yugo nga atong gipas-an; usa ka Bathala sa kalooy, sa katarong sa atong mga paningkamot, usa ka Bathala nga mohatag ug maayong pagkabutang niadtong angay kaniya. Ang tulonghaan sa kagulangan makahatag kusog sa atong mga kalag. Ako dili moingon atong Kagawasan makab-ut lamang nato pinaagi sa paggamit sa kusog, kay ang kusog kun ang hinagiban dili na kaayo magamit niining mga panahona, apan ato siya nga makab-ut kon atong ipaibabaw ang Katarungan ug ang Kadungganang sa mga lungsoranon, kon ato nga higugmaon ang katarungan ug ang Kabuot, andam sa pagkakamatay tungod kanila, ug kon ang usa ka lungsod moabut na nianang gitasa, si Bathala mao ang mangunay sa paghatag kanato sa hinagiban, ug walay mga diyosdiyos nga motunhay, matumba ang mga malupigon sama sa pagkatumba sa usa ka balay nga binuhat sa baraha nga huypon sa hangin, ug mosilak dayon ang Kagawasan inigbanagbanag sa Adlaw. Kini karong atong kahimtang walay laing sad-an kon dili kita da usab, ug dili kini nato angayan ipasangil sa lain. Kon nakita pa kita sa Espanya nga motutol batok sa mga panlupig, ug maantigo nga makig-away sa atong mga katungod ug katungdanan, ang Espanya da unta ang una nga motanyag kanato sa Kagawasan, kay kon ang bunga sa kahoy mahinog na gani, matagak na gayud siya ug walay kusog sa kalibutan nga makasanta kaniya. Sa laing bahin, samtang ang lungsod wala magpakita nga siya may kaisog nga igo sa pagpaila, pinataas ang agtang ug pinakita ang dughan, sa iyang katungod sa usa ka kinabuhing gawas ug nga siya andam kanunay sa pagpanalipod niini sa tanang hina-

yon, bisan gikinahanglan ang pagpasakit sa kaugalingon ug ang paggula sa dugo sa natad sa panggubatan; samtang makita ta ang atong mga lungsuranon, nga sa hilit sa ilang panimalay nasubo sa ilang kahimtang, apan sa gawas nagpakahilum ug nagdalayeg hinoon sa mga buhat sa mga malupigon; samtang makita ta sila nga ingon ug mahadlok ug nagpakilooy sa mga malupigon; unsay hinungdan nga tagaan ta sila sa Kagawasan? Anaa ang Espanya kun wala, sila mao gihapon. Nganong tagaan tag Kaugalingnan ang mga ulipon karon nga sila ugma damlag mao na man usab ang mangahimong mga Agalon nga malupigon? Ginoo Simoun, samtang ang atong lungsod dili pa andam, samtang siya moaway nga tinukmod ug wala mahibalo sa iyang gibuhay, ang tanan natong himoon mapakyas, ug maayo pa hinoon nga mapakyas, kay unsay katarungan nga ihatag ta sa Bana ang asawa, kon kini wala niya higugmaa ug dili siya andam sa pagpakamatay kaniya?

Hialinggatan ni Pari Florentino nga ang masakiton mipiit sa iyang kamut ug mao nga wala siya mopadayon sa pagsulti, nagpaabut nga ang masakiton motubag, apan mao day iyang nabati ang panghupaw. Ang kahilum nagpadayon sa paghari sulod sa balay. Ang dahunog da sa balud sa dagat mao day mabati. Ang Bulan, tungod kay misalop na ang Adlaw, mao nay naghari sa langit, ug ang mga kahoy sa lasang, hinuyop sa hangin, maglubaylubay ug mao rag makighonhongay sa kaniya da.

Sa diha nga nakita ni Pari Florentino nga wala na magtingog ang masakiton, sama sa nagsulti sa iyang kaugalingon, nagkanayon siya:

Hain na ang mga Batan-on, nga mohalad sa ilang kusog, sa ilang mga damgo ug mga pagbati alang sa kaayuhan sa ilang Lungsod? Hain na ang moula sa ilang dugo aron paghugas sa daghan mga kabilayan ug mga kasal-anan? Kinahanglan nga putli ug walay buling ang Ulay aron ang iyang pagkamatay dawaton sa Kahitas-an....Hain na kamo, mga batan-on, nga nagbaton sa kusog ug kainit sa inyong kaugatan nga wala na kanamo, kamo nga nagbatog mga hunahunang mga putli ug walay buling nga mao nay mobarog ilis kanamo

nga nawad-un na sa kusog ug kadasig? Hain na kamo, mga tatan-on, kami naghulat kaninyo.

Ug kay gibati niya nga nangluha ang iyang mga mata, ang paring tigulang mitindog sa paghinay ug mitambo sa bintana aron pagtan-aw sa baybayon. Nasumpo ang iyang pagpalandong, sa diha nga nakabati siya nga may mitoktok sa pultahan. Ang binatonan diay nga misulod ug nangotana kon dagkutan ba niya ang suga.

Sa pagdool sa pari sa masakiton ug sa pagkakita niya, binanwagan, sa suga, nga kini wala maglihok, ang mga mata nagpiyong ug ang kamut binuklad, gipaingon niya nga natulong lamang, apan sa diha nga iyang nakita nga wala na magginhawa, iyang gitapin-an ang agtang ug nakita niya nga kini mabugnaw na.

Miluhod siya dayon ug nangadyi,

Sa pagtindog na niya ug pagsud-ong sa minatay, kansang panagway mao rag matag-an ta ang mga kasakit ug kagool nga iyang giantus, ang pari nagkanayon:

—Nga pasayloon ni Bathala ang tanan nga nagpasalaag kaniya sa matarong nga dalan....

Ug, samtang ang mga binatonan, nga gipanawag niya, nanluhod ug nangadyi, gikuha ni Pari Florentino sa iyang tagoanan ang malitang puthaw, nga gisudlan sa mga bahandi ni Simoun Nagpanuko siya sa sinugdan, apan kini makadyot da. Gialsa niya ang malita, ug nanaug siya sa hagdanan, padulong sa dakung pangpang nga pagalingkoran ni Isagani kon kini makigsulti na sa mga balud sa kadagatan.

Midungaw si Pari Florentino sa bung-aw. Sa ubos, ang balud nga gikan sa lawod sa Pasipiko, mga dagkung balud nga mohaganas pag-ayo kon mosangko na sa pangpang. Maanindot ug makalilisang ang talan-awon ubos sa pangpang. Milingi ang pari. Walay nagsunod kaniya. Siya da ang nag-inusara. Layo da kaayo ang pikas nga baybayon ug hapit gani dili maabut sa panan-aw sa iyang mga mata, luyo sa pangpang ang mga kahoy sa lasang nag-awit sa ilang dili masabut nga awit. Gina- mit ang tanan niyang kusog, gialsa ni Pari Florentino ang malita ug iya kini nga gihulog sa dagat. Ang malita mituyok

una, ug sa pag-abut niini sa ubos, dihaduha gilamoy dayon sa mga balud.

Si Pari Florentino nagkanayon:

—Nga tipigan ka ilalum, uban sa mga koral ug mga tipay sa laum nga kadagatan. Kon kinahanglanon ka na gani alang sa usa ka tuyo nga balaanon, si Bathala mahibalo da nga mokuha kanimo gikan sa kinahiladman sa kadagatan. Samtang dili pa kini moabut nga panahona, diha ikaw una, aron dili ka makatu-is sa mga katungod nga lungsodnon ug dili ka makadani sa kauhaw nga masinahon.

LIST OF PUBLICATIONS

As of July, 1963

NATIONAL HEROES COMMISSION

TITLE OF PUBLICATION SPANISH EDITION	Selling	Price
	Excluding Paper	Postage Cloth
Diarios y Memorias por José Rizal, 339 pp.	₱ 7.90	₱13.25
Cartas Entre Rizal y los Miembros de la Familia, Part I, 285 pp.	9.20	11.70
Cartas Entre Rizal y Miembros de la Familia, Part II, 276 pp.	9.20	11.70
Cartas Entre Rizal y el Prof. Fernando Blumentritt, Part I, 301 pp.	15.40	21.10
Cartas Entre Rizal y el Prof. Fernando Blumentritt, Part II, 310 pp.	15.80	21.50
Cartas Entre Rizal y el Prof. Fernando Blumentritt, Part III, 304 pp.	6.10	11.50
Cartas Entre Rizal y sus Colegas de la Propaganda, Part I, 442 pp.	9.20	11.60
Cartas Entre Rizal y sus Colegas de la Propaganda, Part II, 873 pp.	9.20	11.60
Cartas Entre Rizal y Otras Personas, 360 pp.	8.30	10.70
Poesías por José Rizal, 171 pp.	2.50	8.00
Prosa por José Rizal, 339 pp.	4.40	9.40
Noli Me Tángere por José Rizal, offset of the 1887 edition, 354 pp.	6.10	8.30
Noli Me Tangere por José Rizal, offset of the ori- ginal manuscript, 465 pp.	—	27.60
El Filibusterismo por José Rizal, offset of the 1891 edition, 286 pp.	4.40	6.60
El Filibusterismo por José Rizal, offset of the original manuscript, 279 pp.	—	25.20
Sucesos de las Islas Filipinas del Dr. Morga anotada por Rizal, 374 pp.	5.50	7.40
Escritos Políticos e Históricos por José Rizal, 379 pp.	6.50	11.50
Escritos Varios por José Rizal, Part I, 315 pp. ...	4.10	5.30
Escritos Varios por José Rizal, Part II, 338 pp. ...	4.10	5.30
Facsímiles de los Escritos de J. Rizal, Part I, 554 pp.	8.30	10.70
Facsímiles de los Escritos de J. Rizal, Part II, 1106 pp.	9.30	9.60
Pensamientos de Rizal, 104 pp.	1.70	4.10
Rizal Ante los Ojos de sus Contemporaneos, 244 pp.	4.60	5.90
Poecías Dedicadas a José Rizal, 152 pp.	4.30	6.10
ENGLISH EDITION (regular edition) ,		
Reminiscences and Travels of José Rizal, 374 pp.	9.20	11.00
Letters between Rizal and Family Members		

	Excluding Selling Paper	Postage Price Cloth
Letters between Rizal and Family Members		
Rizal-Blumentritt Correspondence, Part I, 313 pp.		9.85
Rizal-Blumentritt Correspondence, Part II, 572 pp.		9.85
Letters between Rizal and the Reformists		
Miscellaneous Correspondence		
Rizal's Poems, 182 pp.	2.20	4.10
Rizal's Prose, 226 pp.	3.50	5.90
Historical Events of the Philippine Islands, by Morga anotated by Rizal, 353 pp.	3.80	6.20
Political and Historical Works		
Miscellaneous Writings		
Quotations from Rizal's Writings, 374 pp.	1.70	4.10
Pictorial Album on Rizal, 155 pp.	—	—
Proceedings of the International Congress on Rizal, 496 pp.	8.40	11.00
International Congress on Rizal, 311 pp.	3.60	—

ENGLISH EDITION (popular edition)

Reminiscences of José Rizal, 179 pp.50	
Letters between Rizal and the Members of his Fa- mily, 119 pp.65	
The Rizal-Blumentritt Correspondence, 251 pp.65	
Letters between Rizal and the Reformists, 124 pp.	.65	
Miscellaneous Correspondence of Rizal, 150 pp. ..	.65	
Rizal's Poems, 174 pp.60	
Rizal's Prose, 190 pp.65	
Political and Historical Writings of Jose Rizal, 144 pp.55	

TAGALOG EDITION

Mga Tala sa Paglalakbay, Mga Ala-ala at Iba pa ni Jose Rizal, 420 pp.		
Pakikipagsulatan ni Rizal sa kanyang mga Kasam- bahay, 674 pp.		
Pakikipagsulatan ni Rizal kay Dr. Blumentritt ...		
Pakikipagsulatan ni Rizal sa mga Kasama niya sa Pagpapalaganap, 696 pp.	7.00	8.80
Pakikipagsulatan ni Rizal sa mga Kasama niya sa Pagpapalaganap	13.85	25.75
Pakikipagsulatan ni Rizal sa Iba't Ibang Tao, 390	5.80	7.60
Pakikipagsulatan ni Rizal sa Iba't Ibang Tao		13.25
Mga Tula ni Jose Rizal — V. de Jesus, L. Dianzon at A. Cruz, 181 pp.	3.20	
Mga Akdang Pampanitikan sa Tuluyan ni Jose Rizal, 332 pp.	5.90	7.70
Mga Akdang Pampanitikan sa Tuluyan ni Jose Rizal, 332 pp.		9.50
Noli Me Tangere ni Jose Rizal, (P. Mariano) 550 pp.	1.80	

	Selling Excluding Paper	Price Postage Cloth
El Filibusterismo ni Jose Rizal, Tinagalog ni P. Mariano, 339 pp.	1.80	
Ang Mga Pangyayari sa Kapuluang Pilipinas		
Mga Akdang Pampulitika at Pangkasaysayan ni Rizal		
Mga Iba't Ibang Sinulat ni Rizal		
Si Rizal sa Harap ng Kaniyang mga Kapanahon, 327 pp.	3.65	6.05

TAGALOG (Popular Edition)

Talaarawan at mga Ala-ala ni Rizal, 159 pp.60	
Pakikipagsulatan ni Rizal sa kanyang mga Magulang at Kapatid, 150 pp.70	
Pagsusulatan nina Rizal at Blumentritt, 131 pp. ..	.65	
Pakikipagsulatan ni Rizal sa mga Tagapagpalaganap, 218 pp.65	
Pakikipagsulatan sa Iba't ibang tao, 200 pp.65	
Mga Tula ni Rizal, 165 pp.65	
Mga Akdang Pampanitikan sa Tuluyan ni Rizal, 197 pp.55	
Pampulitika at Pangkasaysayan, 163 pp.55	
Iba't ibang Sinulat ni Rizal, 176 pp.65	
Guillermo Tell (William Tell) Rizal55	

BICOL TRANSLATION

Mga Rawitdawit ni Jose Rizal, 101 pp.	1.00	3.40
Hare sa Sako Pagdoot — Noli Me Tangere, 487 pp.	8.10	10.00
El Filibusterismo, 355 pp.	6.55	8.35

CEBUANO TRANSLATION

Mga Balak ni Jose Rizal, 139 pp. — (Poesias de Rizal)	3.10	4.80
Noli Me Tangere, 545 pp.	8.05	14.95
El Filibusterismo		

ILONGO (Hiligaynon) TRANSLATION

Mga Binalaybay ni Jose Rizal, 170 pp.	3.10	4.80
Noli Me Tangere		
El Filibusterismo		
Mga Sinulatan sa Panghimanwa ni Rizal, 409 pp. (Political and Historical Works)	7.60	9.50

SAMAR-LEYTE TRANSLATION

Mga Siday ni Jose Rizal, 128 pp.	3.10	4.80
Noli Me Tangere		
An El Filibusterismo, 353 pp.	6.80	8.60

Excluding Postage
Selling Price
Paper Cloth

PAMPANGO TRANSLATION

E Mu Ku Tagkilan, 505 pp. (Noli Me Tangere) — 17.00

ILUKO TRANSLATION

Dinak Sagiden (Noli Me Tangere) — —
El Filibusterismo — —

PANGASINAN TRANSLATION

Ag mu ac Didiwitin (Noli Me Tangere)
El Filibusterismo

PAMPHLET

Rizal, as an Internationalist, 84 pp.80
Rizal, in Spanish 1.80
Rizal in English 1.80
Rizal, the National Hero of the Philippines50
Rizal, El Heroe Nacional de Filipinas50
The Rizal Shrine at Fort Santiago70

WINNING MANUSCRIPTS

The First Filipino (Rizal biography) by Leon Guerrero
Rizal Anthology (In Spanish, English and Filipino)

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

acc. no. 30

Republic of the Philippines
Department of Education
NATIONAL HISTORICAL COMMISSION
P. O. Box 3398, Manila